ALLARD PIERSON

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

Feuilletons

1858 - 1889

UIT DE VERSPREIDE GESCHRIFTEN

VAN

ALLARD PIERSON

UIT DE
VERSPREIDE GESCHRIFTEN

VAN

ALLARD PIERSON

FEUILLETONS

VERSCHENEN IN

1858—1889

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1906

TYP. ZUID-HOLL. BOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ.

INHOUD

1858—1889

Blz.

Onze Taal. Vaderland 1873 1
Goethe. Vaderland 1873. 7
Goethe's Balladen. Vaderland 1873 14
Goethe's sterfdag. Hervorming 1882 21
Hamlet. Tolk 1875 33
Lezen en Schrijven Vaderland 1873. 58
Holland in den Vreemde. Vaderland 1873 65
Pestalozzi. Vaderland 1873 71
De duitsche geest. Vaderland 1873 78
Heidelberg. Portefeuille 1888 85
Aan de Utrechtsche Redactie van Vox Studiosorum.
Weekblad, feestnummer Vox Studiosorum 1886 92
Met Dichters in Venetië. Vaderland 1873 96
Tooneelnieuws. Vaderland 1873 103
Het éene ondeelbare rijk. De Goeden Raadgever 1884 . . . 109
Kinderziekenhuis. ? 1889 112
Kerstfeest. Vaderland 1873 116
Nieuwjaar. Vaderland 1874 122
Over Engeland. Vaderland 1873 128
Uit Zuid-Duitschland. Javabode 1874 136
Luther. Javabode 1874 149
Ernest Renan. Javabode 1874 172
Galileï. Vaderland 1874 197

Blz.

Haendel. Vaderland 1874 210
Voltaire en Genève. Vaderland 1876 222
Lezingen van het Hibbert-fonds. Vaderland 1878 230
Plautus-Molière. Vaderland 1873 238
Strauss. Vaderland 1873 245
Thorbecke's Brieven. Vaderland 1873 251
De Montalembert. Vaderland 1873 258
Renan's Pleitrede. Vaderland 1874 283
Vosmaer's Amazone. Vaderland 1881 290
Brieven van Bilderdijk. Vaderland 1873 301
Mill's Autobiografie. Javabode 1874 307
Vrijheid. Vaderland 1873 320
Politiek. Vaderland 1873 327
Staatsonderwijs. Vaderland 1873 334
Gewetensbezwaren. Vaderland 1873 341
Godsdienstvrijheid. Teekenen des Tijds 1858 348
Eene Bisschopswijding. Vaderland 1873 355
Klerikaal en Ultramontaan. Vaderland 1873 367
Staatswetten. Vaderland 1874 373
Openbare Vergadering. Handelsblad 1887 379
Nabetrachting. Vaderland 1874 391
Dr. Kuypers Inwijdingsrede. Handelsblad 1880 397
De Roomsche Politiek onzer eeuw. Vaderland 1879. . . 404
Vondel 1679—5 Februari 1879. Gedachtenisrede door H. J. A. M. Schaepman, 20 Februari, Handelsblad 1879 410
Het Antwoord van Dr. Schaepman. Handelsblad 5 Maart 1879. 419
Het Leven de moeite waard? De Amsterdammer 1879 . . 432

ERRATA.

Blz. 192, regel 8 v. o. staat: verschilt, lees: *verschild.*
» 193, » 13 v. b. » ideé, lees: *idée.*
» 193, » 17 v. b. » soupcounnées, lees: *soupçonnées.*
» 193, » 2 v. o. » revétus, lees: *revêtus.*
» 194, » 12 v. o. » suwait, lees: *suivait.*
» 194, » 12 v. o. » pulpitant, lees: *palpitante.*
» 199, » 3 v. b. » de, lees: *te.*
» 203, noot regel 3 v. b. staat: vàn, lees: *van.*
» 207, regel 2 v. b. staat: le, lees: *il.*
» 219, » 7 v. o. » bet, lees: *het.*
» 270, » 3 v. o. » dagelijk, lees: *dagelijks.*
» 330, » 12 v. b. » bezoldigt, lees: *bezoldigd.*
» 347, » 5 v. b. » idvloed, lees: *invloed.*
» 350, » 10 v. b. » verdedlgen, lees: *verdedigen*
» 367, Titel staat: Ultramontaansch, lees: *Ultramontaan*
» 394, regel 17 v. b. lees: *autographe*,
» 394, » 19 v. b. » *version.*
» 409, » 15 v. b. staat: pnnt, lees: *punt.*
» 433, » 5 v. o. » Die, lees: *Dit*

ONZE TAAL.

Zoo gaarne lees ik in De Vries en Te Winkel's *Woordenlijst voor de Spelling der Nederlandsche Taal:* vier honderd en zestig bladzijden, die bijna den geheelen rijkdom onzer moedertaal voor onze bewonderende oogen doen voorbijgaan, en ons voor den geest roepen al wat zij heerlijks en krachtigs, hartelijks en schilderachtigs heeft. In het dagelijksch leven bedient men zich slechts van een uiterst klein aantal, en uit dien hoofde te veelvuldig wederkeerende woorden, waardoor men niet op elk gegeven oogenblik het volle bewustzijn heeft van dien overgrooten schat, die fijne schakeering van uitdrukkingen, die onze taal inderdaad aanbiedt. Eén blik in de genoemde lijst doet ons op eens weer gevoelen hoe rijk wij zijn, en ook blozen van schaamte over ons verwaarloozen en vergeten van zooveel taalweelde als waarin wij ons toch zouden kunnen baden, indien wij slechts wilden. De menschelijke traagheid draagt vooral hier hare noodlottige vruchten. Het valt ons lichter telkens weer dezelfde woorden te bezigen, woorden die wij als 't ware van de oppervlakte der taal oprapen, dan dieper, dan in hare eigene inge-

wanden te graven, ten einde met die schier onbegrensde verscheidenheid van uitdrukking, van samenstelling en wijzigingen onze winst te doen, welke in het hart der taal verscholen ligt. Onze traagheid openbaart zich daarin, dat wij ons tevreden stellen met het algemeene woord, in stede van te zoeken naar het bijzondere, het eigenaardige, het kenmerkende woord, dat toch uitsluitend in staat is hem te behagen, die op nauwkeurigheid van gedachte prijsstelt en daarom naar volkomene juistheid staat ten aanzien van den vorm, dien de gedachte aan zal nemen. De taal mag toch niets anders zijn dan als het vochtige lijnwaad, geworpen om het naakte denkbeeld. Den omtrek van dat denkbeeld moet zij ten volle eerbiedigen. Zij moet een vorm zijn die tegelijk bedekt en verraadt, niets blootgeeft, maar alles laat vermoeden, alles laat doorschemeren. Wie dit met zijne taal bereikt moet haar in zijn macht hebben. Ook hier, hier inzonderheid, is kennis macht. Onze kennis van de taal is de eerste voorwaarde van onze heerschappij over de taal. Toegang tot die kennis geeft ons die schijnbaar zoo dorre, in de werkelijkheid zoo boeiende woordenlijst.

Zij brengt ons aan het mijmeren, aan het vergelijken, aan het opsporen van onderscheidingen en tegenstellingen. Nauwelijks heb ik een achttal woorden gelezen, of ik sta onwillekeurig stil bij dat aardige woord *aaien* en vind mij genoopt te denken aan het in de beteekenis aanverwante *streelen*, *strijken*, *liefkozen*. Vier woorden voor één, om eenerlei soort van beweging uit te drukken. Wie het niet zoo nauw, en dus met slechts betrekkelijke juistheid van uitdrukking genoegen neemt, zal de vier werkwoorden volkomen eensluidend wanen en over het hoofd zien dat elk met de beweging de aanduiding van eene bijzondere gemoedsgesteldheid vereenigt. Het zachte op en neer bewegen van de vingers langs eene effene zachte oppervlakte

wordt door alle vier te kennen gegeven, maar èn voorwerp èn doel van die beweging zijn telkens verschillend. Liefkozen is het hoogste, het edelste. De moeder liefkoost haar kind. Dit werkwoord onderstelt ook altijd eene loutere bedoeling. Het is bovendien het eenige van de vier, dat een bijvoegelijk naamwoord heeft opgeleverd en opleveren kon, een bijvoegelijk naamwoord waardoor de zoo even genoemde beweging in het figuurlijke wordt overgebracht. Men spreekt van eene geliefkoosde bezigheid, eene geliefkoosde wandeling, eene geliefkoosde lektuur, hetgeen wel schijnt te bewijzen dat liefkozen onveranderlijk met eene reine gezindheid gepaard gaat, en een waardig voorwerp heeft; het taalgebruik zou niet toelaten dat de man eene andere schoonheid liefkoosde dan zijne bruid of de huisvrouw zijner jeugd. Verandert het voorwerp, wordt het in plaats van een menschelijk wezen een dier, zoo wordt de beweging, eerst door liefkozen uitgedrukt, terstond wedergegeven door streelen. De jager streelt zijn hond, de ruiter zijn paard. Ook streelt al wat alleen door persoonsverbeelding het vermogen heeft ontvangen om de genoemde beweging te maken. Een lentewind mag mijne slapen streelen, maar heeft niet het hart dat noodig zou zijn om het ingesluimerd kind te liefkozen. Dat werkwoord heeft dan ook het adjektief verschaft, dat figuurlijk aanduidt wat te recht of te onrecht aangenaam aandoet; een zeer onzijdig adjektief, aangezien zoowel een ridderorde streelend kan zijn voor mijne ijdelheid, als het denkbeeld der onsterfelijkheid streelend bij grievend leed of diepen rouw.

Aan liefkozen en streelen heeft onze keurige taal nog niet genoeg. Al is streelen minder edel, ik zeide bijna minder geestelijk dan liefkozen, het omvat toch altijd nog meer dan de zuivere, stoffelijke beweging met de hand, het sluit altijd nog een zekere gezindheid of gemoeds-

stemming in. Wanneer ik deze nu geheel uit het oog verliezen, en de beweging zelve noemen wil, dan doe ik niet te vergeefs een nieuwen greep in de taal, die mij het woord strijken biedt. Wie strijkt doet naar het uitwendige niets anders dan hij die liefkoost; het eenige onderscheid ligt daarin dat bij strijken het hart afwezig, ja mijne persoonlijkheid zoozeer buiten rekening blijft dat ik, die niet liefkozen of streelen kon, zonder onmiddellijk met mijne hand een wezen aan te raken, strijken kan met elk voorwerp dat ik eenvoudig in mijn hand houd. Ik strijk met een strijkijzer, met een strijkstok. Mijne hand mag wel aanraken: waarom zou zij het haar niet glad-, de rimpels niet wegstrijken? Maar zij behoeft het niet te doen. Ook daarom is het strijken minder edel, omdat het, andermaal in tegenstelling met liefkozen en streelen, altijd en zelfs louter praktisch is, dat is, met een bepaald doel plaats heeft. Ik liefkoos en streel uit overstroomende weelde van liefde, maar wanneer ik strijk, geschiedt dit alleen om eene verhevenheid lager, eene oneffenheid glad te maken, iets dat gezwollen of ontplooid is, mindere evenredigheden te doen innemen; men strijkt het zeil, de vlag. Het praktische, aan dit werkwoord verbonden, en daaraan reeds een niet-edele beteekenis verleenende, vormt dan den overgang tot het beslist onedele dat soms in strijken en daarvan afgeleide woorden opgesloten ligt, zoodat iemand, op *streken* betrapt, er al zeer spoedig toe komt de plaat te strijken.

Heeft onze taal nu al de schakeeringen uitgeput, die in de voorstelling worden aangetroffen van de hierboven beschrevene beweging met de hand? Wij hebben die beweging eerst uitgedrukt wanneer zij met de edelste, daarna wanneer zij met een minder edele, eindelijk wanneer zij met in het geheel geene gezindheid verbonden wordt gedacht. Toch zijn wij nog niet aan het einde. Na liefkozen,

streelen, strijken komt aaien, waarmee zich de bijsmaak van iets zuiver dierlijks of ook van iets belachelijks vermengt. Het eene dier aait het andere, de mensch een minder edel dier. Men streelt een paard, men aait een poes. Wanneer men de liefde in hare uiting als bloot zinnelijke verliefdheid kenschetsen wil, zegt men allicht, met zekeren weerzin, soms met een kwalijk verholene minachting: zij zaten elkander den godganschelijken dag te aaien; of: dat geäai is niet om uit te staan. Opmerkelijk is het, dat de taal zich niet heeft kunnen beperken tot de walging of den spot, die door de aanschouwing van het aaien worden opgewekt. De gedachte aan de bloot zinnelijke gewaarwording die alleen tot aaien voeren kan, schijnt er aanleiding toe gegeven te hebben, dat het zelfstandig naamwoord aai ook voor eene verraderlijke, geniepige aanraking gebezigd wordt en men bijvoorbeeld zeggen zal: hij heeft daar een leelijken aai gekregen.

Over hoevele woorden in onze fijn genuanceerde taal zou men op deze wijze niet kunnen mijmeren. Ligt er bijvoorbeeld niet een kiesch gevoel ten grondslag aan de vrijheid die ons hollandsch laat om in het woord *aanbidden* aan en bidden al dan niet van elkander te scheiden al naar gelang wij eene hartstochtelijke of eene godsdienstige vereering willen te kennen geven? Ik aanbid God en ik bid Hem aan. Maar wie geene afgodische liefde plegen wil, zal niet verder gaan dan tot de belijdenis, dat hij zijne geliefde aanbidt, en weigeren te zeggen: ik bid haar aan.

Met dit voorvoegsel *aan* heeft de taal wonderen gedaan. Het herschept bijvoorbeeld dat vijandige raken in het vriendelijk aanraken, hetgeen zelfs nooit met vijandig oogmerk, liefst speelswijs en meestal zoozeer als uiting eener vertrouwelijke betrekking geschiedt dat wij van hetgeen wij te eerbiedigen hebben zeggen zullen: daar moogt

gij niet aan raken of dat moogt gij niet aanraken; welk voorbeeld tevens bewijst hoe fijn weer de onderscheiding is tusschen raken aan iets en iets aanraken. Het eerste beteekent: laten staan, in zijn geheel laten; het tweede, over iets niet spreken, in welk geval het met aanroeren nagenoeg gelijkstaat.

Het veiligst is, met den lof van dat voorvoegsel niet te beginnen, wanneer men aan de vijf kolommen van een feuilleton gebonden is. Geeft het aan dat wezenlooze staren niet een ziel, zoodat het in een aanstaren met bewonderende liefde overgaat? En verdenkt dat voorvoegsel nu daarom niet van dit werktuigelijk te doen. Het kan het domme en wezenlooze ook dom en wezenloos laten, zoodat wij tusschen gapen en aangapen niet weten wat te kiezen, wanneer ons oog er op rusten moet.

De taal heeft zelfs niet altijd de aanhechting van een voorvoegsel noodig om de beteekenis van een woord hetzij te adelen, hetzij te verlagen. Eene eenvoudige letterverwisseling is vaak voldoende. Of ligt er in dribbelen niet soms eene zekere zwaarte van gang, die ongunstig afsteekt bij de luchtige, huppelende beweging van het trippelen? Is likken niet alledaagsch naast het meer uitgezochte lekken?

Tot soortgelijke opmerkingen brengt ons gedurig het werk, aan het begin van dit opstel vermeld. Ik blijf er bij: geen aangenamer lektuur dan de woordenlijst van de heeren De Vries en Te Winkel, en begrijp zelfs, dat de eerste met zijn woordenboek niet opschiet. Als hij te wroeten en te graven in de taal, moet eene bezigheid zijn zoo medeslepend en die zoozeer het leven vervult, dat men nauwlijks meer denken kan aan een publiek 't welk daarbuiten met gespannen belangstelling op de vruchten dier bezigheid wacht.

GOETHE. 1)

De mijn van Goethe's voortbrengselen is nog niet uitgeput. Voor korten tijd ontvingen wij nieuwe brieven. Nog meer nieuwe brieven worden ons toegezegd. Thans geeft v. Soeper eene Nalezing op Goethe's gedichten. Veel belangrijks is het ditmaal niet en de bundel is niet groot. Alles is ook niet nieuw. Zoo was het eerste vers reeds in 1869 opgenomen in het geschrift Rudolf Zoeppritz: Aus Jacobi's Nachlass, nebst ungedruckten Gedichten von Goethe und Lenz. Het is dat niet onaardige Concerto dramatico composto del sigr Dottore Flamminio detto Panurgo secondo, dat men met genoegen overleest, al ware het alleen om dat levenslustige hart van den vijf en twintig jarigen Goethe te voelen kloppen en er onzen eigenen levenslust weer een weinig door op te rakelen. Het concerto was bestemd om gegeven te worden «in der Darmstadter Gemeinschaft der Heiligen», en behelst

1) Nachlese zu Goethe's Gedichten. Mit Vorwort und erläuternden Anmerkungen von G. von Soeper. Separatabdruck aus Goethe's sämmtlichen Werken, herausgegeben von Strehlke, v. Soeper, Düntzer und Biedermann. Berlin, Gustav Hempel 1873.

dus vele toespelingen waarvan de zin ons verborgen blijft; niettemin is het amusant hier en daar. Het begint met eene verheerlijking van — doch men leze:

Die du steigst im Winterwetter
Von Olympus Heiligthum
Tahtenschwangerste der Götter
Langeweile!»

En aan die «thatenschwangere», aan de Verveling worden dan onder anderen de volgende daden toegeschreven:

Machst Jungfrau zur Frauen
Gesellen zum Mann,
Und wärs nur im Scherze
Wer anders nicht kann.
Und sind sie verehlicht
Bist wieder bald da
Machst Weibgen zur Mutter
Monsieur zum Papa.

Later komt een *air*, in het fransch:

Une fille
Gentille
Bien soignée par Mama
Toute échauffée
Dans une allée
Se promena
Elle en gagna
Un gros rhume; et bonne Mama
S'écria
De toute sa poitrine
Medecin, Medicine.

Un Garçon
Bele et bon

Par aventure se trouva
Et s'y prêta
Et la frotta
La bien choffa
Que rhume bientot s'en vola
Le divin; la divine!
Medecin! Medicine.

Het treft mij altijd opnieuw bij hollandsche en duitsche schrijvers, geboortig uit de achttiende eeuw, hoe weinig hart zij hebben voor de orthografie. De zonderlinge spelling van onze aanhalingen schrijve men niet op rekening van de slordigheid van zetter of korrektor. Een man als Goethe, eene vrouw als Caroline Schlegel, wisten bijvoorbeeld in het woord *Heiligthum* niet juist waar de *h* te plaatsen, en schreven *Heiligtuhm*, evenzoo *Tahten*. Zoo deden zij namelijk nog omstreeks 1775 en 80. Later, in de briefwisseling onder anderen tusschen Goethe en Schiller (in het laatste tiental jaren der achttiende eeuw begonnen), vindt men schier geen enkele spelfout. Maar misschien heeft men zich bij den druk minder getrouw aan den tekst gehouden; de handschriften heb ik niet gezien.

Wij, heden ten dage, *kunnen* geene spelfouten meer maken. Zelfs bij het haastigst geschrijf is het ons onmogelijk. Zou het te gewaagd zijn, uit dit verschil af te leiden, dat het denkbeeld van wet, in den wetenschappelijken zin van het woord, krachtiger bij ons heeft postgevat? Dan ware de ongereptheid onzer orthografie een verblijdend teeken van vooruitgang, die immers altijd strengere onderwerping aan de tucht der wetenschap tot voorwaarde heeft en willekeur altijd meer terugdringt.

De kleine bundel brengt ons ook nog eenige Venetiaansche epigrammen. Zij zijn van hetzelfde slag als de reeds bekenden; wellustig en geschreven in eene stemming

die voor de kristelijke overlevering niet zeer vriendelijk was. Die stemming schijnt Goethe op zijne geheele italiaansche reis vergezeld te hebben. Hij heeft een bijna kinderachtigen hekel aan het middeleeuwsche kristendom. Wie lust hebbe een bedevaart te ondernemen naar Siena of Assisi, niet hij. Nu, bijzonder smakelijk is dat kristendom zeker niet; en voor ons is het misschien een geluk dat Goethe, tegenover dat gewijde, maar eens door en door profaan is geweest, en, in vereeniging met andere geesten onder zijne tijd- en landgenooten, de vensters van ons inwendig leven eens goed heeft opengezet naar die zijde, van waar een volle luchtstroom uit Griekenland er in kon waaien. Toch is het altijd hinderlijk, een kunstenaar met een afkeer behept te zien voor een uiting van den menschelijken geest. Er ligt daarin iets naïefs, dat er voor onze negentiende eeuw uitziet als een oude mode. Doch laat ons billijk zijn: ten slotte hebben wij juist van Goethe geleerd, kunstenaarssympathie te gevoelen voor de uiteenloopendste richtingen.

Aantrekkelijk blijft altijd in Goethe die vatbaarheid, waarvan ook dit bundeltje getuigt, om lief te hebben. Tot in zijn hoogen ouderdom toe heeft Goethe bemind, is hij althans aandoenlijk gebleven voor vrouwelijke betoovering. Men herinnert zich uit de *Gespräche* met Eckermann de geestdrift waarmee hij, ik geloof reeds op tachtigjarigen leeftijd, sprak over de vrouw die hij kort te voren in Carlsbad ontmoet en voor wie zijn dichterlijke ader gevloeid had. De liefde is voor Goethe geweest de school van de diepste gewaarwordingen en de meest omvattende denkbeelden, eene school die geesten als de zijne niet straffeloos ontberen kunnen. Het verraad slechts gebrekkige zielkunde, hem dierlijken wellust te laste te leggen. Voor hem was het vrouwelijk gemoed met die geheimzinnige teergevoeligheid de spiegel waarin zich

vroeg of laat alles moet weerkaatsen, wat het voor den man, den denker en den dichter, de moeite waard is te gevoelen. Liefde was voor hem de tooverstaf die toegang verleent tot die onnaspeurlijke verbinding van hemel en aarde, waarvan het besef aan onze nieuwere beschaving, in tegenstelling met die der Ouden, een harer merkwaardigste karaktertrekken verzekert. «Das Weibliche» was voor hem «das *ewig* Weibliche»; de vrouwelijke liefde had zich voor hem verheerlijkt tot eene ondervinding van het eeuwige, tot een voorgevoel van het oneindige. Goethe's betrekking tot de vrouw is uit dien hoofde niet zijne zwakheid maar zijne kracht. Wat zich daarin verkeerds, dat is laags, gemengd mag hebben, is zijne zaak en heeft hij te verantwoorden gehad. Zoo iemand van zijn voorbeeld misbruik wil maken om zich aan ongebondenheid over te geven, kan men hem slechts als een mensch beklagen, voor wien ook Goethe, zelfs Goethe te vergeefs geleefd heeft. Maar ter wille van stompzinnigen behoeft de geschiedenis niet te verzwijgen wat in Goethe de springader is geweest van zooveel als nooit in het hart ook der besten is opgekomen, wanneer de snaar eener diep gevoelde, alles overmeesterende liefde nooit bij hen heeft gebeefd. 1)

Er is vooral onder den invloed van da Costa's beschouwingen over, en vergelijkingen tusschen Bilderdijk en Goethe, ten onzent aangaande den laatste een zonderling misverstand verbreid. Da Costa schepte er behagen in, Bilderdijk als den lijdenden Messias, Goethe daarentegen als den gekroonden en aangebedenen man der wereld voor te stellen. Miskenning was Bilderdijks kruisweg, erkenning Goethe's rozenpad geweest. Nu ja, Goethe heeft met eenige duitsche potentaatjes verkeerd, en ridderorden gekregen, en velen hebben hem hartstochtelijk liefgehad.

1) Zegt Goethe niet zelf «dasz er das Ideelle unter einer weiblichen Form concipirt»?

Maar is dit een en ander nu genoeg om ons te doen beweren, dat Goethe zich zijn leven lang in lof en sympathie der menschen gebaad heeft?

Goethe is niet miskend geworden? Er is geen boek beter in staat om ons, na da Costa's overdrevene voorstellingen, te ontnuchteren dan de *Mittheilungen über Goethe. aus mündlichen und schriftlichen gedruckten und ungedruckten Quellen* van dr. Riemer, in twee deelen. Riemer heeft dertig jaren lang met Goethe omgegaan, dagelijks met hem verkeerd. Hij had dus getuige moeten zijn van al den wierook die aan dat «idool der eeuw» werd toegezwaaid. En nu, wat is zijn boek? Één doorloopend verdedigingsgeschrift; éene aanhoudende, zelfs tot vervelens toe volgehoudene poging om Goethe van tegen hem gerichte beschuldigingen te zuiveren en bij het nageslacht tegen — miskenning te vrijwaren. Ja, hij zegt zelfs in de voorrede, dat zich na Goethe's dood bij de verklaarde vijanden nog diegenen gevoegd hebben, die, vroeger vrienden, nu het masker durven afwerpen, «und froh des Zwanges ledig zu sein, den sie sich in seiner persönlichen Gegenwart anthun mussten, nun ihren Hasz und Neid, ihrer Galle und ihrem Spleen, ihrem Witz und ihrer Spottsucht freien Lauf lassen.»

Men kan met het boek van Riemer niet veel op hebben, juist omdat het veel te apologetisch is. Men komt zelfs in de verzoeking om Goethe nog van achterna te beklagen, dat hij dertig jaren lang heeft moeten omgaan met een man, die zoo weinig als Riemer Goethe's geest op zich liet werken en allerminst diens uitnemenden stelregel ter harte heeft genomen, volgens welken «Werken der kunst niet voor het gepeupel zijn». 1) Maar in één opzicht hebben

1) Riemer zou het zelfs *in majorem gloriam* van Goethe zeer wenschelijk achten, dat men de een of andere spijs of drank naar hem noemde, bijv. een Goethe-Bier had. Dat zou zijn naam meer tot het volk brengen!

Riemer's *Mededeelingen* groote waarde. Zij stellen onwillekeurig het legendarisch karakter van da Costa's beschouwing over Goethe in het helderst daglicht. En dit is verblijdend; niet, natuurlijk, omdat da Costa daardoor in het ongelijk komt, maar omdat het niet verblijdend zou geweest zijn, wanneer Goethe laag genoeg had gestaan om tegen miskenning gedekt te zijn. Wij weten nu, dat hij tot die uitgelezenen behoorde, die de gemeenheid in het aangezicht spuwt.

GOETHE'S BALLADEN.

Goethe's balladen zijn een zeldzame schat, woorden eens wijzen en eens dichters, voedsel voor jongen en ouden. Zijne ongewone levenswijsheid heeft hij daarin nedergelegd, waaronder, bij hem inzonderheid, niet slechts een zeker praktisch gezond verstand maar ook die dichterlijke beschouwing van wereld en leven verstaan moet worden, zonder welke het verstand toch eigenlijk niet gezond kan blijven. Balladen behooren niet tot den hoogsten vorm der kunst, omdat zij niet uit zuivere ingeving ontstaan en niet aan den gulden regel beantwoorden: de kunst om de kunst. Integendeel; men zou balladen kunnen rangschikken onder de beste soort van didaktische poësie. Zij willen een zeker doel bereiken; zij willen eene waarheid aanschouwelijk voorstellen, niet alleen omdat de dichter in die voorstelling behagen heeft geschept, maar tevens om ons die waarheid te onderwijzen; of indien dit al niet, dan toch om ons eene bepaalde opvatting van het leven te toonen. Met eenigen nadruk geldt dit van Goethe's balladen. Zij staan gelijk met gnomen, met zinspreuken. Ik zou er toe kunnen komen die balladen

zijne gelijkenissen te noemen, met onverholene toespeling op die nooit genoeg gewaardeerde verhalen van Jezus die men gewoonlijk, en te recht, *de* gelijkenissen bij uitnemendheid heet. Wie het gezegd heeft, weet ik niet meer, maar volkomen naar waarheid heeft iemand doen opmerken, dat men slechts betoogt hetgeen men niet duidelijk genoeg inziet of waarvan men niet diep genoeg overtuigd is om het te moeten verhalen. Het denkbeeld dat ons levendig voor den geest staat en dat op ons zelven een diepen indruk maakt, neemt onwillekeurig den vorm aan van eene gebeurtenis. Mythen, legenden, gelijkenissen, balladen ontstaan op deze wijze: mythen en legenden uit het bewustzijn van een geheel volk, gelijkenissen en balladen uit dat van een enkel persoon; en misschien zou men mogen beweren, dat wij een denkbeeld nog niet volkomen bezitten, zoolang wij nog niet den aandrang gevoelen om het in den vorm van een verhaal mede te deelen. Zeker is het, dat wij dit laatste niet kunnen doen, niet kunnen beproeven, zonder terstond waar te nemen wat er nog hapert aan de zuiverheid van ons denkbeeld. Het overzetten van een denkbeeld, hoe afgetrokken ook, in eene gebeurtenis, is de proefsteen die aanwijst of het reeds tot volle rijpheid was gekomen.

Goethe's balladen zijn evenzoovele gedachten. Zij hebben daarom ook eene buitengemeene opvoedkundige waarde, en ik verheug mij eene gelegenheid te vinden om dit in herinnering te brengen, daar ik niet weet of zij in de opvoeding reeds de plaats innemen, die zij verdienen. Ook hierin doen Goethe's balladen denken aan de gelijkenissen, dat men op zeer verschillenden leeftijd er met dezelfde belangstelling naar luisteren kan, al moet die belangstelling in de verschillende tijdperken van ons leven ook een verschillende beweegreden hebben. Het kind zal zich natuurlijk nog hechten aan de schaal, aan

de vertelling; maar de vertelling is zoo schoon, vaak zoo roerend, dat de kinderlijke ziel onwillekeurig daardoor voor het schoone en edele ontsloten wordt. Als het kind luisteren kan naar het verhaal van den herder die zijne negen en negentig schapen vergeet om het verlorene te zoeken en die niet rust eer hij het op zijne schouders terug kan brengen, zie hoe de oogen van datzelfde kind dan tintelen zullen wanneer gij aanheft: «Ein Veilchen auf der Wiese stand Gebückt in sich und unbekannt, Es war ein herzig's Veilchen." Ook zal die tinteling niet verflauwen voor gij aan het «*zu ihren Füszen doch*» gekomen zijt. Gij, die het voorleest, weet wel wat er achter dat «*herziges Veilchen*» steekt, en gij trilt van aandoening bij de gedachte aan al de overgave der ziel, al de zich toewijdende liefde, waarvan gij in uw leven reeds den gezegenden invloed bespeurd hebt; uw lieveling weet daar nog niet van, maar leert toch reeds, dat er van die onbegrijpelijk en onuitputtelijk liefhebbende wezens zijn die niet klagen, zelfs niet wanneer ook van hen geldt: «Ach, aber ach! das Mädchen kam und nicht in Acht das Veilchen nahm, Ertrat das arme Veilchen." Het is daarom ook niet te zeggen, op hoe jongen leeftijd de kinderen reeds met sommige balladen van Goethe, of, indien zij geen duitsch verstaan, met het aanhooren van mededeelingen daaruit aanvangen kunnen. Ouders, met zedepreeken, gewoonlijk zeer onvruchtbare zedepreeken, meestal zoo mild, en vaak zoo geneigd met zedekundige voorschriften of teksten jonge hersenen te vermoeien, zouden, naar mijn bescheiden oordeel, beter doen, wanneer zij besluiten konden gezonde, gevoelvolle verhalen, gelijk de balladen van Goethe het zijn, aan hunne kinderen mede te deelen. Dezen zullen er waarschijnlijk meer waarheid en natuurlijkheid uitleeren, en meer hart door verkrijgen voor het geheimzinnige en het onge-

ziene, dan uit twintig boeken als de *Wijde, wijde wereld!*

Natuurlijkheid en dichterlijke zin voor de onzichtbare wereld! Een praktische blik en gevoel of voorgevoel (Ahnung) van hetgeen niet onder woorden kan worden gebracht! Waarheid en een zekere vatbaarheid voor de illusie! Het waren de polen waartusschen het rijke inwendige leven van Goethe zich bewoog, en waarvan wij nu juist in de balladen de heerlijkste bewijzen aantreffen. Ik kan het hier niet in alle bijzonderheden aantoonen, maar hoop toch mijne bedoeling duidelijk genoeg te kennen te geven, wanneer ik ten dezen aanzien verwijs, eerst naar den *Erlkönig* 1), en daarna, als tegenhanger, naar den *Schatzgräber*, terwijl, ter openbaring van geheel den diepen zin dezer balladen, het groote hulpmiddel niet verwaarloosd mag worden, dat ons aangeboden wordt in de voortreffelijke wijze waarop deze beide gedichten van Goethe op muziek zijn gebracht.

De *Erlkönig* is geheimzinnig en verplaatst ons geheel in eene dichterlijke wereld, waar alles indruk, vermoeden, voorgevoel is. De vader rijdt bij nacht en terwijl de wind huilt met zijn kind in den arm en acht het daar zoo volkomen veilig, dat hij niet begrijpt waarom het kind het gelaat zoo angstig zoekt te verbergen. Maar hetgeen de vader niet ziet, ziet het kind, en als het mededeelt wat het waarneemt, moet alles door louter natuurlijke redenen verklaard worden. Het was een nevel wat de knaap zag; het was het ruischen van den wind in de dorre bladeren, wat de knaap hoorde. Vruchteloos terugbrengen van de wereld der fantasie tot die van de oordeelkundige waarneming! De eerste, te machtig, te onwederstaanbaar, grijpt zij aan, dan dat zij door de laatste zou kunnen ontkend of in hare werkelijkheid vernietigd zou kunnen

1) Waarmede men vergelijken kan der *Fischer*: «das Wasser rauscht', das Wasser schwoll."

worden. Nog is de vader bezig met de beste, de nuchterste verklaring te geven van hetgeen het kind met de diepste ontroering gewaar wordt, als het reeds de doodelijke aanraking ondervindt van datzelfde waarvan de vader het bestaan nog altijd loochenen wil:

Mein Vater, mein Vater, jetzt fasst er mich an!
Erlkönig hat mir ein Leids gethan!

En eenige oogenblikken later ligt het kind levenloos in zijne armen, juist als hij, huiswaarts gekeerd, meent alle gevaar achter zich te hebben.

De beste uitlegger van dit gedicht, dat men honderd maal altijd met dezelfde aandoening, lezen zal, is hij die er geene uitlegging van poogt te geven. Laat het gedicht op u werken juist door zijne geheimzinnige, zijne als uit de verte aanschouwde schoonheid en waarheid. Zulke gedichten zijn niet geschreven opdat gij er aan beproeven zoudt of gij een volkomen uitlegger, maar of gij een volkomen, ik meen een harmonisch mensch zijt. Wat is daar nu eigenlijk aan? Wat heeft dat kind nu gezien? Hoe kon dat kind door een *Erlkönig* gedood worden? Wil iemand zulke vragen opwerpen, zoo kan men inderdaad niets anders antwoorden dan: begrepen of niet, verklaard of niet; «in seinen Armen das Kind war todt», en uwe verstandige opmerkingen zullen het niet weer opwekken.

Naast dien geheimzinnigen, gevoelvollen, hoog dichterlijken *Erlkönig* legge men nu den *Schatzgräber*. Dichterlijk is ook hier de inkleeding, maar de inhoud een les van het gezond verstand. Een man die armoede als de grootste ramp, rijkdom als het hoogste goed beschouwt, maar dit hoogste goed ontbeert, wil plotseling rijk worden en dat door een toovermiddel. Hij graaft naar een verborgen schat. Het slaat middernacht, en op hetzelfde oogenblik ziet hij een schoonen jongeling met vriendelijke oogen en

getooid met een dichten bloemenkrans, een schaal in de hand, tot hem naderen, die hem toeroept: laaf u hier aan vroolijken levensmoed, zoo zult gij bij geene toovenarij meer uw heil zoeken. Graaf niet langer te vergeefs; uw tooverwoord zij veeleer: arbeid over dag en 's avonds verheuging onder uwe vrienden; weken van moeite, door vroolijke feesten afgewisseld.

Als in *de Prediker* van het Oude Testament wordt ons hier een matig levensgenot tot verkwikking bij de dagelijksche taak als het verstandigste voorgehouden, dat de mensch kiezen kan. De rijkdom dien wij zoeken is door geen tooverwoord, door geen wroeten in de ingewanden der aarde te vinden, veeleer slechts de vrucht van geregelde, nooit overdrevene inspanning. Die het ons zegt, is niet een oude, stroeve zedemeester, maar een schoone jongeling; «Trinke Muth des reinen Lebens» luidt zijne gulden spreuk. Men ziet hoe ver wij hier zijn van *Fischer* en *Erlkönig*. Daar was het schoon te sterven aan eene door de vulgaire wereld niet begrepene ondervinding; hier is het schoon met levensmoed vervuld te zijn en dien in te drinken uit de schaal eener met bloemen versierde jeugd. Daar was het een geheimzinnig duister waarin de handeling plaats greep; hier is het een «heller ward's mit einem Male», zelfs midden in den nacht.

Zoo veelzijdig heeft Goethe in zijne balladen het leven opgevat. Er zijn dichters die òf in den weemoed en het gevoel van onvoldaanheid òf in dat der tevredenheid en levenslust al hunne kracht gezocht hebben. Gewoonlijk wil men ook het eene gevoel in naam van het andere bestrijden. De traagheid der meesten is zoo groot dat zij zich het liefst in éene gemoedsrichting, in éene en dezelfde stemming blijven voortbewegen, waarbij dan gewoonlijk de tegenovergestelde stemming met groote onverdraagzaamheid aangezien wordt. Die weemoedig en onvoldaan

zijn beschuldigen de tevredenen van oppervlakkigheid. Dezen de eerstgenoemden van eene trotsche, onvriendelijke levensbeschouwing en van hetgeen het Duitsch *Weltschmerz* noemt. Goethe kan zoowel met het kind zijner ballade uitroepen: «Erlkönig hat mir ein Leids gethan» als hij van «Tages Arbeit, Abends Gäste» zijn levensgeluk verwachten kan. Hij geloofde aan het demonische (gelijk hij dit in zijne gesprekken met Eckermann uitdrukkelijk verzekert), maar tevens denkt hij: «es kann der Knabe Mit der Schönen lichten Gabe, Wahrlich nicht der Böse sein.»

Het is dit dubbele, deze nacht- en deze lichtzijde van het leven en van de wereld, ja ook van ons eigen gemoed, die ons door het lezen van, het leven met den grooten dichter altijd meer tot bewustzijn komen moet. Slechts op deze voorwaarde ontkomen wij aan de zwaarmoedigheid gelijk aan de oppervlakkigheid.

GOETHE'S STERFDAG.

I.

De redaktie van *de Hervorming* is van oordeel geweest, dat de 22ste Maart allerminst dit jaar onopgemerkt mocht voorbijgaan, nu het vijftig jaar geleden is dat Goethe ontsliep met de bede op de lippen, ons aller bede: Meer licht! Zij heeft mij uitgenoodigd, een kort woord in hare kolommen te schrijven, niet ter nagedachtenis van een man dien men niet vergeet, maar opdat een of meer gedachten uitgesproken mochten worden van de vele gedachten, die ons plegen te vervullen wanneer wij aan Goethe denken.

Die gedachten kunnen, mogen hier niet betreffen den dichter in engeren zin, of den romanschrijver, maar wel den dichter in ruimeren zin, want als dichter, dus als denker, heeft Goethe beteekenis, diepe beteekenis voor «de Hervorming.»

De Hervorming is een vrucht van duitschen bodem, maar van het Duitschland der zestiende eeuw. De Hervorming die een blijvende waarde heeft, en die in het

algemeen de religie aanduidt van allen die niet Roomsch-Katholiek zijn en toch religieus, is dezelfde vrucht, maar gekweekt in de negentiende eeuw.

Deze eisch onderstelt voor het Protestantisme de mogelijkheid van een gewichtige evolutie, en kan niet vervuld worden tenzij die evolutie plaats grijpt. Groote en diepzinnige geesten hebben voor beide gezorgd. Zij hebben èn van het Protestantisme een religie gemaakt, die voor geen stagnatie behoeft te vreezen, en die religie een gedaanteverandering doen ondergaan, die haar tot de religie van onzen tijd heeft gemaakt.

Tot de geesten, aan wie wij het een zoowel als het ander danken, behoort een Lessing, een Kant, een Hamann, een Schleiermacher, een Herder; tot die geesten behoort evenzeer Goethe.

De religie, — innerlijk leven, samengesteld uit eerbied, bewondering en trouw jegens hetgeen men als heilig heeft leeren waardeeren, — kan niet bestaan dan op voorwaarde van telkens schijnbaar en in de schatting eener wufte en bijgeloovige menigte onder te gaan, om nieuwe vormen aan te nemen. De religie is èn het onveranderlijkste bestanddeel èn tevens het onveranderlijkste verschijnsel in de geschiedenis; daarin: in het bezit dier tweevoudige hoedanigheid ligt hare kracht.

Voor een aanzienlijk deel is dit waar van alle religie, maar in alle opzichten is het waar van die religie, die in de geschiedenis den naam van Protestantisme draagt, een vorm van de religie in het algemeen, waarin deze tot dusver hare hoogste ontwikkeling heeft bereikt.

Tusschen Protestantisme en andere godsdienstvormen, met name tusschen Protestantisme en Katholicisme bestaat natuurlijk geen soortelijk verschil. Het Protestantisme heeft in hooge mate, toont met groote openhartigheid dat wat aan alle religie en ook zeer bijzonder aan het Katho-

licisme eigen is, maar in dezen laatsten godsdienstvorm in zijn werking wordt belemmerd.

Een van de groote en meest belangwekkende eigenaardigheden toch van de religie is daarin gelegen, dat zij de zaak is van den persoon die haar bezit. In zijn religie openbaart niet alleen elk zijn persoonlijk karakter, maar in de religie openbaart zich elk persoon als persoon, als in het bezit van een gemoedsleven en van een eigen gemoedsleven. De religie is, zou men bijna zeggen, niet in de eerste plaats het gemoedsleven zelf, maar in de allereerste plaats de praktische affirmatie, dat de mensch in zijn gemoed een eigen heiligdom bezit en bezitten mag.

In het Katholicisme is dit persoonlijke — het onverdelgbaar karakter van alle religie — vereenigd met, — ik zeg niet de behoefte aan, — maar den plicht van Katholiciteit. Die behoefte is niet te wraken; die verplichting brengt in den roomschen godsdienstvorm een bestanddeel, dat de ontwikkeling der religie stoort, wanneer men dat bestanddeel althans overlaat aan zijn natuurlijke werking.

Want Katholiciteit kan aan de religie niet worden voorgeschreven, zonder dat zij genoodzaakt wordt ontrouw te worden aan haar zuiver persoonlijk karakter.

De Hervorming van de zestiende eeuw in Duitschland heeft dit beseft en in haar taal uitgedrukt door de belijdenis: de mensch, zalig door zijn geloof, niet door het gehoorzamen aan een wet.

Maar met deze belijdenis had de Hervorming nog niet anders dan in beginsel en bedoeling met het Katholicisme gebroken. Weldra trad ook zij met den eisch, met de verplichting der Katholiciteit op. Kerk en konfessie nam zij weder over van den godsdienstvorm, dien zij toch als onbevredigend had gebrandmerkt. Luther onthield reeds

aan zijne volgelingen de vrijheid die hij voor zich zelf had genomen.

Weldra gingen de volgelingen nog verder en de duitsche Hervorming had in den loop der zeventiende eeuw haar zout verloren. In de achttiende eeuw was zij ontaard in dogmatisme, formalisme en rationalisme; drie richtingen die de religie van de aarde zouden verbannen, indien zij daarop ooit een balling worden kon.

Alleén theologisch-rechtzinnig; alleén kerkelijk-godsdienstig; alleén moreel zonder religieuse wijding: wanneer de menschheid tot een of twee van deze toestanden of ook tot alle drie is afgedaald, kwijnt haar leven.

Is het zoover gekomen, dan moeten er mannen opstaan die den moed hebben zich door de openbare meening te laten veroordeelen en uitstooten: door de theologisch-rechtzinnigen als kettersch; door de kerkelijk-godsdienstigen als onvroom, als heidensch; door de rationalisten als mystiek. In — naar het algemeen oordeel — ketterschheidensch-mystiek te zijn: in dezen drievoudigen schandnaam ligt dan hun eeretitel en, — wat nog veel meer zegt, — hun kracht.

Zij geven de overgeleverde, bestaande theologie prijs; zij keeren de kerk den rug toe; zij stellen op den voorgrond datgene, waar de rationalist niet bij kan; en zij doen dit een en ander, niet om den zonderling te spelen, maar om tegen de bedillers en bedervers der religie een e pur si muove uit te spreken, om haar oud, haar heerlijk persoonlijk karakter te handhaven, en met Richard III, ofschoon in geheel anderen zin, een krachtig «Ik ben ik» te getuigen, waarmede het goed, het koninklijk recht der religie gehandhaafd is.

Want zulk een woord werkt bezielend, ontgloeiend. Het geeft talloos velen den moed, weer persoon te worden, zich niet te laten opsluiten in hetgeen voor hen niet

waar, niet heilig, niet het eene noodige is, en geruimen tijd door hen werd aangehouden en geeerbiedigd, omdat zij het niet durfden wegwerpen en vertreden.

Goethe heeft zulk een woord gesproken, op een wijze, waarop de ware dichter het alleen spreken kan. Hij heeft het gemoedsleven, het eigen gemoedsleven in eere gebracht; het uitgestort in verzen, die orthodoxie, formalisme en rationalisme niet kunnen verstaan, maar voor ons, die door studie en ervaring het noodlottige van deze drie richtingen hebben leeren kennen, als zoovele wachtwoorden zijn geworden. «Goethe's hart, dat weinigen kennen, was even groot als zijn geest, dien allen kennen». Die uitspraak is van Stilling en kan niet genoeg overwogen worden, want niemand heeft Goethe verstaan, die in zijne werken dat groote hart niet heeft weergevonden.

II.

Het algemeen gezichtspunt, waaruit de beteekenis van Goethe voor het Protestantisme beschouwd moet worden, heeft een vorig artikel in het licht gesteld. Het moge mij nu geoorloofd zijn, op iets anders de aandacht te vestigen, dat het vroegere aanvult.

De persoonlijkheid van Goethe, daarop komt het van het begin tot het einde aan; zij, in hare later te kenschetsen antieke vorming, heeft waarde voor de ontwikkeling van het Protestantisme en zij alleen. Daarmede is eigenlijk reeds gezegd wat wij niet bij hem moeten zoeken.

De religie, — 's menschen innerlijk leven voor zoover het in betrekking staat met hetgeen hem heilig is, — kan uit haren aard nooit zich in haar zuiver karakter vertoonen. Zij moet altijd bepaalde vormen aannemen, altijd met bepaalde voorstellingen verbonden zijn. Hoe levendiger zij is, hoe meer zij behoefte gevoelt zich te uiten; daar-

toe moet zij woorden gebruiken, denkbeelden, zinnebeelden, die èn haar een dienst bewijzen èn haar in de wereld altijd eenigszins kompromitteeren. Zoo is er feitelijk een onverbrekelijk verband tusschen religie en theologie, die men ook mythologie kan noemen.

De eigenaardige kracht der religie is het ontbindende element van alle theologie. Juist omdat deze laatste niet meer is dan de vorm van 's menschen heilig gemoedsleven, en dat leven zelf zoowel een vorm behoeft als tegenover iederen vorm licht ongeduldig wordt, kan de theologie nooit gedurende een eenigszins lang tijdperk aan zichzelf gelijk blijven. Het onbevredigend karakter van alle theologie drijft religieuse geesten tot voortdurende herziening, tot kritiek. Die kritiek, eens opgewekt, kan weldra niet meer alleen van overwegingen uitgaan, die met het gemoed samenhangen. Zij wordt verstandelijke kritiek en in de laatste honderd jaren heeft zij den invloed ondervonden, waaraan geen enkele wetenschap zich heeft kunnen onttrekken: deze verstandelijke kritiek is in de laatste eeuw historische kritiek geworden. Het is niet zoozeer het in het afgetrokkene al dan niet logiesch karakter der theologische voorstellingen, dat het meest de aandacht heeft getrokken en nog trekt; het is vooral, zoo niet uitsluitend, de historische grondslag waarop die voorstellingen berusten.

Die historische kritiek heeft betrekking op verhalen, zoowel als op de samenstelling van de boeken, die als de oorkonden van den godsdienst worden aangemerkt.

Zoo is er in onzen tijd een wetenschap ontstaan, die in het algemeen nog wel met den naam van theologie wordt bestempeld, maar van hetgeen tot dusver theologie heette in belangrijke opzichten verschilt. Het is een wetenschap die ten hoofddoel heeft het leeren kennen van de oorsprong der religie èn als verschijnsel in de menschheid

èn als verschijnsel van plaatselijken aard. Als zij zich met dit laatste bezig houdt, wordt haar belangstelling natuurlijk het krachtigst gewekt door de groote vraag naar het ontstaan van het kristendom.

De pogingen, aangewend om op die vraag een antwoord te vinden, hebben uit een zuiver historisch oogpunt nog weinig vruchten opgeleverd. Hoe meer men in deze richting arbeidt, hoe dichter de duisternis schijnt te worden. Hoe het met dien oorsprong niet in zijn werk is gegaan, dat weten wij ongeveer, maar deze negatieve uitkomst kan ons natuurlijk niet tevreden stellen. Als beoefenaars der geschiedenis verlangen wij natuurlijk veel meer.

Inmiddels hebben die pogingen een andere vrucht doen plukken, waarop van den aanvang misschien niet gerekend was; een vrucht voor de theologie in anderen zin; een vrucht van groot nut voor de voorstellingen die tot dusver met het religieuse leven op het nauwst schenen samen te hangen.

Die samenhang, die langen tijd, die eeuwen lang een noodzakelijk verband scheen te zijn, is een toevallig verband geworden, hetgeen licht te begrijpen valt, wanneer men bedenkt, dat met de kennis van het oorspronkelijk kristendom de maatstaf is weggevallen voor de beoordeeling van de eigenlijke vormen die het kristelijk-religieuse leven behoort te vertoonen.

Juist de volkomen negatieve uitkomst van ons historisch onderzoek is voor onze dogmatische voorstellingen een resultaat van groote positieve waarde. Het woord rechtzinnigheid heeft namelijk dientengevolge alle ernstige beteekenis verloren. Wanneer niemand ons kan zeggen wat het oorspronkelijke kristendom geweest is, en wij veeleer van den aanvang af zeer uiteenloopende richtingen den kristelijken naam zien dragen, dan is daarmede aan de ontwikkeling der kristelijke religie een

vrijheid verzekerd die op deugdelijken grondslag rust.

Zoo is dus de historisch-kritische werkzaamheid der protestantsche theologie, zonder het te bedoelen, van groot belang geworden voor hetgeen waaraan de religie, derhalve ook de kristelijke religie, de grootste behoefte heeft.

Aan deze werkzaamheid is Goethe geheel vreemd gebleven niet alleen, maar hij heeft haar bestaan en haren heilzamen invloed zelfs niet vermoed. Ja wij zijn verplicht nog verder te gaan, en op grond van vele uitspraken, voorkomende in zijne geschriften en gesprekken, genoodzaakt openhartig te erkennen, dat Goethe, had hij van die werkzaamheid kennis gedragen, haar niet op den rechten prijs zou hebben gesteld.

In weerwil van hare groote veelzijdigheid, had ook zijne natuur, hoe kan het anders? hare leemten. Hij was zoo geheel dichter, dat de gaaf der ontleding en de ontleding zelve hem niet aantrokken. Hij was een bij uitstek synthetisch, verbindend genie. Dit verklaart èn zijn afkeer van Newton èn zijne miskenning van Wolff, den eersten kritischen onderzoeker van de gedichten van Homerus, gelijk het dan evenzeer rekenschap geeft van zijn gemis van belangstelling in de historisch-kritische werkzaamheid der protestantsche theologie.

Daarbij komt nog iets anders in aanmerking: het beslist aristokratische van zijn geest, waardoor hij vreesde het verhevene van zijn voetstuk gerukt te zien en onwillekeurig prijsgegeven aan de ongewasschen handen van een gepeupel, welks overrompeling hij altijd meer of min aanstaande achtte.

Het zou dus de dwaasheid zelve zijn, Goethe te willen voorstellen als vader of zelfs als aanhanger van de eene of andere bepaalde theologische richting, vooral als aanvoerder van een richting, die zich juist niet door konser-

vatisme of aristokratische voornaamheid onderscheiden wil.

Van geen beteekenis hoegenaamd voor de moderne of voor eenige andere theologie, mogen evenwel de vrienden van de theologisch-kritische werkzaamheid der laatste eeuw, en zij inzonderheid, den invloed van Goethe zegenen, in zoover namelijk als zij niet uitsluitend rationalisten zijn en dat gemoedsleven waardeeren en koesteren, waarin ons vorig artikel het eerste kenmerk der religie heeft gezocht.

Vooreerst omdat hij als groot, als bijna onvergelijkelijk lyrisch dichter dat gemoedsleven weder mede, en meer dan iemand, in eere heeft gebracht. Ik heb dit de vorige week besproken en behoef er thans niet op terug te komen.

Maar dan ook omdat hij in het gemoedsleven van Europa en van onzen tijd een bestanddeel heeft opgenomen, dat tot op hem schier geheel verwaarloosd, toch als de onmisbare voorwaarde voor den hoogsten bloei van dat gemoedsleven moet worden aangemerkt.

De beschaafde menschheid in Europa was vóór het optreden van Goethe en van zijne geestverwanten grootendeels, zoo niet uitsluitend, onder den invloed van een dubbelen geest, die sedert hen gelukkig veel van zijn invloed heeft verloren.

Het was de geest van het Oude Testament en de geest die gewoonlijk de latijnsche wordt genoemd en die zijn werking heeft geoefend in den eigenaardigen vorm, daaraan gegeven door de italiaansche renaissance in de laatste helft der vijftiende en de eerste helft der zestiende eeuw.

Voor zoover men geloovig was, was men Oud-Testamentisch; voor zoover men ongeloovig was, — ik spreek altijd van de protestantsche wereld, — was men latijnsch.

De Oud-Testamentische zoowel als de latijnsche geest munten uit door zeer bijzondere verdiensten, krachten, hulpmiddelen, maar die beide geesten munten juist niet

uit door het vermogen om een diep, een levendig, immers oorspronkelijk gemoedsleven aan te kweeken.

Over al hetgeen wij aan het Oude Testament en aan het oude Rome danken voor onze beschaving behoef ik hier niet te spreken. Ik wensch alleen uitdrukkelijk te vermelden dat ik niets, ook niet het geringste daarvan, hoop of bedoel te miskennen.

Wat den Oud-Testamentischen geest minder geschikt maakt voor het aankweeken van diep en oorspronkelijk gemoedsleven, is zijn bovennatuurlijke opvatting van het goddelijk wezen. Wat den latijnschen geest daartoe minder geschtkt maakt, is zijn organiseerende kracht en zijn toekennen van een bijna zelfstandige, in elk geval overdreven, waarde aan den vorm, op elk gebied des levens.

De bovennatuurlijke opvatting van het goddelijk wezen; het geloof aan een, gelijk de kunstterm heet, extramundanen God, die dan van zelf vooral als heilige wetgever wordt gedacht, verhindert veelal het gemoed ook buiten het eigenlijk, en altijd enge, gebied der zedelijkheid het goddelijke gewaar te worden. Aan de scheiding tusschen God en wereld, God en natuur, beantwoordt dan allicht een al te scherpe scheiding tusschen het godsdienstige en het niet godsdienstige, waarvan het gevolg is, dat men er niet in slaagt, het geheel, al de uitingen van het rijke gemoedsleven der menschen, met het goddelijke in verband te brengen. Er komen dan tallooze gewaarwordingen voor, waarmee de religieuse mensch geen raad weet. Zij zijn te natuurlijk om veroordeeld te worden en, aan de andere zijde, durft hij ze toch niet beschouwen en waardeeren als religieuse gewaarwordingen. Ik behoef zeker niets meer te zeggen om te doen inzien, dat de Oud-Testamentische geest het gemoedsleven niet bijzonder ontwikkelt, het lijden laat aan een zekere atrophie, er misschien een groote intensiteit bij wijlen aan weet te leenen, maar het voor

het overige ten aanzien van menige gebeurtenis en toestand van de menschelijke ervaring braak laat liggen.

Met den latijnschen geest, den geest der vooral latijnsch gekleurde italiaansche renaissance, is het niet anders, niet beter gesteld, wanneer wij althans de kunst van het renaissance-tijdvak hier verwaarloozen, waarop andere invloeden hebben gewerkt, en uitsluitend het wetenschappelijk en wijsgeerig humanisme van die periode in het oog vatten.

Er ligt namelijk in het vooral latijnsch gekleurde humanisme onmiskenbaar iets gekunstelds, iets dat de duitscher zoo eigenaardig, zoo treffend noemt: *anempfundenes*, hemelsbreed, of liever soortgelijk, verschillend van hetgeen hij door *Empfindung* verstaat. Het humanisme heeft gedweept met een bepaald verleden; wel een betrekkelijk zeer schoon en zelfs schitterend verleden; maar toch altijd met een verleden, in welks denken en gevoelen het zich poogde te verplaatsen. Het was niet een opsporen van nieuwe wegen, een ontsluiten van nieuwe bronnen, een onmiddellijk putten uit de springende fontein van de menschelijke natuur, maar een meer of min kunstmatig overnemen van hetgeen vroeger was gedacht en gevoeld.

Wanneer men dit tracht te doen, zal men er zich natuurlijk vooral op moeten toeleggen, de vormen van dat verleden over te nemen en zich eigen te maken, omdat men verwacht, dat met die vormen ook het leven, dat eens die vormen schiep, weer zal ontwaken. Van daar dat, gelijk ik zeide, de vorm een bijna zelfstandige, in elk geval een overdrevene waarde erlangt. Zoodra dit plaats grijpt, — het behoeft weder geen betoog, — is de vrije ontwikkeling van het gemoedsleven belemmerd, want dat leven zal zich niet altijd binnen de klassieke vormen kunnen bewegen; het zal zijne zonderlingheden, zijne uitspattingen, zijn chaos hebben, maar gereglementeerd, gebonden, als bezworen moeten worden, opdat de klassieke,

de geijkte vormen niet worden geschonden. Het gemoedsleven kan hier uitmunten door een zekere eenheid, door beschaafdheid, door veel negatiefs in één woord, — en dat negatieve heeft zeker groote waarde, — maar niet door frischheid of diepte.

Goethe heeft een nieuw bestanddeel in ons gemoedsleven geworpen door, naast den Oud-Testamentischen geest en den geest der vooral latijnsch gekleurde renaissance, machtigen, en steeds machtiger, invloed te verzekeren aan den geest van het grieksche volk, van het oude Hellas. Hij en Lessing zijn ten deze de eigenlijke baanbrekers geweest. Zij kenden oud-Griekenland nog wel niet, gelijk het thans gekend wordt, maar dit heeft hen niet verhinderd te gevoelen en als voor te gevoelen, wat den griekschen geest van de beide anderen, die wij beschreven hebben, onderscheidde.

Die grieksche geest is, wanneer wij ons tot hetgeen hier hoofdzaak is, bepalen: besef van innige verwantschap tusschen het goddelijke en het natuurlijke (in tegenstelling met het gronddenkbeeld van het Oude-Testament) en waardeering van den vorm als volstrekt ondergeschikt aan den inhoud (in tegenstelling met het humanisme van de renaissance).

Men zal de beteekenis van deze daad van Goethe, — want een daad is het, — van dat ontsluiten van Hellas niet licht overschatten. Daarmede was het Protestantisme in beginsel geëmancipeerd van Jodendom en Katholicisme, beide nu genomen van hunne minder gunstige zijde.

En daarom komt, naar mijn beste weten, in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantisme aan Goethe een plaats toe, waarvan het waarschijnlijk nog tamelijk lang zal duren, eer men er al de belangrijkheid van doorgrondt.

HAMLET.

Hetgeen hem zoo diep heeft geschokt, het is plotseling, op jeugdigen leeftijd, en dat met betrekking tot zijne eigene moeder, waargenomen te hebben, dat vrouwelijke liefde zich niet kenmerkt door de trouw en aanhankelijkheid, die hij voor zich van die liefde onafscheidelijk had geacht. De koningin had aan zijn vader gehangen met een gehechtheid alsof de behoefte aan haar man grooter werd juist door hetgeen die behoefte vervulde, en geen twee maanden na den dood des konings, behoort zij reeds een ander toe. Een gevoel dat zich zoo snel van het eene voorwerp op het andere kan verplaatsen, is nooit diep, nooit krachtig geweest. Met al de onstuimigheid, aan zijn karakter eigen, maakt Hamlet de pijnlijke ervaring, bij deze éene gelegenheid opgedaan, terstond algemeen. Hij heeft niet maar gedacht, dat zijne moeder, hij heeft gedacht dat *de* vrouw diep voelde, dat *het* vrouwelijk gevoelen onuitwischbare indrukken kon ontvangen en behouden. Door zijne moeder teleurgesteld, acht hij zich bedrogen in de vrouw «Frailty, thy name is woman»! Broosheid is niet een bijzondere eigenschap van deze of die, zij is het wezen der vrouw.

Nu Hamlet tot die ontdekking meent gekomen te zijn, acht hij het niet meer de moeite waard te leven. De wereld is niet die hij haar waande te zijn. Goed was het, het aanzijn te genieten op eene aarde, waar geene dierbare banden verscheurd kunnen worden, zonder dat er eene smart is, die weigert vertroost te worden, omdat het wezen waarom zij treurt, niet meer is. Goed was het te bestaan, zoolang hij gelooven kon aan de waarachtigheid van menschelijk, met name van vrouwelijk gevoel. Zijne edele natuur acht de wereld bewoonbaar en het leven begeerlijk, zoolang dat gevoel niet liegt, zoolang er eene eenheid van harten is, onafhankelijk van tijd en plaats, bestand zelfs tegen de scheiding welke het graf veroorzaakt. Want dit, het besef dat in het vergankelijke iets onvergankelijks leeft; dit, de bewustheid, dat er iets is waarop men zich verlaten kan, dat er trouw en deze trouw het anker is op de deinende zee van de al te zaam wisselvallige aardsche dingen, dit alleen bevredigt zulke naturen en verzekert hare inwendige rust. Deze rust, of liever deze waarborg van rust in het algemeen; van rust wel te verstaan in den zuiversten zin van het woord; in dien zin, waarin rust de voorwaarde is van alle duurzame werkzaamheid, de springveder van alle gezonde kracht, zij is Hamlet ontvallen en dat voor goed. Onkreukbare trouw is voor hem een ijdel woord geworden na hetgeen hij van zijne moeder heeft gezien; en hij durft aan zijn besluit uit éene enkele ervaring eene te wijder strekking geven, naarmate hij deze ervaring te minder verdenken kan van eenigszins met gekwetste eigenliefde in verband te staan. Het is niet dat eene vrouw hem ontrouw is geworden. Ware dit het geval geweest, hij zou aanleiding hebben kunnen vinden om zich af te vragen of hij beter lot verdiend of zijn persoon dieper liefde had kunnen inboezemen. Maar soortgelijke overleggingen zijn gebannen, nu de man,

wien de liefde zijner vrouw niet gevolgd is tot over het graf, zijn vader is. Want die vader was zoo goed, zoo teeder in zijne liefde: «so loving to my mother, That he might not beteem the winds of heaven Visit her face too roughly!" Hij had den wind niet gedoogd te ruw te zijn voor haar gelaat. Heeft zulk een man geen blijvend gevoel kunnen inboezemen, wie zal het dan vermogen? Daarom acht hij zich gerechtigd de standvastigheid en waarachtigheid van het vrouwelijk en daarmede van het menschelijk gevoel te loochenen, want waar zal gevoel in de wereld nog huisvesten, wanneer het geen herberg meer vindt in de vrouwelijke borst? Bij iemand als Hamlet kan het voorts niet opkomen te vragen of redenen van praktisch aanbelang een gedrag kunnen rechtvaardigen of voor het minst verontschuldigen, dat tegen hetgeen zijn hart verlangen zou indruischt. Was zijne moeder wellicht hertrouwd omdat zij als koningin niet alleen kon blijven? Heeft zij zich temet geweld aangedaan, haar leed verkropt in het belang van haar land, welks bestuur de mannenhand vereischte? Hamlet had niet Hamlet moeten zijn om aan deze mogelijkheid zelfs te kunnen denken, laat staan de gelegenheid te schenken van zich tot waarschijnlijkheid te verheffen. Zijn ziel treft onmiddellijk hetgeen de oogen treft; zijn kunstenaarsziel heeft geen oog dan voor het beeld, voor den vorm, voor de uitdrukking. En dezen zijn van dien aard, dat tusschen het nog zoo versche verleden en het heden een tegenstelling aanwezig is, die hem tot het besluit leidt, dat wij zoo even ontwikkeld hebben. Daarom scheidt hij zich reeds met het allereerste woord dat wij hem hooren uitspreken van zijne ouders af; daarom vooral is zijne allereerste alleenspraak eene verwensching van het leven en van de wereld waarin dat leven tot een ondragelijken last is geworden. Ach of zijn lichaam wilde wegsmelten!

Had de wet des Eeuwigen den zelfmoord slechts niet verboden! Al het gedoe dezer wereld heeft kleur, geur, beteekenis voor hem verloren. Weg er mee! Een dier zou meer trouw hebben betoond!

In deze stemming, waarin zijn hart breken moet omdat hij zijn mond gesloten moet houden, verschijnt hem de geest van zijn vader, dien hij in den geest voortdurend heeft gezien. Maar vóor dit bekende tafreel plaatst Shakespeare met het juist instinkt van den kunstenaar het onderhoud tusschen Laërtes en zijne zuster Ophelia, dat zoo bij uitnemendheid in staat is, ons tragisch medelijden voor Hamlet te verhoogen. Immers diezelfde Hamlet, wiens geheele inwendig leven ontworteld is sedert hij eene enkele ervaring van lichtvaardigheid heeft opgedaan; hier wordt juist hij van lichtvaardigheid verdacht, neen beticht. Kort te voren hebben wij gehoord hoe het leven zijn smaak voor hem verloren heeft, nu hij niet meer aan trouw gelooven kan: hoe treft het ons, dat Laërtes, die dit natuurlijk niet heeft gehoord, ook bij Hamlet geen trouw, diepte noch ernst van gevoel onderstelt: «The trifling of his favour Hold it.... not permanent; sweet, not lasting, The perfume and suppliance of a minute; No more.» Ook voor Hamlet zal de liefde slechts een bloem zijn, ras geplukt, straks weggeworpen als zij verdord is. Het treft te meer, omdat Laërtes' beschouwing juist zulk eene scherpe tegenstelling vormt met die van den man dien hij miskent. Hetgeen voor Hamlet de pijnlijkste, de schokkendste aller ontdekkingen is geweest: dat er namelijk lichtvaardigheid kan heerschen in de wereld van het gevoel, het is voor Laërtes bijna een axioma, iets dat van zelf spreekt, een algemeene regel waarvan hij niet aarzelt ten aanzien van dit bijzonder geval: de betrekking tusschen Hamlet en Ophelia, terstond de toepassing te maken. Zoo staat tegenover het teleurgesteld idealisme van Ham-

let de gelaten wereldwijsheid van Laërtes; tegenover de vreeselijke smart van het ontgoocheld worden, de strakke kalmte van het reeds lang ontgoocheld zijn. Aan staatkundige overwegingen, wij zagen het, heeft Hamlet niet de allergeringste plaats ingeruimd, waar, volgens hem, alleen het hart moest spreken. Dat zulke overwegingen de stem van het hart smoren, acht Laërtes daarentegen de natuurlijkste zaak van de wereld: «his will is not his own, for he himself is subject to his birth .... And therefore must his choice be circumscribed Unto the choice and yielding of that body, whereof he is the head.» Zijn keus wordt bepaald door zijn geboorte, hij moet rekening houden met de eischen van den staat. Hamlet heeft zichzelven niet gespaard, maar de borst bloot gegeven aan het vlijmend zwaard van bedrogen geloof; hij heeft al het smartelijke, dat levenservaring medebrengt, op zich laten inwerken en daarin dien zichzelf onbewusten heldenmoed aan den dag gelegd, die gevoelige naturen pleegt te onderscheiden. Laërtes' spreuk luidt integendeel: «best safety lies in fear.» In vrees ligt de veiligheid. Wanneer zijn raad gevolgd wordt, zal Ophelia zich niet wagen aan het berekenbare gevolg van alle onberekenende liefde: een gebroken hart.

Dezelfde ongunstige meening, die Laërtes omtrent Hamlets liefde voor Ophelia koestert, wordt ook door haar vader Polonius uitgesproken. Niet alleen wordt ons tragisch medegevoel met Hamlet er door verhoogd, omdat die ongunstige beoordeeling zoo vreemd slaat op de stemming waarin wij weten, dat hij verkeert, maar er wordt ook een nieuwe bron van belangstelling in de verdere ontwikkeling van dit treurspel door ontsloten. Terwijl wij in den aanvang door Hamlets alleenspraak vertrouwen hebben verkregen in zijn karakter en onszelven onwillekeurig gezegd hebben, dat een man, zoo verontwaardigd

als hij over hetgeen hem lichtzinnigheid, ja trouwbreuk dunkt, zelf ongetwijfeld het trouwste hart van de wereld moet en zal hebben, zijn wij thans door de woorden zoowel van Laërtes als van Polonius aan eene algemeene wet herinnerd en beginnen wij dien ten gevolge te vreezen, dat Hamlet zelf ten slotte ook wel eens een van diegenen zou kunnen zijn die op het altaar van hun hart de vlam der liefde niet weten te onderhouden en wier gevoel van veranderde omstandigheden te lijden heeft. Wij worden dus begeerig naar de mededeeling van den afloop dezer liefde en verwachten dat de tragedie ons het antwoord zal geven ook op deze vraag: blijft Hamlet voor Ophelia gevoelen wat hij thans voor haar gevoelt? Hamlet heeft reeds opgehouden enkel de man te zijn, wiens geschokt gemoedsleven ons tot medelijden stemt, wiens hechten aan trouw en standvastigheid ons met sympathie voor zijn persoon, voor zijne jeugd vervult. Nu wij bekend zijn geraakt met zijne betrekking tot Ophelia, en vernomen hebben hoe Laërtes en Polonius over hem denken, houden wij, om zoo te spreken, ons hart vast in gespannen verwachting of hij zelf ten aanzien van die betrekking het edel gevoel, dat door hem uitgesproken werd, gestand zal doen.

Maar vooreerst zullen wij hem nog niet in die betrekking kunnen gadeslaan. Wij zien hem eerst in zijn hoofdrol, als degeen die bestemd is, de nagedachtenis van zijn vader te wreken, het geheim van wiens dood hem tot nog toe onbekend bleef. Het is zeker niet toevallig, dat de dichter het tafereel van de geestverschijning met een klacht van Hamlet over het nationaal gebrek der dronkenschap inleidt. Hij hoort in de verte het gedruisch van de drinkgelagen des konings, die tot laat in den nacht worden voortgezet. Waarschijnlijk is het niet alleen te doen om de tegenstelling van dat gedruisch en de stilte van het

nachtelijk uur, waarin de geest van Hamlets vader zoo aanstonds zal verschijnen. Ware dat enkel de bedoeling van Shakespeare geweest, hij had zich gewis beperkt tot het aangeven der tegenstelling. Hij doet veel meer dan dat. Hij legt zijn held eene vrij lange rede in den mond, die uitsluitend naar aanleiding van het koninklijk drinkgelag gehouden wordt en mij onbegrijpelijk, dat wil zeggen ongemotiveerd voorkomt, tenzij men de hoofdgedachte zoeke in hetgeen eerst aan het slot wordt gezegd: «these men... Their virtue else, be they as pure as grace.... Shall in the general censure take corruption From that particular fault"; m. a. w.: de goeden kunnen door het algemeen bederf worden aangestoken. Wat beteekent deze uitboezeming, deze algemeene opmerking waarvan de juistheid ten aanzien van dit bijzonder kwaad, de dronkenschap, zelfs in twijfel mag worden getrokken, wat, indien niet, dat Hamlet het gevaar ducht dat in het slechte voorbeeld van zijne landgenooten voor hem persoonlijk kan gelegen zijn. Men drinkt, men verzet zich, men is vroolijk. Verkeert Hamlet niet in eene stemming, die het verklaarbaar zou maken, wanneer het denkbeeld bij hem opkwam; en indien ook ik eens afleiding zocht in dat algemeen gebruik? Of liever: neen, zoover komt het niet, maar hij erkent met zekere huivering, schijnbaar in het afgetrokkene, maar, volgens onze opvatting, inderdaad met de gedachte aan zichzelf, de mogelijkheid van medegesleept te worden:... the dram of ill Doth all the noble substance often dout To its own scandal"; het kwaad tast ook het edelste aan. Is de twijfelzucht, waarin Hamlet vervallen is, niet van dien aard, dat zij de ziel, die zich aan haar overgaf, vrezen doet zelfs voor de mogelijkheid van hare vertwijfeling te willen begraven in verdierlijking?

Zijne beschouwing wordt afgebroken door het plotseling verschijnen van den geest zijns vaders, die hem mede-

deelt op welke laaghartige wijze de moord plaats heeft gegrepen. De eerste indruk door deze mededeeling op Hamlet teweeggebracht wordt ons niet terstond getoond, maar we moeten en kunnen dien opmaken uit het verhaal, waarin Ophelia hare ontmoeting met Hamlet beschrijft. Wit als zijn overhemd is hij haar kamer binnengetreden, zijne kleeding in wanorde, met eene uitdrukking op het gelaat als ware hij losgelaten uit de hel om hare verschrikkingen te openbaren. Geen woord heeft hij gezegd, maar hij heeft Ophelia's hand stijf vastgehouden en haar strak aangezien. Lang heeft hij zoo gestaan, een diepe zucht geslaakt, een zucht zoo akelig alsof het zijn laatste snik ware. Toen hij de kamer verliet, had hij niet voor zich uit —, maar Ophelia voortdurend aangezien! Met dien blik, met die hand, die de geliefde niet los kan laten, wil hij in deze wereld, waarin voor het overige alles hem begeeft, zich vastklampen aan Ophelia's onschuld. Want door dit éene verhaal is haar volkomen onschuldig hart ons geteekend. «Alas, my Lord, I am so affrighted. Ach mijn vader, ik ben zoo geschrokken." Dat is haar eerste woord tot haar vader wien zij alles komt biechten. Niet zij is het, die er aan gedacht heeft het vreemde gedrag van Hamlet ten gunste van zijne liefde voor haar uit te leggen. Geen enkel woord verraadt, dat zij zich door zijne ontsteltenis eenigszins gestreeld heeft gevoeld. Zij beschrijft zijne verwardheid niet triomfantelijk als om Polonius te doen zien welk een diepen indruk zij op Hamlets gemoed heeft gemaakt, maar alleen om haren schrik te verklaren. Er is dus niets van de kokette in haar. Zulk een eenvoudig kind moest een jonge man als Hamlet op het innigst liefhebben; aan haar moest hij zich hechten met zijn geheele ziel, nadat hem de trouweloosheid der wereld op eene wijze geopenbaard was die al wat hij vermoed had nog ver achter zich liet. Maar tevens is het in dit

tafereel bevredigend voor den toeschouwer, dat Polonius zich door Ophelia's verhaal genoopt voelt om op zijne vroegere ongunstige meening terug te komen. Hij is in zijne voorzorg te ver gegaan; hij is te achterdochtig geweest. Hij bespeurt hetgeen Ophelia zelve niet bevroed heeft, dat Hamlets innerlijkst wezen door deze liefde geraakt is, eene ontdekking te meer bevredigend voor ons, die weten welke diepe aandoeningen Hamlet aangedreven hebben Ophelia's tegenwoordigheid op te zoeken en te gelijk belet, een woord tot haar te zeggen. In verband met onze vroegere opmerking, besluiten wij er uit, dat het scepticisme waarin Hamlet vervallen is ten aanzien van menschelijke deugd en hare degelijkheid, wel verre van aan zijne liefde voor Ophelia te schaden, deze liefde veeleer aanwakkeren en zijne zielsbehoefte aan haar versterken zal.

De omstandigheid dat Polonius hetgeen hij voor Hamlets razernij houdt aan zijn hartstocht voor Ophelia toeschrijft, geeft eene oogenblikkelijke geruststelling aan den koning en de koningin, wier boos geweten evenwel de ware oorzaak van 's prinsen ongewonen toestand reeds vermoed heeft. Zijn zonderling gedrag maakt hun zelfverwijt reeds gaande, en zij dragen uit dien hoofde zoowel Rosencrantz en Guildenstern als Polonius op, Hamlet omtrent hetgeen zijn gemoed beweegt uit te hooren. Polonius heeft alle reden om overtuigd te zijn, dat hij het bij het rechte einde heeft. Hij bezit eenige regels van Hamlet, aan Ophelia gericht, waarin de prins haar zegt aan alles, behalve aan zijne liefde voor haar te mogen twijfelen. Een juist gevoel heeft Shakespeare er toe geleid om ons deze liefde niet onmiddellijk te laten zien, om er ons slechts indirekt van te verwittigen; eerst door het verhaal van Ophelia, nu door dat van Polonius. Het zou ons toch eenigszins moeilijk zijn gevallen, Hamlet, eene zoo

beslist tragische figuur en die van zulke diepe gedachten en gewaarwordingen vervuld is, als een gewonen minnaar bijvoorbeeld aan Ophelia's voeten te zien. De wijze waarop wij ons nu langs een omweg van Hamlets hartstochtelijke liefde vergewissen, is bovendien geheel in overeenstemming met den hoofdrol waarin wij hem zien optreden. Ten aanzien van zijne eerste ontmoeting met Ophelia hebben wij het reeds aangetoond, maar van de straks bedoelde verzen geldt het evenzeer: «Doubt thou the stars are fire, Doubt that the sun doth move, Doubt truth to be a liar, But never doubt I love." Twijfel aan hetgeen het zekerst schijnt, maar twijfel niet aan mijne liefde. Zoo moest een Hamlet spreken. Hij kan niet anders dan zelfs bij die eenvoudige Ophelia dezelfde neiging tot twijfelen vermoeden, die zijn binnenste kwelt, en hij meent daarom ook haar met niets anders gelukkiger te kunnen maken dan met hetgeen waaraan hij de diepste behoefte heeft, de verzekering namelijk, dat er iets volstrekt betrouwbaars in deze wereld is.

Door de mededeeling van Hamlet's klein gedicht meent Polonius, den koning volkomen overtuigd te hebben, die echter, evenals de koningin, en met reden, nog niet volkomen gerustgesteld is, zoodat hij het aanbod van Polonius, die hem in de gelegenheid wil stellen, Hamlet in de tegenwoordigheid van Ophelia gade te slaan, met beide handen aanneemt.

Hierop volgt nu dat eigenaardig onderhoud tusschen Polonius en Hamlet, waarin deze zijn scepticisme naar aanleiding van hetgeen hij leest, op nieuw openbaart. —

Als Polonius hem gevraagd heeft wat hij leest, luidt Hamlet's mistroostig bescheid: «Woorden, woorden, woorden». De zin van dien uitroep kan geen oogenblik twijfelachtig zijn. De geheele wereld zijner waarneming is voor hem van hare innerlijke beteekenis beroofd. Het zijn overal

slechts woorden, die hij leest, woorden zonder zin. Want gelijk de woorden dan eerst waarde hebben voor den geest, wanneer zij voor dezen de onbedriegelijke teekenen zijn van bepaalde denkbeelden, die zich slechts door woorden en hunne wettige verbinding laten uitdrukken, zoo moeten ook handelingen als onbedriegelijke teekenen van een bepaald gevoel beschouwd kunnen worden; dat is: van 's menschen gedrag moet men tot zijn innerlijk bestaan kunnen besluiten.

Nu de zekerheid, dat dit laatste nog altijd mogelijk blijft, Hamlet is ontzonken, — en in ons eerste stuk hebben wij aangetoond, tengevolge van welke ervaringen dit het geval was geweest, — zijn alle teekenen iets bloot uitwendigs voor hem geworden, hetgeen hij dan te kennen geeft door tot Polonius als 't ware te zeggen: Wat vraagt ge mij naar den inhoud van 't geen ik lezen zou? 't zijn slechts woorden en niets dan dat.

Wij herinneren ons dat Rosencrantz en Guildenstern door den koning aangezocht waren om zich, en later hem, met Hamlet's waren toestand bekend te maken. Zij voldoen aan dat aanzoek; maar nauwlijks hebben zij zich in een samenspraak met Hamlet begeven of deze raadt hunne bedoeling en noodigt hen uit om geheel oprecht met hem te zijn. Ik zal u zelf zeggen, verklaart Hamlet, waarom gij ontboden zijt. Ik heb sints eenigen tijd al mijn vroolijkheid verloren; de aarde schijnt mij een onvruchtbaar voorgebergte, de hemel een verrotte en verderf aanbrengende verzameling van dampen. Welk een kunststuk is de mensch, hoe edel door zijne reden, hoe oneindig door zijne vermogens, hoe bewonderenswaardig door zijne gedaante en zijne beweging! En toch wat is voor mij deze quintessence van stof? De man, dat pronkstuk der schepping, behaagt mij niet.

Deze mededeeling waaruit weêr blijkt, hoe levensmoede

hij is, terwijl hij evenwel voorgeeft er zelf de ware oorzaak niet van te kennen, vormt den overgang tot het beroemde tafereel met de tooneelspelers waarop wij straks terugkomen. Thans valle de aandacht nog een oogenblik op de onzekerheid waarin Hamlet zich omtrent de reden van zijn treurigheid zegt te bevinden: «I have of late, (*but wherefore I know not*) lost all my mirth.» Het zou ons op zich zelf kunnen bevreemden, na al hetgeen wij reeds uit Hamlet's mond vernomen hebben. Daarnaar te oordeelen schijnt hij slechts al te goed te weten, wat zijne opgeruimde stemming onherstelbaar vernietigd heeft. Maar in de alleenspraak aan het slot van het tweede bedrijf wordt die onzekerheid ons opgehelderd, en daarmede ons een blik vergund in een nieuwe zijde van Hamlet's karakter. Hij is er blijkbaar zelf over verwonderd, dat de ontdekking van de misdaad zijner moeder en van haren tweeden gemaal niet terstond de onwederstaanbare behoefte in hem heeft opgewekt om te handelen, om al dien ellendigen schijn te verbreken, en wraak te oefenen over den moord aan zijn vader gepleegd. Hij begrijpt zich zelven niet meer. Heeft hij niet zoo even den tooneelspeler een geleend gevoel op de krachtigste en treffendste wijze hooren uitdrukken? «Het was slechts een fiktie, slechts de droom van een hartstocht, en toch vertoonde zijn gelaat, zijn oog, zijn stem, de sporen van 'tgeen zijn ziel vervulde? Dat alles was voor Hecuba? Wat is Hecuba voor hem? Wat hij voor Hecuba, dat hij om haar weenen zou? Wat zou hij dan wel doen, indien hij zooveel reden had als ik om in hartstocht te ontsteken? Hij zou 't geheele tooneel overstroomen met zijne tranen en elk schuldig hart tot razernij drijven. Wat ben ik dan een lafaard! Wie is er dan om mij een laaghartig wezen te noemen? Mijn baard af te trekken en mij dien in 't gelaat te werpen. Dat is zeker erg dapper, dat ik, de zoon van een

geliefden vader, dien men vermoord heeft, door hemel en hel aangevuurd tot wraak, niettemin als een wufte vrouw de gevoelens van mijn hart slechts openbaar in woorden." Maar Hamlet zelf geeft ons de verklaring van zijne besluiteloosheid. Hij kan nog geen volstrekt geloof hechten aan de geheimzinnige mededeeling, die hij omtrent het uiteinde van zijn' vader ontvangen heeft. De geest, zegt hij, de geest, dien ik gezien heb, kan wel de booze zijn: de booze heeft het vermogen een aangename gedaante aan te nemen; misschien heeft hij misbruik gemaakt van mijne zwakheid, mijne zwaarmoedigheid, om mij in het verderf te storten.

Uit dien hoofde wil Hamlet een middel aanwenden waarvan hij gehoord heeft, dat het eens zijne uitwerking niet heeft gemist. Hij heeft namenlijk vernomen, dat schuldige harten in een schouwburg, door den aanblik van hetgeen het tooneel te zien gaf, zoo getroffen zijn geworden, dat zij terstond tot het bekennen van de gepleegde misdaden genoopt werden. Want, voegt hij er bij, al heeft de moord geen tong, hij moet spreken op de wonderlijkste wijze.

Hij zal den tooneelspelers dus gelasten voor zijn oom een voorstelling te geven, die aan den moord van zijn' vader herinnert. Middelerwijl zal Hamlet de uitdrukking op 't gelaat zijns ooms gade slaan. Dat, meent hij, zal hem beter op 't spoor van de waarheid brengen; dat tooneelstuk zal om zoo te spreken de val zijn, waarin hij het geweten van den koning vangt.

Eer hij daartoe overgaat treffen wij hem nog aan in gesprek met Ophelia, welk gesprek met die alleenspraak aanvangt aan welker ingang wij de bekende woorden lezen: «To be or not to be; that is the question». Het volgende heldert zelf den zin van die anders niet zeer duidelijke uitspraak op. De vraag, die hij zich stelt, is

deze: zal ik leven, dat is mijn leed torschen blijven, of in den dood bevrijding zoeken?

Hij weet niet wat edeler is maar bovenal hij is niet zeker, dat de dood hem de rust zal schenken, die hij zoekt. De dood is een slaap, ja, maar die slaap kan door angstige droomen worden gekweld. Wie zou, roept hij uit, den last des levens blijven dragen, ware 't niet wegens de vrees voor 't geen na den dood komen mag, voor dat onbekende land, waaruit nog geen reiziger is teruggekeerd. Daarom dragen wij liever de rampen, die wij kennen, dan dat we dezen ontvluchten om rampen tegemoet te ijlen die wij niet kennen. Zoo, zegt hij, maakt het geweten ons allen tot lafaards.

Met deze uitboezeming van Hamlet heeft Shakespeare ons op de beweegredenen gewezen, die de middeleeuwsch-kristelijke beschouwing, in tegenstelling met de beschouwing, die in verschillende tijdperken der klassieke oudheid de heerschende was, zoo weinig gunstig deed zijn voor den zelfmoord; eene aanwijzing, die dubbel onze aandacht trekt nu in onzen tijd, men zou zeggen, naarmate de middeleeuwsch-kristelijke beschouwing wijkt, de zelfmoord weder meer op den voorgrond treedt. Zoolang 't geloof aan het voortbestaan na den dood, inzonderheid aan al de kwellingen van 't vagevuur, in volle kracht was, stak er ook inderdaad geen troost in het denkbeeld van de betrekkelijke vernietiging, die de lichamelijke dood kon aanbrengen. 't Zekere voor 't onzekere te nemen was natuurlijk de meest praktische wijsheid. Daarmede was evenwel de zedelijkheid op dit stuk gelijk in andere opzichten tot een soort van berekening verlaagd, waarover meer onafhankelijke geesten, die zich evenwel aan de macht van hun geloof niet konden onttrekken, zich toch schaamden. Die regel «Thus conscience does make cowards of us all» mag niet ongemerkt blijven, in zoover dezelfde

gedachte ook elders (men denke bijvoorbeeld aan de moordenaars in Richard III) bij Shakespeare wederkeert. Mogen wij er niet uit afleiden, dat, naar de voorstelling van Shakespeare, in de middeleeuwen het leven overeenkomstig zijn geweten veel minder een leven was krachtens eene eigene, zelfstandige, zedelijke overtuiging, dan wel een bestaan met overleg ingericht naar de destijds nog onfeilbaar geachte onderstellingen van het katholieke geloof: onderstellingen, waarmee het innerlijke van den mensch evenwel samenstemde. Anders toch zou men het handelen in gelijkvormigheid daarmede niet zelf als lafhartigheid ondervonden hebben. Wanneer men nu hetgeen Shakespeare van zijne figuren uit de middeleeuwen zegt, op zijn eigen tijd, of liever, op zijne eigene opvatting van dien tijd mag overbrengen, zoo levert het aangevoerde ons 't bewijs dat, naar de opmerking van hem, die zeker beter dan iemand tot zielkundig optreden in staat was, het autoriteitsgeloof der middeleeuwen, en dus de geheele opvoeding die het katholieke kristendom van dat tijdvak in staat was te geven, niet bij machte was geweest den mensch een ander gevoel van zedelijke verplichting bij te brengen, als zulk een waaraan hij meer uit vrees voor straf dan uit innerlijke overtuiging gehoor gaf.

Geheel het inwendig leven ook van Hamlet trekt uit dit oogpunt onze aandacht.

Immers, is het niet opmerkelijk, dat Hamlet, in menig opzicht een zoo aantrekkelijke, in elk een zoo belangwekkende figuur, een persoonlijkheid, die het waarlijk niet aan edele gevoelens, inzonderheid aan behoefte aan trouw en waarheid hapert, toch ons een innerlijk leven toonen moet, waarin wij zoo weinig vaste steunpunten kunnen ontdekken. Men is geneigd, hem een slachtoffer van de middeleeuwsche levensbeschouwing te noemen, gelijk deze in den loop der tijden zich meer en meer in

hare machteloosheid had moeten openbaren. Het is in zijn binnenste een chaotische verwarring van bijgeloovige vrees en van zulk een behoefte om het geloof, waarvan de ziel in waarheid leeft, op eigene ervaring, eigen nadenken te gronden, als die wij meer tot de kenmerken van den nieuweren tijd plegen te rekenen. Hij is middeleeuwsch katholiek; hij gelooft aan verschijningen; hij gelooft aan den duivel; hij gelooft aan het vagevuur: de vertroostende waarheden van het katholieke kristendom, waaromtrent hij dus waarschijnlijk evenmin twijfel koesterde, schijnen evenwel geen vertroostenden of versterkenden invloed op hem uit te oefenen. Hij ziet geen andere oplossing voor de onzekerheid waarin hij is gedompeld dan den zelfmoord, en zoo hij zich niet stort in den dood, het is, gelijk wij zagen, alleen vrees voor het hiernamaals, die hem terughoudt. Zijn innerlijk leven is verwoest, omdat hij 't geloof aan het betere in den mensch verloren heeft; en hij mist de kracht om zich boven zijne individueele en daarom altijd meer of minder toevallige ervaring te verheffen, of ook, om, bijvoorbeeld in het onschuldig en beminnelijke gemoed van Ophelia, nieuwe aanleiding te vinden tot het heroveren van dat verloren geloof. Zou het dus wel te gewaagd zijn, in Hamlet een vertegenwoordiger te zien van dien tijd van overgang, waarin Shakespeare zelf leefde, een tijd waarin het oude uitgebloeid, en het nieuwe nog geene gelegenheid gevonden had om zijn kracht te ontplooien. Niet alsof Hamlet daarmede een type moest worden, waarvoor wij dan alleen belangstelling kunnen gevoelen, wanneer wij ons, door middel van de historische verbeelding, op een bepaald tijdstip verplaatsen. Integendeel, juist omdat Hamlet de type is van een overgangstijdperk zal hij altoos het type zijn van hen, die, ook wanneer betere tijden aangebroken zijn, voor zich zelven zich voortdurend nog

in een overgangs-tijdperk bevinden; die, oude overtuigingen voortsleepende, waaruit zij geen kracht meer kunnen putten, zonder den moed te hebben ze dan ook maar van zich te stooten, juist daardoor aan een innerlijke wankelmoedigheid lijden, welke hun geheele bestaan vergiftigt.

Hoezeer komt dit uit in de samenspraak tusschen Hamlet en Ophelia, waarop wij reeds zoo even doelden. — Zoodra hij haar ziet, de blonde Ophelia, vraagt hij haar al zijne zonden in hare gebeden te willen herdenken. Hij gunt haar nauwlijks den tijd, om hem mede te deelen, waarom zij hem heeft opgezocht. Terstond overvalt hij haar met zijne onstuimige vragen: «ha, ha, are you honest, are you fair;" waarop hij geen antwoord afwacht, maar haar zegt: «If you be honest and fair, your honesty should admit no discourse to your beauty." De schoonheid moet vroeg of laat dat goede hart bederven, zoodra zij in aanraking komt met die wereld, die Hamlet zoo diep verdorven acht, zoo verdorven, dat hij, die tot hiertoe nog slechts aan de trouw van anderen had gewanhoopt, nu ook 't geloof in zich zelven verliest, ja zelfs in de waarachtigheid van zijn gevoel voor Ophelia. Schier onmiddellijk nadat hij haar beleden heeft: «I did love you once,» waarop zij zoo eenvoudig antwoordt: «Indeed, my Lord you made me believe so,» haast hij zich haar te verzekeren: «You should not have believed me, I loved you not.» Met die verklaring heeft hij evenwel nog een ander doel: haar hart los te maken van het zijne. Want zijne liefde voor haar openbaart zich van nu aan slechts in den aandrang, waarmee hij haar nopen wil die verdorven wereld te verlaten. Aan die jonge schoone vrouw, aan wie zijn hart heeft gehangen, heeft Hamlet nu voortaan niets anders te zeggen dan: «Ga in een klooster; waarom zoudt gij zondaren voortbrengen? Het ware beter

dat mijne moeder nooit gebaard had; wij zijn allen schelmen, allen; schenk aan niemand van ons geloof, ga in een klooster; zoo gij trouwt, wees zoo kuisch als ijs, zoo zuiver als sneeuw, gij zult aan den laster niet ontkomen; ga in een klooster, vaarwel! of zult en moet gij trouwen, trouw een gek, want verstandigen weten slechts al te goed wat monsters gij van hen maakt; to a nunnery go and quickly too, fare well! Het ziekelijke van zijn toestand treedt hier op de aandoenlijkste wijze aan 't licht. Ongelukkig hij, die van de teleurstellingen, welke menschen hem hebben berokkend, niets anders heeft geleerd, dan wantrouwen in elk verkeer met menschen; die, door het zien van het kwade, het oog verloren heeft op het goede. Maar ook ongelukkig de beschouwing, volgens welke er geen ander middel zou zijn om aan 't verderf der wereld te ontkomen, dan 't ontvluchten van die wereld in de eenzaamheid van een klooster. Tegenover deze ziekelijke richting, waarvan hij, die er aan lijdt, zich gewoonlijk inbeeldt dat ze de eenig ware is, komt 't juist gevoel van Ophelia's vrouwelijk gemoed schoon uit. Wel verre van zich te laten overreden door Hamlet's sombere uitingen, ziet zij terstond, dat de innerlijke harmonie van zijn geest verstoord is: «I now see that noble and most sovereign reason like sweet bells jingled, out of tune and harsh;» dit is haar indruk: «O what a noble mind is here overthrown.»

Op dit gesprek, dat door den koning en Polonius afgeluisterd is, volgt het tafereel met de tooneelspelers. Men kent den inhoud: Hamlet geeft den tooneelspelers eenige aanwijzingen omtrent hun kunst, aanwijzingen die gezamenlijk éene hoofdstrekking hebben: waarheid, natuur, zelfbeheersching en daardoor soberheid en matiging, met een woord het tegenovergestelde van overdrijving aan te bevelen: «Suit the action to the word, the word to the action, that you overstep not the modesty of nature».

Wat van dit tafereel te denken? Is het wat men noemt een *hors-d'oeuvre*? Houdt 't ons noodeloos op, waar onze belangstelling spoed zou willen maken om de ontknooping van dit tafereel te leeren kennen? Om ons oordeel hierover te bepalen, is het wellicht niet ongepast aan een analoog tafereel een oogenblik te herinneren: aan het gesprek tusschen Faust en Wagner kort nadat de geest aan Faust verschenen is. Even onmiddellijk als na de ontzettende uitboezeming van Hamlet tegenover Ophelia, zijne esthetische voorschriften aan de tooneelspelers komen, even onmiddellijk volgen op Faust's wanhopige verklaring omtrent het vruchtelooze zijner studiën, zijne voorschriften omtrent de kunst van declameeren:

«Wenn ihr 's nicht fühlt, ihr werdet 's nicht erjagen,
Wenn es nicht aus der Seele dringt
Und mit urkräftigem Behagen
Die Herzen aller Hoerer zwingt.

«Es traegt Verstand und rechter Sinn
Mit wenig Kunst sich selber vor;
Und wenn 's euch Ernst ist was zu sagen,
Ist's nöthig Worten noch zu sagen?»

De overeenkomst is, dunkt mij, te groot dan dat wij in beide gevallen de onmiddellijke nabijheid van deze vertwijfeling en deze esthetiek eenvoudig aan toeval zouden kunnen toeschrijven. Zij noopt ons veeleer in beide gevallen voor die nabijheid een voldoende reden op te sporen. Die reden schijnt niet ver te liggen. Hamlet en Faust, door de werkelijkheid ontgoocheld, zoo zelfs, dat ze in die werkelijkheid veeleer slechts een bedriegelijken schijn gelooven te ontdekken, gevoelen er juist daarom des te dieper behoefte aan, op 't gebied der kunst een waarheid terug te vinden, die zij in hunne omgeving of ook in

hunne levenservaringen vruchteloos hebben gezocht. Uit hun vertwijfeling trekken zij zich, om zoo te spreken, met des te grooter voorliefde op dat gebied der kunst terug, dat een nieuwe ja voortaan eigenlijk de eenige werkelijkheid voor hen geworden is; en zij roepen ons met andere woorden toe: laat dáar in Gods naam eene oprechtheid heerschen, die elders niet meer te vinden is. Opmerkelijke, maar niet onverklaarbare omkeer! De werkelijkheid werd tot een spel; nu worde 't spel een werkelijkheid; het natuurlijke werd tot een vertooning; nu ademe de vertooning natuurlijkheid.

Mogen wij in de hartelijke woorden, die hij tot Horatio richt, reeds een bewijs zien van de verhoogde stemming, waarin zijn kort verwijlen op esthetisch gebied hem heeft gebracht? Opmerking verdient in elk geval, dat Hamlet zijn hart, dat hij tegenover Ophelia niet heeft durven laten spreken, voor Horatio ontsluit en niet minder de reden, die hij zelf aangeeft, voor de diepgewortelde vriendschap, welke hij Horatio toedraagt: «Sinds mijn ziel meesteres was van haar keus en tusschen menschen onderscheiden kon, heeft haar keus u voor haar zelve verzegeld; want gij zijt geweest als een, die, *in suffering all, suffers nothing*; een man, die de slagen en de gaven van het nootlot met gelijken dank heeft aangenomen.» In deze woorden openbaart zich Hamlet's ideaal, dat hij niet in zichzelven maar in zijn vriend verwezenlijkt ziet. Eén slag van dat noodlot is in staat geweest hem, Hamlet, ter aarde te werpen. Maar hij beseft hier zelf, dat hij zich daardoor een nieuweling in het lijden heeft betoond, en dat ruimer, vooral de ruimste ondervinding op dit gebied een gelijkmatigheid van stemming kan verzekeren, die ver boven zijn eigen bereik ligt. Hamlet gevoelt thans dubbele behoefte, om den vriend tot zich te trekken, daar hij, bij het gadeslaan van den koning gedurende

't schouwspel met het doel om diens schuld of onschuld te ontdekken, Horatio's onderscheidingsgave te hulp wil roepen.

Nu grijpt dat schouwspel plaats: Een koning en koningin in teedere omhelzing; zij knielt voor hem; hij richt haar op; daarna legt hij zich op een bloem-tapeet, waar hij inslaapt en, nadat de koningin hem verlaten heeft, vergiftigd wordt. De koningin keert terug en beweent den doode, die weggedragen wordt. De man, die 't gif heeft toegediend, maakt zijn hof aan de koningin, die, na eenig tegenstribbelen, zijn hand aanneemt. Het duurt natuurlijk niet lang of de koning herkent in 't geen zijn oogen zien zijne eigene misdaad, en 't gezelschap wordt in schrik opgebroken.

Als Hamlet daarna uitgenoodigd wordt tot een bijzonder onderhoud met zijne moeder, een onderhoud waarvan hij het karakter reeds kan voorzien nu alle twijfel omtrent de misdaad is weggenomen, vervult hem de angst, dat hij tegenover haar te ver zal gaan en niet onverklaarbaar is 't dat hij denkt aan een ander, die eens evenzeer voor een ontaarde moeder had gestaan, aan Nero; daarom spreekt hij tot zich zelven: «Soft! now to my mother. — O, heart! loose not thy nature; let not ever the soul of Nero enter this firm bosom; let me be cruel, not unnatural. I will speak daggers to her, but use none; my tongue and soul in this be hypocrites." In 't voorbijgaan mag wel opgemerkt worden, dat Hamlet, schoon van behoefte aan waarheid en oprechtheid verteerd, en juist dientengevolge zoo ongelukkig, hier tong en ziel reeds zelf moet opwekken om den huichelaar te spelen. De bewustheid hiervan zal hem niet gunstiger hebben gestemd tegenover een wereld, waarin ook de weêrzin tegen geveinsdheid vaak zelf veinzen moet.

Maar zal hij zijn dolk niet richten tegen zijn moeder,

tegenover zijn stiefvader denkt hij aan geene terughouding. Hij vindt hem alleen neergeknield in zijn vertrek, nadat hij, eer Hamlet binnenkwam, zich aan bittere zelfverwijten heeft overgegeven. Hij kan niet bidden, hoe vurig hij dit ook wenscht. Is er geen vocht van den Hemel om zijn van bloed bezoedelde hand wit te wasschen als sneeuw? Met deze woorden tracht hij de hoop op vergiffenis in zich op te wekken; dient genade niet om ons den aanblik van onze schuld te doen bestaan, heeft het gebed niet de dubbele kracht van ons te versterken vóor, ons vergeving te doen erlangen na den val? Eindelijk slaakt hij de bede! «forgive me my foul murder." Maar op 't zelfde oogenblik gevoelt hij, dat hij geen verhooring verwachten kan, zoolang hij nog in 't bezit is van de vruchten, die hij van zijn misdaad heeft geplukt. Wat blijft me over, roept hij eindelijk uit. «Try what repentance can..... help angels make assay: bow, stubborn kneels; ault heart, with strength of steal be soft as sinews of the newborn babe. All may be well."

Na deze alleenspraak, waarin Shakespeare weêr zijn eenig talent heeft getoond om aan de diepste aandoeningen van 't menschelijk gemoed de volkomen ware uitdrukking te verleenen, treedt, gelijk wij zeiden, Hamlet binnen. Hij heeft blijkbaar de laatste woorden vernomen; en uit 't oogpunt van de kompositie van dit drama bezien, heeft die alleenspraak moeten dienen, om den gang van het treurspel verder te brengen. Immers, nu Hamlet zijn stiefvader zulke goede gevoelens hoort openbaren, vindt hij er weer voedsel in voor zijn natuurlijken hang tot weifelen. Indien hij nu den koning doodstak, zou hij dezen niet straffen, maar beloonen, naar den Hamlet zenden. Hamlet steekt zijn zwaard dus weder op, om een oogenblik af te wachten, waarop de koning, door Hamlet's hand, midden in zijne zonden zal kunnen sterven.

Nu volgt het onderhoud tusschen Hamlet en zijne moeder. Nauwelijks is 't begonnen of hij steekt met zijn zwaard door een gordijn waarachter hij rumoer verneemt, op goed geluk af, in de hoop dat het de koning zal zijn. Maar 't is Polonius; en als de koningin het ontdekt en roept: «O what a rash and bloody deed is this," komt eindelijk het hooge woord er uit en zegt Hamlet tot zijne moeder: «A bloody deed; allmost as bad, good mother, as kill a king, and marry with his brother." Daarop treedt hij in een vergelijking tusschen haren eersten en haren tweeden gemaal, een vergelijking, waarvan de klimax hem eindelijk opvoert tot de vraag: «O shame, where is thy blush?" en ten gevolge waarvan de moeder eindelijk in diep schuldbesef uitroept: «O speak to me no more! these words, like daggars, enter in my ears." Nog is zij met hem, als de geest van zijn vader, maar voor Hamlet alleen zichtbaar, hem verschijnt, om hem op nieuw tot de wraakoefening aan te sporen. Van het tweegesprek tusschen Hamlet en dien geest; van dat roepen: «On him, on him!» als antwoord op hare vraag naar wien hij ziet, ontvangt de koningin natuurlijk geen anderen indruk dan die haar doet vermoeden, dat Hamlet krankzinnig is. Zij klampt zich aan dit vermoeden vast, om zich zelve, ware 't mogelijk, nog diets te maken, dat Hamlet niet inderdaad gesproken heeft van 't geen zijne woorden toch zoo duidelijk mededeelden. Maar Hamlet ontneemt haar dat droombeeld met de bede, die wij ons voorstellen, dat door hem op den toon van den hoogsten ernst, zoowel als van 't diepste medegevoel uitgesproken wordt «mother, for love of grace, lay not that flattering unction to your soul, that not your tresspass, but my madness speaks»; van medegevoel, ja, want hij wanhoopt niet aan hare bekeering; en na hare klacht: «O, Hamlet! thou hast cleft my heart in twain», luidt de verhevene

taal, waardoor hij den dageraad eener betere toekomst aan den donkeren gezichtseinder van haar zieleleven doet schemeren aldus: «O, throw away the worser part of it, and live the purer with the other half».

Nog voegt hij, na de aanbeveling van zich allen omgang met den koning te ontzeggen, er dit schoone woord aan toe: «and when you are desireous to be blessed I'll blessing beg of you.

Deze ontmoeting is volkomen bevredigend en geschikt om onze belangstelling in 't karakter van Hamlet, immers onze liefde voor zijn persoon, te verhoogen; daarom met goed gevolg hier aangebracht, nu die belangstelling, uit hoofde van Hamlet's voortdurend weifelen, van zijne ontrouw aan zijne roeping, gevaar liep van te verflauwen. Zijne besluiteloosheid is inderdaad even onbegrijpelijk voor hem zelf als voor ons en moet eenvoudig als een soort van noodlottigen karaktertrek aangenomen worden, dien Shakespeare in Hamlet heeft willen leggen om daarmede juist het tragische in zijne persoonlijkheid mogelijk te maken. Niemand toch zou zooveel als Hamlet door 't gevoel kunnen lijden, niemand die in de vervulling van de hem kennelijk opgelegde taak zoowel een afleiding vond voor zijn smart als het middel om 't geen die smart veroorzaakt weg te nemen of te wijzigen.

Ten gevolge van Hamlet's vertrek vinden wij hem eerst in het 5de bedrijf terug na zijne terugkomst uit Engeland en wel in de bekende scène van het kerkhof, waartoe het verdrinken van Ophelia aanleiding geeft. Een der doodgravers, die haar graf delft, zingt onder het verrichten van zijne bezigheid; 't geen de verwondering van Hamlet, die 't kerkhof is binnen getreden, gaande maakte. — Treffend is over 't algemeen de tegenstelling tusschen de onverschilligheid, welke bij dien doodgraver 't gevolg is van zijn voortdurenden omgang met lijken of doods-

beenderen, en de overprikkelde gevoeligheid van Hamlet. De eerste werpt met zijn spade een doodskop op, zonder zelfs te weten wat hij doet. Hamlet daarentegen houdt allerlei betrachtingen omtrent de personen aan wie die verschillende doodskoppen kunnen hebben toebehoord. Op de vraag van Hamlet: sinds wanneer de doodgraver zijn beroep uitoefent, ontvangt hij ten antwoord: sinds den dag waarop de jonge prins Hamlet werd geboren, die thans krankzinnig is en daarom naar Engeland werd gezonden. Terwijl zij zoo aan het spreken zijn, komt de gansche koninklijke stoet het kerkhof binnen, achter het lijk van Ophelia aan, en uit een korte woordenwisseling tusschen Laertes en een der priesters verneemt Hamlet dat 't hare teraardebestelling is, die hij bijwoont, ten gevolge waarvan dan de wedstrijd tusschen Hamlet en Laertes ontstaat, wie het hoogste recht heeft, haar te betreuren.

Wij ijlen echter naar het laatste tafereel, waarin Hamlet optreedt, om eindelijk de daad te volbrengen, waartoe de wraak hem verplicht. Zijn doorsteken van den koning wordt schier onmiddellijk gevolgd door zijn eigen dood en daarmede is een tragedie ten einde, die op elken geest een geheimzinnige aantrekkingskracht uitoefent, te grooter naarmate zij schier een ieder op een duistere zijde in zijn eigen karakter opmerkzaam maakt, die zijde, waar de zwakheid ligt, die ons verhindert de helder aanschouwde taak kort en goed te vervullen, in stede van ons aan onvruchtbare bespiegelingen of gevoelsaandoeningen over te geven.

LEZEN EN SCHRIJVEN.

Wij, onpraktische geleerden, onpraktisch in eene eeuw waarvan de ingenieurs de hoogepriesters zijn, brengen het in het leven niet verder dan tot lezen en schrijven, indien wij het althans zoover brengen. Het is dus niet onnatuurlijk, dat wij over onze kunst een weinig nadenken, en de voorwaarden trachten te vinden, waarop zij uitgeoefend kan worden.

Lezen is gemakkelijker dan schrijven, ofschoon het toch ook niet zoo bijzonder gemakkelijk is. De hoofdzaak is, zich niet te laten afschrikken door den inderdaad schrikwekkenden omvang van hetgeen er te lezen valt. Wie durft een boek van bijvoorbeeld zeshonderd bladzijden aan? Veel eerder maakt men kennis met een vlugschrift van tien. Doch waarom dan niet het boekdeel van zeshonderd in gedachte tot zestig vlugschriften van tien bladzijden herleid, en ons voorgenomen, — waarlijk geene zware taak, — elken dag slechts tien bladzijden te lezen? In twee maanden tijds, en twee maanden zijn zoo snel doorleefd, is dan de lektuur van het geheele boek ten einde gebracht, zonder dat het ons eenigen tijd of inspanning schijnt gekost te hebben.

Een kinderachtige raad? Niet zoo onbruikbaar als men wellicht denkt. De snelheid waarmee de tijd voorbijgaat, is de vijandin, die wij aan onze oogmerken dienstbaar moeten maken. Wij doen het door ons elken dag eene kleine taak op te leggen. Daar nu de dagen zonder ons toedoen en met eene verbazende vaart op elkander volgen, zoo laten wij den tijd zelven er voor zorgen dat de kleine taak binnen kort eene groote taak wordt. Een zuinig beheer van den tijd is daarom onmisbaar. Voor deze zuinigheid blijft dezelfde regel van kracht, die voor het zuinig omgaan met geld in acht moet genomen worden, de oud-vaderlandsche regel, volgens welken vele kleintjes een groot geheel maken. Zorg, zeiden de vaderen, voor de dubbeltjes, de rijksdaalders zullen wel voor zich zelven zorgen. Men zou dit zoo kunnen vertalen: zorg voor de minuten; de uren hebben uwe zorg niet noodig. Het schijnt mij aanbevelenswaard van de meeste dingen die wij te doen hebben, nauwkeurig na te gaan hoevele minuten zij ons plegen te kosten. Wat is bijvoorbeeld het maximum minuten, dat aan het lezen van een gewone bladzijde druks moet worden besteed? Komt men door ervaring tot het beantwoorden van deze of eene soortgelijke vraag, zoo staat men gemeenlijk verwonderd over het vele dat in een betrekkelijk gering aantal minuten kan geschieden; men vindt dan geregeld, dat men inderdaad veel meer tijd heeft dan men dacht, en dat men in oprechtheid niet instemmen kan met die zoo algemeene en toch op onverstand berustende klacht over tijdgebrek. Het geheim van tijdsbesteding is tijdverdeeling. Alles op zijn tijd en een tijd voor alles. Hetgeen niet op een bepaalden tijd gebeurt, gebeurt meestal in het geheel niet. Ik heb, zeide mij eens iemand op geestige wijze, ik heb het zoo druk als iemand die niets te doen heeft. Zoo is het; de doennieten hebben tijd voor niets dan voor niets doen.

Het is aardig om te zien, hoe de hang van den menschelijken geest tot aprioristisch redeneeren zich ook verraadt in het beheeren van den tijd. Het kan nog niet zoo laat wezen, er moet nog tijd voor zijn, ik moet dit of dat nog kunnen doen voor dit of dat uur, al zulke spreekwijzen bevestigen, geloof ik, de waarheid mijner opmerking. Hoe dikwerf men ook bedrogen uitkomt, de aprioristische redeneering wordt toch zelden opgegeven, de ervaring zelden geraadpleegd.

De kunst van lezen heeft dus tot eerste voorwaarde een verstandig omgaan met den tijd. Maar het lastige van lezen is de moeite van het onthouden. Men heeft reeds zooveel gelezen en zoo weinig er van onthouden, dat de lust tot nog meer lezen vergaat. Het is dus duidelijk, dat die lust meer zal opgewekt worden, wanneer men eenig uitzicht verkrijgt op grootere getrouwheid van het geheugen.

Er wordt zoo dikwerf over het geheugen gesproken alsof het iets magisch, alsof het eene gaaf ware, in oorsprong even geheimzinnig als bijvoorbeeld het muziekaal of het dichterlijk talent. Ik kan die opvatting niet tot de mijne maken. Ik zie gezonde menschen zonder eenigen aanleg voor het genieten van toonen of verzen, ik heb nooit gezonde menschen gezien misdeeld van geheugen. Alle gezonde menschen zonder onderscheid hebben een ongeloofelijk aantal woorden, namen, cijfers in hun hoofd geborgen. Het is duidelijk, dat wij geen twee woorden spreken, niet naar een bepaald punt in de stad onzer inwoning wandelen, geen bekende in de straat groeten, geen penning uitgeven, geen voorwerp dat wij noodig hebben koopen, geen gerecht bestellen, in een woord honderd zaken, die wij dagelijks verrichten, onmogelijk verrichten kunnen, wanneer wij niet een volkomen betrouwbaar geheugen hebben.

Denk u het geheugen eens weg, en zie hoevele van uwe dagelijksche verrichtingen nog mogelijk blijven. Uit uw bed verrezen, blijft gij in uw nachtkleedij, want gij zijt vergeten dat gij u aan te kleeden hebt. Een ander roept u dien plicht te binnen, maar gij zoekt uw geheele huis door, misschien in uw kelder, uw pantalon, want het schiet u niet in waar gij dat kleedingstuk geborgen hebt. Flauw valt gij schier van den honger, want, ofschoon gij niets liever zoudt willen dan dien honger stillen, gij weet niet meer, noch dat men daarvoor eten moet, noch wat een ontbijt is, noch dat gij dienstboden hebt om u dat ontbijt binnen te brengen. Zoo zult gij den ganschen dag, gesteld dat gij niet omkomt van gebrek of ongeval, — want wat zal u, zonder geheugen, verhinderen door uw raam in stede van door uwe deur het huis te verlaten? — zoo zult gij den ganschen dag het meest onbeholpen wezen van de wereld zijn. Indien gij dit niet zijt, blijkt daaruit dat uwe memorie u dagelijks, en van den morgen tot den avond, de allerbelangrijkste diensten bewijst, en dit werktuig dus bij u een verwonderlijken graad van ontwikkeling bereikt heeft. Het is dan ook vooral het geheugen, waaraan wij het te danken hebben dat wij ons niet volmaakt belachelijk aanstellen. Memorieloos, zou een man allerlei hoogstbeleefde strijkaadjes voor zijne eigene vrouw kunnen maken, of op de beurs van Amsterdam een psalm kunnen aanheffen, zich wanende in een kerkgebouw.

En dan klaagt men nog over zijn slecht, zijn gebrekkig geheugen! Hebt gij wel eens opgeteld hoevele duizenden woorden van uwe eigene taal en van vreemde talen u elk oogenblik ten dienste staan? Hoevele menschen gij kent, dat is, van hoevele menschen gij terstond kunt zeggen hoe zij heeten? Alle soortgelijke berekeningen leveren de verrassendste uitkomsten op, en beschamen elk die met zijn geheugen niet tevreden is.

Wat is het nu, waardoor wij ontelbare dingen zoo uitstekend onthouden, en als het ware onwillekeurig van buiten leeren? Het geheim ligt, gelijk men weet, enkel daarin, dat wij van hetgeen ten slotte in onzen geest opgenomen werd, herhaalde indrukken ontvingen. Het geheugen staat dus met de zenuwen van onze zintuigen in het nauwste verband, ja is misschien uitsluitend daarvan afhankelijk. Ontvangt een zenuw een en denzelfden indruk dikwerf achtereen, zoo blijft die indruk geruimen tijd nadat zijn oorzaak reeds niet meer aanwezig is. Herhaalde lektuur van hetgeen wij onthouden willen, is dus het eenige middel om ons doel te bereiken. Daar wij nu in den regel hetzelfde slechts eenmaal lezen, is het merkwaardig waar te nemen hoeveel bij één enkele herhaling de indruk reeds aan levendigheid wint. Een woord, een naam, een jaartal nog eens gelezen, eer wij de bladzijde omslaan, is als het ware voortaan in onzen geest onderstreept.

Nu nog eene opmerking, indien men het ons vergunt, over de kunst van schrijven.

De taal, de eenige grondstof waarmee die kunst te arbeiden heeft, is, op zichzelve beschouwd, het meest alledaagsche, het gemeenste ding van de wereld. Een ieder neemt haar in den mond. Voor het allergewoonste moet zij gebruikt worden. Elken dag verneemt gij haar van de meest onbesnedene lippen. Zoodra men nu als schrijver die taal moet hanteeren, heeft men onwillekeurig een gevoel als ware men vies van dat door allerlei personen beduimelde werktuig. Honderd woorden en zegswijzen komen u voor den geest, waarmede gij uwe gedachten zoudt kunnen uitdrukken, maar die u een onverwinnelijken weerzin inboezemen, juist omdat zij u onwillekeurig voor den geest zijn gekomen, blijkbaar in uw geheugen zijn blijven hangen, het gevolg daarvan dat gij ze altijd hoort gebruiken, en zij niet door u zelven ge-

vonden zijn. Geeft men nu terstond aan dien weerzin toe, weigeren wij volstandig op onze beurt al die gewone spreekwijzen aan te wenden, dan ligt een ander gevaar voor de deur, het gevaar van gemanierdheid, van de fatsoenlijkheid te willen zoeken in juist het tegendeel van het gewone. Nu, gemeen of gemaakt, het een is al even onuitstaanbaar als het ander.

Hier zijn twee uitersten waarvoor wij ons te wachten hebben. Onze taal moet uitgezocht wezen, maar gezocht mag zij niet zijn. Om het gezochte te vermijden, behooren wij steeds bij het volk ter school te gaan; want, al is het zelf zonder smaak, alleen het volk kan ons den voorraad, dien taalschat leveren, waaruit wij een keus te doen hebben. Om, aan de andere zijde, het gemeene te vermijden, moeten wij leeren niet de eerste de beste uitdrukking te nemen die ons in de pen komt, onbarmhartig den toegang afsnijden aan al wat de Franschen *expressions toutes faites* noemen, dat is, aan zegswijzen die reeds kant en klaar zijn en waarop onze geest zijn eigen stempel niet heeft gedrukt. Bovenal zij men onverbiddelijk voor spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen. Onze ziel walge daarvan. Spreekwoorden zijn de versierselen der traagheid van den geest. Onze taal zij *onze* taal, door eigene inspanning gevormd, als dat leem der aarde waaruit de Schepper zijn eigen beeld boetseerde. Voor elke gedachte past slechts éene uitdrukking volkomen, en die uitdrukking moeten wijzelven vinden, opdiepen uit den woordenschat, dien wij in ons dragen. Het best is, dat wij zoeken en schiften, eer wij iets op het papier brengen. De gewoonte van snel op te schrijven wat wij te zeggen hebben, en het later te verbeteren, werd reeds door Quinctilianus afgekeurd in dat zoo hoogst nuttige tiende boek van zijn werk *de Oratore.* Ook van der Palm verbeterde alles in zijn geest. Een goed schrijver mag nooit

kladden, zelfs niet wanneer niemand het ziet. Uiterst langzaam schrijven blijft daarom de wet.

De eerbied voor de taal moet in ons een religie worden. Zonder eene uitgezochte en nauwkeurige taal, welker woorden eene waarde hebben, even vast als geldmunt, geene beschaving, geene waarachtige ontwikkeling.

HOLLAND IN DEN VREEMDE.

Indien men voor een paar weken niet gevreesd had als gast in een professorenkrans te Heidelberg te worden binnengeleid, had men in dien kring een hollander van geboorte over zijn vaderland kunnen hooren. Het waren mededeelingen, die hij gaf over Hollands huiselijk leven, schilderschool, taal, geschiedenis, godsdienstig en staatkundig leven, tegenwoordige letterkunde. Naar gewoonte werd de voordracht met een gemeenzaam onderhoud besloten, waaruit bleek, dat sommige leden van dien krans ons vaderland hadden bezocht. Zij, mannen aan wier oordeel men billijkerwijs waarde hecht, toonden een open oog te hebben voor onze eigenaardige verdienste. Niemand hunner die opkwam tegen het vele goede, dat dien avond over Holland in meer dan één opzicht was gezegd. Integendeel; een fysioloog stelde Donders naast Helmholtz; een Graecus weidde uit in den lof van Cobet; een Germanist sprak met groote achting van de Vries en diens Woordenboek; een jurist prees de scherpzinnigheid van Opzoomer's uitlegging van het Burgerlijk Wetboek; een godgeleerde roemde Scholten's oorspronkelijkheid en kritische gave.

Dat men met dit een en ander niet louter betoogde den spreker, ten dank voor zijne mededeelingen, eenige vriendelijkheden te zeggen, was openbaar uit de kritiek, die menigeen zich over Holland veroorloofde. Het kan niemand onverschillig zijn, te vernemen wat men tegen ons op het hart had.

Vooreerst kwam onze publieke gastvrijheid er niet te best af. Men beweerde dat Holland weinig doet om het den vreemdeling aangenaam of zelfs gemakkelijk te maken. Het Trippenhuis in de hoofdstad werd eene inrichting genoemd, meer geschikt om de schatten onzer kunst te verbergen dan te doen waardeeren. Men vond onzen landaard weinig toeschietelijk, onze kringen te afgesloten, de hartelijkheid van onzen omgang te problematisch. Over Achin en al hetgeen het mislukken van dien tocht aan het licht had gebracht, viel zelfs hier en daar een hard woord. Hoe, zeide men, Holland heeft den naam van bedaardheid, en het wikkelt zich in een oorlog met eene lichtzinnigheid, die op kleiner schaal aan het Frankrijk van 1870 herinnert. Holland weet dat het nagenoeg alleen door zijne koloniën eene plaats onder de europeesche volken verdient, en het stelt met eene overhaasting, die aan onbesuisdheid grenst, zijn naam als koloniale mogendheid in de waagschaal! Het leeft van de indische millioenen, en het betoont zich onnadenkend waar het de handhaving geldt van zijn gezag in gewesten, die bronnen zijn van zooveel welvaart. Het doet weinig van zich spreken in de buitenlandsche dagbladen, en het zorgt niet, eene goede figuur te maken in die oogenblikken waarin de telegraafdraden der geheele wereld aangaande Holland berichten moeten verspreiden die de algemeene belangstelling wekken. Men vond dit een en ander in hooge mate bevreemdend, en niet zeer in overeenstemming met zekere goede eigenschappen waarop

men meende, dat wij prijsstelden, en die inderdaad, naar men oordeelde, op moesten wegen tegen veel vreemdsoortigs dat in den toestand onzer beschaving opgemerkt werd.

Een ander der hooggeleerden, wier vrijmoedige taal hier getrouw teruggegeven wordt, was bij een bezoek in Holland getroffen geweest van het veelvuldig theologiseeren onzer landgenooten. Zijne aandacht had het getrokken, en zelfs zijne verwondering gaande gemaakt, dat er voor de vensterglazen onzer boekwinkels zoovele godgeleerde of stichtelijke boeken lagen uitgestald. Het honorarium, vaak voor gedrukte preeken genoten, had hem zeer verbaasd. Hij verklaarde te meenen, dat de ontwikkeling van een volk des te lager staat, naarmate het zich meer met godgeleerde en kerkelijke vragen afgeeft. Theologie, zoo redeneerde hij, was de eigenlijke bezigheid der middeleeuwen geweest, en wie van dat vak, in den middeleeuwschen zin des woords, nog zijne hoofdbezigheid maakte, scheen nog niet recht uit de middeleeuwen in den nieuweren tijd te zijn overgegaan. De belangstelling, ten onzent nog altijd geschonken aan kerkelijk en theologisch gekrakeel, met name in de hoofdstad des Rijks, scheen hem een bedenkelijk teeken van zekere achterlijkheid; en hij ging zelfs zoover van te beweren, dat Holland de voordeelen van eene algemeen en zuiver menschelijke ontwikkeling nooit genieten zou, voor het de kerk had teruggebracht tot hare ware plaats, die van voedstervrouw van het eigenlijk gezegd godsdienstig leven der natie.

Aan deze bewering knoopte een ander eene opmerking van algemeenere strekking vast. De groote wijsgeerige en esthetische beweging van het eind der vorige en het begin van deze eeuw, was, in zijn oog, voor Holland voorbijgegaan, zonder aldaar eenig spoor te hebben achtergelaten. Hij achtte dit zeer betreurenswaard. Vooral bejammerde

hij, dat mannen als Bilderdijk en da Costa voor die geheele zoo belangrijke en voor het inwendig leven eens volks zoo vruchtbare beweging nooit een goed woord hadden overgehad, en niet hoog genoeg hadden gestaan om hare voorbijgaande werking van hare blijvende beteekenis te onderscheiden. Over het geheel genomen meende hij in ons vaderland nog groote onbekendheid met, en daaraan beantwoordende onverschilligheid voor geesten als Lessing, Herder, Goethe en Schiller bespeurd te hebben, en hij geloofde in de geringe populariteit van deze schrijvers ten onzent een gevolg ook van onze kerkelijke eenzijdigheid te mogen aanwijzen, welke eenzijdigheid, verbonden met het aangeboren dogmatisme van onzen landaard, ons verhinderde den breeden en diepen stroom van de gedachten en gewaarwordingen dier schrijvers onze door de theologie verschroeide velden te laten besproeien en bevruchten. Was het zijn duitsch patriotisme dat hem verleidde tot de stelling, naar welke de ban, die ten onzent op de genoemde schrijvers scheen te liggen, zich wreekte door een gebrek aan verheffing in onze beschouwingen van de dingen, door eene al te merkbare afwezigheid van wijsgeerigen geest? De Hollanders, voegde hij den spreker van dien avond toe, zijn niet een bij uitstek wijsgeerig volk. Hij vond het bewijs voor deze aanklacht ook in het radikalisme dat ons veelvuldig aankleeft. Den radikaal toch ontsnapt het dieper liggend verband, aanwezig zelfs tusschen hetgeen op het eerste gezicht elkander schijnt uit te sluiten. De wijsgeerige geest bestaat juist in het verbinden, in het opsporen, in het beseffen van dien zoo dikwerf verborgen samenhang der dingen die aan het abstrakt-logisch redeneerend hoofd meestal onbekend blijft. De bewustheid dat er meer is tusschen aard en hemel «than is dreamt of in your philosophy» achtte hij aan

onzen landaard vreemd. Het hollandsch karakter, de hollandsche geestesaanleg miste in zijn oog goede mystiek, of liever wat er in de mystiek goeds is en recht van bestaan heeft. Het kalvinisme kreeg hieraan schuld. De luthersche hervorming was meer uitgegaan van, en had zich meer gericht tot het gemoed, terwijl het kalvinisme geen oogenblik zonder redeneeren leven kan. Nog meer: dat kalvinisme had leeren knielen voor een God, die in den grond van zijn wezen de hoogste vorm was van het hollandsche naturel: een onaandoenlijk, door een koele redeneering zichzelven rechtvaardigend God, met soevereine genade maar zonder vaderlijk medelijden, zaligende en verdoemende met een kalmte, die de Hollander nu eens voor de uitnemendste der deugden scheen te houden. Naar zijne opvatting, aanbad de Hollander in dien God met dat ondoorgrondelijk raadsbesluit van uitverkiezing en verdoemenis, niets anders dan het Impassibele, het Flegma.

Ik geef deze opmerkingen voor hetgeen zij zijn en met al hare onmiskenbare overdrijving. Aan mijn taak van verslaggever getrouw, moet ik er bijvoegen, dat de spreker van dien avond niet in gebreke bleef het ongegronde van sommige beschuldigingen in het licht te stellen. Hij ging zelfs verder. Hij waagde zich in dien kring van duitsche geleerden aan eene vergelijking tusschen Duitschland en Holland, waarbij hij poogde te doen uitkomen hoeveel wij reeds bezitten wat bij onze naburen nog ideaal is, hoelang wij reeds genieten wat door hen eerst sedert kort verkregen werd. Tegenover de duitsche landen met hunne vorsten als opperste Bisschoppen der Kerk, stelde hij onze nagenoeg volledige scheiding van Kerk en Staat; tegenover het eerbiedig buigen voor den «allergnädigsten Landesvater», onze, indien ook al oranjistisch gekleurde, toch onloochenbare republikeinsche gezindheid. Voor de helden van het duitsche dicht en ondicht zocht hij even-

knieën onder de eerste vertegenwoordigers onzer nederlandsche letterkunde, en inzonderheid vestigde hij de aandacht op de kortheid en helderheid onzer hollandsche zinvorming, welke hij gunstig liet uitkomen tegenover het omslachtige en nevelachtige waarin duitsche schrijvers vaak behagen schijnen te vinden. Met iets dat naar een zegevierenden toon zweemde, roemde hij onze grootere zelfstandigheid tegenover Frankrijk. Duitschland had zich tegenover dat land òf aan slaafsche navolging òf aan dwaze miskenning schuldig gemaakt, terwijl men in Nederland noch in het éene, noch in het andere euvel was vervallen, maar al het fransche onderzocht en veel van het goede fransche behouden had.

In weerwil van dit eenigszins triomfeerend slot, meende ik toch te bespeuren, dat ééne beschuldiging der Duitschers den spreker van dien avond bijzonder zwaar op het hart lag. Bij het verlaten der zaal zag ik hem de wenkbrauwen fronsen, en hoorde ik hem mismoedig tusschen de tanden pruttelen: «de Hollanders, een dogmatisch, geen wijsgeerig volk».

PESTALOZZI. [1]

Heinrich Pestalozzi, den 12den Januari 1746 te Zurich geboren, was het derde kind zijner ouders. Hij verloor zijnen vader, eer hij zijn zesde jaar bereikt had. Zijne opvoeding bleef aan zijne moeder en aan de trouwe dienstmaagd Bäbeli toevertrouwd, die de vader stervende tot zich geroepen had om haar te zeggen: «Bäbeli om Gods wil, verlaat mijne vrouw niet; wanneer ik dood ben, is zij verloren, en komen mijne kinderen in vreemde handen; zonder uwe hulp is zij niet in staat mijne kinderen bij elkander te houden.» De gevolgen van deze opvoeding zijn wellicht in het onbeholpene te bespeuren, dat Pestalozzi zijn leven lang heeft aangekleefd en hem reeds in zijne jonge jaren den bijnaam van Heiri Wunderli von Thorliken verzekerde. De vaste vaderhand had ontbroken. Maar niet in praktische vaardigheid, enkel in zijn medelijden zou zijne grootheid liggen. Hij heeft ge-

1) *Rousseau und Pestalozzi, der Idealismus auf deutschem und auf französischem Boden, von Karl Schneider, 2e Auflage. Herausgegeben zum Besten des Pestalozzivereins, Bromberg. H. Heyfelder*, 1873.

daan wat zoo weinigen doen, maar niemand doen kan zonder èn zielenadel te verraden èn onvergetelijk te blijven in de harten der menschen: hij heeft zich het lot aangetrokken van wie hij in zijne onmiddellijke omgeving zag lijden. Anderen hadden dat lijden natuurlijk even goed als hij gezien. Hij alleen merkte het op en hielp het verzachten naar vermogen. Hij zag de ellende van de bevolking der fabrieken, hare armoede, hare lichamelijke en verstandelijke verachtering, haar zedenbederf. Hij zag frissche borsten met rozen op de wangen, krachtig van lijf en leden, spelen voor zijn huis, en zag ze andermaal, een jaar later, nadat zij in de fabriek gewerkt hadden, uitgeput, bleek, mager. Zijne zaak op Neuhof was mislukt, waar hij, met Anna Schulthesz sedert 1769 gelukkig gehuwd, in betrekkelijken overvloed leefde. Toen moest Neuhof (1775) in een verblijf voor armen herschapen worden. De kinderen der armsten moesten daar kost, inwoning, kleeding en verpleging ontvangen en aan een arbeid zich gewennen, die hen eens zou kunnen voeden en voorloopig uit weven of werken op het land bestond. Het onderwijs besloeg eene ondergeschikte plaats. Hoe weinig dankbaar was dit eerste pogen! De kinderen kwamen, maar liepen weg, nadat hij ze gereinigd en gekleed had. Zij die bleven putteden zijne geldmiddelen noodeloos uit ten gevolge van zijne eigene onpraktische maatregelen. Daar het ruwe weven hen verdroot, gaf hij hun damastdraden te bewerken. De ongeoefende kinderhanden bedierven natuurlijk de duur aangekochte grondstof; de geldelijke verlegenheid steeg met den dag, zoodat reeds in 1780 de inrichting, waaraan Pestalozzi en zijne vrouw hun geheele vermogen ten offer hadden gebracht, voor goed te niet ging. Allerlei ongerijmde beschuldigingen der ouders waren zijn eenig loon.

Achttien jaren lang bleef hij schijnbaar werkeloos en

in nooddruftige omstandigheden. Maar hij las en dacht; ook werd hij in 1792 door de mildheid zijner zuster in staat gesteld eene reis door Duitschland te ondernemen, op welken tocht hij zijne aandacht inzonderheid op den toestand der scholen gevestigd hield. Geschriften werden door hem in het licht gegeven, artikelen in tijdschriften geplaatst; zoo «*die Abendstunde eines Einsiedlers*», eene reeks van aforismen, het eigenlijk program van zijne latere werkzaamheid, 1) het Evangelie zijner opvoedkunde, waarin het ouderlijk huis als de haardstede van al wat den Staatsburger vormen moet geëerd, het geloof aan God als de bron van alle wijsheid, allen zegen, allen levenslust en rust, en God zelf als de eigenlijke Vader van het huis voorgesteld wordt; dan: *Lienhard und Gertrud, ein Buch für das Volk*, dat toont hoe inderdaad de Schrijver als aan het hart zijns volks het oor te luisteren had gelegd, om de taal van het lijden en de verwachtingen, de zonden en de deugden zijns volks op te vangen; de elegische en sentimenteele stukken herinneren aan Andersen; aan Hogarth de schilderingen van zedelijke toestanden, en het werk wordt slechts ontsierd door eene ter dezer plaatse al te uitvoerige beschrijving zijner opvoedkundige plannen, waarvan ook hier het gronddenkbeeld ligt in de noodzakelijkheid om de hervorming, den bloei van gemeente en staat van de wedergeboorte van het huiselijk leven te doen uitgaan, Gertrud, een huismoeder, is de heldin van het boek. Zij oefent haren invloed uit op haren man, den gedachteloozen Lienhard. Bij haar komt Glülphi eerst in de leer, wanneer hij in het dorp van Gertrud eene school wil inrichten. Het buitengemeene succes van zijn werk maakte Pestalozzi blind voor de zwakke zijden die

1) Niet in de *Gesammt Ausgabe* van Pestallozzi's werken, wel in die van 1869 te vinden.

het ongetwijfeld vertoonde, en deed hem in volgende geschriften, in zijn «*Schweizer Blatt*», in «*Christoph und Else*», in zijne verhandeling over wetgeving en kindermoord juist naar die zwakke zijden overhellen, hetgeen zich daardoor wreekte dat met name *Christoph und Else* nagenoeg geene lezers vond. Ook zijne «*Figuren zu meimem ABC-Buche oder zu den Anfangsgründen meines Denkens*» bieden weinig belangrijks. Niet onaardig is de fabel van de hen: als ik u opeet, zegt de vos, heb ik morgen weer honger, laat ik u leven, dan legt gij mij alle dagen een ei. Hij voedt haar dus krachtig, waardoor zij weinig eieren legt. Uit dien hoofde noemt een ezel haar ondankbaar, hetgeen den schrijver deze opmerking in den mond legt: «een ezel is een slecht beoordeelaar van de dankbaarheid, die eene gevangene hen den vos schuldig is».

Dit achttienjarig tijdperk in zijn leven werd besloten met een boek waarmede hij ook al geen fortuin maakte: «*die Naturforschungen über den Gang der Natur in der Entwickelung des Menschengeschlechtes*». De Revolutie kwam hem juist van pas. Zij bracht zijnen vriend Le Grand in Zwitserland aan het bewind. Deze benoemde Pestalozzi tot directeur van een Seminarie dat in Argau opgericht zou worden. Maar iets anders was over hem beschikt. Toen in 1798 Stanz, de hoofdplaats van het kanton Unterwalden, dicht bij den Vierwaldstädter See door de Franschen verwoest en in ellende gedompeld was, riep de Zwitsersche Regeering de hulp van Zschokke en Pestalozzi in, die van den laatste om de verlatene kinderen te verzamelen.

In Stanz komt hij aan als een onaanzienlijk man. De nevengebouwen van het klooster der Ursulinerinnen, waar de weeskinderen opgenomen zullen worden, zijn juist niet de fraaiste lokaliteiten; slechts weinige kamers

zijn met eenigen goeden wil bewoonbaar te noemen, wanneer men er althans niet van eischt, dat zij tegen wind en regen beschermen. Die kamers zijn bovendien niet ruim, de kinderen talrijk, met krankheden van de huid behept, onrein, ongezond, aan orde noch tucht gewend. Als hij hen onderricht, zitten zij op den grond, want de weelde van stoelen of banken kent men niet.

Maar geloof en liefde houden stand. Pestalozzi is zijnen kinderen alles: vader, verzorger, ziekenverpleger, arts, opvoeder. Hij neemt ze op in zijne legerstede; hij eet en drinkt met hen uit denzelfden schotel en hetzelfde glas; hij verbindt hen aan zich met de macht zijner liefde.

Ook deze werkzaamheid duurt kort. Zij heeft een einde, als de Oostenrijkers den 8 Juni 1799 Stanz innemen. Pestalozzi werd ondermeester te Burgdorf in het kanton Bern; het volgende jaar heeft hij er echter eene eigene school. Hier vooral legt hij den grondslag van zijnen roem als opvoedkundige, in vereeniging met Krüsi, die evenzeer vroeger arme kinderen onderwezen had. Sommigen van Pestalozzi's nieuwe leerlingen betalen, anderen niet. Onder deze laatsten was Johannes Ramsauer, die weldra zijn meester hulpvaardig ter zijde stond, en ook het beeld van den paedagoog ontworpen heeft. Van Burgdorf verhuisde hij dan later naar Münchenbuchsee en eindelijk naar Ifferten of Yverdun, waar zijne inrichting wereldberoemd werd. In 1825 keerde hij naar Neuhof, bij een zijner kleinkinderen terug om daar te sterven (17 Februari 1827).

Zijne beteekenis ligt in de twee denkbeelden, die hij in onderwijs en opvoeding ingevoerd heeft: de noodzakelijkheid van aanschouwing en die van geleidelijke ontwikkeling. Zijnen grooten invloed heeft hij te danken

aan zijn hart. Het gemoed sprak in hem en gaf dat onmiskenbaar geluid, dat gelukkig in de wereld zijne werking nooit mist. Toen hij in 1815 als negen en zestig jarige grijsaard bij de nog geopende lijkkist van zijne vrouw stond en eene korte lijkrede hield, waarin hij hunne vele wederwaardigheden gedacht, wendde hij zich eensklaps tot de dierbare afgestorvene met de vraag: wat gaf u en mij in die donkere dagen kracht om te volharden? Daarop nam hij een bijbel die bij de hand lag, en drukte dien aan de borst der doode met de woorden: «uit deze bron zijn u en mij moed, kracht en vrede toegevloeid».

Dit tafereel teekent den man.

Maar stellen wij ons zijne inrichting te Yverdun vooral niet als eene modelschool voor. Het moet in die dagen met het onderwijs zonderling gesteld zijn geweest, wanneer zulk eene inrichting met opgetogenheid door zoovelen uit alle oorden kon worden bezocht. Pestalozzi zelf was zeer slordig op zijn persoon; zijn haren gevoelden zelden de weldaad van een haarkam; zijn jas was zelden in gaven toestand. Een eigenlijke woonkamer was er niet in het opvoedings-instituut van den man die alle heil van de woonkamer verwachtte. Het aanschouwelijk onderricht werd gegeven — maar hooren wij de beschrijving van Ramsaur, die ongeloofelijk zou zijn wanneer zij niet van hem afkomstig ware. Pestalozzi stelde zich met zijne scholieren voor het behang en maakte hen opmerkzaam op de gaten die het bevatte, zoowel als op de figuren, welke door die gaten werden teweeggebracht. Dan liet hij allen hem nazeggen: «Jongens, wat ziet gij? Een gat in het behang. Ik zie een gat in het behang. Ik zie een lang gat in het behang. Door het gat zie ik den muur; door het lange smalle gat zie ik den muur enz.»

Zoo zonderling zijn vaak de beginselen der groote veranderingen. Het is toch weldadig te bedenken, dat hetgeen waarop het in de wereld aankomt om iets groots tot stand te brengen in de eerste plaats is, niet takt, niet vaardigheid, maar hart. Pestalozzi's voorbeeld predikt deze waarheid op indrukwekkende wijze.

DE DUITSCHE GEEST.

Er zijn misschien weinige dingen zoo geschikt om van de Geschiedenis een verkeerd denkbeeld te geven als tijdrekenkundige tabellen. Zij teekenen de lotgevallen der menschheid, den ontwikkelingsgang harer beschaving als in telkens afgeslotene en afgeronde tijdperken afgedeeld. Jaar zooveel: val van het Heidendom. Andermaal, jaar zooveel: einde der Middeleeuwen. Elke eeuw begint daar met het jaar één van het nieuwe honderdtal om met het jaar 99, niet vroeger, niet later, geregeld te eindigen. Wil men beweren, dat tijdrekenkundige tafels een noodzakelijk kwaad zijn, ik zal het niet tegenspreken, mits men dan ook toegeve, dat zij een kwaad kunnen zijn, en het zeker zijn, zoodra men, op die vaste jaartallen afgaande, van meening wierd dat de Geschiedenis zelve hare tijdperken zoo juist omschrijft als de genoemde lijsten het doen vermoeden. Wanneer is het Heidendom inderdaad gevallen? Een knap man, die nauwkeurig het jaartal kan aangeven. Wanneer hebben de Middeleeuwen werkelijk een einde genomen? Een onkundige

die zelfs in dit jaar onzes Heeren 1873 het tijdstip zou willen bepalen. Immers de middeleeuwen duren ten deele nog voort.

Wat heeft men onder de middeleeuwen te verstaan? Een groot tijdvak in de geschiedenis der beschaafde menschheid vertegenwoordigt eene bepaalde, wel samenhangende beschouwing der dingen. Zoo de middeleeuwen; en spreekt men van die tijdruimte, dan bedoelt men daarmede inderdaad een geheel van meeningen, die op 's menschen godsdienst, wetenschap, kunst, maatschappelijk leven enzoovoort betrekking hebben. Te zeggen: de middeleeuwen duren ten deele nog voort, beteekent dus niets anders dan dat het geheel dier meeningen nog niet onvoorwaardelijk tot het verleden behoort; dat het in sommige kringen, op meer of minder breede schaal, nog altijd voortgaat invloed uit te oefenen en over gezindheden en handelingen te beslissen.

Om nu in te zien, dat men met dit te zeggen zichzelven en anderen niet bedriegt, is het voor alle dingen noodig dat geheel van middeleeuwsche meeningen nader te kenschetsen. Eene algemeene beschouwing gaat natuurlijk van zekere beginselen uit. Men behoeft dus niet het gansche veld waarover die beschouwing zich uitstrekt in al zijne uitgebreidheid te doorwandelen om er zich eene voorstelling van te vormen, wanneer men slechts de beginselen kent, waaruit die beschouwing geboren werd. Onder de beginselen van de middeleeuwen zijn er, met het oog op mijn tegenwoordig doel vooral twee die onze aandacht trekken: 1°. Waarheid is voor den mensch een onveranderlijk gegeven; 2°. waarheid, van goddelijken oorsprong, moet door tolken Gods, van Godswege daartoe bijzonder aangewezen, aan de menschheid medegedeeld en in het maatschappelijk en staatkundig leven ingevoerd worden.

Dat het eerste beginsel inderdaad door de middeleeuwen gehuldigd werd, blijkt voor elk uit de bekende omstandigheid; dat in het genoemde tijdvak aan het leerstuk eene volstrekte waarde werd toegekend. Het leerstuk werd niet opgevat als de uitdrukking eener altoos feilbare, in elk geval door den tijd van haar ontstaan gekleurde meening omtrent goddelijke en menschelijke zaken, maar als een geloofsgebod, als een bevel, inhoudende wat aangenomen dient te worden om Gode welbehagelijk te zijn en de zaligheid zijner ziel te verzekeren. Herziening, hernieuwde toetsing van leerstukken werd geheel overbodig, werd zelfs Godslasterlijk geacht; immers aangemerkt als een in twijfel trekken van de openbaring die het Opperwezen eens voor altijd geschonken had. Elke waarheid, door die openbaring medegedeeld, stond vast als een axioma, en axiomaas herziet men niet. Daar voorts die waarheden als de onwankelbare grondslagen van het staatkundig en maatschappelijk leven der menschen werden aangezien, zoo achtte de overheid, aan welke de handhaving dier waarheid was toebetrouwd, zich geroepen en verplicht haar met strenge strafbepalingen in te scherpen. Want dat er zulk eene overheid was, gold, gelijk wij zagen, als het tweede beginsel der middeleeuwen. Zij bestond uit de dienaren en vertegenwoordigers der Kerk met den Paus aan het hoofd. De Kerk was dus de instelling in welker schoot God zijne waarheid had nedergelegd. Zij had goddelijk gezag over de geesten gelijk over de heerschers der aarde. Alles moest uit het oogpunt der Kerk beoordeeld en beslist worden. Een zelfstandig rechts- en zedelijkheidsgevoel bestond er niet. Wat aan de kerk ten goede kwam was plichtmatig, wat haar schaadde of mettertijd schaden kon, onvoorwaardelijk te verwerpen. De groote pauselijke figuren, een Gregorius VII, een Alexander en Innocentius III, hebben het beginsel, gelijk

het hier beschreven werd, met ronde woorden uitgesproken. 1)

Het zou licht vallen de gevolgtrekkingen na te gaan, die uit het gestelde voort moesten vloeien en werkelijk voortgevloeid zijn. Hier ontbreekt er ons de ruimte toe. Wij haasten ons veeleer te vragen: hebben die beide beginselen der middeleeuwen heden ten dage hunne betoovering verloren? Worden zij door allen zonder onderscheid als onhoudbaar, als verouderd ter zijde gesteld?

Die vragen kunnen zoo weinig bevestigend beantwoord worden, dat er op dit oogenblik in de geestelijke wereld twee groote machten tegenover elkander staan, waaruit de geduchte kamp onzer eeuw geboren wordt, en een dier machten juist uitgeoefend wordt door de beide genoemde beginselen der middeleeuwen. Wij kennen haar onder den naam van het Ultramontanisme; haar toongever is de orde der Jezuïeten met den Paus als werktuig, hare haardstede is voornamelijk Frankrijk. Maar men zou zich vergissen wanneer men die macht alleen Roomsch gedoopt achtte. Zij heeft hare verdedigers en voorvechters ook op protestantsch gebied, namelijk onder allen die waarheid voor een onveranderlijk gegeven houden en de suprematie der kerk onder den eenen of anderen vorm terugwenschen. Zij zijn talrijk; hun leger schijnt in den laatsten tijd aan te groeien. Aan dezen aanwas hebben allerlei, edele en onedele beweegredenen, hun deel. Velen zouden zelfs gelooven het met de menschheid, met de behartiging harer hoogste belangen niet wel te meenen, wanneer zij zich niet, met meer of minder voorbehoud, aan hen aansloten die waarheid als een onveranderlijk gegeven en de Kerk als de van God aangestelde beheerscheres der geesten verkondigen.

---

1) Bewijsplaatsen vindt men onder anderen in het derde deel van mijne *Geschiedenis van het Katholicisme.*

Men zoekt onwillekeurig of er tegenover deze geduchte en noodlottige macht niet eene andere macht gevonden wordt, die daartegen op kan wegen en onder welker vleugelen de veroveringen en de denkbeelden van den nieuweren tijd veilig zijn. Wij zoeken niet te vergeefs. Wij vinden haar, naar het mij voorkomt, in den duitschen geest. Gelijk de romaansche geest, inzonderheid de fransche, met zijn abstrakt-logisch karakter, de vertegenwoordiger is van de twee genoemde middeleeuwsche beginselen, zoo is voor ons, kinderen van den nieuweren tijd, de duitsche geest de vertegenwoordiger van de beginselen die ons lief geworden zijn.

Maar hoe? De duitsche geest zal dit zijn? De vrijheid zal ons komen uit het land waar een Sydow met afzetting bedreigd wordt, waar schier al de godgeleerde faculteiten in de handen der reaktie zijn, waar nog onlangs een wet op de drukpers werd voorgedragen, die bij uitstek naar den mutsert riekt?

Natuurlijk niet. Maar met den duitschen geest bedoel ik den geest der duitsche wetenschap en den geest der binnenlandsche duitsche staatkunde. Deze beide geven ons juist wat wij thans dringend noodig hebben tegenover de roomsche en protestantsche nawerkingen der Middeleeuwen. Het groote beginsel toch waarvan de duitsche wetenschap uitgaat, dat zij in eere heeft gebracht en waaraan zij hare schoonste veroveringen dank weet is het volgende: Waarheid is voor den mensch geen onveranderlijk gegeven; zij vertoont geen stilstaand, maar een vloeibaar karakter. En het groote beginsel der binnenlandsche duitsche politiek, naar welks rechtvaardige en wettelijke verwezenlijking zij ernstig streeft, is dat der soevereiniteit van den Staat.

Het wetenschappelijke beginsel waarvan wij spraken kan ik populair niet beter te kennen geven dan door

te zeggen, dat het omhelsd wordt door elk die aanneemt, dat onderzoek voor ons menschen het eenige middel is om tot kennis van waarheid te geraken. Zoo uitgedrukt schijnt het beginsel hoogst eenvoudig en onbewistbaar. In de praktijk wordt het evenwel nog gedurig verloochend. Men wil de waarheid nog altijd medegedeeld zien op ik weet niet welke geheimzinnige, tooverachtige, werktuigelijke wijze. Men wil eens voor altijd weten waaraan men zich te houden heeft. Men wil tot rust komen en dus het onderzoek voor gesloten verklaren. Maar wie van te voren de mogelijkheid van een voor goed gesloten onderzoek aanneemt, heeft het karakter en de beteekenis van onderzoek, als eenige bron waaruit kennis van waarheid voortvloeit, nooit begrepen. De grondstelling waarvan de duitsche wetenschap uitgaat is deze veeleer: ik behoud eene meening totdat ik op redelijke gronden van hare onwaarheid overtuigd word. Niets staat uit zijn aard onherroepelijk vast.

De soevereiniteit van den Staat is geen minder onontbeerlijk beginsel in den strijd met de overgeblevene machten van de Middeleeuwen. Het hangt nauw met het eerstgenoemde samen. Met de waarheid als onveranderlijk gegeven valt ook het dogmatisch gezag van een priesterkaste weg. De leerstukken zijn voor ons geschiedkundige gedenkstukken geworden waarvan wij het ontstaan en de ontwikkeling kunnen laten zien. In geen enkel bovenzinnelijk dogma kunnen wij ons meer vinden omdat geschiedenis en kritiek ons geleerd hebben hoe weinig een dogma de volledige uitdrukking kan zijn van hetgeen het wezen uitmaakt van ons inwendig, ons godsdienstig en zedelijk leven. Daar nu de Kerk uit haren aard dogmatisch is, met andere woorden, dat godsdienstig en zedelijk leven in bepaalde metafysische formules uitdrukken wil, kunnen wij, met alle waardeering van

hare gaven van stichting, de leiding van ons geslacht niet meer aan haar opdragen, maar sluiten ons veeleer blijmoedig en vertrouwend aan bij den modernen Staat, dat is bij die vereeniging, die, van elke dogmatische bepaling zich zorgvuldig onthoudende, aan ons zedelijk geloof in wetten en handelingen eene gestalte geeft, en daarmede de eenige belijdenis, waarom zij zich scharen kunnen die het eerlijk meenen met het zoeken naar waarheid.

HEIDELBERG.

Er zijn omwentelingen die de geschiedenis niet boekt. Welk een verschil tusschen het Rome van vóor en van na 1870! Niet minder groot is het verschil tusschen Duitschland, zoo als het was vóor en na de gebeurtenissen die de eenheid van het Rijk hebben gesticht.

In 1865 heb ik mij met mijn gezin in de onmiddellijke nabijheid van Heidelberg gevestigd. Eerst in den zomer van het volgende jaar, gelijk men weet, brak de oorlog uit tusschen Pruisen en zijne medestanders aan de éene en den Duitschen bond, onder aanvoering van Oostenrijk, aan de andere zijde; een oorlog, die, vier jaren later, door den Fransch-Duitschen krijg zou worden gevolgd. De eerste oorlog leidde tot de stichting van den Noordduitschen Bond, welks grondgebied zijn zuidelijke grens vond in de Main-linie; de tweede, tot het uitwisschen van deze grenslijn. Noord en Zuid werden het éene Duitsche Rijk, en de Koning van Pruisen, Keizer van Duitschland.

Ik beschouw het als een der voorrechten van mijn lot, dat ik deze belangrijke omwenteling in Duitschland zelf

heb mogen beleven. Het is een eigenaardig en soms een verheffend gevoel, getuige te zijn van de wording eener volkseenheid. In 1866 stond het Groothertogdom Baden niet aan de zijde van Pruisen. Ik heb in Augustus van dat jaar de Pruisen als overwinnend vijand zien trekken over de brug van den Neckar, Heidelberg binnen, en vier jaren later diezelfde Pruisen zien ontvangen als aanvoerders tot één gemeenschappelijke Duitsche overwinning. Ik heb aangezeten aan diners, waaraan welopgevoede mannen zich niet ontzagen, Bismarck zeer weinig esthetische namen naar het hoofd te slingeren; ik heb later andere diners bijgewoond waaraan men hetzelfde niet zonder levensgevaar had kunnen wagen.

Niet alleen in de openbare meening, maar schier in elk ander opzicht is de verandering in Duitschland groot geweest. Het Heidelberg van vóor 1866 behoort voorgoed tot de geschiedenis. Het had zijne eigenaardige betoovering, zulk een ouderwetsch, klein Duitsch stadje van een vijftien duizend inwoners. Het leven was er goedkoop. Ik had een «Schlösschen» met een tuin die op een buitenplaats geleek, voor zeshonderd gulden 's jaars. Men nam een open «droschke», met twee paarden bespannen, voor twaalf kreutzer, of twintig cents per rit. Toen ik met de mijnen, bij onze eerste aankomst, van het station naar mijn «Schlösschen» reed, volgde ons een andere open «droschke» met twee paarden, en een dame er in. Ook deze reed onzen tuin binnen; ook deze hield voor onze woning stil. De dame die er uittrad, bleek onze nieuwe Duitsche «Köchin» te zijn; in haren goedhartigen Badenschen tongval heette zij ons welkom, ons «die Herrschaften." Ik had een gevoel alsof ik voor het minst een Duitsche «Herr Graf" was. Maar de «Herr Graf" leefde eenvoudig, om de goede reden, dat men in Heidelberg,

— ik spreek hier voortdurend van het oude, het Heidelberg van vóor 1866, — andere dan eenvoudige zaken niet krijgen kon. In gegoede familiën zou men destijds tevergeefs naar tafelzilver hebben gezocht. Kleeden op den grond en overgordijnen waren een onbekende weelde. Maar het eenvoudige was goed, was van het beste. Na een lange wandeling over de bergen op het breede terras van de Heidelberger ruïne uit te rusten, en daár onder den blooten hemel, met het gezicht op den Neckar en, westelijk, op de groote Rijnvlakte, het avondeten te nuttigen, was een lust. Het bestond voor elk uit een groot glas ijskoud schuimend bier, met «Schwarzbrod» en «Schweizerkäse.» Men vond er 's avonds altijd tal van kennissen, de een al origineeler dan de ander. Men voegde zich bij elkander, men bleef zitten en praten; de jongelui hieven een schoon Duitsch lied aan, in welluidendheid slechts overtroffen door den frisschen schaterlach van de Duitsche Gretchens, zoo blond, zoo gul, zoo vroolijk, zoo sentimenteel tevens, en met zooveel eenvoudigheid verradende, dat liefde en religie voor het Duitsche vrouwenhart een en hetzelfde zijn. Het Duitsche vrouwenhart is een aardig potpourri: liefde, religie, een weinig filosofie, groote kennis van een zekere keuken, eenige deelen Goethe en Schiller, «halb Gott, halb Welt im Herzen,» en die wereld tamelijk laag bij den grond opgevat: alles krijgt men, het een na het ander, zonder eenigen overgang te hooren en te zien. Maar de indruk van het geheel was altijd ten slotte zeer bekoorlijk. De Duitsche meisjes zijn verrukkelijk. De metafysika mag niet uit de wereld worden verbannen, want de Duitsche meisjes kunnen haar niet missen, namelijk als sluier voor haar liefhebben. Zij moeten altijd beginnen met een «Wie hast du's mit der Religion?» Later volgt dan wel iets van grooter aktualiteit. Het is of ik die ideale kopjes nog voor mij

zie. Een dier beminnelijken beschreef ik destijds in haar album:

Ein süss' Madonnabild, gestiegen von der Wand,
Von seinem Fussstück in der alten Kathedrale;
Die Grazie, wie sie das junge Griechenland
Sich wohl geträumt in seinem schönsten Ideale;
Und so treuherzig doch, dass Kaulbachs Meisterhand,
Liebste Elza, dich, nur dich, zu seinem Löttchen male.

La rime n'est pas riche, maar het was goed gemeend en juist uitgedrukt. De Madonna mag in het Duitsche meisjestype niet ontbreken. Ik heb het altijd hoogst merkwaardig gevonden, dat Gretchen de eigennaam is geworden voor een zedig gezichtje. Alleen de Duitsche letterkunde kon het beeld van deze Moedermaagd scheppen. Het is niet geschapen. Goethe had het slechts voor het nemen, voor het nateekenen. Hij zag het overal om zich. Ik heb het evenzeer in het oude Heidelberg overal om mij heen gezien. Het «divinum quid» lag nog in de Duitsche vrouw, in schril kontrast met het proza dat haar eigen is. De handen van Gretchen zijn nog altijd een weinig ruw van het werken. De morgens zijn voor de keuken. Aan een diner, om één uur, naast de gastvrouw gezeten en haar een schotel aanbiedende, kreeg ik te hooren: «Ach nein! wenn man es schon den ganzen Morgen gesehen hat, mag man es gar nicht.» Ik wenschte mijzelf in stilte een goeden appetijt toe.

De Duitsche vrouwen zouden misschien niet zoo bekoorlijk zijn geweest indien zij niet die linksche mannen naast zich hadden gehad. Er is voor mij iets verrukkelijks in de linkschheid. Ieder man die zich zelf eerbiedigt, moest linksch zijn, gemakkelijkheid van beweging overlatende aan de kommisvoyageurs die haar niet missen kunnen. De Duitsche geleerde is linksch, is brutaal van verlegenheid; ziet, verbaasd en onthutst, de wereld aan

als een groot en ingewikkeld vraagstuk en het bestaan als een raadsel. Hoe iemand zich in deze zoo uiterst samengestelde wereld redden: hoe iemand daar zijn weg in vinden kan, blijft hem een verborgenheid. De Duitsche geleerde ziet u aan met de oogen van iemand die in een doolhof wandelt. De behendigheid, de geldzucht zijn thans bezig het type te bederven. Maar in dien « goeden ouden tijd » heb ik het nog gekend. Het was een beeld, dat veel vereenigde: gevatheid en onnoozelheid; kennis en onkunde; kritiek en vertrouwen; zielsverheffing en sterke vatbaarheid om door de zorgen des levens, meer dan betamelijk is, zich te laten neêrdrukken. De mijmerende oogen plachten somtijds plotseling te gaan schitteren en dan het gelaat te verlichten, te veranderen. Gij moest den Duitschen geleerde niet aankomen met een Fransche geestigheid; die begreep hij niet; gij hadt haar uit te leggen, en dan zeide hij eindelijk: Ach, ja, so! Gij moest hem evenmin aankomen met een vraag op den man af; met een vraag, die enkel met ja of neen te beantwoorden is. Hij beminde geen dilemmaas. Een vrouw met een beslist karakter noemde hij gaarne: eine Entweder-oder! en voor zulk eene ging hij niet minder gaarne uit den weg. Zijne distraktiën waren ongelijkbaar. Ik heb een hooggeleerde, zelf gastheer, maar zich blijkbaar niet sterk amuseerende met zijne gasten, aan het «Abendessen» dat hij ons gaf, om elf uur op zijn horloge zien kijken en half zien opstaan met de woorden: «Es thut mir Leid, aber ich soll nach Hause!» Zijne Agnes werd vuurrood van schaamte. Van een zeer beroemden hoogleeraar, thans zelf reeds dezer wereld overleden, herinner ik mij nog, hoe hij in een grijzen pantalon achter de lijkbaar zijner vrouw ging.

Maar met al die distraktiën, zoo ad rem als gij op hun vak komt, of op de staatkunde. In den goeden ouden tijd was de Duitsche staatkunde geenszins wat hen het

meest bezig hield. De Groothertog van Baden sprak in April 1871 een kenschetsend woord. Na mijne aanstelling als hoogleeraar te Heidelberg, had ik bij zijne Koninklijke Hoogheid mijne opwachting te maken. In den loop van het gesprek hoorde ik hem, die juist van den Fransch-Duitschen oorlog was teruggekeerd, gulweg zeggen: «Es wird uns gar sonderbar vorkommen, in den Zeitungen nicht mehr zuerst nach Frankreich zu sehen." Zoo was het. Vóor 1870 zocht men het eerst de berichten uit Parijs op. Frankrijk was de «Erfvijand,» die hun nooit uit de gedachte was. Op verzoek heb ik zelfs na den oorlog *in het Fransch* voorlezingen gehouden over de Fransche letterkunde der zeventiende eeuw, een geheelen winter lang, en zij werden goed bezocht.

Het is waar, dat zij ook door Russen bezocht werden. Het Russische element was in Heidelberg sterk vertegenwoordigd, wij hadden voortdurend eenige Russen onder onze kennissen; natuurlijk ook gescheiden vrouwen. Een Russische dame van eenig aanzien is, gelijk men weet, allicht gescheiden van haar man. Ik heb de Russische vrouw, gelijk ik in Heidelberg haar leerde kennen, later bij Tolstoi teruggevonden, met al de zelfstandigheid van haar geest, de onafhankelijkheid van haar karakter, de behaaglijke lenigheid van haar lichaamsbouw, de hartstochtelijkheid van hare aandoeningen, de sterke behoefte aan zinnelijke liefde, maar in staat het zinnelijke om te scheppen in iets dat beteekenis heeft voor den geest. In de voltooide Russische vrouw steekt een Messalina met hoog verstand, of liever een Catharina de Tweede. In hare tegenwoordigheid wordt de lucht anders, prikkelend alcoholisch. Zij is het tegenovergestelde van de Nederlandsche juffrouw of Hollandsche huismoeder. Zij slingert uw eigen geest in een fantastische wereld, waarvan de polen zijn het visioen en het nihilisme. Al het mystieke

en magische in uw natuur met al het radicale wordt bij haar in u wakker. De groote slavoonsche ziel begint in u te spoken. Alles kookt, en bruist op, en profeteert van een zonderlinge toekomst, waarin de choas zelf ons zal doen uitrusten van al het kunstmatige en afgepaste.

En het treffende en bekoorlijke in dat oude Heidelberg was, dat bij al die indrukken, al dat alles onderstboven keerende in uw binnenste, al die ontketende aspiratiën, al die uit de verte grommende hartstochten, somtijds op u aanschietende om u bij de keel te grijpen, die Neckar daar altijd zoo rustig, zoo lieflijk zich bleef winden tusschen die lage, beminnelijke en bevallige heuvelen en alles ten slotte nederkwam op Schwarzbrod en Schweizerkäse en Providenzkirche en Universitätsgasse en Frühschoppen. En bij den maneschijn keerde men huiswaarts en kwam men de schimmen tegen van Dr. Paulus, van Schlosser, van Hegel, van zoo vele mannen van groot verstand en groot gemoed, die de wereld niet vergeet. Al die schimmen zag ik glijden langs het witte huis van Gervinus, totdat wij daar op een zomeravond binnentraden, om ons te scharen bij het lijk van dezen voortreffelijken kenner van de dichtkunst zijn volks. Ik stond daar naast David Strauss, toen de Stadtpfarrer met zijn neusgeluid de litanie der dooden aanhief «im Namen der heiligen Dreieinigkeit." Na de begrafenis bleef ik met Strauss omwandelen. Er was weemoed in zijn stem toen hij, nog onder den indruk van hetgeen wij bij de Kristelijke begrafenis gehoord hadden, mij zeide: Als men eens uit het bootje aan wal is gestapt, om te zien hoe de anderen varen, komt men er nooit weer in.

Rosendael bij Velp, 3 Juni 1886.

Aan de Utrechtsche Redactie van de Vox Studiosorum.

Gij verlangt ook van mij een blijk, «dat men nooit de Academie vergeet, waar men zijnen studententijd heeft doorgebracht.» Ik heb het genoegen U bij dezen zulk een bewijs toe te zenden.

Van het eigenlijk studentenleven heb ik, tot mijn grooten spijt, zoo goed als geene herinneringen. Studeeren en zich vermaken, zijn de twee groote plichten van den Academieburger. Alleen den eersten plicht heb ik gepoogd te behartigen en ik heb er nog alle dagen berouw van, dat ik het bij dien éénen liet.

Mijne akademische herinneringen worden eerst recht aangenaam, als ik aan sommigen mijner professoren denk.

Dat gij het voorrecht hebt, hen ten deele nog te bezitten, berooft mij van het voorrecht om al het goede van hen te zeggen dat ik in mijn hart heb.

Ik denk aan den Graecus, prof. Karsten. Mijn liefde voor Griekenland werd door hem het eerst ontstoken. Man noch vrouw, die een eerste liefde wekt, kan men ooit

vergeten. Nog kan ik Demosthenes niet lezen, zonder zijn stem te hooren. Van buiten kennen noemt onze taal hetgeen de Franschen, wel zoo eigenaardig, savoir par coeur noemen. Karsten ken ik van buiten. Elke buiging van zijn voordracht is in mijn oor. Ik kan nog niet koel blijven bij hetgeen hij bewonderde. Hij ontsloot Griekenland; want Hellas is een heiligdom en het moet ontsloten worden. Dan heeft men verder zelf er voor te zorgen, dat men in later leven den weg naar dat heiligdom niet weder vergeet; hetgeen zeker onderstelt, dat men vlijtig Grieksch blijft lezen, maar niet minder dat men het profane ver houdt van zijn gemoed.

Een fysioloog ben ik niet, maar Donders en zijn kollege, des avonds om 5 uur voor studenten uit alle faculteiten die belangstelden in anthropologie, leven altijd in mijn dankbare herinnering. Donders heeft mij eens gezegd, dat hij de inteekenlijst van dat kollege nog heeft en mijn naam bovenaan staat. Ik ben er trotsch op. Welk een helderheid en sierlijkheid! Het was tevens een kollege in de esthetiek, dat kollege over anthropologie. Donders kan spreken tot alle faculteiten, want hij prikkelt in U alle faculteiten. Wat hij zegt voedt en scherpt het verstand, maar werkt ook machtig op de verbeelding. Hij opent vergezichten. Den samenhang der dingen en der wetenschappen, dien ik nog niet inzie, heb ik onder zijn gehoor reeds leeren gevoelen. Dat besef wil mij niet verlaten, en zoo dikwerf het recht levendig bij mij wordt, draagt het om zoo te spreken, den naam van Donders. Hij is wijsgeer omdat hij kunstenaar is. Wie leent anderen vleugelen, dan die ze heeft? Wat Donders als fysioloog beteekent, mag ik natuurlijk zelfs niet beproeven te gissen. Al mijne indrukken van zijne lessen samenvattende, moet ik zeggen: dit heb ik van hem geleerd, en dit eéne is zeer veel: het exacte gaat zwanger van het dichterlijke.

Zoo vruchtbaar zouden die indrukken nooit zijn geweest, wanneer ik niet een andere Meester had gehad. Meester, Leidsman, geestelijke Vader, welken naam zal ik kiezen voor den man wiens naam ik niet behoef uit te spreken? Zijn woord is voor mij beslissend geweest. Hij heeft mijn geheele wezen 't onderst boven gekeerd en het onderste moest boven komen, zou ik niet volkomen te vergeefs leven. Van hem zóó te spreken, dat men zichzelf bevredigt, valt niet licht, want door het ééne te noemen vreest men den schijn aan te nemen van het andere te vergeten. De wijsgeer der ervaring, naar wien Nederland te weinig geluisterd heeft, — van waar anders al het dogmatisme dat aan ons knaagt? — heeft mij sedert dien 26 September 1849, toen ik hem voor het eerst zag en hoorde, op meer dan een wijze voorgelicht. Het eerste, in tijdsorde, dat ik hem dank is eerbied voor en zulk een schatting van het verstand die het niet als Wetgever maar als Rechter leert eerbiedigen. Dezen onwaardeerbaren dienst kan alleen een groot en buitengemeen scherpzinnig verstand ons bewijzen, wanneer het zelf in den dienst staat van een geest, welks eerste vermogen is ruimte van blik. Het kollege over de Logika zou geene omwenteling in ons hebben te weeg gebracht, wanneer het kollege over de Metafysika er niet de getrouwe praktische toepassing van ware geweest. In een taal, — het geheim van welker welsprekendheid gelegen was in een bij beurte overweldigende en bezielende zeggingskracht; in een soberheid en eenvoudigheid, die rijkdom meer deed vermoeden dan ten toon spreidde; in een scherpte van betoogtrant die aan de scherpte van den adelaarsblik, niet aan die van het zwaard der vernieling deed denken, — werden personen en richtingen en toestanden zóó beschreven, dat wij aanvingen te begrijpen wat het begrijpen van personen, richtingen en toestanden zeggen wil. De wijsbegeerte der ervaring,

toegepast op de wetenschappen van den geest, trad hier in een licht dat ik aarzel bekoorlijk te noemen, als ik zie dat het voor ons volk nog zoo weinig bekoring heeft. Maar ieder ga zijn weg. Voor mij, een weg dien ik uitnemend ben blijven achten, is mij gewezen. Gevoelen, een hartelijk en oprecht medegevoelen, ziedaar de groote bron waaruit het verstand heeft te putten. Zoo alleen kan het de wetten vinden van dat inwendig leven der menschheid, dat zoovelen nog willen regelen naar eigen willekeur.

Zelden was een wijsgeer der ervaring gelukkiger begaafd dan deze: een kennis die in uitgebreidheid zichzelve nooit kon voldoen; hare oorspronkelijkheid door hare frischheid van zelf liet uitkomen; een geest, van natuur verwant aan de grootste en beste geesten; een onomkoopbaar oordeel, een zuivere smaak; de gaaf eener bewondering die zich nooit verlaagt tot dweperij; aandoenlijkheid, die veel, maar zonder de indrukkelijkheid die heden zoo, morgen anders gevoelen doet, ziedaar stralen van het licht dat ik wel met meer dan één ziel had willen indrinken. Ik bespeur, dat ik u geene herinneringen geef, maar indrukken beschrijf die op eene uitzondering na, nog de uwen zijn. Zoo kan ik mij verbeelden, dat ik eerst gisteren student te Utrecht werd. Des te beter. Zoolang Donders, Opzoomer en Buijs Ballot uw roem zijn, mogen wij, studenten van het jaar '49, niet oud worden.

MET DICHTERS IN VENETIË.

Laat ons met Platen, Byron en Goethe Italië bezoeken, en wel Venetië. Platen's eerste indruk is die van ontzag. Zijn Sonett *Venedig* beschrijft eerst in weinige korte trekken wat in die stad het meest de aandacht boeit, wanneer men haar nadert van de zijde der zee, om dan een oogenblik stil te staan bij de vraag: zal ik het wagen dezen grond te betreden:

Wir landen an, wir danken es dem Glücke,
Und die Lagune scheint zurück zu fliegen,
Der Dogen alte Säulengänge liegen
Vor uns gigantisch mit der Seufzerbrücke.
Venedigs Löwen, sonst Venedigs Wonne,
Mit ehrnen Flügeln sehen wir ihn ragen
Auf seiner kolossalischen Colonne.
Ich steig' an's Land, nicht ohne Furcht und Zagen,
Da glänzt der Markusplatz im Licht der Sonne:
Soll ich ihn wirklich zu betreten wagen?

Hier is eene dichterlijke gewaarwording uitgedrukt, opgewekt door de vergelijking van werkelijkheid en voor-

stelling. Venetië heeft voor de verbeelding des dichters gestaan, eer het hem gegeven werd die eenige stad met de oogen te aanschouwen. Tot zoolang was het geene stad, gelijk elke andere, waar men aankomt, waar men een hotel zoekt. Het was een dichterlijke droom, een tooverpaleis waarin allerlei gestalten: Grootheid, Oudheid, Regeeringskunst, Misdaad, Eendracht en Nijd, Rijkdom en Slavenhandel rondwaren, eene geschiedenis fluisterende, in menig opzicht eenig in hare soort. Zal men zich onder die schimmen mengen? Zal men als een profane toerist dat paleis der Dogen binnentreden en langs die muren en door die zuilen den nieuwsgierigen blik laten weiden? De duitsche dichter ziet er bijna heiligschennis in. Voor hem hult zich Venetië in den sluier van het geheimzinnige. En ook nadat hij voet aan wal heeft gezet, kan hij er nog geene gewone stad in zien. Is het moeilijk door die menigte van kleine straten en bruggen als vreemdeling terstond zijnen weg te vinden, hij denkt er niet aan een Plan van de stad te koopen. Het ware eene nieuwe ontwijding. Al die straatjes en steegjes worden voor den dichter weer aangeraakt door den staf van het geheimzinnige; zij worden voor hem tot een «raadsel», waarvan hij in de stilte door nadenken de oplossing wil vinden:

Dies Labyrinth von Brücken und von Gassen,
Die tausendfach sich in einander schlingen,
Wie wird hindurchzugehn mir je gelingen?
Wie werd' ich je dies grosze Räthsel fassen?

Zoo blijft dus zelfs na zijne aankomst Venetië nog het dichterlijke droombeeld van vroeger, en als dichter wil hij er den weg leeren kennen. Hij bestijgt daartoe den Campanile, of ook het dak der kathedraal en het

schijnt hem te gelukken den draad te vinden in den Doolhof:

Ersteigend erst des Markusthurms Terrassen,
Vermag ich vorwärts mit dem Blick zu dringen,
Und aus den Wundern, welche mich umringen,
Entsteht ein Bild, es theilen sich die Massen.

Maar de dichter vergeet natuurlijk terstond het zuiver praktische doel waarmede hij die hoogte beklommen heeft. Zijn blik wendt zich niet meer naar de enge straten om de kennis van welker kronkelgangen het hem te doen was. Hij geniet thans het panorama en gevoelt zich bijna verwant aan die hooge bergen die met hem op dat raadselachtige Venetië neerzien:

Ich grüsze dort den Ocean, den blauen,
Und hier die Alpen, die im weiten Bogen,
Auf die Laguneninseln niederschauen.

Ook dat zien, — en daarmee handhaaft het zijn dichterlijk karakter, — verandert zich in een geestelijk waarnemen, dat niet bij de werkelijkheid bepaald blijft, maar zich in het verleden verliest. Hoe men er toe gekomen is, die stad, die daar aan zijne voeten ligt, als op het water te bouwen, de moed daarin betoond, de droom daardoor verwezenlijkt, ziedaar wat den dichter boeit. De wijze van het ontstaan is hem even geheimzinnig als wat ontstond:

Und sieh! da kam ein muth'ges Volk gezogen,
Palläste sich und Tempel sich zu bauen
Auf Eichenpfähle mitten in die Wogen.

Doch hij ware geen dichter wanneer hij de werkelijkheid geheel verwaarloosde, wanneer hij haar niet met

het ideale wist te verbinden, of liever, wanneer hij het ideale niet als den room van de werkelijkheid wist af te scheppen. Hij doorwandelt thans dat raadsel der straten, hij staat stil op Ponte Rialto, hij ziet het Groote Kanaal:

In's Innere wieder dann gezogen fühlet
Das Auge sich, wo nach den Wolken streben
Pallast und Kirche, wo ein lautes Leben
Auf allen Stufen des Rialto wühlet,
Ein frohes Völkchen lieber Müssiggänger,
Es schwärmt umher, es läszt durch Nichts sich stören.

Er zijn evenwel in dat rijke Venetië nog andere menschen te zien. Ook «Müssiggänger». Zij leven door de hand der groote meesters. Te midden van het gewoel van den Rialto heeft Platen een vriend gevonden, wien van nu aan al zijne uren gewijd zijn, een vriend die den dichter overbrengt in eene schoone wereld van Engelen:

O welch ein Glück, sich ganz dir hin zu geben,
Und, wenn es möglich wäre, Jahr' um Jahre
Mit deinen Engeln, Gian Bellin, zu leben!

Waant niet, dat hij aan dezen vriend, aan Bellini, genoeg heeft. Venetië is de stad van Titiaan. Eerst heeft hij Bellini's discipel niet naar waarde geschat, maar nadat hij de Hemelvaart van Maria gezien heeft....

O Tizian, du Mann voll Kraft und Leben!
Jetzt siehst du mich vor deiner Grösze beben.

Tot het geheimzinnig gevoel van den aanvang keert de dichter, gelijk men bespeurt, terug. Hij beeft voor de grootheid van Titiaan; en dichterlijk is deze kring beschreven van uit Venetiës Verleden door Venetiës Heden heen. Het Verleden, hij beseft het, moet hier middelpunt

blijven. Men komt hier niet om van het oogenblik te genieten:

Es scheint ein langes, ew'ges Ach zu wohnen
In diesen Lüften, die sich leise regen,
Aus jenen Hallen weht es mir entgegen,
Wo Scherz und Jubel sonst gepflegt zu thronen.
Venedig fiel....

En de dichter heeft ten slotte de stad slechts bezocht om aan hare gevallene grootheid de hulde zijner tranen te brengen:

Nun steht ein Dichter an den Prachtgeländern
Der Riesentreppe staunend und bezahlet
Den Tränenzoll, der nichts vermag zu ändern.

Het ontzag waarmee hij zijn pelgrimstocht begon, is eindelijk tot een weemoed geworden, die slechts daarin zijn troost vindt, dat het den dichter gegund werd aan dien weemoed eene uitdrukking te verleenen.

Maar machtiger nog en aangrijpender is die uitdrukking bij Byron. Hij begint met de gewaarwording waarmee Platen eindigde. Hij houdt zich niet op vol ontzag aan den drempel der geheimzinnige stad. Neen, zijn tragisch genie ijlt terstond naar hetgeen in Venetië ongetwijfeld het meest tragisch karakter vertoont. Van daar uit wil hij zuchten, op die Brug der Zuchten, waarover zoo menige schuld en onschuld haren weg gevonden heeft naar de plaats der uitvoering van het rechtvaardige of onrechtvaardige vonnis, eene plaats die den reiziger nog getoond wordt. Wie kent ze niet van buiten die verteederende regels:

I stood in Venice, on the Bridge of Sighs;
A palace and a prison on each hand:
I saw from out the wave her structures rise

As from the stroke of the enchanter's wand:
A thousand years their cloudy wings expand
Around me, and a dying glory smiles
O'er the far times when many a subject Land
Look'd to the winged Lion's marble piles,
Where Venice sat in state, throned on her hundred isles!

Men bespeurt de verscheidenheid van dichterlijken aanleg. Byron, ofschoon hij allerminst zijne persoonlijke gewaarwordingen onthoudt, dramatiseert. Dat hij daar staat, tusschen paleis en kerker, is het eerste dat hem treft, en niets spreekt hem zoozeer van het verdwijnen van Venetiës macht als dat zij, die weleer oppermachtig over het leven harer onderdanen beschikte, thans tot hare verborgenste plaatsen den vreemdeling toegang verleent: een toerist op de *Bridge of Sighs.*

Veel minder dan Platen, kan Byron zichzelven, zijne eigene persoonlijkheid zelfs te Venetië vergeten, en hetgeen hem daar de gedachte aan het schoone verleden eenigszins verzoet is de gedachte aan hetgeen de letterkunde van zijn vaderland te Venetië gezocht en gevonden heeft:

But unto us she has a spell beyond
Her name in story, and her long array
Of mighty shadows, whose dim forms despond
Above the dogeless city's vanished sway.
Ours is a trophy which will not decay
With the Rialto. Shylock and the Moor
And Pierre cannot be swept or worn away,
The keystones of the arch! though all wereo'er,
For us repeopled were the solitary shore.

Reeds dit is kenmerkend, maar nog meer te zien, hoe spoedig de dichter zijne ondervinding, zijne innerlijke

levensgeschiedenis met die van Venetië vereenzelvigt. Ook Venetië wordt weldra schier louter het tooneel waarop wij den tragischen held van al Byron's dichten, namelijk Byron zelven, gadeslaan. Maar ook hier beklagen wij er ons niet over; wij worden medegesleept door de macht zijner taal en den overvloed zijner beelden.

Aangenamer dan reizen is het reizen met dichters, met letterkundige herinneringen. Het is alsof de plaatsen die wij bezoeken eene hoogere waarde erlangen, wanneer wij ons bij haren aanblik te binnen kunnen brengen wat zij daar gevoeld en gedacht hebben die de groote tolken zijn van ons zieleleven.

Denk ik aan Platen en Byron aan de wijze waarop zij Venetië dichterlijk hebben gadegeslagen en beschreven, dan komt het mij toch voor dat Goethe onder zijn 104 Venetiaansche epigrammen er een heeft dat in de kortste bewoording de dichterlijkste opvatting van het eigenaardig leven dier stad wedergeeft:

Die Gondel vergleich ich der sanft einschaukelnden Wiege,
Und das Kästchen darauf scheint ein geräumiger Sarg.
Recht so! Zwischen der Wieg' und dem Sarg wir schwanken und schweben,
Auf dem groszen Canal sorglos durch's Leben dahin.

TOONEELNIEUWS.

Bij het naderen van den winter komt in onze dagbladen deze rubriek weer aan de orde; en terwijl mij dit dezer dagen inviel, — ik zeg u immers niet in welk van de vier en twintig uren, — kwam over mij een zachte sluimering en had ik een droomgezicht. Ik was in Amsterdam; ik had den vorigen avond eene voorstelling bijgewoond van een echt hollandsch en toch smaakvol tooneel. Ik greep naar het dagblad, dat de voorstelling zou bespreken. Het artikel was geschreven door een letterkundig beoordeelaar van het eerste water. Hij behandelde zoowel het stuk als de voorstelling. Elk woord verried de meesterhand. Telkens werd ik door fijngevoelde bijzonderheden of door schrandere algemeene opmerkingen verrast. Eene rijke litteratuur had den schrijver blijkbaar ten dienste gestaan en hem voorbeelden in overvloed verschaft ter opheldering van hetgeen in zijne uiteenzetting duisters mocht zijn gebleven. Ik was verrukt van zooveel oordeel, smaak, belezenheid, gevoel, zeggingskracht.

Het was een droom, voorzeker. Maar was het ook eene utopie? Had nachtelijke verbeelding iets onmogelijks ge-

maald? Men zou geneigd zijn het te gelooven; doch wie Lessings geschriften kent, weet wel beter. Deze schijnbare utopie is eens werkelijkheid geweest; wel is waar niet te Amsterdam, maar te Hamburg. De tooneelnieuws rubriek is eens geschreven door een man als Lessing. Ik weet niet of ik niet eene goede daad verricht met den vervaardigers van ons nederlandsch tooneelnieuws Lessings *Hamburgische Dramaturgie* in de herinnering terug te roepen. Ware ik verslaggever van een onzer schouwburgen, ik las zeker altijd, eer ik de pen opnam, het een of ander artikel uit die *Dramaturgie* over. Zij blijft model. Dat men na meer dan honderd jaren Lessings tooneelnieuws, ofschoon zeer vaak betrekking hebbende op thans lang vergetene stukken, nog dikwerf met genot, altijd met vrucht kan overlezen, en erkennen moet, dat zij, op weinige uitzonderingen na, nog niets van hare aktualiteit verloren heeft, dat is reeds eene aanbeveling, die niemand, hoe welsprekend ook, krachtiger kan maken.

Wordt Lessing ten onzent genoeg gelezen? Napoleon zeide van Goethe: ziedaar een mensch. Van Lessing zou men kunnen zeggen: ziedaar een man. Zijne kracht, zijne betoovering, het nut dat hij sticht, de verademing die hij schenkt, ligt in zijn mannelijk gezond verstand. Men moet Lessing niet lezen om hem gelezen te hebben en weer in de boekerij te plaatsen. Hij moet op onze tafel liggen als eene Imitatio Sanctae Rationis. Het is zoo weldadig, nu onze dierbare negentiende eeuw ons op zooveel mystiekerij en onverstand onthaalt en ons de menschheid waarlijk al te veelvuldig toont, niet geleid door hersenen, maar heen en weder bewogen door zenuwen, het is zoo weldadig in Lessings kloek gezond verstand een bad te nemen, want dat verstand is gezond omdat het door de grondigste wetenschap gevoed wordt. Men is al te zeer gewoon het verstand in tegenstelling met den wetenschap-

pelijken geest gezond te noemen. «Met mijn gewoon gezond verstand zie ik dit zoo of zoo in,» pleegt men vaak den mannen van de wetenschap toe te voegen, en denkt daarbij in stilte dat men kans heeft te beter te oordeelen, naarmate men minder weet. Dat zoogenaamde gezonde verstand, dat gezonde verstand der onkunde, der oppervlakkigheid, en dat inderdaad niets anders mag heeten dan de algemeene beschaving gelijk deze op een gegeven oogenblik in doorsnede is, dat vindt men bij Lessing niet. Hij is geen man die zegt: tweemaal twee is vier, en wat daar boven gaat is uit den Booze. Maar hij is de scherpe opmerker, de gestrenge rechter; hij laat zijn oordeel niet vervalschen; hij laat zich geen rad voor de oogen draaien. Raadpleeg hem op welk gebied ook waarop hij zich bewogen heeft, op dat der theologie, der letterkunde, der oudheidkennis, gij zult, wanneer gij althans voor zulke indrukken eenigszins vatbaar zijt, altijd den indruk bekomen van iemand, die èn zelf waar is geweest èn inderdaad niets dan waarheid heeft gezocht.

Er is het een en ander in Lessing, dat iemand zou kunnen afschrikken. Zelf scheppend is hij zeker veel minder groot dan waar hij leeraart of beoordeelt. Zijn proza, zoo doorzichtig, zoo gespierd en niettemin zoo vloeiend, zoo eenvoudig en toch vaak zoo uitgezocht, staat ver boven zijne poëtische taal, en maakt hem veel meer dan Schiller, en zelfs meer dan Goethe, tot een klassiek model van duitschen stijl, terwijl daarentegen zijne dichterlijke taal door die van Schiller en Goethe verre overtroffen wordt. De Lessing dien ik verhef, met wien ik leef, is dus de kritikus, de esthetikus, niet de dramatische dichter. Zelfs *Nathan der Weise*, ik wil het gul bekennen, heeft mij nooit kunnen behagen: als ik onder de drie ringen den echten ring niet meer onderscheiden kan, hebben zij alle drie hunne waarde voor

mij verloren. Ook in Lessings prozaïsche schriften is alles niet even aantrekkelijk. Soms is hij te lang, te zwaar op de hand, te gedwongen geestig. Die *Nachbar* bijvoorbeeld in de Verdediging van de *Wolfenbutteler Fragmente* is onuitstaanbaar. De *Hamburgische Dramaturgie* wil ik evenmin van het begin tot het einde voor mijne rekening nemen. Lessing is ongetwijfeld te kortgeschoten in billijkheid tegenover Voltaire, wiens kritiek hij soms zelfs dan bestrijdt, wanneer zij met zijne, met Lessings, eigene grondbeginselen overeenstemt 1). Van eene zekere vooringenomenheid tegen het fransche drama is hij niet altijd vrij te pleiten, en Goethe's blik is ook ten dezen aanzien ruimer geweest. Maar dit een en ander doet geen afbreuk aan hetgeen omtrent Lessings verdienste werd in het midden gebracht, en wie zich uit hoofde van deze vlekken aan zijn licht onttrok zou zich van veel, en gewis niet straffeloos, berooven.

Dikwerf vergunt Lessings kritiek ons een blik in hetgeen de smaak van zijn tijd verdroeg, onder den ongelukkigen invloed van den heer en mevrouw Gottsched. De laatste had *Cenie* van Graffigny vertaald. Maar hoe? In het oorspronkelijk zegt de oude Dorimond, die aan Mericourt het vierde deel van zijn vermogen wil geven, dat deze uit schijnbare onbaatzuchtigheid weigert: « Neem het gerust. J'en jouirai, je vous rendrai tous heureux.» Voortreffelijk. Hier is geen woord te veel; de kortheid van iemand, wien goedheid, edelmoedigheid tot eene tweede natuur geworden is. Genieten en anderen doen genieten, voor hem is het volkomen hetzelfde; hetzelfde in zijn hart en in zijn mond. Hij schijnt tweemaal hetzelfde te zeggen en denkt er dus niet aan het *j'en jouirai* met het *je vous rendrai tous heureux* door middel van een voegwoord te

1) Men verg. Lessings *gesammelte Werke*, Leipzig bij Göschen, 7e Deel, b. 127 met bl. 168.

verbinden. Mevrouw Gottsched heeft deze fijnheid niet gevoeld, en vertaald: «*Dan eerst* zal ik *recht* van mijne schatten genieten *wanneer* ik u beiden *daardoor* gelukkig zal hebben gemaakt.» Dat *dan* en *wanneer*, dat *eerst* en dat *recht* en niet minder dat *daardoor*, het bederft alles en maakt een pedante zedepreek van hetgeen warme taal des harten was.

Amusant is het volgende. Als Cenie hare moeder terugvindt, roept zij uit: «*Frau Mutter! o welch ein süszer Name!*» De naam Moeder is zoet, maar *Frau Mutter!* Evenzoo, bij het terugvinden van haren vader: «*Gnädiger Herr Vater! bin ich Ihrer Gnade werth*». In het fransch stond natuurlijk eenvoudig: *Mon Père!* Als ik de Vader ware geweest, zegt Lessing, had ik mijn kind liever niet gehad, dan met zulk een speech.

Op het voetspoor van Voltaire, is ook Lessing van oordeel, dat het blijspel afwisseling gedoogt van het vroolijke en het aandoenlijke. Het menschelijk leven bestaat uit eene reeks van zulke overgangen, en het blijspel moet een spiegel van dat leven zijn. Wat is gewoner dan dat in hetzelfde huis de vertoornde vader buldert, de verliefde dochter zucht, en elke huisgenoot bij hetzelfde tafereel eene andere gewaarwording ondervindt? Vaak bespot men in het eene vertrek, wat in het andere roert, en niet zelden heeft dezelfde persoon gedurende hetzelfde kwartier om dezelfde zaak gelachen en geschreid. Eene zeer deftige dame zat aan het krankbed van eene harer dochters, die gevaarlijk ziek lag, de geheele familie was tegenwoordig. Zij barstte los in tranen, wrong de handen en riep: «o God, laat mij, laat mij dit kind, slechts dit; neem eer al de anderen weg!» Op dat woord trok haar de man van eene harer dochters bij den arm, en vroeg op droogen toon; uwe schoonkinderen ook? Mama moest de kamer uit van lachen; al de anderen volgden haar om dezelfde

reden, ja zelfs de zieke, toen zij het hoorde werd aangestoken en lachte hartelijk mede. Een tweede voorbeeld biedt de slag bij Spiers. Een regiment ontving bevel van niemand te sparen. Een officier smeekte om zijn leven. In een tweestrijd tusschen plicht en edelmoedigheid antwoordde de Franschman: vraag mij alles wat gij wilt, maar niet het leven, dat kan ik u niet toestaan. De naïveteit liep dadelijk van mond tot mond, en men lachte terwijl men neersabelde.

Aan algemeene opmerkingen is de Hamburgsche Dramaturgie rijk. Ik besluit met de aanhaling daaruit van eenige treffende gezegden. Er is veel dat het genie eerst eens werkelijk voort moet brengen, eer wij het voor mogelijk kunnen houden.

Het genie wordt daaraan gekend, dat in elk karakter, waaraan hij het aanzijn geeft, innerlijke overeenstemming heerschte en alles ondergeschikt is aan één enkel doel.

Men heeft Corneille, Corneille le Grand genoemd, maar het heroïke dat zijne typen aankleeft, gaat buiten de grenzen der menschelijke natuur.

Niets is groot dat niet waar is.

De gruwelijkste daad eener vrouw is op het tooneel aan te zien, wanneer die daad uit jaloerschheid, niet wanneer zij uit hoogmoed of berekenende eerzucht voortkomt.

Het genie kan zich in zijne kunstwerken slechts bezighouden met gebeurtenissen, die in een volstrekt verband van oorzakelijkheid tot elkander staan.

HET ÉENE ONDEELBARE RIJK.

Ouders treurden bij het lijkje van hun kind, en de beminnelijke pastor, die, toen de kleine in de aarde zou geborgen worden, het woord voerde, poogde de bedroefde ouders te troosten met deze gedachte: dood en leven vormen geene tegenstelling, het aardsche en het hemelsche vormen niet elk een afzonderlijk gebied: het is één rijk. Eén rijk zoo klonk zijne vertroostende taal, en ik moest haar terstond omzetten in dat woord van Paulus: eerst het natuurlijke, daarna het geestlijke. Het is een eenvoudig *daarna*! Het is alsof iemand zeide: eerst het kind, daarna de volwassene; eerst het erts in de donkere mijn, daarna het goud in zijn gelouterden glans. Het is één rijk. Wij staan met onze gebreken en zwakheden niet voor een breeden diepen vloed, terwijl hetgeen wij bereiken willen aan gene zijde van dien vloed is gelegen, en het onzeker blijft, of wij ooit aan gene zijde zullen komen. Neen dat geestelijke, dat goddelijke waar onze ziel naar dorst, is niet door een wolken gordijn van ons gescheiden, zoo dat niets zou overblijven dan te zuchten en te smeeken, dat de Hemelen zich scheuren, om dat edele tot ons neder te laten. Hier, hier is het, in al het onvolkomene, in al het natuurlijke woont, ligt tijdelijk verscholen het

hoogere het geestelijke; aan het natuurlijke moet het ontworsteld worden. Geen zedelijke toestand is er, hoe onbevredigend op zich zelf; geen smart, hoe diep, die niet als kiem het geestelijke in zich bergt. Het rijk van het goddelijke is binnen in u lieden, niet omdat gij reeds zijt die gij wezen moet, maar omdat er nergens volstrekte afwezigheid is van het goddelijke. Het natuurlijke, het gewone draagt het geestelijke, het edele in zijn schoot; alle water kan in wijn veranderd worden: uit de gewoonte wordt de gehechtheid; uit de gehechtheid de liefde uit het besef van regelmaat het denkbeeld van wet; uit het praktisch nuttige het schoone, dat om zichzelf wordt bemind, uit gehoorzaamheid aan plicht de eerdienst van het goede. Maar dat alles geschiedt niet van zelf. Het eischt een aanhoudende zorg, een voortdurend kweeken; dat statig opmerken, dat beter is dan offeranden. Het koninkrijk der Hemelen is gelijk wanneer iemand een zaad strooit in den akker; het is niet een wonderbrood, dat plotseling op onzen disch wordt getooverd. Eerst het natuurlijke, daarna het geestelijke. Niets om of in ons kan, mag blijven zooals het is, maar ook niets dat niet zwanger gaat van een toekomst. Het is eén rijk. Niemand kan zeggen waar het duister op houdt, en de nieuwe dag aanbreekt. In het oog van den diepstgevallene is de eerste traan van berouw reeds eene schemering van den morgen. Het dal ligt nog in nevelen maar de bergtoppen zijn reeds verlicht. Het kruis wordt getorscht, maar het «lijden tot heerlijkheid», wordt reeds gefluisterd. De akker ligt vol steenen en distelen, maar een kleine, nog onbekende plek bewaart de parel van groote waarde. Wanklanken doorsnijden elkander: het is het stemmen der instrumenten, straks de voertuigen der heerlijkste symfonie. Geduld! geduld! is het verheven wachtwoord. Nog is het niet verkregen, nog werd het niet begrepen, nog

wordt daar heen gejaagd en de goede strijd gestreden, maar niets tevergeefs, niets zonder vrucht. Wat achter ons ligt, wordt vergeten in den Lethestroom der edelste hope. Het oude wordt weggedaan. Het is een gedurige verjonging, vernieuwing, een voortdurend uitstrekken naar hetgeen voor ons is. Want voor ons ligt dat edele, geestelijke, goddelijke, waar alles naar heen dringt, naar hijgt met onuitputtelijk verlangen.

Zou, onder dat gezichtspunt geplaatst, het leven ons niet toelachen? Die overtuiging, zoo zij in ons blijft leven, is inderdaad een levend woord der verzoening in ons hart, dat ons op de onzekerheid wapent; ons besef van zwakheid of onvermogen vruchtbaar maakt; aan vreugd en leed hoogere eenheid verleent. Kort is dit aardsch bestaan; uiterst gering wat de enkele mensch tot stand brengt. Ons hart heeft duizendvoudige vatbaarheid voor lijden. Veel van hetgeen driftig wordt nagejaagd, blijkt ten slotte ijdelheid te zijn. Wat nuttigheid zou het hebben dit te verbloemen? of ons voor te spiegelen wat niet zijn zal? Wij kunnen onzen tijd beter besteden; maar hoe beter wanneer wij ons aan die blijde wet herinneren: Eerst het natuurlijke, dan het geestelijke. Het is één rijk. Het leven zal schoon zijn, waarin die wet wordt vervuld. Zij duldt geen beuzelen, geen wereldsgezindheid, geen veronachtzamen geen verkwisten van wat het ook zijn moge. Zij laat geen plaats voor moedeloosheid of vertwijfelen; zij vergunt geen scheiding tusschen het gewijde en ongewijde, want alles wordt gewijd door de toekomst. Zij ontsluit het geheim van wat opvoeden moet heeten; leert de kunst van vormen, zoo verschillend van opleggen en opdringen; doet vreugde smaken in zorgen en kweeken, en stelt in staat ons te verblijden ook in den geringsten wasdom.

KINDERZIEKENHUIS.

Dat men ooit dit samengestelde woord heeft moeten maken! Een ziekenhuis voor kinderen! Een huis voor zieke kinderen! Kinderen voor een ziekenhuis! Hoe men het wendt of keert, het is altijd even droevig. Als men de dertig, misschien wel reeds als men de twintig voorbij is, moet men het vragen naar het Waarom der dingen afgeleerd hebben en zich tevreden stellen met het Vanwaar. Zoo spreken de wijzen en zij hebben volkomen gelijk. Vooral ten aanzien van het menschelijk lijden is er aan het Waarom geen beginnen, omdat er helaas! geen einde aan is. Maar wie betrapt er zich niet op, dat deze vraag nog bij hem opkomt, zoodra hij een kind ziet lijden. Kind en gezond, kind en spelend, kind en vroolijk, het moesten woorden zijn, die men als synoniemen door elkander kon gebruiken. Kind en ziek is een pijnlijke wanklank. Al willen wij ons zelf niet menschlievender maken dan wij zijn en onze bereidwilligheid tot zelfopoffering niet overschatten, de ziekte, de pijn van een kind stemmen ons altijd tot den wensch, dat wij in zijn plaats mochten lijden. Het is zeker omdat wij van een vrouw geboren

zijn, maar er sluimert moederliefde in de mannenborst, of althans iets van dat grenzenloos mededoogen, waardoor moederliefde, ik weet niet, hoe zwaar een kruis willig op zou nemen, als zij daarmede haar kind ook maar een enkelen zucht kon besparen. Ach! waarom zucht een kind? Waarom is een kind ziek? Een kind moest niet ziek kunnen zijn. — Dat iedereen het recht heeft, deze vragen volkomen ijdel en het stellen van zulke vragen tijdverspilling te noemen, dat is juist het verschrikkelijke. Er is dus een groot samenstel der dingen, waarvan kinderziekenhuizen een noodzakelijk bestanddeel uitmaken. En als wij heel wijs en heel verstandig zijn, erkennen wij, dat de wereld onder anderen is ingericht zoó, dat er kinderen moeten zijn met bleeke wangen, met kopjes te zwaar voor het nekje, met zwakke beentjes; dat er magere kinderen moeten zijn; kinderen, die u aanzien met oogen van weemoed, waarvan men de uitdrukking nooit vergeet. Het is een bittere bespotting van onze wetenschap, dat wij er nog niet in geslaagd zijn, althans voor alle kinderen het leven draaglijk te maken. Wij zijn ontegenzeglijk knap; wij hebben den stoom in onzen dienst genomen, om hard te kunnen rijden. Maar kunnen wij dan niet iets uitvinden dat aan dit waggelend stumpertje de kracht verleent, zoo flink en hard te loopen als zijn leeftijd het medebrengt? Zou de menschheid ooit het oogenblik beleven, waarop kinderziekenhuizen tot het verleden behooren, even goed als thans de leprozenhuizen? Zoo onze wetenschap daartoe te kort schiet, waarom is het aan onze liefde niet gegund? Groote en schitterende gaven zijn den mensch verleend; nog eén gave verlang ik voor hem, de gave van de plaatsbekleedende liefde. Heeft dan alleen de Verlosser van Zondaren het wonderbaar vermogen, voor, ten behoeve en in de plaats van anderen te lijden? Ook ik wil het kunnen. Ik wil maanden

en jaren ziek zijn voor dat beminnelijk schepseltje. Ik wil blind zijn voor die zeere oogen, die immers moesten tintelen. Ik wil bloeden voor die wonde voetjes. Ik wil weenen, weenen tot mijn levenseind, voor den traan, dien ik daar zie glijden langs dat aandoenlijk, dat klein gezichtje, half verscholen bij klaar lichten dag in het kussen van de hospitaalkrib. Ik wil het, ik wil het! Is er nergens een Liefde die mij hoort, die het mij gunt, die mij de vernedering bespaart van zelf welvarend te zijn, terwijl zoovele kinderen ziek moeten wezen?

Een stem antwoordt; een stem die ik met groote ontroering verneem. Haar toon kan ik niet teruggeven; want die toon is tegelijk verwijtend en teeder. Maar wat die stem zegt, mag ik herhalen.

Wat, vraagt zij ons, wat beklaagt gij u, dat gij uwe kinderziekenhuizen niet kunt sluiten, maar, integendeel, telkens nieuwe hospitalen voor die kleinen moet bouwen! Wat verlangt gij in staat te worden gesteld, het lijden dier wichten door uw liefde over te nemen? Hebt gij dan reeds alles gedaan wat in uw vermogen was, om te verhinderen, dat er zieke kinderen zijn en komen? Stelt ten aanzien van zieke kinderen gerust de vraag: Waarom? En ieder steke daarbij de hand in den boezem. Waarom er zieke kinderen zijn en komen? Omdat gij, Vaders! uw jeugd hebt bedorven en geschonden! Omdat gij, Moeders! op onverstandige wijs uw kroost verzorgt, of niet intijds hebt vermeden wat u later verhinderen moest zelve uw kind aan de volle borst te leggen. Waarom er zieke kinderen komen? Omdat gij, Maatschappij! uwen plicht jegens hen verzuimt, door het voeden na te laten van de kinderen, wier hongerige magen gij zeker van plan zijt met allerhande kundigheden, nuttige en overtollige kundigheden, te vullen! Duizenden en duizenden geeft gij uit, Staat van Nederland! om uw jonge bevolking

lager, middelbaar en hooger onderwijs te verschaffen! Millioenen hebt gij weggegeven, om voor uwe bevolking een museum te bouwen, bestemd, — ook in staat? — kunstzin te kweeken. Maar als men u smeekt een stuk brood te reiken aan de kleinen, die niet luisteren kunnen naar uwe schoolmeesters, omdat zij honger hebben, antwoordt gij: Socialisme! Dooden van het partikulier initiatief. Eerbied voor dit uw beginsel! Zou het evenwel zoo geheel onmogelijk zijn, dat hongerige kinderen ten slotte zieke kinderen worden? Zou het onmogelijk zijn, dat die akelige samenstelling: Kinderziekenhuis minder dikwerf zou behoeven te worden gebezigd, wanneer overal waar het pas geeft, in eere en in toepassing kwam die andere, die liefelijke en gezegende samenstelling: Kindervoeding?

KERSTFEEST.

Het onaantastbare in het Kristendom is niet het bovenzinnelijk wezen waarvan het wordend Katholicisme op de synode van Nicea een God heeft gemaakt; is niet de thaumaturg der vier kanonische evangeliën; is niet de onhistorische Jezus der moderne theologie, maar het onaantastbare in het Kristendom is de lust en de kracht, welke die godsdienst aan de beste vertegenwoordigers van het Arische ras heeft verleend, om zich in den loop der eeuwen en naar de toenemende mate hunner beschaving en ontwikkeling een ideaal te vormen.

Of dit ideaal ooit werkelijkheid is geweest, is een geheel ondergeschikte, eene zuiver historische en dus voor de zedelijkheid volkomen onverschillige vraag, die de geschiedvorscher reeds daarom ontkennend moet beantwoorden, omdat het genoemde ideaal niet altijd aan zichzelf gelijk gebleven is, en men dus eerst zou moeten bepalen van welken vorm van dat ideaal het historisch bestaan wordt verzekerd.

Het ideaal der drie eerste Evangeliën is een messiaansch gekleurde, joodsche Rabbi, die niets gemeen heeft

met de farizeesche partij, een instinktieven weerzin gevoelt tegen de rijken en grooten der aarde, en daarentegen het teerhartigst mededoogen met armen, ongelukkigen, verdrukten. Deze Rabbi predikt en brengt in beoefening een zedeleer die haar eenig beginsel in de liefde zoekt, zich uit dien hoofde boven elk wettelijk formalisme verheft, maar tegenover de verdedigers van dit formalisme, hoe welmeenend dezen ook in hunne bedoelingen hebben mogen zijn, geenszins alle bitterheid en hartstochtelijkheid uitsluit.

Het ideaal van de Apokalypse is dat van een Messias in den vollen zin des woords, die zijn bloed stort tot redding van Israël en van hen die zich tot het Jodendom bekeeren; schatten van liefde en vertroosting uitstort over al zijne getrouwen; maar de Heidenwereld met een ijzeren scepter regeert, elk die geen partij voor of tegen hem kiest als walgelijke lauwen uit zijnen mond uitspuwt, en eindigt met zijne tegenstanders te dompelen in een poel van vuur en sulfer.

Het ideaal van Paulus is een persoon wiens aardsch en menschelijk leven geenerlei, wiens dood, opstanding en hemelvaart dogmatische en symbolische beteekenis hebben, de belichaming van een groot, spekulatief denkbeeld: de eenheid van het goddelijke en het menschelijke, van wet en vrijheid, de opperheerschappij van den geest welks wezen evenwel samenvalt met dat der liefde, waarvan de onuitputtelijke openbaring geschilderd wordt in onsterfelijke en wegslepende taal.

Ook het vierde, het zoogenaamde Johannes-evangelie, heeft zijn eigen ideaal: het menschelijke is bijna geheel op den achtergrond gedrongen, bijna geheel overschaduwd door de heerlijkheid en majesteit van den vleeschgeworden Logos; een aan de wijsbegeerte des tijds ontleende naam, waarmee een wezen wordt aangeduid, dat de verpersoon-

lijkte uitstraling is van Gods volheid en daarom Maker der wereld, Leven, Waarheid en Licht wordt genoemd.

De Kerkvaders en eerste kerkelijke Geschiedschrijvers zien in hun Kristus-ideaal vooral den vertegenwoordiger van eene der beide groote machten, welker tweestrijd het drama der wereldgeschiedenis uitmaakt. Kristus staat tegenover Satan, aan wiens weleer wettig gezag hij den mensch, den armen zondaar, onttrekt, en wel door middel van een misleiding, welke door Kristus' menschwording mogelijk is geworden. Satan toch, die in Kristus een gewoon mensch met den pijl des doods meent te treffen, bespeurt tot zijne beschaming, dat hij met een God heeft te doen, dien het graf niet houden kan.

Voor de middeleeuwen is Kristus voor eerst de Godmensch die den losprijs betaalt en met zijn bloed aan den eisch der beleedigde gerechtigheid voldoet, ten einde een vertoornd Opperwezen te verzoenen; dan is hij de Wereldmonarch met een oppermachtig Pausdom tot plaatsbekleeder: de Koning en Eigenaar van het Heelal, voor wiens wetten alle vorsten zich buigen moeten. Evenwel, in de middeleeuwsche mystiek begint de Kristusvoorstelling zich te humaniseeren; zij wordt die van de allesovertreffende beminnelijkheid, zichtbaar in een persoon, wiens vrouwelijke teederheid den armen monnik de afwezigheid van elke vrouw vergoedt, wiens mannelijke veerkracht de gewijde maagd onbewust iets doet ondervinden van een gevoel, dat haar anders voor altijd onbekend zou moeten blijven. Deze mystiek viert hare wijsgeerige orgiën in de zielsverheffingen van een Bonaventura, en vindt hare klassieke uitdrukking in die *Imitatio Christi*, die met altijd grootere waarschijnlijkheid aan onzen Thomas à Kempis toegeschreven wordt.

Met de Hervorming begint een in menig opzicht nieuwe vorm van het Kristus-ideaal. Terwijl de Katholieke eenheid

van Kerk en Staat prijsgegeven wordt, ofschoon de Staat geenszins tot verzorger van bloot stoffelijke belangen wordt herleid, neemt de Kristus meer en meer de gedaante aan van het Hoofd der Kerk, het Hoofd der rechtgeloovige menschheid. Bij de middeleeuwen vergeleken, toont de protestantsche opvatting van het Kristus-ideaal veel minder grootsche evenredigheden. Gedurende de middeleeuwen was Kristus de ziel van het menschelijk leven in al zijn volheid, al zijn omvang; Zijn dienst de ware politiek; ten behoeve Zijner zaak het zwaard aan te gorden, de echte wapenroem. Voor Hem verrees de gothische kathedrale door duizend armen opgetrokken, onder den klank van het loflied. Ja, Hij was zelfs van het natuurlijk leven niet uitgesloten: men was zinnelijk, men was dronken met Hem. Maar deze schitterende veelzijdigheid was in de alles ontbindende atmosfeer van de veertiende eeuw reeds ondergegaan, en het was voorzeker niet het Protestantisme dat haar deed herleven. Onder de handen van Kalvijn wordt de Kristus een kerkelijk persoon, die bovenal op deftige zeden en rechtzinnigheid gesteld is. Ter eere van zijnen Kristus wordt Kalvijn de moordenaar van Servet, een soort van Kristelijk pantheïst of pantheïstisch Kristen dier dagen 1). Ter eere van zijnen Kristus houdt Luther op het Gesprek met Zwingli te Marburg den onzin der Consubstantiatie, die de eenheid van het Protestantisme voor langen tijd verbrak, met eene koppigheid staande welke op alle argumenten slechts dit eene antwoord had: ik heb geen verstand van de mathematica; «dit *is* mijn lichaam!» Over het algemeen is het Kristus-

1) Zeven jaren te voren had Kalvyn reeds aan Farel geschreven: komt Servet herwaarts, dan zal hij, wanneer ik nog wat te zeggen heb, hier niet levend vandaan komen. Van een anderen ketter schrijft hij (nog wel aan eene vrouw, Mdm. de Cany): «sachant... quel homme c'estoit, j'eusse voulu qu'il fust pourry en quelque fosse, si c'eust été à mon souhait.»

ideaal van de groote Reformatoren bijzonder onpleizierig, en is het ook wellicht daaraan te wijten, dat de zeventiende eeuw slechts eene nieuwe, ellendige scholastiek en de achttiende de zoogenaamde ongeloovige wijsbegeerte heeft voortgebracht.

Het ideaal van onzen tijd is weer van een nieuwe soort. De Kristus is nu eindelijk geworden de eigennaam van hetgeen men tegenwoordig humaan en welopgevoed noemt. De thaumaturg; de profeet die zich voor een Godszoon hield; de idealist die tegen het verzamelen van alle rijkdommen was en daarin slechts Mammondienst kon waarnemen, die zijne discipelen als bedelaars uitzond zonder buidel; de hartstochtelijke tegenstander der respektabele konservatieven, der Farizeën: deze figuur is thans bijna geheel vergeten of versleten; de historikus, die er nog op wijst, wordt verdoemd door vriend en vijand, en voor een «plattrapper van het heilige» 1) uitgemaakt. Dit is een verblijdend teeken des tijds, immers een bewijs van het veldwinnen der menschelijkheid. Het Kristusideaal is thans uit louter menschelijkheid geweven, terwijl deze menschelijkheid zich bovendien in hoogst fatsoenlijke en bezadigde vormen voordoet. Merkwaardige gedaanteverwisseling! Wie had haar ooit kunnen vermoeden? De Kristus die met touwkens in den tempel de orde herstelt; de Kristus der Apokalypse, die waadt door bet bloed zijner vijanden; de Kristus der oude kerk, die met Satan een persoonlijken strijd aanbindt; de Kristus van Kalvyns menschenmoordende en Luthers geestdoodende rechtzinnigheid is thans geworden de zachte, jonge prediker van algemeene menschenliefde, steun en patroon van alle konservatieven, alle renteniers, alle welopgevoede lieden; hij is pasklaar gemaakt voor den smaakvolst ingerichten salon!

1) Uitdrukking van den predikant Gunning te 's Hage.

Ziedaar de macht, het ideaalvormend vermogen der menschheid! De menschheid wil hare idealen van niemand ontvangen. Zij maakt ze zelve. Al blijft de naam, dien zij geeft aan hare verschillende voorstellingen van hetgeen zij telkens voor het hoogste houdt, geruimen tijd dezelfde, die voorstellingen zelven veranderen voortdurend. De Kristusaanbidder van de eerste, die van de tiende, die van de negentiende eeuw aanbidden niet hetzelfde; de hoofdzaak is slechts dat elk hunner aanbidt, en wel zijn eigen ideaal. Want dat is de zedelijkheid in ons, dat wij ons een ideaal vormen en aan dat ideaal alles ten offer brengen. De zedelijkheid bestaat niet dan op deze voorwaarde en tot dezen prijs.

Zulk een ideaal is toch niets anders dan een algemeen begrip van *den* mensch, en verschilt, wat de wijze van zijn ontstaan betreft, in geenen deele van elk ander algemeen begrip dat wij op wetenschappelijk of esthetisch gebied veroveren. Ook het algemeen begrip van den zedelijken mensch heeft natuurlijk altijd slechts eene betrekkelijke waarde, doch zedelijk is hij die zich zulk een algemeen begrip vormt en liefde genoeg daarvoor gevoelt om het in zijn dagelijksch leven te willen verwezenlijken, terwijl onzedelijk heeten moet elk die òf zulk een algemeen begrip van den mensch niet vindt, òf, het gevonden hebbende, het in zijne gezindheden en handelingen opzettelijk verloochent.

Zoo wordt het Kerstfeest het feest van de geboorte van een menschelijk ideaal. Een feest mag het heeten, want zonder ideaal drijven wij af op den stroom onzer luimen en hartstochten.

NIEUWJAAR.

Dit tijdstip, heeft men eens een bespiegelenden aanleg, voert tot menigerlei betrachting, ook tot de vraag of het ons geslacht dan iets baat, dat de jaren voorbij snellen? of wij na een zeker aantal jaren werkelijk verder zijn gekomen? Het is de vraag naar de waarachtigheid van den menschelijken vooruitgang. Hoe sneller de tijd en daarmee het leven voorbijgaat, hoe meer belangstelling het antwoord op die vraag ons inboezemt, omdat het vooral van dat antwoord af hangt of wij het voor de menschheid eenigszins de moeite waard achten te bestaan. Is die belangstelling de vrucht eener bloote nieuwsgierigheid, eener geheime ijdelheid of het doorslaand blijk eener edeler behoefte?

Wij willen hier niet den vooruitgang op wetenschappelijk en industrieel gebied bespreken; niet omdat de vorderingen op dit gebied ons onverschillig laten, maar omdat zij ons niet bevredigen. Het is ons vooral om den zedelijken vooruitgang van ons geslacht te doen. Wordt de mensch beter? Is er ontwikkeling, volmaking voor zijn hoofd en voor zijn hart?

Ziedaar eigenlijk twee vragen en die niet beide naar dezelfde methode kunnen behandeld worden. Het verstandsleven heeft een fysisch orgaan, de hersenen, waarmee het onafscheidelijk verbonden is. Voor het gevoelsleven (kunst, zedelijkheid, godsdienst) kan men geen fysisch orgaan aanwijzen. De eerste vraag, die welke de ontwikkeling van ons denken betreft, is dus, in tegenstelling met de tweede, eene fysiologische vraag, en herleidt zich tot deze: valt er ontwikkeling in hersenen en hersenpan waar te nemen? Indien de fysiologische voorwaarden van meerderheid des geestes (kleur van zekere stof in de hersenen, afmetingen van den schedel enz.) werkelijk bekend zijn, zoo kan de natuurwetenschap onderzoeken of deze voorwaarden in den loop der eeuwen gunstiger zijn geworden. Het is meer dan waarschijnlijk, dat dit onderzoek tot de gewenschte uitkomst zal leiden. De waarnemingen van Darwin hebben reeds zulk een verrassend licht op het ontwikkelingsvermogen van organen geworpen, dat het niet vermetel schijnt, aan de volmaking van het orgaan van ons verstandsleven te gelooven, ook dan zelfs wanneer eene wetenschappelijke vergelijking tusschen onze schedels en die der voorgeslachten niet zou kunnen worden ingesteld.

Ingewikkelder wordt het onderzoek, wanneer wij naar den vooruitgang van ons zedelijk leven vragen, het zedelijk leven genomen in den allerruimsten omvang. Een bepaald orgaan kunnen wij voor dat leven niet aanwijzen. De fysiologie laat ons dus hier aan ons lot over. Voorts: naar welken maatstaf zullen wij hier oordeelen? Op wetenschappelijk gebied hebben wij een onbedriegelijken maatstaf. Onze wetenschap moet zich verbeterd hebben, wanneer onze voorspellingen zekerder en talrijker zijn geworden. Wetenschap is kennis van wetten. Wetten zijn uitsluitend voorwaarden van opvolging. Naarmate wij van

een grooter aantal verschijnselen met minder kans van dwaling kunnen voorspellen, door welke verschijnselen zij zullen worden opgevolgd, naar diezelfde mate zijn wij als beoefenaars der wetenschap vooruitgegaan. Zullen wij hier onderzoeken of de menschheid hare bestemming beter dan vroeger vervult? Maar vooraf dienden wij te weten, wat wij als de eigenlijke bestemming der menschheid te beschouwen hebben. Tenzij wij ons in metafysische bespiegelingen willen werpen, zullen wij ons hier van elke beslissing moeten onthouden. Wij zien wel, dat ons zedelijk ideaal anders is dan dat der voorgeslachten, maar wat geeft ons het recht om te bepalen, dat het inderdaad hooger staat? Misschien zouden wij alleen mogen bevestigen, dat het ideaal langzamerhand veelzijdiger is geworden. Wij hebben zeker een vollediger begrip van den mensch. Geschiedkundige studie heeft ons daarin allerlei trekken doen opnemen, waarvan vroegere vooroordeelen de onvereenigbaarheid predikten. Wij dwepen en wij denigreeren veel minder dan voorheen. Onze kritiek is leniger, is buigzamer geworden. Van velerlei dat vroeger voorwerp van liefde of haat was, hebben wij thans gelukkig ons hart afgetrokken, zoodat wij kalmer, onpartijdiger oordeelen. Maar dit is in waarheid slechts een wetenschappelijke vooruitgang die ons zedelijk leven laat hetgeen het is.

Men zou het kenmerk ter beoordeeling van den zedelijken vooruitgang ook kunnen zoeken in de vraag of de individueele mensch beter dan vroeger geleerd heeft, over zijne zinnelijkheid te heerschen? Bezit hij grooter zedelijke virtuositeit? Wij nemen hier het woord zedelijk in den engeren zin. Maar wanneer wij dan weder op het zedelijk gebied in den ruimeren zin van het woord letten, kunnen wij moeilijk beweren, dat de analogie ten gunste van den vooruitgang pleit. In kunst en godsdienst vinden wij

geenszins een gestadig toenemen der virtuositeit; wat zou ons dan het recht geven om van te voren te onderstellen, dat zij in de moraliteit werkelijk toegenomen heeft? De grieksche kunst werd niet overtroffen. Na de profeten en Jezus zijn er geene grootere heroën van den godsdienst opgestaan. Zoover onze waarneming reikt, bespeurt men dan ook niet veel van toenemende heerschappij over de zinnelijkheid. En redeneeren wij bij gevolgtrekking, zoo geraken wij tot geene andere uitkomst. Indien de individuëele mensch zedelijk krachtiger was geworden, zouden daarvoor bepaalde oorzaken moeten aan te wijzen zijn. Die oorzaken zouden in of buiten den mensch moeten liggen. De oorzaken in hem zouden òf van fysischen òf van geestelijken aard moeten zijn. Welnu, is er in een van deze beide soorten van oorzaken verandering gekomen? Zijn de menschelijke zenuwen, is het menschelijk bloed veranderd? Bezitten wij thans betere zedelijke denkbeelden dan bijvoorbeeld in de Wet der tien geboden of in het Wetboek van Manou reeds zijn te vinden? Letten wij dan op de oorzaken die buiten den mensch aanwezig kunnen zijn. Zijn de verleidingen minder geworden? Hebben zij haar betoovering verloren? Hebben nieuwe godsdiensten of wijsgeerige stelsels den mensch nieuwe wapenen verleend? Men zou geneigd zijn het te gelooven; maar wie de wereldgeschiedenis voor of na Kristus leest, zal in het eene en in het andere geval gelijke stichting hebben. Een der walgelijkste zonden der oudheid is nu zeker verdwenen, maar niet dan na minstens nog twaalf eeuwen in de kristelijke maatschappij te hebben gewoed, gelijk uit de telkens herhaalde waarschuwingen van de konciliën daartegen voldoende blijkt.

Men schijnt Mefistofeles zijne filosofie dus te moeten laten, waar hij in den Proloog van den Faust voor het aangezicht des Heeren zegt:

«Der kleine Gott der Welt bleibt stets von gleichem Schlag,
Und ist so wunderlich als wie am ersten Tag.»

Bij dit besluit zou men mistroostiger worden indien er niet een belangrijk verschijnsel tegenover stond, dat bij de vraag die ons bezighoudt niet uit het oog mag worden verloren. Kan de menschelijke natuur niet veranderen, het menschelijk hart niet ophouden eene overvloedige bron van allerlei ongerechtigheid te zijn, is 's menschen individueele kracht tegenover de verleiding even zwak, en die verleiding zelve even sterk als voorheen, een groote en gezegende vooruitgang ligt in het denkbeeld en de aanvankelijke verwezenlijking van den modernen Staat. Die Staat, een geordend lichaam, met wetten die alleen bestemd zijn de voorwaarden van het algemeen welzijn uit te drukken, zal natuurlijk niemand beter, maar wel vele en hoe langer hoe meer uitbarstingen van de dierlijkheid onmogelijk maken. Sedert de mensch zelf niet kan veranderd worden, komt het er in de allereerste plaats op aan, hem in zulk eene omgeving te plaatsen als waarin hij de minste aanleiding of gelegenheid vindt om aan zijne booze lusten bot te vieren. Regeeringloosheid vermeerdert die aanleidingen en die gelegenheden. Maar de Regeeringloosheid heeft onderscheidene graden. Zij heeft eerst daar volledig opgehouden, waar een staat gegrondvest is die in zijne wetten, voor zoover dezen daarvoor vatbaar zijn, de beste rechtskundige en zedelijke denkbeelden van de besten des volks nederlegt, en door een krachtig bestuur den eisch van gehoorzaamheid aan die wetten klem weet bij te zetten. In dit opzicht nu is vooruitgang onmiskenbaar. Het partikularisme, het provincialisme, al wat van dien aard en overblijfsel is van de middeleeuwsche anarchie verdwijnt steeds meer, om plaats te maken voor die Staatseenheid waarin een volk, dat in waarheid dien naam verdient, die zedelijke

en rechtskundige overtuigingen kan uitdrukken en doen eerbiedigen, welke het inderdaad gemeenschappelijk bezit. Aan dien Staat dus onze gehechtheid geschonken! Het gemeenschapsgevoel behoort tot het edelste in den mensch, omdat het met niets bestaanbaar is dat laag of gemeen verdient te heeten. Men richt geen genootschap op tot het verrichten van het kwade. De slechte zoekt de afzondering, de duisternis. Daarom moet het gemeenschapsgevoel versterkt worden, hetgeen, nu de Kerk hare vroegere beteekenis verloren heeft, vooral dan geschieden zal, wanneer het individu zich zooveel mogelijk en in verschillende betrekkingen zijns levens lid gevoelt van het groote Staatsgeheel waarin redelijke en zedelijke orde heerscht. In en door den Staat kan worden vervuld wat er wezenlijks lag in den schoonen droom van het Godsrijk op aarde.

OVER ENGELAND.

«As it was in the beginning, is now, and ever shall be, world without end», luiden de woorden, die in den eerdienst van de anglikaansche kerk het veelvuldigst wederkeeren. Vaak zou men geneigd zijn, die woorden als het geschiktste motto voor het geheele engelsche volksleven te beschouwen. Wat er eens geweest is, is er nog en schijnt er ten allen tijde te zullen zijn. De vesting van Dover is het zinnebeeld van dat instandhouden van het verleden, waarvan Engeland het geheim bewaart. Men vindt daar onloochenbare en indrukwekkende overblijfselen van den romeinschen, den saksischen, den normandischen stijl, gehuwd aan den bouwtrant onzer dagen. In de kerk der vesting, voor een kleinigheid als een paar duizend jaar een heidensche tempel, rust het oog nog op romeinsche vensterbogen of zuilen; een der hoofdingangen van de vesting is zuiver saksisch; de onderscheidene kleinere poorten dragen nog de namen van normandische ridders, als Godfoe's gate, Arsicks gate enz. Hetgeen hier steenen melden zegt elders de tong des volks. Niets gewoner dan zelfs een arbeider u het een

of ander te hooren verklaren met de bewering, dat de gewoonte of de naam waarvoor gij eene verklaring zoekt, aangenomen of gegeven werd in den tijd van Richard II of Hendrik VII. Diep in het verleden wortelt gewis ook die koningsgezindheid, die bij vele Engelschen schier eene religie geworden is. Ik had er een, — ik zou bijna zeggen, — aandoenlijk voorbeeld van. Op den bok van een omnibus gezeten, zag ik Koningin Victoria voorbijrijden in een open rijtuig. De omnibus hield stil. Toen zij voorbij was, keerde zich de koetsier, een jonge man, naar mij om, en, terwijl hij zijne paarden veerkrachtiger liet draven, vroeg hij mij, zijn gezicht stralend van een glans van vergenoegen, als had hij van zijne eigene jonge vrouw gesproken: «Does'nt she look well?» Dat «she» en die innig gelukkige glimlach zeide meer dan honderd eerebogen hadden kunnen zeggen.

Ook op staatkundig en maatschappelijk gebied is de macht van het verleden groot. Ierland, Schotland, Engeland vormen nog altijd drie onderscheidene rijken. Eene eenheid als die men in Frankrijk tusschen de oorspronkelijk zoo verschillende provinciën tot stand heeft weten te brengen, schijnt voor het engelsch volksbewustzijn tusschen de drie genoemde landen nog niet te bestaan. In een van de prachtigste clubs van Londen, in den Reformclub, vroeg ik iemand met wien ik aan tafel zat, of er, in weerwil van de staatkundige eenheid die sedert meer dan twee eeuwen Engeland en Schotland verbindt, metterdaad nog eene scheiding tusschen Engelschen en Schotten op te merken viel. Zonder een oogenblik zich te bedenken, hernam hij: «I don't know anything about the Scots, I hate them; my ancestors used to eat them.» Men begrijpt, dat ik verder geen antwoord verlangde. In die deftige, weelderige eetzaal, waar lakeien met gepoederd hoofd en hooge witte kousen uwe bevelen afwachten,

gaf die Engelschman, een man van goeden huize, dat antwoord op een toon, die bijna het vermoeden wettigde, dat hij niet ongaarne, in stede van een kotelet, het ribje van een Schot had afgepeuzeld.

Op godsdienstig gebied is het niet anders. Septimus Hansard, de man die met voorbeeldige trouw eene reeks van jaren onder de arbeidende klassen in het oostelijk gedeelte van Londen, in Bethnal Green, gewerkt heeft, en aldaar nuttige en merkwaardige instellingen heeft doen verrijzen, verzekerde mij, dat de engelsche werklieden door geen verstandelijken twijfel ten aanzien van de waarheid des Kristendoms gekweld worden. Zij redeneeren niet. Ook waar zij persoonlijk niet godsdienstig zijn en de kerk links laten liggen, — hetgeen naar zijne statistiek in verbazende evenredigheden het geval is, — laten zij toch de geschiedkundige en leerstellige waarheid onaangetast. In zijne trouwhartige taal zeide hij: «we Englishmen have the notion that for some eighteen hundred years God Almighty has got up some scheme for our salvation, and we believe that». Minder rationalistisch kan het zeker niet, en diezelfde ongerepte maagdelijkheid ten aanzien van mogelijke aanvallen des verstands vindt men terug in de naar het eenparig getuigenis van zeer velen altijd toenemende beweging welke men die van de High Church genoemd heeft, eene beweging die de anglikaansche kerk hoe langer hoe meer op de kerk van Rome doet gelijken. In eene dier oude maar vriendelijke, gezellige, rustige woningen waar, als in de stille schaduw van de eerbiedwekkende kathedraal van Canterbury, de aan die kathedraal verbondene kannunniken hunne dagen, onder het genot van hun duizend pond jaarlijks, niet onaangenaam slijten, had een geestelijke de vriendelijkheid van mij de rechtzinnige leer van de High Church omtrent het Avondmaal bescheidenlijk uit te leggen: «we don't trouble our-

selves, you know, about the catholic transsubstantiation nor about your lutheran consubstantiation; we say: the Lord says: this *is* my body, this *is*; so, you see, it is very simple.» Dat «very simple» was om een germaanschen twijfelaar en vraagal te doen gelooven, dat hij plotseling in de maan was verplaatst. Een ander geestelijke, zelf een bisschop, scheen zich zoo weinig eene groote gemeente zonder bisschoppelijk toezicht te kunnen denken, dat hij in allen ernst zeide: «I suppose, your dutch clergy is under the liability of the Archbisbop of Utrecht.»

Naast dat hangen aan het verleden, vertoont Engeland evenwel hier en daar een radikalisme dat niets ontziet. Het heeft reeds een kleinen aanhang in het Huis der Gemeenten. Ik heb mij in het gezelschap bevonden van parlementsleden, die, ofschoon behoorende tot de oudste adellijke geslachten van Engeland, elk onderscheid van standen zooveel mogelijk willen wegnemen, en, naar hunne eigene verzekering, tegen het kommunisme geen principiëel bezwaar hebben. Een hunner gaat opzettelijk als een werkman gekleed; een ander verlangt van zijne dienstboden, dat zij met hem aan zijne tafel zullen aanzitten, met het gevolg, dat geene enkele dienstbode in zijn huis wil blijven en bij een ander in hare keuken hare vrijheid terugzoekt.

Eenzelfde radikalisme bij sommigen ten aanzien van den kristelijken godsdienst, overslaande in een fanatisme tegen de kristelijke overlevering, dat aan de beeldstormerij der oude Puriteinen denken doet. Maar het verzet heeft een zeer engelsch karakter; mist, naar het mij voorkomt, elken wetenschappelijken grondslag. Met cijfers en epigrammen en statistieken wordt tegen het oude gebouw stormgeloopen. Wij hebben er in de berekeningen van Bisschop Colenso reeds een proefstaal van gehad. Is de kennis van Gods openbaring in den bijbel onmisbaar

ter zaligheid? Ziehier hoe een engelsch traktaatje, — want ook het ongeloof heeft in Engeland zijne traktaatjes, bij duizenden gratis verspreid, — deze belangrijke vraag meent te kunnen beslissen; «Er zijn op de wereld 1100 millioen menschen. Naar de opgaaf der bijbelgenootschappen zijn er 8 millioen bijbels uitgedeeld en 120 millioen gedeelten van den bijbel. Nemen wij dit laatste getal, dan heeft ongeveer één mensch op de tien een gedeelte van den bijbel. Daarbij komt echter, dat zoovelen niet kunnen lezen; volgens de statistiek betreffende de rekruten, in Pruisen 4, in België 14, in Groot-Brittanje 21, in Frankrijk 23, in Italië 70, in Oostenrijk 71 op de honderd, gemiddeld getal 35. Derhalve, letten wij op het aantal der uitgedeelde bijbelstukken, dan zijn er 980 millioen menschen die nooit eenig deel van Gods woord ontvangen hebben; nemen wij daarentegen aan, dat elk mensch een bijbel in de hand heeft, dan blijven er, volgens de statistiek van hen die niet kunnen lezen, ongeveer 400 millioen menschen over die van hun exemplaar geen iota verstaan. Wanneer dus de God der kristenen alleen door dit boek Zijnen vollen raad openbaar heeft willen maken, dan is «almost any deity in the pantheon of ancient Paganism a fitter object of worship than a God so grossly immoral as the God of Evangelicism.»

Dat mag de statistiek heeten veranderd in eene hulpwetenschap van de theologie.

Soortgelijke aardigheden vent nu reeds sedert negen jaar een predikant van de ultravrije richting in een tamelijk groote kerk van Londen. Het gehoor bestaat grootendeels uit zeer gegoede kooplieden. De dienst begint met een lied uit eene bloemlezing van gedichten, waaronder wij de namen van Montgomery, van Longfellow, van Tennyson, ja zelfs van Goethe vinden; eene niet onvermakelijke omstandigheid, wanneer men zich her-

innert, dat Goethe zelf verklaard heeft, nooit een gedicht te hebben geschreven, dat in een kerkelijk gezangboek kon worden opgenomen. Na het lied, leest de predikant een gedeelte uit den Bijbel, uit den Koran, uit de Zendavesta. Gebeden wordt er niet, maar de leeraar houdt eene invocatie, waarin de woorden God en Kristus zorgvuldig vermeden worden, en afgetrokkenheden als Truth, Love, Knowledge eene belangrijke plaats vervullen, en die met den wensch besloten wordt: «that our hearts may beat in unison with the heart of the great Universe, which is Love.» Sommige toehoorders wischten zich de oogen af. Nu volgt de preek: eene reeks van engelsche aardigheden. De spreker deed opmerken, dat men vroeger meer voor God deed dan voor de menschheid: «you were sure to be punished more severely if you robbed a rich church than if you robbed a poor widow.» Nu was men tot de overtuiging gekomen, «that God could very well take care of himself.» De wijze aanvallende waarop de Zondag in Engeland moet gevierd worden, zeide hij dat men waarschijnlijk het voornemen had gehad «to give God the special gratification of seeing us all miserable one day in the week.» Ja, de spreker vergat zich zoover van als zijne overtuiging mede te deelen, dat, wanneer het kerkelijk kristendom van God kwam, een welbekende tekst zou moeten luiden: «God so *hated* the world enz.»

Zoo ontbreken in het engelsche volksleven de scherpe tegenstellingen niet. Aan de eene zijde zingt men, in de oude kathedralen, beschenen door het geheimzinnig licht der gekleurde vensterglazen, vromelijk neergeknield, eene litanie als deze: By Thy drops of painful Sweat... by the spitting on Thy face, Hear us, Holy Jesu; en aan de andere zijde ontziet men zich niet de zooeven vermelde wending te geven aan het bijbelwoord waarin van oudsher de kern der blijde boodschap werd gezien. Aan de eene

zijde verheugt men zich in het goede uitzien der Koningin, aan de andere zijde vreest men niet haar smadelijke woorden toe te werpen.

Ik bedoel het volgende. Een zonderlinge geschiedenis aangaande Victoria vindt geloof onder een deel der menigte. Sedert vele jaren moet de Koningin een knecht hebben, John Brown geheeten, een Schot, die bijzonder veel op den overleden Prins Albert gelijkt. De vertrouwelijke voet waarop de Koningin met hem omgaat, zelfs in het openbaar, — onlangs in het park van Windsor boog hij van uit den achterbak over de kap van het open rijtuig heen om met Victoria te fluisteren, — geeft velen ergernis. Kort geleden bezocht de Koningin het oostelijk einde van Londen. De geestdrift was groot, maar enkelen riepen, zoodat hare majesteit het heeft moeten hooren: John Brown, John Brown, leave John Brown, en nog meer.

In Engeland komen, ten gevolge van de ruwheid van het volkskarakter, de tegenstellingen zeker scherper aan het licht dan elders. Wat zij der toekomst bereiden? Het antwoord op die vraag zal zeker voor een gedeelte daarvan afhangen of Engeland met sommige zijner inderdaad ongerijmde overleveringen, inzonderheid rakende het hooger onderwijs, breken kan. Een gunstig voorteeken schijnt mij de diepe en levendige belangstelling, vooral zichtbaar bij het wetgevend deel der natie, in de duitsche beschaving en wetenschap. Duitschland oefent thans de betoovering uit, die vroeger Frankrijk bezat. Blijkt die belangstelling vruchtbaar, breidt het universeele van den duitschen geest zijne vleugelen uit over het engelsche volk, thans bij uitstek en al te uitsluitend traditioneel en industrieel, zoo kan het vaderland van Shakespeare, Baco en Newton weer een land worden, dat den denkenden mensch meer dan nieuwsgierigheid, dat hem waarachtige sympathie inboezemt. De duitsche geest werkt daar thans

nog het krachtigst door middel van de muziek. Beethoven moge dat groote, praktische volk, dat zich verveelt en geen smaak heeft, doopen met het idealisme van zijne diepe en gevoelvolle ziel.

Misschien zal het niet zoo vredig toegaan; misschien een oorlog noodig wezen, gelijk dit het geval was voor Frankrijk, dat, eerst nu uit de eenzijdigheid van zijn Voltairianisme en klerikalisme wakker geschud, de taal begint te beoefenen die het voertuig is van het algemeen menschelijke.

UIT ZUID-DUITSCHLAND.

In weerwil van Duitschlands staatkundige eenheid, heeft de onderscheiding tusschen het Noorden en het Zuiden van het nieuwe Rijk niets van hare beteekenis verloren. Waar de grenslijn tusschen de beide hemelstreken moet getrokken worden kan ik niet met nauwkeurigheid bepalen; want de genoemde onderscheiding betreft het leven van allen en de levensbeschouwing der meest ontwikkelden. Om juist in deze beide opzichten de bewoners van een land te kunnen beoordeelen, moest men geruimen tijd onder hen verkeerd en hen met opmerkzaamheid gadegeslagen hebben. Mijne eigene waarneming reikt niet verder dan Heidelbergs burgerij en hoogeschool, doch noordduitsche ambtgenooten hebben mij verzekerd, dat uit een menschkundig en maatschappelijk oogpunt Giessen nog tot het Zuiden moet worden gerekend. De zoogenaamde Main-linie zou dus geenszins de grens van Noord-Duitschland zijn.

De vraag naar de plaats waar de bakens moeten gesteld worden is evenwel van ondergeschikt belang; want dat het geestelijk leven in Duitschland twee polen heeft is

eene waarheid waarvan elk zich binnen vier-en-twintig uren overtuigen kan. Om drie uur in den namiddag verlaat men Heidelberg met den trein, den anderen morgen is men in Hamburg, in Rostock, in Berlijn, en reeds is de zekerheid dat men zich nog altijd in Duitschland bevindt schier tot een geloofszekerheid gedaald. Zeer geneigd ware men het tegendeel aan te nemen, zoo geheel anders is de wereld waarin men zich bevindt. Den vorigen dag stond men aan het uiteinde van den heidelbergschen slottuin, omgeven van aangezichten die zich geenszins door de regelmatigheid of het scherpgeteekende hunner trekken onderscheiden. In het gunstigste geval, namelijk indien zij eenige uitdrukking hebben, schijnen zij dit aan iets zacht droomends, smeltends in de oogen dank te moeten weten. De gestalte van de inboorlingen die u omgeven is rijzig noch eerbiedwekkend. Zij heeft niet zelden iets onaanzienlijks. De nabijheid van Zwitserland laat zich bespeuren aan het voorkomen van den krop ook bij personen van de gegoede klasse. Verblindend schoon zouden de vrouwen alleen door hem genoemd kunnen worden, wiens achttien jaren het zwakke en het schoone geslacht onvoorwaardelijk vereenzelvigen. Doch zelfs de achttien-jarige zou op de plaats, die wij zoo even hebben gekozen, minder dan elders oogen hebben voor hetgeen hem anders uitsluitend boeit, zoo aanlokkelijk, zoo betooverend is het tafreel dat zich naast, voor, boven, onder hem ontrolt. Naast hem de oude, onvergelijkbare ruïne, half verbrand, grauw, straks weer dichtbegroeid of door hare onttakelde vensteropeningen vriendelijk doorgang verleenende aan een glimlach van den blauwen hemel; voor en boven hem, de bergen met hun rooden zandsteen tooverachtig verlicht door de zon die reeds naar het westen begint te neigen, en onder hem de Neckar, blijde eindelijk te voorschijn

te kunnen springen uit het enge dal dat hem genoodzaakt heeft zich in allerlei bochten te wringen, en de opeengehoopte of zich verdringende huizen van Heidelberg opgezet als het speelgoed onzer kinderjaren, en die breede, hollandsche vlakte, van Neckar, Rijn en spoorwegen doorsneden en die de verbeelding slechts met wat rundvee te stoffeeren heeft om haar geheel bevredigend te doen zijn voor het vaderlandsche hart. Dáár, in de tegenwoordigheid onder den verteederenden invloed van dien aanblik stondt gij nog den vorigen dag, en geen etmaal later, ofschoon men u zegt dat gij in Duitschland zijt gebleven, zijt gij, dank een snelle verplaatsing door den stoom, te midden van onafzienbare heidegronden en steppen die u zandwoestijnen dunken, in de onvriendelijkste natuur. Maar hier heeft zij, de billijke moeder, veel meer zorg besteed aan de gelaatstrekken der menschen. De hooge, slanke gestalten worden gekroond met aangezichten die met de fijnst gebeeldhouwden van Engeland wedijveren kunnen. Weer geuren, waar gij in Zuid-Duitschland vruchteloos naar omzaagt, witte en roode rozen op de wangen der vrouwen, en als gij heenkomt over een zekere stijfheid en onbeholpenheid, — nieuwe trek van overeenkomst met het angelsaksische ras, — voelt gij u, inzonderheid als hollander, licht te huis onder eene bevolking, die, in den regel, evenmin als gij, wonen mag op verdiepingen, nog onaangenamer, sedert zij met het onaangename woord *Stockwerke* werden gedoopt. Toen gij in het station van Heidelberg op uw vertrek zat te wachten, zong een zee van door elkander schreeuwende stemmen u een lied in het oor waarvan de harmonie waarschijnlijk aan de muziek der toekomst is ontleend; hier, in het Noorden, schijnt elk grooten Willems bijnaam zich waardig te willen betoonen en is de duitsche vrouw inheemsch van wie Heine zegt dat « sie schweigend

sich zu Bette legt.» Deze mindere spraakzaamheid is natuurlijk mindere toeschietelijkheid. In het goede land van Baden gevoelt elk zich gedrongen een recht gemeenzaam onderhoud met u aan te vangen; de koetsier op den bok van uw open huurrijtuig keert zich om en maakt met een hoogst welwillende glimlach, waar tegen slechts Engelsche terughoudendheid bestand mag zijn, een, zij het ook wegens zijn tongval meestal onverstaanbaar, praatje, maar zooveel lenigheid hebben de lendenen van een noordduitschen huurkoetsier nooit gehad en zullen zij nooit hebben. Al lag de Heerschap achter hem te kermen van de pijn, ik geloof niet, dat hij het bestaan zou haar aan te spreken.

En toch, — grillige speling der natuur, — komt het er op aan, in het openbaar het woord te voeren, dan zijn de rollen geheel omgekeerd, dan legt de Noord-Duitscher in het hanteeren der taal, in het uitdrukken en vorm verleenen aan zijne gedachten een vaardigheid aan den dag, die hem, want nederigheid pleegt zijn hoofddeugd niet te zijn, op den zuidelijken broeder met minachting neer doet zien. Niet zonder eenig recht, indien minachting ooit geoorloofd is. Zwaar, zeer zwaar is de taal van den Zuid-Duitscher, vooral in het trouwhartige Zwaben; arm is zij bovendien en zich onderscheidende door een verwonderlijke vrijmoedigheid bij het gebruik van altoos dezelfde woorden en dezelfde staande uitdrukkingen. Aan eenige sierlijkheid, aan te brengen door de eenvoudigste afwisseling, denkt hij niet, kan hij niet denken, want hij mag den hemel reeds dankbaar zijn, indien hij niet blijft steken. Gelukkig heeft hij over een zeker aantal geijkte volzinnen of traditioneele wendingen te beschikken, die hij den hoorder maar vast naar het oor werpt, om zich den tijd te gunnen van omtrent de in de diepste diepte van zijn geest verscholene gedachten tot eenige

helderheid te komen. Daaraan ontleent hij het talent van, vooral in den aanvang, betrekkelijk lang te kunnen spreken zonder eigenlijk nog iets te hebben gezegd. Ziehier eene proeve van inleiding, de opening van een kollege:

> «Meine Herren, nachdem wir in unserer letzten Vorlesung, abgesehen von allen jenen Einzelnheiten auf die wir jetzt nicht näher einzugehen, oder die wir sogar nicht weiter zu berücksichtigen haben und dem früher von uns für die Behandlung unseres Stoffes aufgestellten Plane gemäss, uns mit der Natur und dem Wesen unseres für die Verhältnisse unserer Zeit nach den verschiedensten Seiten hin so höchst wichtigen Gegenstandes bekannt gemacht haben, wollen wir nunmehr, zur näheren Bezeichnung und Erörterung unseres obengedachten Planes, und indem wir von vornherein auf eine in solchen, respective verwickelten Angelegenheiten auf alle und jede, Vollständigkeit Verzicht leisten, Allgemeines und sich hier als wesentlich Darstellendes in 's Auge fassen. Was nun dieses Allgemeine betrifft, so enz. enz.

Het onderscheid tusschen Noord en Zuid is niet het eenige onderscheid, dat binnen de grenzen van het duitsche volk op te merken valt. Door het gebrek aan staatkundige eenheid heeft dat volk nooit de zegeningen, — het is waar, — maar ook nooit de nadeelen van centralisatie gekend en dien ten gevolge hebben al de duitsche stammen hunne eigenaardigheid behouden. Dit verklaart hoe de Duitscher op allerlei voortreffelijke eigenschappen die elkander plegen uit te sluiten, met grooten schijn van recht aanspraak maken, en in verband daarmee, hoe moeilijk het is, in het duitsche volkskarakter op de eene of andere leemte te wijzen zonder dat men u, met een beroep op allerlei voor de hand liggende

voorbeelden, terstond van onbillijkheid meent te kunnen overtuigen. De zaak is deze: de uitdrukking *een Duitscher* is even onbepaald als de uitdrukking *een kristen*. De richtingen, die zich gezamenlijk onder de vaan van het kristendom geschaard hebben loopen zoozeer uiteen, dat in den loop der tijden tegenovergestelde uitersten met den kristennaam zijn gedoopt. Spreekt men thans zonder nadere omschrijving van een kristen, zoo kan niemand, die er prijs opstelt, dat uitdrukkingen een vast omschreven beteekenis bezitten, weten wat men bedoelt. Even onvast van zin en strekking is de naam duitscher en gelijk de kristelijke kerk, zoo vindt ook Duitschland baat bij de spraakverwarring die wij hier op het oog hebben.

Immers, zeg dat een Duitscher geen wilskracht heeft, dat hij geen prachtisch man is, en men waant u wederlegd te hebben door u op een Bismarck en een Moltke te wijzen, maar men vergeet er bij te vermelden, dat Bismarck een Pommeraan en Moltke een Mecklenburger is. Verander van batterij en beticht den Duitscher van ruwheid, van hartvochtigheid, van een uiterst realistische opvatting der dingen, en met kwalijk verholen minachting voor uwe onkunde, laat men den breeden rei van dichters, toonkunstenaars en wijsgeeren voor u voorbijgaan, wier scheppingen uitmunten door innigheid van gevoel en eene hoog idealistische vlucht. Het antwoord is even juist als de opmerking, die het moest loochenstraffen, want terwijl de opmerking vooral op Pruisen sloeg, dacht het antwoord vooral aan Zwaben, het vaderland van Schiller, van Uhland, van Hegel.

Daar nu al de germaansche stammen aan de rechterzijde van den Rijn den Duitschen naam voeren, de hoogduitsche taal spreken en als in gemeenschap van geestelijke goederen met elkander gehuwd of verbonden zijn, beroemen zij zich alle te zamen op al de deugden die elk afzonder-

lijk wellicht slechts aan één enkelen stam toekomen. De starre en strakke Pruis neemt *das deutsche Gemüth* in pacht, dat de wurtemberger hem moet leenen. De droomende dichter aan de boorden van den Neckar betoont zich tuk op de kloeke voortvarendheid die toch slechts bloeien wil aan de boorden van Elbe of Spree. Onderstel dat wij morgen geannexeerd worden, en dat over eenige jaren onze nederduitsche tongval verdwenen is, dan zullen de duitschers niet nalaten in hunne vaderlandslievende liederen, waarin zij hunne eigene verdiensten plegen op te hemelen, den bijzonderen aanleg van het germaansche ras te roemen voor zeevaart en schilderkunst, en, zijn wij zelve tegen dien tijd goed duitsch geworden, dan zullen wij op onze beurt niet in gebreke blijven een Mozart, als sprekend voorbeeld van onze muziekale begaafdheid, den onze te noemen.

Deze groote verscheidenheid in het duitsche volkskarakter heeft bijvoorbeeld Renan niet genoeg in het oog gehouden toen hij onlangs over de ontgoocheling ten aanzien der duitschers klaagde. In zijn studeerkamer had hij kennis gemaakt met mannen van geheel andere stammen dan welker vertegenwoordigers zijn land vijf milliarden hebben laten betalen.

Een der in het oog vallendste trekken van de landstreek waartoe onze persoonlijke waarneming zich moest bepalen, van zuid-westelijk Duitschland, is het nagenoeg volslagen gemis aan decorum. Het is op allerlei wijzen openbaar en moet vooral hem treffen die te midden van onze oud-hollandsche deftigheid werd opgevoed. Onze hollandsche zeden hebben iets indrukwekkends. Hoe stemt niet met de stemmigheid van een godsdienstoefening de figuur van een nederduitsch-gereformeerden diaken! Die ernstige zwarte rok, die hagelwitte das, die bescheiden, ten halve afgeschoren bakbaard; die rustige houding te

midden van een volle kerk; dat geduldig wachten totdat het hengelzakje uit de handen van dien welwillenden toehoorder is weergekeerd, die in edele zelfverloochening eenige oogenblikken van stichting heeft prijsgegeven om den verzorger der armen de behulpzame hand te bieden. En dan de bef, eenvoudig maar beslissend hierarchisch merkteeken dat den diaken oogenblikkelijk van den kollekteur onderscheidt, want ten onzent zijn hij die kollecteert en een kollecteur twee. Eerbiedwaardiger dan een diaken, is misschien alleen een ouderling; de plaats, waar hij nederzit, spreekt reeds van zijn ambt: hij waakt voor de leer. Zoo werkt in een onzer groote Amsterdamsche kerken alles mede om u een waardig gevoel bij te brengen. Aanschouw dien koster, vooral in een namiddag godsdienstoefening, zoo geheimzinnig bezig met pen en papier, troonende over een breede rei van bakers, ordentelijk met kornetten gekapt. Zelfs dat gordijntje aan beide zijden van den kansel, is onmisbaar voor het geheel, treffende voorzorg voor eene stem, die hemelsche wijsheid verkondigt. Het ontgaat u evenmin, dat de predikstoel door middel van een deur afgesloten is, waarvan het toegaan op schrandere wijze bewerkstelligd is. Dat afgeslotene kenmerkt evenzeer al de zitplaatsen van de broeders der gemeente. Met uitzondering van de in geen enkel opzicht gevaarlijke broeders, de oude en de doove mannen, die «in het ruim» bij de zusters mogen zitten, zijn al de vertegenwoordigers van het sterke geslacht door «een bankopsluiter», tijdelijk achter slot en grendel gebracht. Men zit daar voor lang; men zit daar schier voor goed. Wanneer men soms eens in godsdienstige geestdrift geraakte, het onverbiddelijk gesloten portiertje van de bank die u bevat waakt bij voorbaat tegen elke onstuimige openbaring van die geestdrift. Zoo tuigt reeds een kerkgang van dat nationale erfgoed dat wij nog wellicht

het meest op prijs weten te stellen: decorum, deftigheid.

Hoe anders gaat het toe in een kerkgebouw van Zuid-Duitschland! Indien gij hier eens een behoorlijk met een kleed belegde en van gordijnen en overgordijnen voorziene kosterskamer verwachtet, waar de prediker zijn ambtsgewaad kan aandoen! De kosterskamer ziet er hier volmaakt uit als het hokje van een spoorwegwachter: even laag, even benauwd, even onzindelijk. De drager van het hengelzakje is hier een kerkeknecht met een bruine jas, een soort van *cache-nez* met een schotschen ruit als das om den rooden hals gewonden, maar niet hoog genoeg om het langwerpige geelachtige papiertje te verbergen dat, bij wege van trekpleister, onder het eene oor is aangebracht. De preekstoel staat open en bloot, zonder deur of gordijn. Wie denkt er aan een afsluiten der banken? De priester leest zijne liturgie voor de altaarstafel ongeveer in de houding die men aanneemt, wanneer men tegen een toonbank staat te leunen. Straks zal zijn taal op den kansel geheel overeenstemmen met het genegligeerde van die houding.

In de eene of andere akademische samenkomst wordt het decorum niet zorgvuldiger in acht genomen. Eene hollandsche promotie met al den aankleve van dien kennen wij hier niet. Verkrijgt iemand de doktors-waardigheid zoo loopt het met een gewoon examen af. Het eenige wat aan eene promotie zou kunnen herinneren is eene zoogenaamde «habilitation». Dit is een dier vele half fransche woorden in de duitsche taal die toch aan geen enkele echt fransche uitdrukking beantwoorden, hetzij in vorm hetzij in beteekenis. Het merkwaardigste voorbeeld van deze soort is zeker *sich blamiren*. Een fransch werkwoord *se blâmer* bestaat natuurlijk niet. Maar volgens *blâmer*, *berispen*, te oordeelen moest het duitsche *sich blamiren*, *zichzelven afkeuren* beteekenen. Het beteekent

inderdaad zich aan berisping bloot stellen. Evenwel niet om het woord, om de zaak die door *Habilitation* wordt uitgedrukt is het ons hier te doen. Het is na een zesdaagsch examen, afgelegd voor de leden van de faculteit bij welke men zich «habilitirt», het verdedigen van eenige stellingen juist als bij eene Hollandsche promotie. Zoek hier echter naar pedellen noch paranymfen. Vraag niet aan den concierge naar een afzonderlijk lokaal waar de verdediging gehouden wordt. Want gij zoudt aldus niet met kennis van zaken vragen. Ga de eerste de beste vuile, van allerlei inscriptiën en uitsnijdingen in de banken voorziene kollegekamer binnen. Wensch en bid, dat uwe veertig jaren u nog niet den last der korpulentie bezorgd hebben: immers, hoe gij tusschen bank en lessenaar u inschuift, is het eerste vraagstuk, dat u in deze vergadering van geleerd dispuut moet bezig houden. Na den afloop geen schitterend fanfare, geen plechtige uitspraak, die den palm der overwinning al of niet toewijst. Na den afloop.... gaat men naar huis.

Op een professorenkrans gaat het al even eenvoudig toe. De woningen der hoogleeraren zijn in den regel niet ruim genoeg, om elkander bij zich te kunnen ontvangen. Men komt bij één in een der benedenzalen van het Leesmuseum. Dit klinkt nog al deftig, en schier is het jammer den lezer te ontgoochelen. Maar in waarheid herinnert die «zaal» vooral aan een boerenherberg. Noch op de tafel, of liever de reeks van smalle aan elkander gezette tafeltjes, een kleed noch op den witten houten vloer. De zittingen van de bruin geverfde stoelen zijn evenzeer van hout. Voor de vensterramen geen gordijn. Voor elk der heeren professoren staat een groot glas schuimend bier, voor sommige een schoteltje hetzij met *Kochfleisch* of *Pfannkuchen* hetzij met *rohen Schinken* gevuld. Al kauwende luisteren zij naar de voordracht die inmiddels een aanvang

heeft genomen en straks door eene algemeene diskussie over het door den spreker behandelde onderwerp zal worden achtervolgd.

In het geheele zuid-duitsche leven speelt het bier een voorname rol, maar nergens voornamer dan waar het een zoogenaamden *Abschieds-commerz* geldt. Nog onlangs werd er een gegeven, toen Prof. von Treitschke Heidelberg verliet om naar Berlijn te trekken. Zijne populariteit is hier onbegrensd geweest, hetgeen hij, behalve aan zijn talent, aan zijne Prussomanie dank moet weten. Prof. v. Treitschke heeft het zeldzame voorrecht gehad van in Baden reeds vóór 1866, voor de groote overwinningen, die zulk een tooverachtigen invloed op de openbare meening hebben uitgeoefend, sterk, ja onvoorwaardelijk Pruisgezind te zijn geweest. In het begin van 1866 was hij hoogleeraar in de Geschiedenis aan Badens tweede hoogeschool, in Freiburg in Breisgau. De oorlog breekt uit. Baden kiest de zijde van Oostenrijk. Terstond neemt von Treitschke zijn ontslag, en verklaart dat hij geene openbare betrekking wil vervullen in den dienst eener mogendheid die zich bij Oostenrijk heeft aangesloten. Men weet wat er volgde. Sadowa maakt van alle Saulussen, moord en vervolging blazende tegen Pruisen, even zoovele Paulussen. Toen was natuurlijk von Treitschke's rijk gekomen. Häusser sterft bij uitstek van pas, en v. Treitschke volgt hem te Heidelberg op, aangesteld door dezelfde Regeering wien hij eenige maanden te voren om zijn ontslag had gevraagd.

Sedert waren al zijne historische voorlezingen veel minder kolleges opleidende tot eene kalme en onpartijdige, of althans boven den kamp der partijen verhevene beoefening der geschiedenis, dan wel filippikaas tegen Oostenrijk en lofredenen op Pruisen. Nooit heeft hij zich ontzien, één voor één al de duitsche staten, met uitzondering van het

laatstgenoemde land, zoo zwart mogelijk te maken, om tegen dezen akeligen, duisteren achtergrond al den onovertroffen luister van Pruisens inderdaad messiaansche roeping des te schitterender te doen uitkomen. Hij moge dit voor de Duitschers verantwoorden, en wij behoeven het ons verder niet aan te trekken; maar wie eenig hart heeft voor den kritischen, anti-fanatischen geest, heeft gewis weinig reden, om zich te verblijden in den invloed dien Prof. von Treitschke op de akademische jongelingschap heeft uitgeoefend.

Dit ter verklaring zijner overgroote populariteit, welke op haar beurt weer verklaren moet, waarom men op dien avond van den straks bedoelden *Abschieds-commerz* de ruimste zaal van de stad had uitgekozen. Zulk een *commerz* wordt door al de studenten, die er deel aan willen nemen, aan de professoren aangeboden ter eere van den scheidenden hoogleeraar. Bij deze gelegenheid waren er vast een vijf à zeshonderd personen bijeen, allen aan langwerpige tafels gezeten, waarop weder de traditioneele glazen bier prijkten. Men heeft mij verzekerd, dat er dien avond voor bij de drie honderd gulden aan bier opgedronken is. Aan het hoofdeinde der zaal staat, de geheele breedte innemende, een lange tafel waaraan de professoren zijn gezeten; in het midden van hen de held van het feest. Tegen half negen kwam men bijeen; sommigen zijn eerst tegen den morgen vertrokken. Aan redevoeringen, aan liederen, patriotische en studentenliederen, geen gebrek. Het eigenaardige van die speeches en dat zingen ligt in den ongeloofelijk sentimenteelen toon die uit alles spreekt. Nu wordt de gezondheid van den «allerhöchsten Kaiser» met een eerbied ingesteld als gold het een halfgod. Straks is het «theure Vaterland» het voorwerp van een pathos dat zich bijna in tranen ontlast. Dan weder heft men aan van «Heidelberg, die Einé» of van «Deutschland, Deutsch-

land über Alles.» Hoe later het op den avond wordt en hoe meer er van den oorspronkelijken voorraad bier verdwenen is, hoe wee- en zwaarmoediger de liederen worden die eindelijk hun toppunt van aandoenlijkheid bereiken in dat zeker niet bij uitnemendheid vroolijke: »Wohl unter den grünen Linden, Da möchte ich begraben sein.» Zie, hoe innig twee Duitsche studenten met lange blonde lokken elkander daarbij op de blozende wangen kussen! O kust elkander, zonen der kuische natie! Het liefste Gretchen kan met hare bierglazen midden door uwe reien wandelen, zonder dat één schalksche blik of een geestig woord hulde brengt aan haar prettig gezicht. Dat is de natie van de soldaten van Moltke. De vrouw is in hun oog een meid of een huishoudster. Zij vrijen met het geweer en liefkozen het kruppkanon.

De sentimentaliteit der Duitschers in woord en lied, zoo zonderling afstekende bij hunne realistische opvatting van het leven, gelijk deze zich telkens verraadt in de praktijk, getuigt van een eigenaardige tweeslachtigheid in het duitsche volks-karakter, en eene daarmee samenhangende innerlijke onwaarheid. De duitschers zijn niet die sentimentale wezens van hun gezang en hun dichtkunst. Zij eten goed, zij drinken goed, zij slapen voortreffelijk, niet alleen des nachts, maar nog eens na het eten, van twee tot drie uren in den namiddag, waarna zij ontwaken tot het kalm genieten van hun voortreffelijken «Kaffee.» Volgens Bismarck zijn al de Franschen rood van huid; ware het vergund dit prinselijk scheldwoord terug te kaatsen, men zou wellicht kunnen staande houden, dat de Duitschers, valt die aangenomene sentimentaliteit weg, hard van huid zijn.

LUTHER.

Met de studie die de bekende Heinrich Lang voor eenigen tijd aan Luther heeft gewijd, zijn wij wel een schrede nader gekomen tot eene in waarheid geschiedkundige beschouwing van de persoonlijkheid des Hervormers. Maar het loont toch nog altijd de moeite de hoofdtrekken van dat zonderling willekeurig en onberekenbaar karakter tot een beeld te vereenigen, opdat ook onder het beschaafde publiek een traditioneele voorstelling voor goed verdwijne, die den aanvang van ons Protestantisme in een tooverlicht plaatst dat het niet behoeft om een der belangrijkste omwentelingen te zijn, die ooit in de wereldgeschiedenis hebben plaats gegrepen.

Men kan niet zeggen, dat Luthers weerstand de voortzetting is geweest van de oppositie die, getuige de populaire letterkunde reeds sedert de twaalfde eeuw, van de burgerij tegen Rome uitging. Die letterkunde slingerde den geesel der satire op het onbarmhartigst tegen de kerk, en bewaarde daarbij lang niet altijd de rechte maat. Niet zelden waren het de groote sommen door de geestelijke orden aan de maatschappij onttrokken, die, met nauwkeurigheid

berekend en breed uitgemeten, de satire scherpten of ook vergiftigden. Er is misschien geen boek dat zulk een invloed heeft uitgeoefend als de ook in Duitschland ijverig gelezen Decamerone van Boccaccio. In den loop van de 15de eeuw was het vooral de volkspoësie die bijna zonder eenige uitzondering aan de zijde der oppositie stond, en die juist nergens zich ontwikkelde en bloeide zoo als in Duitschland. Het is schier ongeloofelijk wat zij tegen de kerk durfde te zeggen, hoe zij hare gebruiken en misbruiken met hoon overlaadde en zelfs onbeschaamd zich aan profaneeren overgaf. Heinrich Bebel, een zoon van een boer in Zwaben uit dien tijd en dus een bevoegd getuige, heeft ons den dienst bewezen van al de anekdoten tegen Kerk en Kristendom te verzamelen, die in zijn jonge jaren in omloop waren. Daar verhaalde men elkander, dat Petrus het vasten had ingesteld om beteren aftrek te vinden voor zijn visch, en soortgelijke aardigheden meer, die juist geene fijne geestigheden zijn.

Met soortgelijk verzet heeft dat van Luther niets uit te staan. Hij is en blijft lang een vrome en schuchtere monnik; hij is het, om zoo te spreken, reeds eer hij in het klooster treedt, en wel ten gevolge van zijn geheele opvoeding. Hij wordt opgebracht met stokslagen en met den schrik des Heeren. In een zijner laatste werken, de verklaring van het boek Genesis, verzekert hij nog, dat, wanneer hij zijn natuurlijke geneigdheid volgt, hij altijd een hang in zich vindt tot boetedoening en zelfkastijding. Naar zijn eigen verhaal, kon hij zich als knaap en als jongeling Kristus niet anders voorstellen, dan als rechter gezeten op den regenboog; de eenige die hem liefde inboezemde was de Moeder Gods, tot wie hij ook gedurig bad, opdat zij haren zoon mocht vermurwen.

De omstandigheid, dat hij monnik wordt, is reeds kenmerkend voor zijn persoonlijkheid, vooral wanneer

men de naaste aanleiding in aanmerking neemt. De pest heerscht te Erfurt; de halve universiteit is gevloden. Op een wandeling naar het dorp Stotterheim overvalt hem een onweder. Hij gelooft de stem van den God der wraak te vernemen, een hevige donderslag doet hem van schrik ter aarde vallen. In zijn angst schreeuwt hij het uit: help mij, heilige Anna, zoo zal ik terstond monnik worden. Bedenken wij nu, dat Erasmus destijds reeds den *lof der Zotheid* geschreven had, dat er ook te Erfurt een geheele kring van humanisten woonde, bij wie Luther zich had kunnen aansluiten! In stede daarvan roept hij de Grootmoeder van Jezus aan en denkt hij haar te winnen door de gelofte die wij vernomen hebben! Hoe middeneeuwsch was die geest aangelegd en hoe weinig frissche levenslust zijn deel.

Verstandelijke twijfel bleef hem in het klooster vreemd. Zijn zielestrijd was des te heviger; wij moeten dien evenwel niet te veel moderniseeren. Die strijd was een strijd met den duivel, aan wiens bestaan hij even vast geloofde als aan dat van God. Niemand heeft zoo levendig, zoo aanhoudend met den duivel verkeerd als Luther. Bij anderen was de duivel veel meer dan bij hem een spooksel der verbeelding. Voor St. Antonius bijvoorbeeld neemt Satan allerlei zonderlinge gestalten aan. Het zijn geen bezoeken, het zijn visioenen die Antonius van den Verleider ontvangt. Bij Milton is de duivel een vervaarlijk titanisch gedrocht, iets fantastisch. Niets van dit alles bij Luther. Hij spreekt over den duivel zoo als wij over een bekende spreken. In de eenvoudigste en kalmste taal vertelt hij wat de duivel wil of doet en zegt. Hij haalt hem aan gelijk wij een schrijver aanhalen. Ook deze wending komt wel voor: als gij den duivel nu niet dit of dat antwoordt, dan zal hij enz.

Nog een ander verschil treft mij. Gewoonlijk is in den

duivel, — en weder van St. Antonius af, — de eigenlijke demon, de zinnelijkheid. Hiervan bij Luther geen spoor. Luther was geen wellustige natuur. Zijn huwelijk komt later op de meest prozaïsche wijze tot stand. Hij heeft dus den duivel niet gezien in de stormen van den hartstocht, maar in geestelijken zin bij klaar licht en dag. Daardoor wordt zijn pathologische toestand zeer ingewikkeld: een toestand van de hoogste zenuwspanning, maar waaraan men nauwlijks zeggen kan, dat eene over het algemeen ontstelde verbeelding haar aandeel had. De duivel was voor Luther hetgeen hij voor het dogma der kristelijke kerk tot in de elfde eeuw geweest was: de wettige eigenaar van den zondaar, en niet het minst de valsche redeneerder, te gevaarlijker naarmate hij meer van halve waarheden uitgaat en voet bij stuk houdt, en met zijn scherpe, geslotene dialektiek het arme menschenverstand zonneklaar bewijst dat God onrechtvaardig is, maaiende waar hij niet gezaaid heeft. Denkt u twee harten die elkander innig liefhebben, denkt u een derde daarbij die voortdurend wantrouwen tracht te wekken; die twee, zoo innig aan elkander verbonden, het zijn voor Luther God en het menschenhart, en die derde is de duivel. Deze kwelt hem voortdurend met allerlei vragen: «heeft God den mensch niet te zwak geschapen? Wat dunkt u van de uitverkiezing? Indien niemand zalig kan worden, tenzij door God daartoe uitverkoren, door wiens schuld gaat de mensch dan ter helle? Als God menschen, als God ook maar eenen enkelen mensch verloren laat gaan, zegt Luther, is hij dan een God van liefde?» Als Luther die vragen vernam, verbergde hij zijn aangezicht, verloor hij zijn bezinning; dan viel hij als dood ter aarde, en voor zijn verwilderd oog stond een wereld zonder God.

Dit is geene rhetorische overdrijving. Dat epileptisch nedervallen ter aarde van Luther, dat roerloos en als

met de starheid des doods blijven nederliggen bij hevige gemoedsbeweging, is even historisch als zijn vertwijfelen aan God. «Satan hat es wohl gemacht, dass ich nicht gewusst habe, ob ich todt oder lebendig sei, dass ich nicht wusste op ein Gott wäre.» En elders: «die Seele wurde gleichsam in den Höllenschlund hinabgestoszen und von ihm verschlungen», en nog elders: «die Anfechtung des Unglaubens ist eine solche Pein, dass sie sich mit Worten gar nicht beschreiben lässt». — Wat verder dat epileptische in Luther betreft, men weet dat bij Mohammed een hooge graad van epilepsie aangetroffen werd. Aan zonderlinge voorwaarden schijnen de groote dingen gebonden. Wij verwachten van de nieuwere beschaving nog altijd de mannen, die gelijk die bezetene van Mekka of die door demonen geplaagde van Erfurt de gedaante der wereld helpen veranderen!

Waar zal Luther nu zijn steunpunt vinden tegenover den duivel? Lang had men het Luther, zelfs toen hij reeds als hervormer was opgetreden, kunnen vragen dat hij zeer dikwijls zou geantwoord hebben: nergens anders dan in de roomsche kerk. Zeer dikwijls, niet altijd. Want van nu aan begint die besluiteloosheid, dat zonderling geven en nemen, waaraan hij alleen door zijn tegenpartij, als zijns ondanks, ontrukt zal worden.

Men moet geen oogenblik vergeten, dat Luther zijn formule: de rechtvaardiging door het geloof, gevonden heeft als roomsch geestelijke, van een roomsch geestelijke (Staupitz), en zonder in de verte te vermoeden dat dit hem buiten de palen der roomsche kerk zou moeten brengen. Men bedenke verder, dat hij zelfs op den 31sten Oktober 1517 geenszins met bewustheid als hervormer opgetreden is. Men spreekt altijd van die 95 stellingen *tegen* den aflaat. Ik vrees dat men die stellingen of niet, of niet met de noodige aandacht gelezen heeft, want er

staat met zoovele woorden in dat Luther den aflaat niet veroordeelt. Hij heeft het alleen op het misbruik gemunt. Reeds de algemeene titel bewijst het: «Disputatie van Dr. Maarten Luther ter verklaring van de kracht des aflaats.» In de wijze waarop de stellingen ter kennis van het publiek gebracht worden, — aangeslagen op de plaats waar dit voor akademische stellingen gebruikt was, — lag niets uittartends. Doch het volgende is afdoende: voor de 95 theses staat een voorrede, en daarin te lezen, dat hij volstrekt niets heeft willen leeren dan hetgeen als vast staande aangenomen wordt en aangenomen worden kan uit de H. Schrift, uit de door de roomsche kerk erkende kerkvaders van ontwijfelbaar gezag, en eindelijk uit de synodale en pauselijke besluiten. Dit ter wederlegging van de populaire voorstelling, volgens welke hij den 31sten Oktober met zelfbewustheid de fakkel had geworpen in den tempel van de groote Diana. Hij verklaart voorts uitdrukkelijk, dat hij geenszins aan zijn eigene meening de voorkeur wil geven boven alle andere meeningen. Ik wijs nog op thesis 69: «bisschoppen en zielverzorgers zijn gehouden, de kommissarissen van den aflaat met allen eerbied toe te laten;» maar inzonderheid op thesis 71: «wie tegen de waarheid van den aflaat spreekt, hij zij anathema en vervloekt.»

Jaren later, bij de vernieuwde uitgaaf, schrijft hij met een eenvoudigheid die hem eer aandoet: «deze propositiones toonen openlijk mijn schande, dat is mijn groote zwakheid en onwetendheid, welke mij genoopt hebben deze zaak met groote vrees en met veel beving aan te vangen. Ik wist toen veel niet, wat ik nu, Godlof, wel weet.»

Niemand was er die den verbazenden opgang der 95 Theses meer betreurde dan Luther zelf. Dat was mijn bedoeling niet, schrijft hij den 5den Maart 1518 aan Scheurl.

Hij zegt zelfs: ik heb er berouw van, want dat is niet de wijze waarop de gemeente ingelicht moet worden. Luther is dan nu ook vast besloten, zonder de goedkeuring van den Aartsbisschop van Mainz geen schrede verder te gaan op den ingeslagen weg. Er is geen twijfel aan: juist dit bestrijden van de misbruiken der kerk, terwijl hij op den grondslag der kerk bleef staan, maakte hem krachtig. Had hij dien verlaten, hij ware slechts een ketter meer geweest bij de vele ketters, die reeds sedert de elfde eeuw opgetreden waren en geen blijvenden indruk hadden achtergelaten.

Want hij is altijd nog zoo goed katholiek dat hij 30 Mei 1518 den Paus meldt, juist daarom de Theses te hebben uitgegeven opdat zijn eerbied voor 's Pausen sleutelmacht daaruit blijke. «Heilige vader, ik leg mij neder aan uw voeten met alles wat ik ben en heb. Aan u is het mij levend te maken of te dooden, mij goed of af te keuren; doe zoo als gij verkiest; uw stem zal ik erkennen als de stem van Kristus wiens stedehouder gij zijt.» — Goed roomsch, maar onverbiddelijk voor de misbruiken der kerk, dat is thans zijn ideaal. Hij heeft het bereikt, en voor het eerst van zijn leven is hij gelukkig. Het was een beminnelijke en sterkende illusie. Het gevaar van illusiën ligt niet daarin dat men ze heeft, maar in de hardnekkigheid waarmee men ze vasthoudt nadat men eigenlijk reeds grootere helderheid heeft. Aan dit gevaar is Luther niet ontkomen.

Hoe meer hij zich aan den Paus onderworpen wist, hoe krachtiger hij meende te mogen optreden tegen die geestelijken, van wie hij aannam dat zij tegen 's Pausen bedoelingen in handelden. Tegen deze kent zijn overmoed geen grenzen. Zijn taal, ook in geschrifte, is onbeschrijfelijk ruw en grof. Luther en Kalvijn zijn inderdaad de groote meesters in het schelden. Over dit verloochenen van den

geest, heeft hij, ofschoon bij herhaling opmerkzaam er op gemaakt, nooit eenig berouw gevoeld.

De Paus deelde geen oogenblik in Luther's illusie.

De monnik werd naar Rome gedagvaard, en inmiddels kardinaal Cajetanus last gegeven hem in verzekerde bewaring te nemen, en onder goed geleide naar Rome te zenden, tenzij hij voor Cajetanus vergeving wilde vragen.

Het kwam tot een onderhoud, en wel te Augsburg. Toen Luther het vertrek binnentrad, wierp hij zich naar zijn eigen verhaal, ter aarde. Den volgenden dag, nadat de kardinaal herroeping had geëischt, verklaarde Luther zich niet bewust te zijn van iets tegen den Bijbel, de kerkvaders, de pauselijke dekretalen of de gezonde rede geleerd te hebben, en zich te onderwerpen aan het oordeel en de billijke beslissing der kerk, ja van allen die het beter wisten dan hij. Deze verklaring was den kardinaal natuurlijk nog te dubbelzinnig; deze verlangde een eenvoudig: ik herroep. Luther weigerde, de kardinaal bleef bij zijn eisch; Luther weerstreefde, de kardinaal hield vol; van het eene woord kwam het tot het andere; aan beide zijden werd de drift wakker, en aan het ongemeen hevige tafreel kwam eerst daardoor een einde, dat Cajetanus Luther formeel wegjaagde en gelastte nooit weer onder zijn oogen te verschijnen.

Het opende hem de oogen niet. Den volgenden dag beproeft hij in een brief aan den kardinaal al wat de bemoedigste onderdanigheid uitrichten kon. Hij belooft zelfs over den aflaat te zullen zwijgen. De brief is van Oktober 1518. Hij had toen waarlijk wel reeds tot het besluit kunnen komen om òf te herroepen òf mannelijk den strijd te aanvaarden. Na door den kardinaal te zijn weggejaagd, had Luther hem niet meer moeten schrijven, dat hij de de humaniteit van Cajetanus erkent, alle vrees voor den kardinaal heeft afgelegd, en dat die vrees in een onge-

wone liefde is verkeerd, ja in een kinderlijke vereering. Hij besluit met den wensch, dat de kerk een duidelijke verklaring omtrent den aflaat geven moge, opdat hij òf tot geloof òf tot herroeping gedwongen worde. «Niets anders, schrijft hij woordelijk, begeer ik dan de kerk te hooren en te volgen.» Den anderen dag, reeds een tweede brief: «ik heb mij met al wat ik heb aan 's Pausen voeten neergeworpen, bereid te onderschrijven wat de Paus veroordeelt of goedkeurt.» Bij de ontferming van Kristus bezweert hij Cajetanus deze zijn volkomen onderdanigheid aan den Paus genadig te willen erkennen en haar bij den Paus te doen gelden.

Van den heldhaftigen hervormer is hier nog niet veel te bespeuren. De illusie is nog zoo volkomen, dat hij in dezen zelfden brief, waarin hij zich bereid verklaart alles te onderschrijven wat de Paus besluit, tevens verzekert, dat geen gezag ter wereld er hem toebrengen zal, iets tegen zijn geweten te zeggen of te doen. Veel komt hier zeker op rekening van de langzaamheid en het gebrek aan levendigheid van den duitschen geest. Geen andere geest had zoolang in de nevelen kunnen leven, en dat op vijf-en-dertig-jarigen leeftijd.

Tusschen moed en overmoed blijft hij wankelen. Te Wittemberg teruggekeerd, verneemt hij dat de keurvorst van Saksen hem openlijk in bescherming neemt, en de man, die den 18den Oktober nog aan 's Pausen voeten lag, schrijft plotseling den 11den December aan Dönk: «ik zal u mijn kleinigheden toezenden, waaruit gij zien kunt of ik met recht vermoed, dat de ware anti-krist aan het hof van Rome heerscht.

Blijft het nu bij dit vermoeden en is Luthers gedrag met dit vermoeden in overeenstemming? In 1519 belooft hij den pauselijken kamerheer von Miltitz een zendbrief aan de gemeenten te zullen richten, waarin hij elk ver-

maant de Roomsche kerk te volgen en haar te gehoorzamen. Zij komen tot de afspraak, dat de Paus een geleerden bisschop zal benoemen, die de artikelen zal aanwijzen die Luther te herroepen heeft. Zij nemen van elkander afscheid met een kus.

Ook schrijft Luther aan den «Antikrist», dat hij wel zou willen herroepen, indien hij slechts verwachten kon dat het iets baten zou. «Nooit heb ik bedoeld de roomsche kerk of uw Heiligheid te na te komen.... Ik zal nooit meer over den aflaat spreken». De beloofde zendbrief zag werkelijk het licht en was in alle punten roomsch rechtzinnig.

Het baatte hem niets. Rome kende Luther beter dan hij zichzelve kende, en op al de vriendelijke en onderdanige, maar op zelfmisleiding berustende verzekeringen van Luther antwoordde de Paus eindelijk met den banbliksem. Maar eer de kerkelijke ban uitgesproken werd, kwam het nog tot een zonderlinge onderhandeling.

Op het dispuut te Leipzig was het goddelijk gezag van den Paus door Luther ontkend, en men kan nu van zijnentwege grootere beslistheid verwachten. Kort daarop kwam dan ook zijn boek *aan den kristelijken adel der duitsche natie*, dat in koenheid wellicht alles overtreft wat hij ooit geschreven heeft. Het was zelfs revolutionair in de hoogste mate. Ook wordt de heftigste toon aangeslagen tegen het Pausdom, dat «in den afgrond der hel moge neergeslingerd worden.» Hij besluit met een aanroepen van Kristus, die des duivels nest te Rome moge uitroeien.

Nu zal de breuk toch onherstelbaar zijn! Dr. Eck was reeds in bezit van de pauselijke bulle die Luther uit de kerk stoote, maar zij was nog niet plechtig afgekondigd, ofschoon er reeds afschriften van in omloop waren. Miltitz wil nu nog een laatste poging aanwenden om de zaak te schikken. De bulle verkreeg toch eerst kracht,

120 dagen na haar afkondiging. Er was dus nog tijd om, indien Luther ter laatster ure wilde toegeven, naar Rome te reizen en met een ander pauselijk besluit terug te keeren. Miltitz verlangde mitsdien een samenkomst. Den 12den, zegge den twaalfden Oktober, vond zij plaats. Daar laat Luther zich verleiden tot de afspraak, dat hij binnen veertien dagen tijds den Paus een klein geschrift zal opdragen en dit geschrift van een brief aan zijn Heiligheid vergezeld zal doen gaan. Op deze koncessie hadden wij reeds niet gerekend, maar allerminst op het volgend vroom bedrog. Luther had geen bezwaar in den opdracht, geen bezwaar in den brief, maar hij vreesde dat men dezen zijn stap aan vrees voor de pauselijke bul zou toeschrijven. Nu moest er iets gevonden worden om den schijn weg te nemen alsof Luther zich door de pauselijke bul had laten intimideeren. Wat geschiedt daartoe? Luther zal zijn brief aan den Paus eenvoudig antidateeren; de zamenkomst had 12 Oktober plaats gehad. Luther dagteekende zijn brief van den 6den September, namelijk uit een tijd toen Dr. Eck nog niet met de bul aangekomen was.

De piafraus ware nog te vergeven, indien de brief zelf niet onuitstaanbaar ware. Hij begint met den Paus een weinig te streelen. Hij betitelt den Paus, dien hij in het geschrift aan den duitschen adel Zijne Zondigheid had genoemd, hij betitelt Leo als allerheiligste in God den Vader. Hij verzekert den Paus dat hij niet opgehouden heeft den pauselijken stoel het beste te wenschen met al de krachten zijner ziel. Het gelijkt op ironie, wanneer men weet dat hij in zijn boek aan den duitschen adel den pauselijken stoel in den afgrond der hel gewenscht had.

Het werd hoog tijd voor Luther dat de Paus zelf door de bulle aan al dit onmannelijk weifelen een einde- en Luther tot een hervormer maakte. Op dien gedenkwaardigen 10den December 1520 was hij eindelijk zichzelf.

Toen verbrandde hij de pauselijke bul met de woorden: «weil du den Heiligen des Herrn betrübet hast, so betrübe und verzehre dich das ewige Feuer.» Met één slag was hij veranderd; hij die zich nog zoo kort te voren aan de voeten van den Paus had neergelegd, beweerde nu, daags na die verbranding, op zijn kollege: «als gij u niet tegen de macht van den Paus verzet, kunt gij niet zalig worden.» En weldra zou hij zich voor Cesar te verantwoorden hebben. Den 28sten November was reeds het keizerlijk schrijven uitgegaan aan den keurvorst van Saksen, waarbij Luther gedagvaard werd naar Worms.

Men verlangde aldaar dat hij zijn werken herroepen zou. Naar de traditie moet hij geantwoord hebben: «Het is niet geraden iets tegen het geweten te doen; hier sta ik; ik kan niet anders, God helpe mij, Amen!» Het is vrij zeker dat hij die verklaring nooit heeft afgelegd. Wij hebben 15 berichten uit het jaar 1521. Veertien behelzen de traditioneele woorden niet, en, wat meer zegt, onder deze veertien bevindt zich juist de allergeloofwaardigste bron, namelijk het bericht van Spalatin. Men begrijpt volstrekt niet, waarom Spalatin die woorden zou weggelaten hebben, wanneer Luther ze werkelijk uitgesproken had.

Wat heeft Luther dan gezegd?

Zijn antwoord is veel karakteristieker, veel eenvoudiger, veel kernachtiger. Toen men van hem eischte te herroepen, zeide hij enkel: «Nee, ich will's nit thuun».

Men moet bovendien weten dat, volgens het bericht van al de ooggetuigen, o. a. van den engelschen gezant, Luther's houding te Worms zeer bescheiden, ja eenigszins bedeesd is geweest, hetgeen kwalijk passen zou bij die heldhaftige verklaring der legende. Ja, Luther heeft zelf later spijt gevoeld over de demoedige houding die hij te Worms aangenomen, — hij gebruikt de ongelukkige uitdrukking: *voorgewend*, — had.

Op Worms volgde de Wartburg. — Maar wat deed hem de Wartburg verlaten?

Wij zijn tot de tweede periode van Luthers leven genaderd. In de eerste was hij steeds aarzelende, maar tevens steeds vooruitgaande, in de tweede zeer beslist, maar tevens in eene voortdurende reaktie. Schuchter in het voorwaarts gaan en dapper reaktionnair, ziedaar de twee helften van het leven des mans, die toch met het volste recht de groote hervormer heet. Eerst was hij bevreesd zelf te ver te gaan, later bezorgd, dat anderen te ver zouden gaan; en dit te ver was meestal eensluidend met: verder dan hij zelf.

Deze bezorgdheid deed hem de Wartburg verlaten. Gedurende zijne gevangenschap waren namelijk zijne aanhangers bezig geweest met uit Luthers beginselen praktische gevolgen te trekken. Een paar pastoors in de nabijheid van Wittemberg hadden zich van het celibaat ontslagen; in zijne eigene kapel, daar ter stede, had een derde tegen het celibaat gepredikt als tegen een dwang, dien geen mensch het recht heeft zijnen evenmensch op te leggen; dertien Augustijner monniken hadden reeds het klooster verlaten; een van Luthers bekwaamste ambtsbroeders had de aanbidding van de hostie en de privaatmissen afgekeurd. Den 3den December 1521 waren studenten en burgers in de kerk gekomen, om de priesters te verjagen en de misboeken weg te nemen. Op kerstdag had Carlstadt de woorden weggelaten die de mis als een offer voorstellen, en het sakrament onder de beide vormen bediend. Eenige van de overgeestelijke sekte der zoogenaamde Zwickaner-profeten waren naar Wittemberg getogen, zeer ontevreden over hetgeen zij Luthers halfheid noemden, en hadden Carlstadts vrijmoedigheid versterkt. Het misgewaad was afgeschaft, de oorbiecht facultalief verklaard; vasten en beeldenvereering waren prijsgegeven. De ge-

meenteraad van Wittemberg had de beweging niet kunnen tegenhouden. Zelfs had dit radikalisme de wetenschappelijke studie niet gespaard, en, onder den indruk gewis van het onvruchtbare karakter dat zij toen vertoonde, die studie zelve voor onnoodig uitgemaakt, terwijl alles van de onmiddelijke ingeving des Heiligen Geestes werd verwacht. Kortom in Luthers eigene stad vierde het afgetrokkene beginsel, waartoe men logisch Luthers denk- en handelwijze kon terugbrengen, eene volstrekte zegepraal. Zou die overwinning bevestigd worden? En zoo niet, wie zou haar keeren?

Luther zelf. Hij ijlde daartoe van de Wartburg, ten diepste beleedigd, zoo luidt zijne uitdrukking; misschien ook wel gekrenkt in zijne eigenliefde. Wie verdraagt het, dat anderen, naar hun inzicht, de gevolgen trekken uit onze beginselen? Wie wil hetgeen bij ons zelven de veelzijdigheid en de volheid des levens bezit tot eene afgetrokkene formule teruggebracht zien, waarmede men dan te werk gaat als met eene wiskunstige stelling? Velerlei vloeit dus samen om Luthers verzet te verklaren en zijne inkonsekwentie en reaktie natuurlijk te doen schijnen. Maar een onderscheiding mag hier niet veronachtzaamd worden. Al is het onbetwistbaar, dat Luthers verzet tegen Carlstadt en de Zwickaners voor zijn werk voordeelig is geweest, daar het de hervorming verhinderde, zich op de gewone paden der utopisten te verloopen, zoo blijft het de vraag, of dit verzet alleen de vrucht was van Luthers praktische wijsheid, en vooral of hij zijne praktische wijsheid niet overdreven heeft ten gevolge eener angstvalligheid die te veel berekent, en door organiseerende kracht poogt te vergoeden wat door het te kort schieten van scheppende kracht ontbreekt.

Den 7den Maart 1522 kwam hij te Wittemberg aan. Het was een Vrijdag; reeds den volgenden Zondag trad

hij op, en begon toen die vijf-en-twintig laatste jaren van zijn leven, waarin hij met de gebiedende, ja vaak te despotische kracht zijner persoonlijkheid, onder steeds toenemende verbittering zelfs tegen zijne aanhangers en zijne vrienden, altijd onverdraagzamer voor hetgeen niet met zijne dikwijls zoo willekeurige meeningen strookte, zich tot een nieuwen Paus opwierp, en tot de hervorming der kristelijke Kerk en de bevrijding van den menschelijken geest een oppermachtig, en soms noodlottig «Tot hiertoe en niet verder» sprak.

Carlstadt werd afgezet; een geschrift van hem, dat reeds ter perse was, geschorst: de Zwickaners, ofschoon er, gelijk hijzelf later toegaf, in zijn binnenste wel sympathie voor hen was, werden afgewezen met het woord: God bestraffe u, satan; de kinderdoop werd gehandhaafd, naar roomsch-katholieke zienswijze, als een middel ter verdrijving van den duivel, en op grond van de overweging, dat het geloof der jonggeborenen juist daarom Gode veel welgevalliger moest zijn, omdat het zonder bijmenging was van de immers in hen nog niet ontwaakte rede. En wierp men hem tegen, dat, volgens Paulus, het geloof uit het gehoor is, zoo antwoordde Luther, dat de jonggeborenen, als zij wegens de doopplechtigheid in de Kerk worden gebracht, het Evangelie hooren en noemt hij dit een geestelijk hooren. Reeds hier vertoont zich bij Luther die volstrekte verwerping van de rede, die hij van de scholastieke wijsbegeerte der roomsche Kerk in hare laatste ontwikkelingsperiode overgenomen, of wellicht juister, overgeërfd had, want men neemt zoo iets niet over. Ook verdient het opmerking, dat de doop insgelijks door Luther verdedigd wordt op grond van de algemeenheid en den langen duur der overlevering omtrent dit gebruik.

Nog enger sloot Luther zich, gelijk men weet, bij de Roomsche Kerk op het stuk van het avondmaal aan. Men

maakte hem opmerkzaam op het bijbelwoord: de Rots is Kristus, en vroeg hem of hij ook hier dat woord *is* even letterlijk nam als in de uitspraak: dit is mijn lichaam. Hij redde zich met de rationalistische uitvlucht: Kristus kon toch geen rots zijn. Waarom kon Kristus dan wel brood zijn? Op dit stuk bleek hij bij toeneming onhandelbaarder, en toen eindelijk op de samenkomst te Marburg uitgemaakt zou worden of, wegens zijne onmogelijke uitlegging van de woorden der inzetting van het Avondmaal, de twee groote afdeelingen der protestantsche kristenheid voor eeuwen uit elkander zouden gaan, weerstond Luther veler, zelfs Melanchtons, smeekingen, en, terwijl hij op alle argumenten en logische redeneeringen stijfhoofdig antwoordde: ik heb geen verstand van de mathematica, schreef hij met groote letters de woorden *dit is* op de tafel, ten blijke dat hij geene haarbreedte van zijne opvatting week, eene onverzettelijkheid daarmede aan den dag leggende, die de nauwgezetheid van zijn geweten grooter eer aandoet dan zijn verstand. Later beschouwde hij Zwingli's sneuvelen op het slagveld, niet als den dood van een martelaar, maar als een straf van God. — Het was voor hem inderdaad eene gewetenszaak. Hij erkent zelf, dat de zwingliaansche opvatting hem tegenover Rome uitnemend ware te stade gekomen, en dat hij haar in '19 toen hij over het Avondmaal nog minder had nagedacht, waarschijnlijk zou hebben aangenomen, ware zij hem destijds reeds bekend geweest. Doch, voegt hij er bij, nu kan ik niet anders, de tekst is mij te machtig. De zwakke zijde van het protestantsche schriftbeginsel is zelden duidelijker aan het licht getreden. Hetgeen Luther werkelijk te machtig voorkwam, was niet de tekst, maar zijne uitlegging. Hij was inderdaad niet onder de heerschappij van het schriftwoord, maar onder de heerschappij van eene ongerijmde exegese.

Die exegese zelve hing weder met iets anders samen. Wanneer Luther bijkans in alle opzichten eene te materialistische beschouwing van den godsdienst en van de behoeften der kerk toegedaan was, zoo laat zich dit het gereedelijkst verklaren uit den toestand van voortdurende reaktie waarin Luther zich tegen het zeker eenzijdig spiritualisme van Carlstadt en de Zwickanerprofeten bevond. Niets is schadelijker voor de waarheid van ons innerlijk bestaan dan een geest van reaktie tegenover personen of richtingen. Door dien geest geleid, misleid, hoort men niet meer zuiver wat eigen beginsel en overtuiging ingeeft. Indien het redelijk ware, iets in de Geschiedenis te betreuren, zou men zijn leedgevoel willen uiten over dat noodlottig samenvallen van het Zwickaner profetendom met het aanvangen van Luthers werkzaamheid onmiddellijk na de breuk met Rome. Dien ten gevolge heeft Luthers beginsel zich nooit vrij en zelfstandig kunnen ontwikkelen, en heeft het den schijn alsof zijne geheele werkzaamheid geen ander doel had dan om van de kerk een groot politie-instituut te maken ter afwering van het gevaar dat van overgeestelijke richtingen dreigde. Dat gevaar, dat zeker niet te miskennen valt, kan in ons oog slechts vergroot worden, wanneer men zich, uit vrees daarvoor, aan een ander niet minder ernstig gevaar blootstelt, aan dat van het zichtbare, het geordende, het officieele een ruimer plaats toe te kennen dan met een oprecht geloof aan zedelijke machten bestaanbaar schijnt.

Zijne kleinmoedigheid blijkt inzonderheid uit zijne denkbeelden omtrent het bestuur der kerk. Moest de kerk vooral policie uitoefenen, zoo moest dat bestuur krachtig zijn. En dan scheen het ook maar het doeltreffendst de keus van den predikant aan den Gemeenteraad op te dragen, wanneer namelijk die raad uit leden van de evangelische kerk bestond, en vervolgens dien predikant

zelven met een schier onbeperkt en onfeilbaar gezag te bekleeden. Zonder die geschriften van Luther gelezen te hebben, die met dit onderwerp in betrekking staan, maakt men zich geen denkbeeld van de overdrijving waarmede Luther van het officiëele geestelijke ambt spreekt. Hem op het punt van den predikant, of de zoogenaamde Brieven van Ignatius op het punt van den bisschop te lezen, is schier geheel één. De gemeente mag niets doen zonder den predikant. Men woont in eene gemeente waar de geestelijke zijne plichten verzuimt; men ziet hoe de gemeente verachtert. Men wil door onderwijs en huisbezoek het ontbrekende naar vermogen aanvullen: Luther verbiedt het u uitdrukkelijk, zoodra de predikant van de plaats er zich tegen verklaart. Het ondubbelzinnigst spreekt in dit opzicht zijn geschrift van het jaar 1532, waarvan de titel reeds kenmerkend is: *Von den Schleichern und den Winkelpredigern.* Hier onderscheidt hij tusschen de Profeten en het «gepeupel» in de gemeente van hem wiens eerste apostelen visschers waren. Profeten zijn alleen de wettig geordende predikanten.

Men heeft Goethe zijn «Werke der Kunst sind nicht für den Pöbel da» als onvergeeflijken aristokratischen trots aangerekend. Luther had reeds twee en een halve eeuw te voren «dem Pöbel» het evangeliseeren verboden.

En men wane niet, dat hij niet al de gevolgen van dit verbod heeft ingezien of aanvaard. Het tegendeel zal weldra blijken.

Aan het einde van ons vorig artikel over den hervormer, hebben wij reeds op zijne aristokratische verachting van het «gepeupel» in de gemeente de aandacht gevestigd. Aan niet geordende predikanten werd, gelijk wij zagen, door Luther elke openbare evangelieverkondiging eenvoudig verboden. Dit vermeldende, gaven wij tevens te kennen, dat Luther zich uitnemend rekenschap heeft ge-

geven van de geheele strekking dezer verbodsbepaling. Hij aanvaardt zoozeer alle hare gevolgen, dat het ambt in zijn oog onaantastbaar is, zelfs wanneer het bekleed wordt door iemand, die naar Luthers eigene overtuiging, niet de waarheid verkondigt. Maar wanneer ik dan als Lutheraan woon in eene gemeente waar de officiëele prediker, de man van het ambt, een roomsch-Katholiek priester is, dan zal ik toch wel mogen, dan zal ik toch wel moeten protesteeren, en gehouden zijn, Luthers eigen voorbeeld te volgen? Zacht wat! Wat Luther gedaan heeft, moogt gij daarom nog niet doen. Zie hier wat Luther u veroorlooft: gij moogt tot dien roomsch-Katholieken priester gaan, en hem vragen of hij goedvindt, dat gij de zuivere evangelische leer predikt. Vindt die priester dat niet goed, dan.... moet gij Gode meer gehoorzamen dan de menschen, en u het heil der arme zielen aantrekken en u aan inwendige zending wijden?.... ach neen. Van al die door het Engelsche Methodisme in zwang gebrachte uitdrukkingen weet Luther nog niets; dan moet gij, zegt hij, het stof van uwe voeten afschudden en alles laten zooals het is: «Lehren sie nicht recht, voegt hij er bij, was geht dich das an? Darfst du doch nicht Rechenschaft davon geben». Sterker, ondubbelzinniger kan hij niet verklaren, dat hij bereid is zelfs de belangen van de waarheid aan die van het hiërarchisch gezag ten offer te brengen. Op die wijze liep hij zeker geen gevaar van een overdreven spiritualisme binnen te halen. Maar welk eene versteening ging daardoor Luthers werk niet te gemoet! Wanneer de Génestet dus in het bekende Leekedichtje aan eene uitsluitende en onverdraagzame rechtzinnigheid, meer geestig dan historisch gerechtvaardigd, vraagt of Luther het met haar wel houden zou, heeft deze rechtzinnigheid het volste recht een bevestigend antwoord te geven. Ook zijne uitlegging van den 82sten

Psalm (1530) verdient hier onze aandacht, en bewijst dat in Luthers geest de hervorming geen voortdurend protesteeren, evenmin als een algemeen priesterschap der geloovigen bedoelde. Luther bedoelde eenvoudig zijne leer te stellen in de plaats van die der roomsche kerk, en haar door middel eener wel geordende geestelijkheid ongeschonden aan de toekomst over te leveren van geslacht tot geslacht. Luther tot den held der gewetensvrijheid te maken, is derhalve zoo onhistorisch mogelijk. Met dit afgetrokken beginsel blijft hij geheel onbekend. Hij heeft zijn eigen geweten vrij gemaakt, naar zijne overtuiging de dwaling uitgeschud, de waarheid gevonden: nu is de kerk waar zij zijn moet, en verdere tegenspraak of afwijking schijnt hem even zoo weinig oirbaar als aan Kalvijn. Dat de Kerk hem op dit punt niet gehoorzaamde, dat de geloovigen zich niet onder zijn schepter bogen, ontstemde hem in de hoogste mate, en vraagt men, wie het meest kwaad gesproken heeft van die eerste gemeenten, die den band met Rome verbroken hadden, zoo moet geantwoord worden: Luther zelf. Luthers afgeven op de Lutheranen grenst aan het ongeloofelijke. Men heeft inderdaad slechts de keus: men moet óf op gezag van Luther aannemen, dat die eerste kerken uit een ellendig samenraapsel van onwaardigen bestonden, óf dat Luther gemeenten belasterd heeft, die hem niet als een nieuwen paus voor onfeilbaar hielden. Want zijne leer, zijn dogma is hem van nu aan zoozeer hoofdzaak, dat hij het zelfs veel noodiger noemt, tegen de roomsche dwalingen dan tegen onzedelijkheid te prediken. Ja, in zijn kommentaar op *Genesis*, een zijner laatste werken, zegt hij met zoovele woorden: «Es liegt weit nicht so viel am Leben als an der Lehre."

Vooral met het jaar 1525 beginnen Luthers bittere klachten over den zedelijken toestand en de ondankbaarheid

zijner gemeenten. Onze Evangelischen, schrijft hij, zijn zevenmaal erger dan zij vroeger waren. «Denn nachdem wir das Evangelium gelernt haben, so stehlen, lügen, trügen, fressen und saufen wir und treiben allerlei Laster.» Veel stelt hij op rekening van hetgeen hij noemt de eentoonigheid der rechtvaardigingsleer, die velen doet verslappen. Eens gevoelt hij er bijna berouw over, dat hij de zaak ooit begonnen is, en maakt de grootste moedeloosheid zich van hem meester. Ja, de slechte stemming waarin hij te dikwerf verkeert, maakt den omgang met hem zoo moeilijk, dat zelfs Melanchthon het nauwelijks meer uithouden kan en, naar luid zijner brieven, slechts hoopt, dat Luther in zijne drift zich nog eens zal laten verleiden om hem, Melanchton, uit Wittemberg te verjagen; zoo zou het ondragelijke leven een einde nemen. Ook de bevriende Amsdorf acht het onmogelijk, dat iemand met Luther in vrede leve. Een brief van Kalvijn aan Luther, ofschoon vol plichtplegingen, durft men hem niet te overhandigen, juist omdat die brief van Kalvijn kwam, zijne wederpartij op het stuk van het Avondmaal en waarvan alleen de dweepzuchtige overdrijving een afkeurend oordeel verdiende, had Luther slechts woorden van onderdrukking en wraak. De overheid, zegt hij, moet geen erbarmen hebben, het uur des toorns en des zwaards is gekomen. Men moet er op inhouwen, en wie in dien krijg tegen de boeren viel, hem kende Luther reeds bij voorbaat de cerepalm des martelaars toe, juist gelijk de Pausen eens het Paradijs beloofd hadden dengenen, die aan de kruistochten deel namen. Luther roept al de hartstochten wakker tegen die arme boeren gelijk weleer een Innocentius III het had gedaan tegen die arme Albigensen. Of wat was het anders wanneer wij Luther in zijn geschrift tegen de boeren hooren uitroepen: «drum, liebe Herren, steche, schlage, würge, sie, wer da kann. Bleibest

du darüber todt, wohl dir, seliglichern Tod kannst du nimmermehr überkommen.» Zoo wekte hij op tot bloedvergieten omdat zijn blik te beperkt was, om den rechtmatigen kern dier beweging te erkennen en zijn geloof te kleinmoedig om het gevaar, dat ongetwijfeld met deze beweging verbonden was, mannelijk te trotseeren. Het was genoeg, dat de boerenopstand de hand reikte aan de onkerkelijke Zwickauerprofeten om Luthers reaktiegeest tot dit uiterste van bloeddorstige razernij te brengen, tot dien graad van verblinding, die hem, naar zijne eigene uitdrukking, in de zegepraal der Boeren niets minder dan het einde der wereld deed vreezen. Men vindt hier toch geheel den monnik terug, die de wereld met hare behoeften niet kent. Dit geschrift is van '25. Vergeten wij niet, dat Luther eerst in het eind van '24, dat is, op een-en-veertig-jarigen leeftijd de monnikskap had afgelegd.

Wij hebben in deze artikelen slechts eenige lijnen willen aangeven, die eene waarlijk historische behandeling van Luthers persoon en arbeid zou hebben uit te werken. Uit het aangevoerde moge niemand opmaken dat Luther geen aanspraak heeft op zijn hervormersnaam, maar wel moge men er uit afleiden, dat een hervormer een geheel ander wezen is dan men zich nog te dikwerf voorstelt. De ware hervormer is niet de man, die de brandende fakkel in den ouden tempel werpt; de ware hervormer is niet de radikaal die zijn programma, niet slechts voor de naaste toekomst, maar voor alle volgende tijden geheel gereed heeft. Zulk een geest pleegt op zijne tijdgenooten geen of weinig vat te hebben, hij die iets nieuws tot stand zal brengen, moet niet beginnen met dit te willen doen, moet beginnen met zelf diep in het verleden geworteld te zijn, dat verleden oprecht liefhebben, het heden, dat hem onbevredigd laat, naar dat verleden willen ver-

anderen en daardoor zich gedwongen gevoelen om tegen de misbruiken, die hij om zich heen vindt op te komen. Zonderlinge tegenstrijdigheid, maar de eerste noch de laatste in deze wereld die schier uit louter tegenstrijdigheden is samengesteld: de mannen die voor de toekomst arbeiden moeten de vrienden van het verleden zijn, en aan deze hunne liefde de kracht ontleenen om hunne stem tegen het bestaande te verheffen. Geesten die zoo gezind zijn, bieden ook juist daardoor aan velen eene aantrekkelijke zijde, en kunnen nooit de angst inboezemen die de meerderheid overvalt, zoodra zij in de richting van eene geheel onbekende toekomst dreigt te worden voortgestuwd. Maar zeg haar, dat de toekomst tot welker verwezenlijking men haar oproept, slechts eene herleving zal zijn van hetgeen de verbeeldingskracht zich in het verleden met ideale kleuren afmaalt, en vrees maakt plaats voor moed. Herstel van het oorspronkelijke dat latere geslachten hebben doen verbasteren is daarom altijd de leus geweest van godsdienstthervormers. Het zal vooreerst wel zoo blijven.

ERNEST RENAN.

Renan heeft onlangs het vierde deel uitgegeven van zijn *Histoire des Origines du Christianisme*, waarvan het eerste deel onder den bijzonderen titel van *Vie de Jésus* zulk een algemeene belangstelling heeft gevonden. Aan de volgende deelen, die met kleine tusschenruimten na elkander het licht zagen *les Apôtres*, *Saint-Paul*, *l'Antichrist* is tot nog toe niet dezelfde belangstelling ten deel gevallen. Zijn Leven van Jezus beleefde dertien uitgaven, deel twee en drie hebben het zelf niet tot een tweede uitgave gebracht. Het verschil is groot. Voor een deel kan het verklaard worden uit het verschil van onderwerp: Er zijn meer menschen nieuwsgierig naar hetgeen een man als Renan van den stichter des kristendoms zegt dan naar hetgeen hij mede te deelen heeft van de onderscheidene apostelen. Het publiek is bang voor, en tevens belust op ketterijen, het kan eerder verwachten die in een Leven van Jezus dan in een werk over de eerste zendelingen des kristendoms te vinden. Voor een ander deel moet de afnemende belangstelling liggen aan den overweldigenden indruk, dien de staatkundige gebeurtenissen van de jaren

op velen hebben te weeg gebracht. Eindelijk komt hier de persoonlijkheid van Renan als schrijver in aanmerking. Schrijft hij voor geleerden of voor een ruimer kring van lezers? Soms schijnt hij het met zijn aanspraken op wetenschappelijkheid ernstig te nemen, dan weder glijdt hij over moeilijke, vooral kritische vragen met een gemakkelijkheid heen, die met wetenschappelijken ernst onbestaanbaar is. Een geleerde is hij vaak te oppervlakkig, den oppervlakkige te geleerd. Van daar dat hij in den laatsten tijd minder gelezen wordt.

Ernest Renan, geboortig uit Bretagne, heeft een tijd lang de opleiding van een Roomsch geestelijke ontvangen in het seminarie Saint-Sulpice te Parijs, dat destijds bestuurd werd door den tegenwoordigen Bisschop van Orleans, den befaamden Mgr. Dupanloup. Renan heeft den schrijver dezer regelen meer dan eens verzekerd, dat Dupanloup gunstig op hem gewerkt heeft; niet, men vermoedt het reeds, omdat die geestelijke hem de ware wetenschappelijke methode zou hebben aangewezen, maar omdat Dupanloup aan zijne seminaristen groote vrijheid liet ten aanzien van hunne tijdsbesteding. Die zich aan het overgeleverd onderwijs wilde houden, liep in dat seminarie Saint-Sulpice geenszins gevaar van zijn geloof door zijn wetenschap gekweld te zien: hij kon rustig insluimeren en voortdommelen op het oorkussen der katholieke scholastiek; maar wie dit liever niet deed, en de talrijke uren, die overschoten, aan eigen studie wilde wijden, hij vond zich nooit belemmerd. Het is dus niet anders: middellijk heeft zijn hoogeerwaarde den aartsketter Ernest Renan op zijns hoogeerwaarden geweten. Dupanloup zal er waarschijnlijk nooit van verwittigd zijn, en er zich misschien nog dikwerf over verwonderen hoe zijn inrichting zulk een schrijver als Renan heeft kunnen uitbroeden.

Iets van den Roomschen geestelijke kleefde Renan nog aan, toen hij die inrichting reeds eenigen tijd verlaten had, en als bibliothekaris in de Bibliothèque Mazarin werkzaam was. Hij had toen geheel het uiterlijk en de manieren van een kapellaan. Men zag het hem aan, dat hij buiten de wereld was opgevoed, en haar niet kende. Ook kenmerkte hij zich, behalve door een gelaat, dat geenszins aan Apollo herinnerde, door die zekere linkschheid in het dagelijksch leven die, naar zijne eigene verzekering, aan de bewoners van Bretagne, aan die nakomelingen der oude Kelten eigen is. Zijne Keltische afkomst is Renan namelijk zoo weinig geneigd te verloochenen, dat hij in de voorrede van zijn, in 1859 uitgegeven, *Essais de morale et de critique*, botvierende aan zijn onmiskenbare voorliefde voor de apostrofe, zijn voorvaderen op de volgende wijze aanspreekt.

«Nous autres Bretons, ceux surtout qui tiennent de près à la terre et ne sont éloignés de la vie cachée en la nature que d'une ou deux générations, nous croyons que l'homme doit plus à son sang qu'à lui-même, et notre premier culte est pour nos pères. J'ai voulu une fois dans ma vie dire ce que je pense d'une race que je crois bonne, quoique je la sache capable, quand on exploite sa droiture, de commettre bien des naïvetés. Les vieux souvenirs de cette race sont pour moi plus qu'un curieux sujet d'étude; c'est la région ou mon imagination s'est toujours plu à errer, et où j'aime à me réfugier comme dans une idéale patrie....

«O pères de la tribu obscure au foyer de laquelle je puisai la foi à l'invisible humble clan de laboureurs et de marins, à qui je dois d'avoir conservé la vigueur de mon âme en un pays éteint, en un siècle sans espérance, vous errâtes sans doute sur ces mers enchantées où notre père Brandan chercha la terre de promission; vous con-

templâtes les vertes îles dont les herbes se baignaient dans les flots; vous parcourûtes avec saint Patrice les cercles de ce monde que nos yeux ne savent plus voir. Quelquefois je regrette que votre barque, en quittant l'Irlande ou la Cambrie, n'ait point obéi à d'autres vents. Je les vois dans mes rêves, ces cités pacifiques de Clonfert en de Lismore, oû j'aurais dû vivre, pauvre Irlande, nourri du son de tes cloches, au récit de tes mystérieuses odyssées. Inutiles tous deux en ce monde, qui ne comprend que ce qui le dompte ou le sert, fuyons ensemble vers l'Éden splendide des joies de l'âme.... Consolons-nous par nos chimères, par notre noblesse, par notre dédain. Qui sait si nos rêves à nous, ne sont pas plus vrais que la réalité? Dieu m'est témoin, vieux pères, que ma seule joie, c'est que parfois je songe que je suis votre conscience, et que par moi vous arrivez à la vie et à la voix.»

Ik heb mij de moeite gegeven deze bladzijde uit te schrijven, omdat zij ons Renan in vele zijner eigenschappen teekent. Hij is dichter, hij is gevoelvol, niet zelden eenigszins sentimenteel, en de dichterlijke verheffingen waaraan hij zich bijwijlen overgeeft moeten bij hem het gemis vergoeden van dien gloed die aan echte overtuiging ontleend wordt. Overtuigingen heeft Renan namelijk niet. Hij is veeleer de beminnelijkste onder de sceptici. Het Boek *de Prediker* heeft hij ergens het meest geïnspireerde boek des Bijbels genoemd. Indien hij aan iets gelooft, het is aan de ijdelheid der dingen; indien hij van iets overtuigd is, het is hiervan, dat het leven, ook het schijnbaar gelukkigste en belangrijkste niets anders is dan een droom, een zelfbegoocheling. Wijsgeer te zijn is, volgens hem, tot dit inzicht te zijn gekomen. De grootheid van een geschiedkundig persoon meet hij af naar de mate waarin die persoon meer doordrongen is van het onbeteekenende zijner eigene uitzichten en handelingen. Spre-

kende over de nog onbesliste vraag of de apostel Paulus zijn dood gevonden heeft te Rome, tijdens en ten gevolge van de eerste vervolging der kristenen door Nero, dan wel in het verre westen, schrijft Renan (*l'Antichrist*, bl. 200: Certes, une mort obscure pour le fougueux apôtre a quelque chose que nous sourit. Nous aimerions à rêver Paul sceptique, naufragé, abandonné, trahi par les siens, seul, atteint du désenchantement de la vieillesse; il nous plairait que les écailles lui fussent tombées une seconde fois des yeux et notre incrédulité douce aurait sa petite revanche si le plus dogmatique des hommes était mort triste, désespéré (disons mieux, tranquille), sur quelque rivage ou quelque route de l'Espagne, en disant lui aussi. *Ego erravi!* (ik heb gedwaald).»

Het scepticisme van onzen tijd en Renan is er een der sprekendste voorbeelden van, — verschilt in menig opzicht van het scepticisme, gelijk het zich in de zestiende en zeventiende eeuw in Frankrijk heeft geopenbaard. Het verschil treedt terstond aan het licht, zoodra men de twee namen Montaigne en Renan naast elkander plaatst. Montaigne en zijn geestelijke kinderen zijn sceptisch krachtens een zekeren oorspronkelijken aanleg van hunnen geest, welke aanleg in hooge mate ontwikkeld is geworden door het schouwspel der dogmatische twisten, die in de genoemde eeuwen aan de orde van den dag waren. Het was hun niet mogelijk Protestanten Katholieken, Katholieken Protestanten, Lutherschen Kalvinisten, Kalvinisten Lutherschen, Jesuiten Jansenisten, Jansenisten Jesuiten te zien vervolgen of verketteren, — terwijl elke sekte ten diepste overtuigd was van de uitsluitende en volstrekte waarheid harer eigene beschouwingen maar ook tevens van haar wederpartij de zwaarste beschuldiging van verraad aan de waarheid te hooren kreeg, — zonder een zeker, en altijd toenemend wantrouwen te leeren voeden

jegens de onbedriegelijkheid van dat innerlijk gevoel van zekerheid, waarop elk geloovige zich zoo gaarne beroept. Heeft elk zulk een gevoel, en kan elk op ieder oogenblik iemand ontmoeten die niets liever verlangt dan hem aan te toonen met hoe weinig recht hij dat gevoel van zekerheid koestert, zoo schijnt het geesten als Montaigne het veiligst zich in het geheel niet over te geven aan die innerlijke bewustheid van de waarheid te bezitten, welke zich bij wijlen van den mensch, ook van den ongeloovigste meester maakt. Waarom zal men de prooi worden van hetgeen niet onmogelijk louter begoocheling is. Men ziet het, dit is een inzonderheid praktische overlegging. Men wil niet gaarne de speelbal zijn van een zelfbedrog, men wil zich bovenal bewaren van de besmetting van het dogmatisme met den aankleve van dien, een aankleef samengesteld uit dweepzucht, verbittering, geestelijken hoogmoed, vervolging van andersdenkenden. Dit scepticisme, het scepticisme der zestiende en zeventiende eeuw, ontkent niet zoozeer in beginsel het bestaan of het bestaansrecht van eene volstrekte waarheid, hare kennis acht het eenvoudig niet voor den mensch weggelegd; het tegendeel te beweren, acht het voor alle dingen een onvoorzichtigheid, een vermetelheid. Uit dien hoofde treedt dát scepticisme ook zelden of ooit aanvallender wijze op; het ijvert voor niets; het is er geenszins op uit, onwaarheden aan het licht te brengen, het gezag van oude overleveringen te ondermijnen. Integendeel, het eerbiedigt gaarne, en zooveel het kan, de openbare meening, vooral, het is waar, in het godsdienstige, maar ook ten aanzien van al het overige. Het wil geen nieuwe sekte vormen, zich niet zonderling aanstellen, de algemeene opmerkzaamheid niet op zich vestigen, de hitte van den strijd niet vermeerderen; het is bovenal op rust bedacht, uit- en inwendig, op bezadigdheid, op een kalm oordeel. Het is ook geens-

zins wanhopig of lijdend; het beziet veeleer de wereld met een zachte ironie, met een gewaarwording die naar oprecht medelijden zweemt, een medelijden dat vooral door den aanblik van anderer dweepzucht en ingebeelde wijsheid wordt opgewekt.

Van een anderen aard is het scepticisme der negentiende eeuw dat in geesten, als Renan zijne vertegenwoordigers heeft, en het loont de moeite dit met een enkel woord te doen uitkomen. In het hier bedoelde verschil, zal het niet moeilijk vallen een der algemeene karaktertrekken onzer eeuw terug te vinden.

Het scepticisme van een Montaigne is gelijk wij zagen, een praktische richting, een voorzichtige levenswijsheid, die zich uit het gedrang der strijdende partijen houdt en aan alle hartstochtelijkheid vreemd blijft. Anders, wij deden het reeds opmerken, is het scepticisme onzer eeuw gelijk het ook door Renan vertegenwoordigd wordt. Zijn onderscheidend kenmerk ligt aan de wijze van zijn ontstaan. In de wording van Montaigne's scepticisme is iets toevalligs. Denk u een anderen tijd, andere omstandigheden, minder partij- en godsdiensthaat rondom hem, en Montaigne had des noods voor een ten slotte geloovigen geest kunnen doorgaan. Zelfs nu ligt er over vele zijner uitspraken een zacht godsdienstige tint. Aan het scepticisme onzer eeuw daarentegen kleeft niets toevalligs. Het is niet de vrucht van bepaalde tijdsomstandigheden of van een bepaalden aanleg van den geest. Het is geworden, geworden met noodzakelijkheid uit de ontwikkeling van twee takken der wetenschap: van de studie der wijsbegeerte en van de studie der geschiedenis.

Die wijsbegeerte, die wij de kritische filosofie noemen, heeft ons leeren inzien, dat, niet het geheel onzer voorstellingen het meer of minder getrouwe beeld is van de zoogenaamde werkelijkheid, maar dat, omgekeerd, het-

geen elk voor de werkelijkheid buiten zich aanziet slechts de weerkaatsing is van zijn eigen voorstelling. Hetgeen men met een kunstterm het objektieve noemt heeft daarmede opgehouden te bestaan, en dus opgehouden een maatstaf op te leveren, waaraan wij ooit onze opvatting van de dingen zouden kunnen toetsen. Al wat den man van wetenschap in onderscheiding van den onwetenschappelijke verleend is, bestaat daarin dat hij kontrôle kan uitoefenen over de volgorde zijner voorstellingen en over de gevolgtrekking die hij uit zijn voorstellingen afleidt.

De beteekenis van dit resultaat is verhoogd door de uitkomst waartoe de beoefening der geschiedenis heeft geleid. Zij toch heeft de dogmatische richting, die vroeger in het menschelijk denken heerschte, ondermijnd door ons de wording en ontwikkeling te doen aanschouwen ook van datgene waarvan men weleer aannam dat het op bovennatuurlijke wijze aan de menschheid was medegedeeld, dat het om zoo te spreken, uit den hemel was gevallen. Gelijk het aanteekening houden van den burgerlijken stand der inwoners van een land eerst den nieuweren tijd ter harte gaat, zoo is men ook slechts sedert kort er toegekomen aan instellingen, overtuigingen, leeringen, gewoonten, verrichtingen van den geest en zelfs van het lichaam, in een woord, aan allerlei, dat men vroeger meer of min van zelf of ook door bijzondere goddelijke beschikking ontstaan achtte, een *geboorte-akte* te vragen. Taal, kerk, dogma, de verscheidenheid der rassen, de uitdrukking onzer gemoedsbewegingen, tot dit een en ander tot zooveel meer heeft men de onbescheiden vraag gericht van waar? wat is uw geslachtslijn?

Men beseft welk een omwenteling reeds het eenvoudige stellen van zulk een vraag te weeg moest brengen. Ziet men door de beoefening der geschiedenis, door de taal,

wetenschap, de godsdienstwetenschap enz., alles *worden*, vindt men zich door deze studiën althans gerechtigd aan te nemen, dat alles een natuurlijke geboorte heeft gehad, dan kan ook alles ondergaan, dan heeft niets een volstrekt, een blijvend gezag, dan is er niets voor goed uitgemaakt dan heeft ook de overlevering slechts waarde als getuige van het verleden, hoogstens als raadsvrouw, maar oppermachtige wetgeefster is zij niet meer.

In twee woorden laat zich dus de slotsom van de wijsgeerige en van de geschiedkundige studie onzer dagen uitdrukken. Kortheidshalve bedien ik mij van twee vreemde woorden: niets objektiefs, niet definitiefs.

Met die twee woorden is het scepticisme van onzen tijd reeds voor een goed deel gekenschetst.

Maar de wijze waarop dat scepticisme nu optreedt in de kritiek is niet minder opmerkenswaard. Onderscheidt het zich van zijn ouderen broeder in de zestiende en zeventiende eeuw door zijn wijsgeerigen en geschiedkundigen achtergrond, het onderscheidt zich evenzeer door de wijze waarop het zijn stof verovert gelijk door die stof zelve. Montaigne en zijns gelijken zijn fijne opmerkers en het onderwerp dat zij behandelen is, onder allerlei vormen, de mensch; de mensch in zijn zwakheid, zijn ijdelheid, zijn indrukkelijkheid, zijn bewegelijkheid, enz. Dit is veranderd. De détail-schildering heeft plaats gemaakt voor groote historische tafereelen. Men zoekt veel minder zijn kracht in fijne opmerking, dan in die daad der verbeelding waardoor het ons gegeven wordt ons te verplaatsen in allerlei toestanden als leefden wij er in, in allerlei richting en beschouwing, als ware zij ons persoonlijk eigendom. En de stof wordt dan nu ook, niet meer de enkele mensch, maar de menschheid, niet meer het leven van het individu, maar de geschiedenis. Van daar die onleschbare dorst naar historische studiën, welke, in

tegenstelling met de liefhebberij van Montaigne en zijns gelijken, het scepticisme van onzen tijd eigen is. Maar van daar evenzeer, dat dit laatste scepticisme op kan treden, en werkelijk optreedt, in vereeniging met een eigenschap, die men niet geneigd zou zijn het toe te kennen, ging men uitsluitend met die associatie van denkbeelden te rade, die door de langdurige waarneming van het oudere scepticisme is opgewekt.

Een sceptikus — dit toch is de vrij algemeen verbreide voorstelling, — is een man zonder hart, met een glimlach die niet wijkt van de lippen. Hij gevoelt niets; hij gelooft aan niets; hij is meer of min bitter gestemd, hij haalt den neus op voor hetgeen anderer geestdrift doet ontgloeien; een eeuwig vraagteeken, geplaatst achter de plechtigste bevestigingen van het menschelijk gemoed, is de ponjaard waarmede hij al het hoogere en het betere in den mensch den noodlottigen dolksteek toebrengt. Hij heeft geen ander refrein dan *Que sçaisje*? hoogstens afgewisseld door Charron's *je ne sçais.*

Deze teekening moge gelijken op Montaigne, ofschoon ook ten zijnen aanzien met weinig voorbehoud; voor mannen als Renan kan zij niet als beeltenis doorgaan, hetgeen reeds uit onze opmerking van daareven af te leiden viel. De scepticus onzes tijds, die geen enkele beschouwing of overtuiging aan de objektieve waarheid kan meten, heeft niets wat hem verhindert ook de meest uiteenloopende beschouwingen en overtuigingen bij beurte lief te hebben en wel als openbaringen van den menschelijken geest. Ja, hij begeert ze lief te hebben voor een wijle, omdat hij in deze tijdelijke liefde de voorwaarde ziet van haar verstand. Wel verre van niet te gevoelen, begeert hij veeleer alles te gevoelen; wel verre van altijd te glimlachen, lacht hij eigenlijk nooit, daar ook het overdrevenste, ja het buitensporigste zijn belangstelling

wekt. In elken godsdienst, in elk stelsel, in elke richting vindt hij iets dat, wijl het bestaat, in zijn oog een recht van bestaan heeft. Hetgeen op zichzelf hem het vreemdst is, trekt hem het meest aan; het op het eerste gezicht onzinnige prikkelt wellicht het meest zijn zucht om alles te begrijpen. En dat begrijpen is voor hem medegevoelen; al zijn verstand wordt tot sympathie. Hij rust niet eer hij al den hartstocht heeft ondervonden waaruit zekere richtingen en toestanden in de Geschiedenis geboren zijn; hij zorgt slechts, dat hij nooit de dupe van dien hartstocht wordt. Aller dienstknecht, aller weerklank op zijn tijd, bewaart hij zijn zelfstandigheid slechts daardoor, dat hij de eene richting voor de andere verlaat zoodra hij gevoelt dat hij haar geheel in zich opgenomen en haar volkomen recht heeft laten wedervaren. De gulden les van Goethe brengt hij voortdurend in beoefening: «willst du in's Unendliche schreiten, Geh' in's Endliche nach allen Seiten».

Geen geschrift van Renan kan zoozeer de waarheid van deze onze kenschets bevestigen dan zijn verhandeling over Lamennais, voorkomende in de hierboven genoemde *Essais de Morale et de Critique.* Lamennais is het tegendeel van een sceptikus: hij is òf geloovig òf ongeloovig geweest; hij is geweest hetgeen de franschen noemen: *un esprit absolu.* Sainte Beuve heeft naar waarheid van hem gezegd: «tout ce qui est modéré lui parait fade. Lamennais ne comprend que l'unité de principe et ses conséquences rigoureuses, le système exact, la logique absolue.... En même temps que la forme de son intelligence n'admet que le système absolu, la nature de son âme aussi n'est capable que d'affections extrêmes. Arriver à l'excès d'amour ou haïr, il ne concoit pas de milieu.» In meer dan een opzicht is Lamennais dus de tegenvoeter van Renan. Ziehier nogtans hoe deze hem begrepen en in het gunstigste

licht geplaatst heeft. Na Lamennais' woord te hebben aangehaald: Laissez pleurer ceux qui n'ont point de printemps, gaat Renan op de volgende wijze voort:

«Le printemps qui lui manqua fut celui de la vie simple et de l'amour. Il concevait, par la pureté de son coeur, un idéal de tendresse et de bonté, tandis que la prodigieuse force de ses facultés spéculatives le portait vers les plus ardus de la réflexion. Les hommes habitués à vivre de la vie rationelle éprouvent ainsi une sorte d'embarras mêlé de charme en présence de ce qui est humble et doux: l'aisance naïve des êtres simples les déconcerte. Dans le désert de cette vie solitaire que crée l'élévation de la pensée, ils mendieraient comme une faveur les caresses d'un enfant. Une femme portant sur son sein un nouveau-né et s'y absorbant, la plus simple créature adorant Dieu par la joie et l'innocence, leur parait digne d'envie. Voilà ce que Lamennais cherchait dans ses rêves; voilà la torture qui, en comprimant son coeur, en a tiré ces éloquents soupirs vers un idéal inconnu.... Sa riche et droite nature eût voulu toucher à la fois les deux pôles de la vie; mais un invincible attrait, en le portant vers l'abstraction, creusait entre lui et la naïveté un abîme infini. C'est ce vide énorme qui fut son supplice, mais aussi qui fut sa noblesse.... Sa mort fut de même couleur que sa vie, grande, altière, un peu surexcitée. Il se coucha dans son obstination, devenue raisonnée, et mourut dans sa colère.... Oublié trop vîte des partis, qui ne songent point à relever leurs morts, objet d'horreur pour les âmes pieuses, qui ne pardonnent pas aux grands coeurs de préférer la verité à eux-mêmes, Lamennais s'est vu abandonné, sans sépulture, à la place où le sort l'a frappé; sa cendre n'a recueilli que le silence ou la malédiction. Nous avons voulu donner l'hospitalité à son âme errante et prononcer sur elle quelques paroles d'une sympathique impartialité.»

Sympathieke onpartijdigheid! Schrijvers als Renan, die zich vooral beijveren deze deugd te beoefenen, ontvangen slechts zelden loon naar werken. Kritische geesten zijn nog niet in trek. Nooit heeft Rome beter getoond zijn oude en welbeproefde menschenkennis niet verloren te hebben, dan toen het aan de wereld een onfeilbaren paus gaf. Welnu, zij hebbe zulk een zekeren gids zoolang zij niet beter verdient. De echte nieuwere geest bestaat juist voor een aanzienlijk deel daarin, dat men kloek wete te leven met hetgeen de Engelschen « open questions » noemen en bij machte zij het te stellen buiten die bedriegelijke vastheid, naar welke zooveelen nog hunkeren.

In een derde en laatste artikel zullen wij nog terugkomen op Renan's hoofdwerk: de Geschiedenis van het Ontstaan des Kristendoms.

Wij hebben ten slotte bij Renan, den geschiedschrijver van het ontstaan des Kristendoms, stil te staan. Zijn werk getiteld: *Origines du Christianisme* bestaat nu reeds uit vier deelen. Het eerste verhaalt het Leven van Jezus; het tweede al hetgeen de schrijver meent te kunnen bevestigen van de werkzaamheid der twaalf Apostelen; het derde schildert de zending van Paulus; het vierde de opkomst en de beteekenis van het denkbeeld van den Antikrist, van den tegenhanger van Kristus. Met de hoofdgedachte van dit laatste deel zullen wij den lezer weldra nader bekend maken; vooraf een woord over de wijze, waarop Renan in het algemeen zijn taak heeft vervuld.

De geschiedschrijver kan tweeërlei weg inslaan. Hij kan, vooreerst, zoodra hij ons eenig gedeelte van het verleden teekenen wil, uitsluitend vragen naar de schriften van geloofwaardige personen, die uit eigene aanschouwing of uit den mond van tijdgenooten en ooggetuigen opgeteekend hebben hetgeen hun van dat tijdvak bekend was

geworden. Die geschriften onderwerpt hij dan aan de zoogenaamde uit- en inwendige kritiek. Hetgeen na deze zitting van de berichten overblijft, neemt de geschiedschrijver in zijn eigen verhaal op, onverschillig hoe het er uit ziet, onverschillig of het veel of weinig, belangrijk of onbelangrijk is, of het zich aangenaam vertellen laat, of wel alleen eene onsamenhangende reeks van gegevens vormt. Hij zegt ons dan met andere woorden: ik geef wat ik heb, is het niet veel, het spijt mij, maar het is mijne schuld niet; mijne geschiedkundige bronnen hebben mij in den steek gelaten.

Dat is eéne opvatting van de taak des geschiedschrijvers.

Deze opvatting, ofschoon door het meerendeel der historici vooral in Duitschland gehuldigd, is niet die van Ernest Renan. Natuurlijk wil ook hij beginnen met de gedenkstukken, die voor het tijdvak dat hij moet schrijven in aanmerking komen, aan kritiek te onderwerpen. Is de uitkomst van dat kritisch onderzoek gunstig, en heeft hij daardoor een wel samenhangend bericht verkregen, dan gaat, gelijk van zelf spreekt, dit bericht in zijn verhaal over, en behoeft hij geene andere hulpmiddelen. Laat ons nu evenwel onderstellen, dat de uitkomst van dat kritisch onderzoek veel minder gunstig is geweest; dat de gegevens die tijdgenoot of overlevering heeft bewaard, volstrekt niet toereikend zijn om Renan in staat te stellen, van het verleden waarmede hij zich bezig houdt een aanschouwelijk en afgerond beeld te ontwerpen, wat doet hij dan? Bepaalt hij zich dan tot het niet aanschouwelijk en niet afgerond beeld, dat zijn eigen kritiek hem heeft overgelaten? Zegt hij dan, even als de vertegenwoordigers van die opvatting waarvan ik zooeven sprak: ik heb niet meer en kan dus niet meer geven? In geenen deele.

Vloeien de geschiedkundige bronnen niet mild, dan roept Renan een ander hulpmiddel te baat: de historische

Verbeelding. Kan hij op de vraag: hoe heeft dit of dat zich werkelijk toegedragen? geen volkomen bevredigend antwoord vinden, zoo stelt hij zich deze andere vraag: hoe *kan* het zich hebben toegedragen? En waaraan zou hij deze vraag anders richten dan aan de Verbeelding!

Wil dit nu zeggen, dat hij er eenvoudig op los fantaseert, en ons, in stede van een geschiedenis, een roman in de handen goochelt? Men heeft het vaak beweerd, en zich zelfs op het een en ander kunnen beroepen, dat aan deze beschuldiging een zekeren schijn van waarheid bijzette.

Maar in den grond der zaak had men toch onrecht. Men vergat, dat Renan juist als beginsel opvatte hetgeen men hem als willekeur ten kwade duidde. Een voorbeeld moge zijne bedoeling ophelderen. Het doen herleven van het verleden in een geschiedkundig verhaal staat gelijk met het restaureeren van een antiek beeld, waaraan het een of ander lichaamsdeel ontbreekt. Neem Venus van Milo, te Parijs. Nu kan dit restaureeren op tweeërlei wijze geschieden: òf op volkomen authentieke wijze, hetgeen het geval zal zijn, wanneer er eene oorspronkelijke teekening van het beeld aanwezig is, òf bij wijze van gissing. Gelijk men aan de *Venus en Cupido* van het Museum te Napels de vroegere gedaante heeft teruggegeven, had men het ook met de Venus van Milo kunnen beproeven. Waartoe had men dan zijne toevlucht moeten nemen? Natuurlijk, tot de verbeelding; natuurlijk, tot de vraag: hoe kunnen de armen wel aan dat beeld bevestigd zijn geweest? Maar nu is het ook duidelijk, dat men zich zeer goed een antwoord op die vraag denken kan, dat volstrekt vrij blijft van alle willekeur. Die het geven van zulk een antwoord wil beproeven, begint met de geheele wijze, waarop het beeld ontworpen is, te bestudeeren; hij sluit alle mogelijke antwoorden uit, die met de gegevens van

het beeld, gelijk wij het nog bezitten, in openbaren strijd zijn. Wilde iemand, bijvoorbeeld, de Venus van Milo in dier voege restaureeren, dat hij haar de armen liet kruisen, men zou hem terstond wijzen op den boezem van het beeld die, bij gekruiste armen, niet met die uitvoerigheid zou zijn behandeld. Uit dit een en ander blijkt, dat hier aan de gissing, en daarmede aan de willekeur, allerlei grenzen zijn gesteld; dat het gebied altijd beperkter altijd nauwkeuriger omschreven wordt, binnen hetwelk de Verbeelding hare taak mag vervullen. Wordt ten slotte het beeld gerestaureerd, zoo moge het u mishagen, zoo moge kritiek haar recht behouden, maar in geen geval zult gij mogen beweren, dat de moderne kunstenaar, die het beeld voltooide, aan zijn fantasie eenvoudig den vrijen loop heeft gelaten.

In deze vergelijking ligt, dunkt mij, opgesloten wat tot rechtvaardiging van Renan's methode kan worden aangevoerd. Deze gedeeltelijke rechtvaardiging ontslaat ons evenwel niet van het onderzoek naar de voor- en nadeelen die met het volgen van deze methode verbonden zijn.

De nadeelen liggen voor de hand. Hoe licht kan de willekeur, die het beginsel buitensloot, toch weer door de zelden gegrendelde deur der menschelijke zwakheid binnendringen! Hoe verleidelijk is het hovendien, de Verbeelding niet alleen daar te hulp te roepen, waar inderdaad de geschiedkundige gegevens ontbreken, maar, ook waar dit niet het geval is, terstond van haar te vragen hetgeen eigenlijk uitsluitend van de strenge historische kritiek moest worden verwacht. Hoe gemakkelijk wordt bovendien misverstand gewekt: neemt men niet alle voorzorg, zoo zal de lezer vaak voor goede geschiedkundige munt opnemen wat door den schrijver als historische gissing, als een door de Verbeelding ontdekte mogelijk-

heid bedoeld was. Eindelijk loopt, bij de toepassing van Renan's methode, de persoonlijkheid des schrijvers gevaar van al te veel op den voorgrond te treden. Men moet zich zeker niet inbeelden, dat de geschiedschrijver zich ooit aan den invloed zijner eigene persoonlijkheid onttrekken kan; maar die invloed vindt toch een altijd gewenschte beperking, zoolang men zich aan de historische bronnen houdt. Waar is evenwel zulk een beperking nog te vinden, wanneer men zich eens aan de Verbeelding heeft toevertrouwd?

Dit zijn de nadeelen. Maar ook de voordeelen mogen niet over het hoofd worden gezien. Dit is er reeds één, dat een der kostelijkste vermogens van den menschelijken geest, de verbeeldingskracht, niet ongebruikt blijft liggen; en de zoogenaamde exacte studie zelve, de natuurwetenschap, kan ons leeren welke diensten dit vermogen kan. Van hoevele hulpvoorstellingen bedient men zich niet op dat gebied, die louter aan de verbeelding ontleend zijn! Atoom, molekuul, aantrekkingskracht, verwantschap, wat zijn het anders dan zulke hulpvoorstellingen? Voorstellingen, zelfs zoo fantastisch, dat zij bij het minste kritische onderzoek tusschen de vingeren verdwijnen, immers, aan zulke innerlijke tegenstrijdigheden blijken te laboreeren als die haar konventioneel bestaan terstond vernietigen zouden, bijaldien het niet bij gebrek aan iets beters werd vastgehouden. Ook de Darwinistische theorie kan de hulp der verbeelding niet ontbeeren, en moet daarmede aanvullen wat zij aan onomstootelijke gegevens te kort komt.

Verder is het duidelijk, dat, wanneer de Verbeelding bij het historisch onderzoek wordt toegelaten, menig gegeven, dat anders verwaarloosd zou worden, eene verhoogde beteekenis erlangt. Wanneer men zich volstrekt eene voorstelling wil maken van de wijze waarop eene

gebeurtenis zich heeft toegedragen, zal men op allerlei kleine bijzonderheden letten, zal, om zoo te spreken, niets geheel onbeteekenend kunnen blijven. Ja, nog meer, men zal ook daar naricht zoeken, waar het door anderen niet wordt vermoed.

En dit brengt ons juist tot de eigenaardige verdienste van Renan. Zijn vast geloof in de mogelijkheid van het verleden te doen herleven, heeft er hem toe geleid, op allerlei historische bronnen de aandacht te vestigen die men tot hiertoe òf niet òf weinig gebruikt had. Hier vooral mag geen oogenblik vergeten worden, dat Renan zich met zijne geschiedkundige werken beweegt op een gebied, waarop tot hiertoe schier uitsluitend godgeleerden van beroep gewerkt hadden; en ofschoon wij zeker onder de arbeiders zulke theologen tellen die veel verder hebben gezien dan den oorspronkelijken vrij beperkten gezichtskring van hunne wetenschap, zoo ligt er toch in den blik van den niet-theoloog iets dat onbevangener en frischer is. Een theoloog loopt altijd gevaar van, zelfs met zijne historische studiën, het een of ander te willen bewijzen, de eene of andere stelling te willen verdedigen. Zijne rechtzinnigheid of zijne onrechtzinnigheid zal altijd onwillekeurig doorschemeren; en dit gevaar te grooter worden, naarmate hij zich meer met zulke oogenblikken in de Geschiedenis bezighoudt, die met het kerkelijk leerstuk in nauwer verband staan. Zoo is het bijna ondenkbaar, dat een theoloog een leven van Jezus schrijve. De held zijner geschiedenis zal onder zijne handen altijd een God, een half God, of in elk geval, een bovennatuurlijk mensch moeten, en geen waarlijk historisch persoon kunnen worden. Dit is geen bloot vermoeden; de bestaande biografiën van Jezus, van godgeleerde hand, zijn daar om het te bewijzen. Het is dus reeds een groot voordeel, dat Renan als leek een onderwerp ter hand

heeft genomen, dat tot hiertoe slechts door mannen van het vak behandeld was. De vruchten van zijn leekenstandpunt zijn niet uitgebleven. Hoevele aanmerkingen men ook op bijzonderheden in zijne beschrijving moge kunnen maken, hij heeft niet zelden, dank zijner historische verbeeldingskracht, de algemeene fijsionomie van een toestand, van een karakter, van een geschrift met eene juistheid waargenomen, gevat, weergegeven, die wel vernietigend was voor de traditioneele voorstelling, maar die ten slotte hare eigene aanbeveling met zich bracht.

Het kan alleen zonderling in de ooren klinken van hen die de zaak nooit hebben onderzocht, maar onloochenbaar is het, dat de kritiek in Frankrijk bij uitnemendheid konservatief is. In Duitschland waagt zij zich aan alles; stoort zij zich niet; zelfs niet aan de oudste overlevering; stort zij zich zelfs in allerlei avonturen. De fransche kritiek daarentegen is vreesachtig, verwijdert zich liefst niet van het algemeen aangenomene. Ook op dit gebied is Frankrijk bij uitnemendheid *routinier*. Bij Renan heeft zich dit karakter der fransche kritiek niet verloochend. Hij neemt de echtheid of de halve echtheid aan van geschriften, waarvan de uitvoerigste en nauwkeurigste onderzoekingen bewezen hebben, dat zij niet langer als historische bronnen mogen gelden. Zoo heeft Renan althans in sommige opzichten nog het vierde evangelie als een werk beschouwd, waaruit het vrij staat onze kennis van het leven van Jezus te putten. In zijn *Antéchrist* zijn de brieven van Petrus en de Apokalypse authentiek, dat wil zeggen, afkomstig van de personen wier namen zij dragen. En wanneer men Renan deswegens onderhoudt, dan antwoordt hij met eene frase, die beter op hare plaats zou zijn in den mond van een konservatief theoloog:

«Les conclusions auxquelles je suis arrivé, et que je ne tiens, du reste, que pour problables, exciteront, comme l'emploi que j'ai fait du quatrième Evangile en écrivant la *Vie de Jésus*, les dédains d'une jeune école présomptueuse, aux yeux de laquelle toute thèse est prouvée dès qu'elle est négative, et qui traite péremptoirement d'ignorants ceux qui n'admettent pas d'emblée ses exagérations». Ja, merkwaardig is de verwachting, die hij ergens te kennen geeft, waar hij zegt: «Je suis persuadé qu'une critique dégagée de toute préoccupation théologique trouvera un jour que les théologiens protestants libéraux de notre siècle ont été trop loin dans le doute, et qu'elle se rapprochera, non certes pour l'esprit, mais pour quelques résultats, des anciennes écoles traditionelles.»

Aan de aandacht van de orthodoxe journalistiek kunnen zulke uitspraken aanbevolen worden. Niets is treffender dan liberale theologen met de woorden van een man als Renan te kunnen bestrijden.

Renan's konservatieve kritiek heeft evenwel in zijn *Antéchrist* minder schade aangerigt dan in de voorafgaande deelen. Of Petrus te Rome geweest is, of hij van daar uit zijn zendbrief heeft geschreven, of de Apokalypse van de hand van den apostel Johannes, of misschien onder zijn patronaat vervaardigd is, deze en soortgelijke vragen kunnen geen invloed uitoefenen op het denkbeeld dat wij ons van den antikrist te vormen hebben, gelijk hij in het Nieuwe Testament ten tooneele wordt gevoerd.

Dit denkbeeld is merkwaardig genoeg om er eenige oogenblikken bij te verwijlen.

Gedurende de eerste dertig jaren die na den kruisdood van Jezus verloopen waren, was de kristelijke gemeente nog aan de algemeene opmerkzaamheid ontsnapt. In de schaduw der onbekendheid had zij zich aanvankelijk rustig mogen ontwikkelen, en zich langzamerhand kun-

nen onderscheiden van het Jodendom waarmede zij in het begin eenvoudig vereenzelvigd werd. Maar aan dat vredig bestaan zou thans een einde komen, en wel in de hoofdstad van het rijk, onder de regeering van keizer Nero. Deze zou het eerst zijne handen doopen in het bloed van kristenen, en daaraan te danken hebben, dat hij door de kristelijke gemeente tot den rang van Antikrist verheven werd, tot de verpersoonlijking van den geest, die als de tegenstelling bij uitnemendheid van den geest van Kristus werd aangemerkt.

Er zijn weinig figuren in de Geschiedenis omtrent welke wij zoo uitvoerig zijn ingelicht als de figuur van Nero. Tacitus, Suetonius, Dio Cassius hebben ons een groot aantal bijzonderheden van zijn bestuur, van zijn leven, van zijn gedrag, van zijne stemming, van zijn uiteinde medegedeeld, en hebben dit gedaan op eene wijze die hunne verhalen onuitwischbaar heeft gemaakt in de herinnering hunner lezers. Tegen sommige hunner berichten heeft de geschiedkundige kritiek gegronde bedenkingen kunnen inbrengen, maar deze bedenkingen zijn over het algemeen van geen belang voor het onderwerp dat ons thans bezig houdt. In hoeverre hunne berichten betrouwbaar mogen heeten, het antwoord op die vraag heeft weinig uit te staan met het onderzoek naar den indruk, dien Nero op het gros zijner tijdgenooten moet hebben te weeg gebracht. Wat de genoemde schrijvers van Nero melden, kan niet veel verschilt hebben van hetgeen gedurende, en kort na, zijne regeering in zeer vele kringen omtrent dien Keizer werd geloofd. En dit geloof is het eenige waarmede wij rekening hebben te houden bij de verklaring van de apokalypse, bij de verklaring van al de macht van den kristelijken toorn, waarvan de fiolen in dat zonderlinge boek worden uitgestort.

De groote brand van Rome onder den genoemden keizer was de aanleiding tot de treurige opmerkzaamheid waarvan de kristelijke gemeente thans in de hoofdstad het voorwerp werd. Nadat die brand niet alleen een aanzienlijk gedeelte van Rome, maar daarin juist zeer vele heiligdommen van kunst en godsdienst in de asch had gelegd, ontstond bij de menigte de behoefte om personen, om eene klasse van menschen te vinden op wie het schrikkelijke onheil kon gewroken worden.

«L'horreur, schrijft Renan bl. 153, que les Chrétiens témoignaient pour les temples et pour les édifices les plus vénérés des Romains rendait assez acceptable l'ideé qu'ils fussent les auteurs d'une incendie dont l'effet avait été de détruire ces sanctuaires. Leur air triste devant les monuments paraissait une injure à la patrie.... On arrêta d'abord un certain nombre de personnes soupcounnées de faire partie de la secte nouvelle, et on les entassa dans une prison, qui était déjà un supplice à elle seule.... Quoique persuadés que l'incendie était le crime de Néron, beaucoup de Romains sérieux virent dans ce coup de filet de la police une facon de délivrer la ville d'une peste très-meurtrière. Tacite, malgré quelque pitié, est de cet avis. Quant à Suétone, il range parmi les mesures louables de Néron les supplices qu'il fit subir aux partisans de la nouvelle et malfaisante superstition. Ces supplices furent quelque chose d'effroyable... à la barbarie des supplices, cette fois on ajoute la dérision. Les victimes furent gardées pour une fête, à laquelle on donna sans doute un caractère expiatoire. Rome vit un défilé inoui. Les condamnés couverts de peaux de bêtes fauves, furent lancés dans l'arène, où on les fit déchirer par des chiens; d'autres furent crucifiés; d'autres, enfin, revétus de tuniques trempées dans l'huile, la poix ou la résine, se virent

attachés à des poteaux et réservés pour éclairer la fête de nuit. Quand le jour baissa, on alluma ces flambeaux vivants. Néron offrit pour le spectacle les magnifiques jardins qu'il possèdait au delà du Tibre et qui occupaient l'emplacement actuel du Borgo, de la place et de l'Eglise Saint-Pierre.... à la clarté de ces hideuses torches, Néron, qui avait mis à la mode les courses du soir, se montra dans l'arène, tantôt mêlé au peuple en habit de jockey, tantôt conduisant son char et recherchant les applaudissements .... Des femmes, des vierges furent mêlées à ces jeux horribles. On se fit une fête des indignités sans nom qu'elles souffrirent. L'usage s'était établi de faire jouer aux condamnés dans l'amphitheâtre des rôles mythologiques, entrainant la mort de l'acteur.... Les dames chrétiennes les plus respectables durent se prêter à ces monstruosités.... Quelques unes des chrétiennes immolées de la sorte étaient faibles de corps; leur courage fut surhumain; mais la foule infâme n'eut d'yeux que pour leurs entrailles ouvertes et leurs seins déchirés.

« Néron fut sans doute présent à ces spectacles. Comme il était myope, il avait coutume de porter dans l'œil, quand il suvait les combats des gladiateurs, une émeraude concave qui lui servait de lorgnon.... Une chair palpitant sous la dent des bêtes, une pauvre fille timide, voilant sa nudité d'un geste chaste, puis soulevée par un taureau et mise en lambeaux sur les cailloux de l'arène, devaient offrir des formes plastiques et des couleurs dignes d'un connaisseur comme lui. Il était là au premier rang, mêlé aux vestales et aux magistrats curules, avec sa mauvaise figure, sa vue basse, ses yeux bleus, ses cheveux châtains, bouclés en étages, sa lèvre redoutable, son air méchant et bête à la fois de gros poupard niais, béat, bouffi de vanité, pendant qu'une musique d'airain vibrait dans l'air,

ondulé par une buée de sang.... Après le jour où Jesus expira sur Golgotha, le jour de la fête des jardins de Néron (vers le 1e août de l'an 64) fut le plus solennel dans l'histoire du christianisme."

Van dit oogenblik toch is de apokalypse ontworpen. De onmiddellijke aanleiding tot dit geschrift lag in den stilstand die plotseling de krijgsbedrijven van Vespasianus tegen Jerusalem ondervonden ten gevolge van den onverwachten dood van Nero, 9 Juni 68. Jerusalem was door de Romeinen reeds zoo omgeven, dat men telken oogenblik den val van de heilige plaats te gemoet kon zien. Daar sterft Nero. De vijandelijkheden worden dus gestaakt. Maar hoe zou een kristen dier dagen in deze merkwaardige wending iets anders gezien hebben dan eene tusschenkomst van God, die niet wilde, niet kon willen dat stad en tempel of althans het allerheiligste in dien tempel, den Romeinen in handen viel. Voeg daarbij dat het volk aan een spoedig wederkomen van Nero geloofde. — Ja, zegt de schrijver der Apokalypse met andere woorden, ja, hij zal wederkomen, maar als de Antikrist, en dan zal de laatste kamp tusschen het goede en het booze plaats vinden. Het zal zijn Jezus tegen Nero, en Nero, in vereeniging met Satan, tegen Jezus. Die beide groote tegenstanders, ja die drie, want ook het valsche profetisme de Pseudo-Kristus treft een gelijk lot, zullen in den poel des vuurs worden geworpen, terwijl de uit het Jodendom tot Kristus bekeerde gemeente met hem heerscht op den heiligen berg, waar een nieuw Jerusalem neerdaalt.

De ontvouwing dier apokalyptische verwachtingen met hetgeen ze deed ontstaan en aanvankelijk scheen te rechtvaardigen vormt den hoofdinhoud van Renan's vierde deel, een geschrift waarin al zijne schitterende talenten aan het licht treden: levendige verhaaltrant, groote han-

digheid in het groepeeren der verschijnselen, juist historisch gevoel, een gelukkige stijl die tal van uitdrukkingen vindt, welke men niet gemakkelijk vergeten kan. Daar tegenover staan gebreken, die evenwel met de deugden samenhangen: te veel toegeven aan de Verbeelding, vaak willekeurige kombinatie, eene opvatting van het verleden die soms te veel aan de Fransche omgeving van den schrijver herinnert, een te sterk zich laten gaan, met dat gevolg, dat Renan soms uit den historischen en wijsgeerigen in den konversatie-toon valt, waarbij zekere staande uitdrukkingen en herhalingen niet altijd te vermijden zijn. Al het welk niet verhindert dat het lezen van een werk van Renan altijd èn leerrijk èn een genot is.

GALILEI.

Polemiek is altijd een gevaarlijk bedrijf en voert zoo licht tot de toepassing der stelling: het doel heiligt de middelen. De vorige week hebben wij de roomsche polemiek een spiegel voorgehouden; heden de beurt aan de protestantsche. Hoe dikwerf laat zij nog Galilei opkomen om Rome's wetenschap te brandmerken. Toch hebben de onderzoekingen 1) der laatste jaren haar dat wapen uit de handen geslagen. Galilei moet telkens als een ware theaterheld ten tooneele verschijnen, om, getroffen door de Inkwisitie, met een triomfantelijk «e pur si muove» op te staan. Inderdaad heeft zijne geschiedenis zich eenigszins anders toegedragen. Weinig zeker van zijne zaak, in zijn angst heil zoekende bij dubbelzinnige uitdrukkingen,

1) O. a. Philarète Chasles, *Galileo Galilei, sa vie, son procès et ses contemporains*, Paris, Poulet-Malassis; Libri, *Histoire des sciences mathématiques*, livre IX; Biot, *Biographie universelle*; Alfred von Reumont, *Beiträge zur italienischen Geschichte*; Max. Parchappe, *Galilée, sa vie, ses découvertes et ses travaux*, Hachette et Co., uitgegeven na den dood van den schrijver. — Het proces van Galilei in handschrift is in 1809 mee naar Parijs gekomen, toen vergeten, een tijd lang zoek geraakt, aan Gregorius XVI, men weet niet hoe, teruggezonden, sedert 1848 berustende op het Vatikaan, en alleen in uittreksels bekend.

heeft hij nooit uitgeroepen: en toch draait de wereld!

De leer van de wentelende beweging der aarde, — eene leer die reeds in de school van Pythagoras gevonden wordt en ook in de middeleeuwen niet geheel onbekend bleef, — werd op zich zelve zoo weinig door Rome gevreesd, dat het juist een van de groot-dignitarissen der roomsche kerk was, de bekende kardinaal van Casu, die in den nieuweren tijd die leer het eerst met zoovele woorden verkondigde. Zijne verhandeling *de docta ignorantia* (over de geleerde onwetendheid), waarin de bedoelde kosmologische beschouwing met redenen wordt gestaafd, die hare waarde nog niet geheel verloren hebben, zag in 1502, acht en dertig jaar na zijnen dood, het licht. Evenwel zelfs in dit geschrift wordt die leer slechts als eene onderstelling voorgedragen. Eerst door Nikolaas Copernicus, geboren te Thorn in 1473, werd zij, en wel in zijne Verhandeling over de *Omwentelingen der hemelsche kringen* 1), tot een astronomisch stelsel. Die verhandeling kwam eerst uit in 1543, het jaar van Copernicus' dood, ofschoon hij de theorie, die er in verkondigd werd, reeds sedert 1507 had gehad en inmiddels ook reeds mondeling had meegedeeld. Het loont wel de moeite Copernicus zelf, in een brief aan Paus Paul III, de aanleiding tot zijne ontdekking te hooren verhalen. Hij was, zegt hij, ontevreden met het gebrek aan symmetrie in het oude, het ptolomeïsche stelsel, en voelde zoovele twijfelingen aan de waarheid van dat systeem opkomen, dat hij in de werken der oude wijsgeeren begon te snuffelen, en nu bij Philolaus 2) en anderen de theorie van de beweging der aarde vond. Over deze vonst, verhaalt Copernicus verder, dacht hij

1) Nicolai Copernici, Torini, de Revolutionibus Orbium coelestium libri VI cum tabulis expeditis, Norimbergiae, 1543, in fol. Eene latere uitgave is die van Amsterdam in 1617.

2) Een leerling van Pythagoras.

na, en, ofschoon hij wel weet dat deze theorie absurd moet voorkomen, zoo weet hij toch ook dat het vroeger elk vergund was, de kringen uit de kiezen die de bewegingen der hemellichamen zouden kunnen verklaren; waarom zou hij, Copernicus, het dan niet eens met de onderstelling van de beweging der aarde mogen beproeven? Hij bericht dan voorloopig, hoe de proef gelukte, hoe inderdaad met deze onderstelling alles duidelijk wordt en belooft den Paus, in zijn geschrift met Godes hulp alles zoo helder als het zonlicht te zullen maken, althans voor hen, die niet alle mathematische kennis ontberen.

Men ziet het: de theorie, die zulk eene groote omwenteling teweeg moest brengen, wordt zonder eenig gedruisch aangekondigd, is in den aanvang slechts aannemelijk omdat zij een grooter aantal verschijnselen op eenvoudiger wijze verklaart. Uit hetzelfde oogpunt beschouwt haar Kepler 1). Hij somt elf onderscheidene bewegingen van het ptolomeïsche stelsel op die door de theorie van Copernicus overtollig worden en dus kunnen wegvallen. Hetgeen het wezen van het vorige stelsel had uitgemaakt, wordt nog niet prijsgegeven, maar veeleer vooreerst in de taal van het nieuwe stelsel overgezet. Een zijner leerlingen schrijft met zoovele woorden: ik bid u, nooit te vergeten, dat mijn geleerde meester een ijverig bewonderaar en volgeling van Ptolomeus geweest is. — Indien Copernicus na viermaal het Horatiaansche *nonum prematur in annum* gehoorzaamd te hebben, er eindelijk toe overging zijne nieuwe beschouwingen te laten drukken,

---

1) Lezenswaard de Voorrede voor het *Mysterium Cosmographicum*, waarin Kepler rekenschap geeft van zijn bekend worden te Tubingen met de nieuwe leer. Men kan met vrucht vergelijken de duitsche uitgaaf van Whewell's Geschiedenis der induktieve wetenschappen, een werk allen op het zeerst aan te bevelen, die met den gang der wetenschappelijke ontwikkeling van ons geslacht kennis willen maken.

het geschiedde, — ook dit mag niet worden voorbijgezien, — op de krachtige aanmoediging van Kardinaal Schomberg, wiens brief, daartoe strekkende, dan ook voor de Werken van Copernicus werd afgedrukt. Nog een ander Roomsch-Katholiek geestelijke, de Bisschop van Ermeland, begunstigde zijne studiën. Ja, in 1533 zette, op verzoek en in tegenwoordigheid van Paus Clemens VII, J. Albert Widmanstad te Rome in de tuinen van het Vatikaan de leer van Copernicus uiteen, welke Copernicus, zelf priester en kanunnik, later zijn werk opdroeg aan den paus.

Het is zeker niet onvermakelijk te bedenken, dat, terwijl de Roomsche Kerk aldus bij monde van hare officiëele vertegenwoordigers aan de nieuwe theorie allerlei bewijzen van welwillendheid schonk, de vader der moderne natuurwetenschap, Baco van Verulam, in zijn *Thema Coeli* schrijft: «daar wij nu aannemen, dat de aarde stilstaat, want dit schijnt ons nu toe de meer ware beschouwing te zijn 1)», en de in het staatkundige zoo ultra-liberale Milton het in het VIII^ste^ Boek van zijn *Verloren Paradijs* niet verder brengt dan tot een opgaaf van het voor en tegen. Adam somt daar de zwarigheden op die tegen het ptolomeïsche systeem kunnen worden ingebracht. Aartsengel Rafaël komt met de gewone oplossingen voor den dag, maar eindigt dan toch met zijn leerling het nieuwe stelsel te verklaren. Uit het een en ander blijkt reeds, met hoe weinig recht een zekere polemiek dat nieuwe stelsel door Rome eenvoudig laat verdoemen. Pausen, Kardinalen en Bisschoppen schonken het reeds hunne aandacht en belangstelling toen protestantsche dominees en professoren in de godgeleerdheid het nog als eene gevaarlijke ketterij beschouwden. Nog in de laatste uitgave

---

1) Uitgave van Ellis en Spedding Dl. III, bl. 773; sterker nog in *Nov. Organon*, Boek II, 46 en de *Augmentis*, III.

van zijne *Institutio* schrijft Kalvijn rustig, dat Gods macht zich o. a. toont in het ondersteunen van die groote massa der wereld en daarin, dat zij den hemel in vier en twintig uren met gemak doet omdraaien (I, XIV, 21).

Nu men dit weet, vraagt men zeker met te meer belangstelling naar de houding die Rome tegenover Galilei aangenomen heeft.

Hij werd geboren te Pisa in 1564, en het is ook in de Kathedraal van die stad, dat hij als achttienjarige jongeling zijne merkwaardige waarneming deed van de regelmatige bewegingen van een lamp, die aan het gewelf dier kerk hing, eene waarneming die voor hem eene revelatie was. Aan de universiteit zijner geboortestad bekleedde hij eerst een leerstoel in de mathematische wetenschappen, maar aangezien hij openlijk een werktuig gehekeld had dat door Joh. de Medicis, natuurlijken zoon van Cosmo I en van Eleonoro d'Alby, uitgevonden was, werd hij gedurende achttien jaren uit Pisa verbannen. In 1592 vinden wij hem als leeraar der wiskunde te Padua. Gedurende dien tijd en later onderscheidt hij zich door uitvindingen en ontdekkingen van de eerste soort 1). Eene dier ontdekkingen bewerkt het einde zijner ballingschap. Hij ontdekt namelijk de satellieten van Jupiter en noemt ze naar de Medicis, ter eere van den Groot-Hertog Cosmo II 2). Deze beleefdheid opent hem Florence. Terwijl de Aristotelici van Padua hem deze zijn satellieten niet vergeven, gaat hij met zijn *Nuncius Sidereus* (uitgeg. in 1610) naar Rome waar de

---

1) O. a. van den teleskoop, ofschoon Galilei in dat meesterstuk van polemiek, waarop wij nog terugkomen, *Il Saggiatore,* zelf erkent, dat de Hollanders hem voor waren geweest. Het bericht dat men Prins Maurits een glas getoond had. 't welk verwijderde voorwerpen deed zien, had hem aan het nadenken en zelf tot de uitvinding gebracht. Het nadenken duurde één nacht.

2) Volgens sommigen zou Galilei het eerst de vlekken in de zon gezien hebben, maar Arago handhaaft de prioriteit ten gunste van een Hollander, van Fabricius.

bekende kardinaal Bellarminus 1) zijn werk laat onderzoeken, en waar hij van den kardinaal Matile del Monte het allergunstigst rapport ontvangt. Zijne ontdekkingen worden even zeker als bewonderenswaardig genoemd. Aan het Pauselijk hof wordt hij vriendelijk opgenomen. Wij hebben in hem, schrijft Paus Urbanus VIII aan den Groot-Hertog van Toscane, niet slechts letterkundige distinctie gevonden (Galilei was toen reeds zestig jaren oud), maar ook liefde tot den godsdienst en al die eigenschappen die hem de pauselijke welwillendheid kunnen doen verwerven. Toen hij ons is komen gelukwenschen met onze verheffing op den Stoel van Petrus, hebben wij hem met teederheid omhelsd, wij hebben behagen geschept in het aanhooren van zijne geleerde vertoogen, die nieuwen luister bijzetten aan den glans der Florentijnsche welsprekendheid. Wij hebben niet gewild, dat hij in zijn Vaderland terug zou keeren, zonder ruimschoots bewijzen van onze genegenheid te hebben ontvangen .... En opdat gij wel mocht verstaan, hoe dierbaar hij ons is, hebben wij dit schitterend getuigenis omtrent zijne deugd en vroomheid willen afleggen. Wij zijn er op gesteld, u te verklaren, dat wij u erkentelijk zullen zijn voor al het goede dat gij hem zult laten toekomen, in navolging van onze vaderlijke mildheid of terwijl gij deze zelfs overtreft.

Tot de uitgaaf van zijn boek werd dan ook machtiging verleend, nadat het door P. Visconti zorgvuldig onderzocht was. Al de daarin voorgestelde veranderingen werden door Galilei goedgekeurd en overgenomen. Ja, het handschrift werd zelfs nagezien door den Inkwisiteur van Florence.

Maar wat is het dan eigenlijk geweest, dat Galilei ten slotte eene veroordeeling op den hals heeft gehaald?

1) Bellarminus zelf zeide, dat de Heilige Geest ons had willen leeren niet hoe de hemel gaat, maar hoe men ten hemel gaat.

Wij hebben gezien, hoe vriendelijk Galilei aan het Hof van Rome ontvangen werd; hoe Paus, kardinalen en bisschoppen wedijverden in het betuigen en betoonen van ongeveinsde belangstelling; hoe weinig hij van onrechtzinnigheid werd verdacht. En met reden. Galilei dacht er niet aan, het oude geloof met het wapen zijner nieuwe wereldbeschouwing te bestoken; hij schreef zelf eens aan zijne ouders: al wat de theologen ontkennen, is onjuist en dwaling.

Met deze uitspraak ging hij evenwel te ver. Er waren theologen, wier ontkenningen hij gewis niet bereid was, voor zijne rekening te nemen, met name niet die van den dominikaan Catticini, die hem bij den Paus verdacht trachtte te maken, en met eene dier geforceerde woordspelingen, waartoe de godsdiensthaat gewoonlijk en van oudsher 1) gaarne de toevlucht neemt, eene leerrede hield over den tekst: quid respicitis in coelum, Viri Galilaei (wat ziet gij op ten hemel, Galileesche mannen!) Maar hij kan zoo weinig als de woordvoerder van de gezindheid der geestelijkheid aangemerkt worden, dat de dominikaan door zijn eigen supérieur verloochend werd. Den storm, dien Catticini had trachten op te wekken, had Galilei dan ook zeer goed kunnen ontwijken. Maar, — eigenaardig genoeg — juist zijne rechtzinnigheid, of liever, juist zijne vaste overtuiging, dat hij nog rechtzinnig was en het altijd zou blijven, bereidde hem een valstrik.

---

1) De oude Joden hielden ook veel van jeux de mots met eene godsdienstige nevenbedoeling. Bab-il beteekent de Poort van Il (naam van een God). De Joden maakten er vàn Babel (confusie) en dichtten hunne legende van de spraakverwarring. Evenzoo maakten zij van Abed-Nebo Abednego, van Zir-banit, Succoth-benoth (2 Kon. XVII: 30); Nebo (ook een Godsnaam) wordt elders Nibhaz, de blaffer; Anunit, Anammelech; Tir Tartak; Nergal, Nisroch, Nis of Nir, enz. De Libertijnen lieten de jongens op straat *Calvin* zijn naam naschreeuwen op eene wijze waardoor het bijna *Caïn* werd. Soortgelijke geestigheden zijn bij de godsdienstige partijen ook thans nog niet uit de mode.

En hier komen wij dus reeds tot beantwoording van de vraag: wat heeft Galilei doen veroordeelen? Het is niet anders geweest dan zijne manie om de nieuwe wereldbeschouwing voor bijbelsche waarheid te doen doorgaan. Tot elken prijs wil hij bewijzen en erkend zien, dat de bijbel met zijne kosmologische opvatting niet in strijd is. Men begrijpt tot welke bedenkelijke exegetische kunsten het willen bereiken van dit doel Galilei verleiden moest.

Dat dit werkelijk zijn doel was, blijkt reeds uit een schrijven uit dezen tijd, opgedragen aan de Groot-Hertogin-weduwe, Kristine van Lotharingen, waarin Galilei het zuiver natuurwetenschappelijk karakter van zijne leer altijd meer ontrouw wordt, ja de astronomische vraag eigenlijk geheel ter zijde laat om zich aan allerlei stoute godgeleerde sofismen te wagen. Hij vergenoegt zich zelfs niet met eene poging aan te wenden om zijne leer zoo goed mogelijk met het geschreven Godswoord in overeenstemming te brengen; neen, hij doet klaarblijkelijk den bijbel geweld aan, om de Openbaring te laten zeggen wat toch alleen waarneming en redeneering hem geleerd hadden. 1)

Als man der wetenschap gaf hij dus eene zeer voordeelige stelling prijs: hij verliet het gebied waarop hij de

---

1) Men ziet wat er van dien zoogenaamden eerbied voor het gezag van den bijbel wordt. Men knoeit zoolang, totdat de bijbel precies leert wat men zelf wil, dat hij leere. Een aardig voorbeeld biedt het boek *Emunah Ramah*, geschreven in 1160 door den Spaanschen Rabbijn Abraham ben David Halevi. Hij vindt zelfs de tien kategoriën van Aristoteles duidelijk in den bijbel onderwezen en wel in Ps. 139. In dezer voege: «Gij kent *mij*.» Dit *mij* doelt op de *substantie*. «Gij kent mijn zitten en mijn opstaan» doelt op de kategorie der *Positie*, gelijk op die der *Qualiteit* het woord: Gij verstaat mijne gedachten van verre enz. enz. Geheel het filosofische deel van dit geschrift is in dezen trant. De menschelijke geest heeft inderdaad alles in alles gevonden. In ledematen en houding van ons lichaam lazen de Karmaten duidelijk *Allah* en de Kabbalisten even duidelijk *Jehovah*.

eerste, facile princeps, was, om den voet te zetten op het terrein der bijbelsche uitlegkunde, waar hij waarschijnlijk nooit van zijn leven iets aan gedaan had.

In weerwil van deze zijne onvoorzichtigheid, bleef Galilei toch nog vooreerst van Rome de oude minzaamheid ondervinden. Kardinaal Bellarminus zag de inkonsekwentie van den natuurvorscher zeer goed in en liet hem schrijven, dat er voor hem slechts één middel was om rustig te blijven werken: hij moest zich aan zijne mathematische studiën houden, niet, gelijk men zegt, buiten zijn boekje gaan. De secretaris van kardinaal Barberini schreef hem in gelijken geest: de kardinaal, gij weet het bij ondervinding, heeft uwe talenten en kundigheden altijd bewonderd, hij heeft mij gisteren avond gezegd, dat hij het voor raadzaam hield.... de grenzen van het zuiver fysisch en mathematisch onderzoek niet te overschrijden. — Later werd Galilei zelfs opzettelijk uitgenoodigd, zich van alle verklaringen van den gewijden tekst te onthouden.

Het mocht niet baten. Galilei ging voort met zichzelven en anderen te willen bewijzen, dat hij den bijbel op zijne hand had. Toen ging Rome eene schrede verder. Den 26sten Februari 1616 liet de Paus, door tusschenkomst van kardinaal Bellarminus, Galilei aanzeggen, dat hij de leer van het stilstaan der zon en de omwenteling der aarde af te zweren had. Ook werd het verbod uitgevaardigd van deze leer anders dan bij wijze van wetenschappelijke onderstelling voor te dragen. Daarop verlaat Galilei Rome; gedurende vijftien jaren bewaart hij het stilzwijgen.

Eigenaardig komt hier de betrekking aan het licht waarin Rome zich plaatst tot de wetenschap. Het is volstrekt onjuist te beweren, dat Rome de onkunde onvoorwaardelijk en als onkunde in bescherming neemt. Zij die dit beweren, leggen daarmede hunne eigene onkunde aan

den dag, en toonen dat zij onbekend zijn met die lange reeks van katholieke geestelijken in de schaduw van wier geleerdheid honderden van hunne bedillers niet kunnen staan. Maar wel leert ons ook het geval van Galilei onwedersprekelijk, dat Rome de wetenschap slechts begunstigt tot op het punt waar de wetenschap beginnen zou den menschelijken geest te emancipeeren, en met andere woorden zegt: wees zoo geleerd als gij wilt, indien gij slechts niet ophoudt te zijn, wat gij door uw katechisme geworden zijt. Zoo hier: draag de hypothese van Copernicus voor, lever ten haren voordeele zoovele bewijzen als gij kunt, maar wee u, zoo gij daaruit iets zoudt willen afleiden ten nadeele van het Boek des Rechtvaardigen, aangehaald in het boek van Josua.

Keeren wij tot Galilei terug. Wij hebben nog tweeërlei van hem te vermelden: het eerste werpt op zijn talent het gunstigste, het tweede op zijn karakter een dubbelzinnig licht.

Na dat vijftienjarig stilzwijgen, trad hij te voorschijn met zijne Dialogen over de Wereldstelsels. Het jaar 1632, reeds onvergetelijk door den heldendood van Gustaaf Adolf, door de geboorte van Spinoza, Pufendorf, van Locke, van Cumberland, is het niet minder door het uitkomen van dit geschrift, dat de Italiaansche letterkunde weinig te benijden overlaat aan die literatuur, die de Lettres à un Provincial heeft voortgebracht. Het is allergeestigst en elegant, in platonischen smaak. Opmerking verdient vooral de figuur van Simplicio, naar men beweerde, niemand anders dan de Paus zelf, — de man, die op alles antwoordt: Aristoteles wil het zoo, Aristoteles heeft het gezegd. Overeenkomst met de genoemde brieven van Pascal, die eigenlijk ook dialogen zijn, valt niet te miskennen: dezelfde vorm, dezelfde helderheid, dezelfde fijne ironie. Die ironie werd zelfs eerst zoo weinig be-

grepen, dat tot den druk machtiging werd verleend door le padre maestro del sacro Palazzo, Ricciardi, en wel in een brief, door dezen geschreven onder 's Pausen oog.

Maar het was Galilei's laatste triumf. Hij had zich de Jezuïeten tot vijanden gemaakt, en hierin moet de oorzaak van hetgeen volgde gezocht worden. Het getuigenis van tijdgenooten, ja, van Galilei zelven laat hieromtrent geen twijfel. De aanvang van het geheele proces was monnikengekijf. Pater Firenzuola, kommissaris van de Inkwisitie, die de Engelenburg versterkt had, was gebelgd op Galilei, omdat deze weigerde, hem boven Michel Angelo te stellen. Firenzuola lag bovendien overhoop met den straks genoemden Ricciardi, en hij weet den Paus te beduiden, dat deze door zijn Maestro del Palazzo slecht is geadviseerd, aangezien met Simplicio in de Dialogen niemand anders dan Zijne Heiligheid bedoeld was. Zoo verhaalt Buonamici de Prato, vriend en aanverwant van Galilei en die in 1633 te Rome was. In een brief, geschreven uit naam van den Groot-Hertog, maar gedicteerd door Galilei, — het ontwerp van zijne hand wordt nog op de palatijnsche Bibliotheek bewaard, — leest men: zijne Hoogheid is overtuigd, dat de oorlog, dien men Galilei verklaard heeft, haat en afgunst tot beweegreden heeft en meer tegen zijn persoon dan tegen zijn boek gericht is. Ja, één der Jezuieten, Pater Greinberger, is naïf genoeg om er zelf voor uit te komen, dat Galilei had kunnen leeren wat hij wilde, indien hij de orde slechts te vriend had gemaakt.

Galilei's houding gedurende het proces verdient ten slotte onze aandacht. De populaire voorstelling, wij zeiden het reeds, is een mythe. Vooreerst, hard heeft hij het niet gehad. In het begin was zijne gevangenis de florentijnsche ambassade te Rome, waar hij eenige bezoeken kon ontvangen, en, naar zijn eigen bericht, met de grootste

minzaamheid bejegend werd. Later, ter beschikking van de Inkwisitie gesteld, was hij in een kerker, waar hij even weinig met gestrengheid behandeld werd; volgens zijn brief, «allerlei gemakken», en daarenboven niet eens te blijven had: hij keerde naar de ambassade van Florence terug. Voor de kongregatie van het H. Officie gedagvaard, werpt hij zich ter aarde voor de kardinalen, zich bereid verklarende op alle punten *amende honorable* te doen, op twee uitzonderingen na: hij wilde niet bekennen, dat hij geen goed katholiek was, 1) en evenmin dat hij de vergunning tot het drukken van zijn werk door misleiding verkregen had. Doemden de kardinalen dat werk ten vure, hij zou het zelf helpen verbranden en de kosten van den brandstapel betalen. Onder een vloed van tranen roept hij de toegeeflijkheid zijner rechters in. Ook nu nog neemt hij aan te bewijzen, dat hij de meening van de beweging der aarde niet voor absoluut waar houdt. Bij eene volgende gelegenheid legt hij voor de kardinalen deze plechtige verklaring af: «Ik, Galilei, in mijn 70ste levensjaar, gevangene, neergeknield voor uwe Eminentiën, de heilige Evangeliën voor de oogen en die aanrakende met de hand, zweer af, vervloek en verfoei de dwaling en de ketterij van het draaien der aarde.» Hij mocht daarop terugkeeren naar Florence, waar hij zijne villa, in eene soort van gedwongene afzondering, bewonen mocht op een der schilderachtige heuvelen in de onmiddellijke nabijheid dier stad.

Galilei's verklaring voor het gerechtshof is in overeenstemming met meer dan eene zijner uitspraken in zijne partikuliere brieven: «Gehoorzaamheid acht ik beter dan het leven»; «ik ben de gehoorzaamste en ijverigste zoon

1) Over de vraag of men hem gepijnigd heeft, ten einde hem te doen bekennen dat hij wel degelijk het katholiek geloof had willen bestrijden, zijn de historici het niet eens.

van de heilige Kerk», ja in 1614, een jaar voor zijn dood, leerde hij in een brief uitdrukkelijk, dat de aarde stilstond.

Was dit alles oprecht gemeend? Een man als Galilei, geslingerd tusschen zijn traditioneel geloof en zijne wetenschap, kan zichzelven niet altijd rekenschap geven van hetgeen hij eigenijk voor waar houdt.

HAENDEL.

Men komt toch altijd te vroeg of te laat. Had ik mijn feuilleton van eenige weken geleden, over Bach, nu eerst op touw gezet, ik had dan gebruik kunnen maken althans van het eerste deel der uitvoerige studie, die Louis Spitta aan dien komponist heeft gewijd. Ik kan thans slechts volledigheidshalve dit belangrijke werk vermelden, waarmee ik sedert eerst kennis heb gemaakt, en er bijvoegen, dat het in Leipzig bij Breitkopf en Härtel uitgekomen is. Laat mij tevens mogen hopen, dat mij niet andermaal hetzelfde wedervaart, nu ik aan Haendel wil herinneren. Wat mij drijft, na Bach, hem te bespreken, is, geloof ik, de vrees voor eenzijdigheid ook en vooral op muzikaal gebied. Hier toch schijnt die ondeugd bij uitnemendheid te huis; hier stelt het kunstlievend genus zich vaak bijzonder onverstandig aan en wordt de kritiek maar al te dikwerf in den hoek geschoven. Al beleven wij niet elken dag een strijd als die tusschen de Glückisten en de Piccinisten, de muziek heeft ook thans nog hare dwepers, hare bijgeloovigen, of liever: elke groote komponist schijnt zijne sekte te moeten vormen. Men heeft de sekte van de

Schumannisten, van de Bach- en Haendelianen. Als men eenigszins bevriend was met Gervinus en met eene dragelijke stem begaafd, kon men wellevendheidshalve, en ook om den vrede te bewaren, moeilijk anders dan Haendel zingen. Het fanatisme voor en tegen Richard Wagner is bekend, en wee hem die bijvoorbeeld de Ouverture van de *Tannhäuser* onsterfelijk, en de opera zelve in haar geheel vervelend noemt. Wie niet voor Wagner is, is tegen hem. De aanbidders van Liszt beginnen al den neus op te trekken voor hetgeen zij wel deuntjes en wijsjes van Mozart zouden willen noemen. Waarlijk, de vrienden van muziek plegen alles te doen om ons de muziek te bederven, en in een oogenblik van zwartgalligheid zou men er toe kunnen komen om muziek de moeder der pedanterie te noemen, de moeder van pedanterie en dogmatisme.

Men heeft veel over schoonheidsleer geschreven, maar een der beste esthetische stelregels vind ik altijd nog de fransche leer: Je prends mon bien où je le trouve. Zij die zoo met een en denzelfden komponist hun leven lang kunnen schermen, moeten inderdaad al voortdurend in eene zeer eentonige stemming verkeeren. Om met den Prediker te spreken: er is een tijd voor Bach en er is een tijd voor Haendel, er is een tijd om Schumann te omhelzen en er is een tijd dat men verre is van Schumann te omhelzen. Nu vroolijk met Haydn, dan klagend met Mendelssohn, dan weer hartstochtelijk met Beethoven, ben ik innig dankbaar dat Duitschland zoo rijk is aan musici. En hem die vraagt, wie onder hen de meeste is, zou ik willen antwoorden wat Goethe hun ten antwoord gaf die òf hem aan Schiller of Schiller aan hem wilden opofferen: Sie sollten dem lieben Gott danken, dass er ihnen zwei solche Käuze gegeben.

Doch mijne uitboezeming mag mij niet te ver voeren. Ik wilde over Haendel spreken en het een en ander mede-

deelen van hetgeen in de groote biografie die Chrysander ons van hem gegeven heeft te vinden is. Hij, ik bedoel Haendel, is, als ik zoo spreken mag, op eene aardige wijze in de wereld gekomen. Zijn vader was oorspronkelijk barbier en chirurgijnsbediende bij Oettinger. Oettinger sterft; daarop trouwt Haendel, de vader, met Oettingers weduwe, die tien jaar ouder was dan haar nieuwe bruidegom. Zij verwekken zes kinderen in dezen echt. Mevrouw Haendel, weduwe Oettinger, sterft op 72-jarigen leeftijd. Haendel, altijd nog de vader, was toen dus 62 jaar oud. Deze ouderdom verhinderde hem niet andermaal in het huwelijk te treden, en wel met eene domineesdochter, Dorothea Taust. Zij wordt moeder. Haar eerste kind sterft in de geboorte; haar tweede zoon, geboren op een Maandag, den 23 Februari 1685, (te Halle), is, — wij schreven bijna: eindelijk — de groote komponist. Hier, zoo ooit, zou men dus schier gerechtigd zijn te zeggen: als dit niet gebeurd was en dàt niet gebeurd was, had de wereld lang op den beroemden Maestro kunnen wachten.

Ook Haendel zou een der velen zijn, die het weligst tieren tegen de verdrukking in. Zijn vroegen muziekalen aanleg heeft hij namelijk des nachts te oefenen op een dakkamertje onder voortdurende tegenwerking van zijn destijds reeds meer dan zeventigjarigen vader. Ja, deze was zulk een dwarskop, dat, toen zijn jongen, nauwlijks elf jaren oud, te Berlijn reeds indruk maakte en de Keurvorst, later Koning Frederik I, den vader aanbood den knaap verder op zijne kosten in de muziek te laten onderwijzen, hij dit aanbod afsloeg. Zijn zoon zou en moest in de rechten studeeren.

In 1702 wordt hij dan ook student in de rechten aan de universiteit van zijne geboortestad, al was zijn vader inmiddels gestorven. Maar hij weet de studie met de muziek te verbinden; tot 1703 fungeert hij daar althans

als organist in een der kerken. Hoogstwaarschijnlijk heeft Haendel te Halle de kolleges van Thomasius bezocht, die de eerste duitsche professor was, gelijk men weet, welke, in navolging der Franschen, het waagde zijn akademische voorlezingen in de landtaal te houden, ofschoon hij toch nog zekere lessen in het latijn bleef geven. Wij zouden lang genoeg bij dien Thomasius 1) kunnen verwijlen, bij zijn strijd met de luthersche theologen in Leipzig, die den echt tusschen Lutheranen en Calvinisten verboden; bij zijn tijdelijk piëtisme, zoolang hij in August Hermann Franke en de zijnen bondgenooten vond tegen die verschrikkelijke luthersche orthodoxie, totdat hij eindelijk door de studie van Locke van zijne piëtistische richting genezen werd. Wij zouden kunnen spreken van zijn moedig bestrijden der Heksenprocessen, te merkwaardiger, omdat hij begonnen was met zelf aan Heksen te gelooven en zelfstandig ontdekte, dat dit geloof nauwlijks vijfhonderd jaar oud en de duivel, wiens bijslaap de heksen genieten, zelf slechts het kind eener kranke verbeelding was 2). Hij werd daarmee de bondgenoot van Frederik den Groote, die het later aardig uitdrukte toen hij beweerde, dat, sedert de Heksen waren afgeschaft, de vrouwen in alle gerustheid oud konden worden. Wij zouden eindelijk bij zijn kamp tegen de pijnbank kunnen stilstaan, maar het wordt meer dan tijd, dat wij tot Haendel terugkeeren en hem vooreerst vergezellen naar Hamburg, werwaarts wij ook Bach zagen trekken, en waar Haendel tot 1706 bleef.

Daar was in 1678 het eerste duitsche theater geopend

---

1) Er is eene goede biografie van Thomasius, van de hand van H. Luden (Berlijn, 1805).

2) Van het jaar 1701 en 2 zijne Disputatie «vom Verbrechen der Zauberei.» Van Soldan hebben wij eene «Geschichte der Hexenprocesse», die menige kurieuse bijzonderheid bevat.

voor dat eigenaardig italiaansch-fransche product dat men eene opera noemt. Het begin was in Duitschland geheel kerkelijk: de Schepping der wereld, de geboorte van Kristus, ja de geheele bijbelsche geschiedenis leverde de stof. Christiaan Postel en Reinhard Keiser, de een operadichter, de ander onuitputtelijk musicus, en die elkander uitnemend verstonden, voerden de opera uit de slavernij van het kerkelijk Egypte. Kenmerkend voor Duitschland is het evenwel, dat, ofschoon men natuurlijk de onontbeerlijkheid van vrouwenstemmen in het afgetrokkene toegaf, de duitsche pruderie in den aanvang de planken niet beklimmen wilde. In het begin werden de vrouwenrollen uitsluitend door geprostitueerden bezet. Het blijkt niet dat diezelfde pruderie er bezwaar in vond, naar het gezang van die ongelukkigen te komen luisteren. Zoo heeft de menschelijke deugd hare eigenaardige luimen, hare eigenaardige logika.

Men weet dat Haendel met bijdragen voor de muzikale soort die toen in Duitschland nog betrekkelijk nieuw was, niet in gebreke gebleven is. Het getal zijner opera's is, om zoo te spreken, legio. Toch zou hij er niet mee beginnen; zijn eerste proeve was veeleer een zoogenaamde Passionsmuziek, met woorden aan Johannes XIX ontleend. Chrysander schrijft hiervan: «das Werk ist für uns, wir die ganze Entwickelung Händels überschauen und in das Verständniss seiner Kunst einzudringen bemüht sind, eben dadurch so lehrreich, das darin Schwäche und Kraft, Züge einer geübten Hand und gänzliches Vergreifen, umhertappen nach dem rechten Ausdruck für einen einzelnen Fall und Völlige Sicherheit in dem Grundwesen der Musik so nahebei und in einander vorhanden sind.»

En hier zou ik een wensch, althans een denkbeeld willen uitspreken, dat wellicht ergens in goede aarde valt. Fétis gaf indertijd in Brussel historische koncerten. Onder

dienzelfden naam zou men misschien zulke werken der Meesters ten gehoore kunnen brengen, die van het répertoire voor het groote publiek hebben moeten verdwijnen, doch waarvan de kennismaking zulk eene waarde zou hebben voor de kritiek. Ik zie gaarne Rembrandts Nachtwacht op de eerste verdieping van het Trippenhuis, maar ik zie haast nog liever, ik zou in elk geval niet willen missen die onvoltooide schetsen van den schilder die datzelfde Trippenhuis in een vertrek gelijkvloers bewaart. Zoo ook zou ik naast de koncerten waarin de meesterstukken weerklinken, historisch-kritische koncerten wenschen, waarin de prullemand der groote komponisten werd uitgeschud. Ik zou willen weten wat de heeren Verhulst en Nicolaï hiervan dachten.

Almira was Haendels eerste opera (in 3 akten, van het jaar 1705). Hij was dus toen twintig jaar. Het Darwinisme, de leer der langzame vervorming, veredeling, moet nog op de kunst toegepast worden; ik heb het eenigen tijd geleden willen doen naar aanleiding van menige komedie welker geslachtsboom in Griekenland begonnen, in Rome voortgezet, eerst bij Molière tot de volste ontwikkeling komt. De kunst is geen Minerva, die kant en klaar uit Jupiters hoofd te voorschijn springt. Ook dat roerende lied, dat een Nero's hart zou kunnen vermurwen, waaraan men zelfs niet denken kan zonder week te worden, het lied «Lascia ch'io pianga» is niet op eens ontstaan. Weet ge wat het in het eerste stadium zijner ontwikkeling was? Schrik niet: een soort van marsch! Als in het derde bedrijf van *Almira*, ter eere van den vreemden koning, de onderscheidene werelddeelen moeten opmarscheeren en Consalvo op een door leeuwen getrokken wagen Azië voorstelt, terwijl trompetten en fluiten voorop gaan en de onderscheidene natiën volgen, speelt het orkest eene Sarabande, een bijna armoedig wijsje, maar waarin het

geheele *Lascia* ligt. Ik kan de vergelijking aanbevelen. Inspiratie is in de kunst al even weinig onvoorwaardelijk aan te nemen als in de theologie.

Bij *Nero* (1705), bij *Florindo* en *Daphne* (1706—8), in één woord bij de talrijke opera's van Haendel zullen wij niet stilstaan, evenmin als bij de andere voorbeelden van gedaanteverwisseling welke die opera's, met zijn oratorio's vergeleken, aanbieden, en die ons slechts hetzelfde zouden leeren als hetgeen wij in ons eerste artikel omtrent het lied *Lascia ch'io pianga* deden opmerken 1). Zagen wij hem te Hamburg zijne loopbaan als komponist aanvangen in 1707 verliet hij het Noorden voor het Zuiden, en hield zich eenige maanden te Florence, te Rome, daarna andermaal te Florence op, in welke laatste stad hij zijne opera *Rodrigo* komponeerde en de zangeres Vittoria Tesi leerde kennen, van wie men verhaalt, dat zij *pro formâ* met een bakkersknecht trouwde om een huwelijk met den Grootthertog, wiens liefde zij niet aan wilde nemen, onmogelijk te maken. Van Florence ging Haendel naar Venetië (Januari tot Maart, 1708); hij schreef er zijne opera *Agrippina* en oogstte er den meesten bijval. Men riep om het hardst: vivo il caro Sassone.

In Rome terug, waar hij zijn Oratorium *Resurrezione* samenstelde, vond hij aldaar een verdienstelijken Mecenas, in den neef van Paus Alexander VIII, Pietro Ottobuoni, dezelfde van wien Dryden zegt in verzen, die ook Byron had kunnen teekenen:

> Indeed it were a bargain worth our money
> Could we insure another Ottobuoni.

Deze italiaansche periode geeft ons den eigenlijken Haendel nog niet te zien. Hij heeft hier blijkbaar nog

1) Hij heeft niet alleen in latere stukken zijne eigene vroegere kompositiën omgewerkt, maar ook die van anderen, en soms dezelfde meer dan eens. Zoo het Magnificat van Erba in zijn *Israël in Egypte* en in *Susanna*.

niet het publiek gevonden, dat zijne bijzondere verdienste op prijs kan stellen, en het ongelukkig gevolg daarvan was, dat hij, in stede van zich om het oordeel der menigte niet te bekreunen, zijne kunst aan den smaak dergenen, die hem betalen moesten, wel eens ten offer bracht. Later is hij van dat euvel evenmin vrijgebleven, hetgeen bewijst, dat de geijkte frase: een waar kunstenaar stoort zich niet aan den wansmaak van het publiek ook al geen regel zonder uitzondering is. De frase lijdt wel eens schipbreuk op de even prozaïsche als onloochenbare omstandigheid, dat ook een kunstenaar eten en drinken moet als een gewoon sterveling.

Uit zijn verblijf in het Zuiden wil ik nog mededeelen, dat hij, gelijk te Venetië met Lotti, te Rome omgang had met Scarlatti, vader en zoon. De zoon was destijds de beste italiaansche pianist. Eens speelden hij en Haendel om het best in het gezelschap van eenige kunstkenners, die evenwel vergaten, dat zij daar als rechters zaten, zoo verrukt waren zij van de verscheidenheid in de volkomenheid der beide pianisten.

In het jaar 1710 trok Haendel naar hetgeen bestemd was zijn tweede vaderland te worden. Het is eigenaardig dat er soms, gelijk weleer door Romeinsche familiën, ook door landen en volken eene soort van adoptie plaats grijpt. Shakespeare is door Duitschland geadopteerd en in de gens Teutonica overgegaan; Haendel door Engeland. Hij kwam daar juist aan in den tijd waarin Addison die gewenschte hervorming van het blijspel der Restauratie tot stand bracht die onder anderen Macaulay ons in een zijner Essais geschilderd heeft. Wat meer bijzonder Haendel's gebied betreft, onder de bescherming van den lichtzinnigen Karel den II^{de}, had Lully's fransche opera destijds een twintig jaar geleden in Engeland een weligen bodem gevonden, ofschoon toen reeds Henry Purcell

leefde en werkte (1658—95), de man door wien al het schoon van de waarlijk nationale, engelsche muziek tot zijn recht was gekomen. Na herhaalde afwezigheid, gedurende welke Haendel een paar opera's (*Il Pastor fido en Theseus*) en zijn beroemd *Te Deum* schreef ter eere van den vrede van Utrecht die nog tot stand moest komen, eene kompositie, waarmee de musicus dan ook eerder gereed was dan het Utrechtsche kongres met zijne debatten, werd Haendel als muziekdirekteur aangesteld te Cannons, een lustslot van den markies Chandos, in de nabijheid van Londen. Het is uit dezen tijd, dat verschillende zijner *Anthems* dagteekenen. Weldra vervaardigde hij zijn eerste engelsche oratorium, Esther (1720); de woorden zijn van den jongen Humphreys, die daarbij gebruik maakte van Racine's drama van dien naam.

Kort te voren, — deze bijzonderheid mag gewis niet onopgemerkt blijven, — was Haendels zuster gestorven; een van hare meest geliefkoosde bijbelwoorden was: «Ik weet dat mijn Verlosser leeft.» Het moet dus waarschijnlijk niet toevallig heeten, dat deze woorden in Haendel's *Messias* door eene vrouwenstem gezongen worden.

Doch de *Esther* was slechts eene eerste proeve in een muziekale soort die hij eerst later meer opzettelijk beoefenen zou. Van 1720 tot 1728 is hij geheel de man van de italiaansche opera, en terecht schrijft Chrysander in het tweede deel zijner biografie: «Dasz Händel als Ausländer mit solchem Erfolge in das Gebiet der italienischen Oper eindrang, vermehrte die Ueberraschung, und von gewisser Seite her auch das Wiederstreben gegen seine That. Diese acht Jahre der italienischen Oper waren im eigentlichen Sinne *seine*, nicht blosz für London, sondern für Europa; aber man brachte alles Erdenkliche vor, um seine Verdienste zu verkleinern, und liesz nur gelten was endlich die allgemeine Stimme anzuerkennen zwang.»

De periode van de oratoriën, die in den *Messias* haar hoogtepunt bereikte, begon dan, gelijk wij reeds zeiden, eerst later, ofschoon daarna de opera's weer werden opgevat. De eerste oratoriën werden in Londen en Oxford in het openbaar ten gehoore gebracht tusschen de jaren 1731 en 1734. Haendels *Deborah* (1733) viel de eerste maal in het water, daar men verhoogde prijzen aangekondigd en tegelijk Walpole zijn accisenwet had ingediend. Men zeide dat deze twee, Haendel en Walpole, beiden in blakende hofgunst, het volk hadden willen scheren.

Men weet dat aan Haendel door velen de melodie van het bekende *God save the Queen* wordt toegeschreven. Had Percheron niet de authentie van de *Souvenirs de la Marquise de Créquy* met goed gevolg bestreden, men zou met meer vertrouwen die geestige en amusante Gedenkschriften kunnen aanhalen, ten bewijze voor den franschen oorsprong dier schoone melodie. Het is inderdaad jammer dat de onverbiddelijke kritiek ons, als volkomen onbedriegelijke bron voor de kennis der achttiende eeuw in Frankrijk, een geschrift geroofd heeft, dat wat vorm en inhoud betreft, vooral wanneer men op de drie eerste van de zeven deelen het oog vestigt, in de letterkunde der fransche *Mémoires*, voor zoover zij mij bekend is, eene hooge plaats inneemt. Met name het eerste deel is zoo pleizierig geschreven als men het slechts wenschen kan 1) en wemelt van aardige trekken en anekdoten. Wien deze *Souvenirs* soms nog onbekend bleven, zullen zij de lange winteravonden doen omvliegen. Maar ik zou bijna

---

1) Wanneer men althans soms nationale ijdelheid ter zijde kan zetten; een van hare ondeugendheden aan ons adres is de volgende: «Une riche héritière Hollandaise s'était enfuie avec un Anglais. Les parents firent mettre dans les journaux de Londres, que si elle ne voulait pas revenir auprès de sa famille désolée, ils la priaient au moins de leur renvoyer la clef de leur boite à thé qu'elle avait emportée.»

vergeten, dat ik niet over de Marquise de Créquy schreef. Ik wilde slechts aanhalen wat bij haar voorkomt over Haendel; en al is de authentie nu bestreden, daarmede vervalt toch niet op alle punten de geloofwaardigheid van deze *Herinneringen.*

Wij zijn in de kapel van Saint-Cyr. «A peine étions-nous entrés dans la tribune dite des évêques, que nous vîmes paraître le roi dans la tribune royale qui se trouvait en face de l'autel.... Une de mes impressions les plus ineffaçables est celle de toutes ces belles voix de jeunes filles, qui partirent avec un éclat imprévu pour moi, lorsque le roi parut dans sa tribune, et qui chantèrent à l'unisson une sorte de motet dont les paroles étaient de Mme de Brinon et la musique du fameux Lully. En voici les paroles, que je me suis procurées longtemps après:

Grand Dieu, sauvez le roy
Grand Dieu, vengez le roy
    Vive le roy!
Que, toujours glorieux,
Louis victorieux
Voie ses ennemis
Toujours soumis!

«Pour peu que vous en eussiez de curiosité, vous n'auriez pas de peine à vous en procurer la musique, attendu qu'un Allemand, nommé Haendel (sic!), s'en est emparé pendant son voyage à Paris, qu'il en a fait hommage au roi Georges de Hannovre, moyennant fiance, et que M. M. les Anglais ont fini par l'adopter, le considérer et le produire comme un de leurs airs nationaux. Tot zoover de schrijver der *Souvenirs.* De uitgever, die wonderlijke meneer de Courchamps, over wien men vermakelijke bijzonderheden kan vinden in St. Beuve's *Causeries du Lundi*, Dl. XII, bl. 359 vlgg., voegt er bij: «On écrit d'Edimbourg que les mémoires

manuscrits de la duchesse de Perth doivent être vendus à Londres.... On y trouve une foule de détails intéressants sur la cour de Louis XIV.... En rendant compte de l'établissement de St. Cyr, elle y témoigne d'un fait qui n'était pas inconnu en France, mais dont la révélation n'était appuyée que sur le témoignage des anniennes religieuses de cette maison, et c'est à savoir que l'air et les paroles du *God save the king* sont d'origine française.» Verder vindt men nog in het zevende deel dezer *Souvenirs*, onder de *Pièces Justificatives* «une déclaration signée par quatre religieuses de St. Cyr qui confirme pleinement cette révélation de l'auteur.»

Ik heb geen gegevens om deze niet geheel onbelangrijke vraag tot een beslissing te brengen. Misschien is zij ook reeds beslist, zonder dat het mij bekend is geworden; in dat geval ben ik zoo vrij om inlichting te verzoeken.

Afronden kan ik dit mijn artikel niet, want Chrysander heeft gewild, dat wij nog altijd tevreden zullen zijn met slechts de eerste aflevering van zijn derde Deel. Wij verlangen naar de voortzetting: om den vermoedelijken inhoud, niet om den vorm, want, wat dezen betreft, is het werk van Chrysander een dier duitsche boeken, die zich ongeveer zoo aangenaam laten lezen als een notariëele akte.

VOLTAIRE EN GENÈVE.

Het werk van Desnoiresterres, dat dezen titel draagt, is eigenlijk het zevende deel in die belangrijke reeks van denzelfden auteur die met la Jeunesse de Voltaire begint, met Voltaire, son retour et sa mort ten einde zal zijn, en waarop ik vroeger reeds de aandacht vestigde. Ook dit deel zal men met genoegen lezen, vooral wanneer men de eerste zestig bladzijden achter den rug heeft, die nog een voortzetting zijn van het vorige deel Voltaire et J. J. Rousseau, en dan ook handelen over de betrekking tusschen deze beide mannen, gelijk men weet, geene bijzondere vrienden. Het was te Genève niet Rousseau alleen die zich over Voltaire te beklagen had; niet minder Berraud, die met veel assurantie den patriarch van Ferney een gedicht kwam brengen. «Repassez demain», heette het bij de eerste ontvangst. Berraud kwam terug en werd toen terstond door Voltaire ondervraagd naar zijn beroep. «Je suis perruquier,» luidde zijne mededeeling; waarop Voltaire hernam: «Eh bien mon ami, allez faire des perruques», en terwijl hij Berraud begeleidde tot aan de trap, deed hij niets dan deze woorden herhalen: «allez

faire des perruques; allez faire des perruques.» Het is spreekwoordelijk geworden voor alle schoenmakers, die zich niet bij hun leest houden.

Een der aardigste episodes uit Voltaire's verblijf te Genève blijft altijd de bekende strijd met het konsistorie van die stad over het theater, een strijd die denken doet aan de woordenwisseling tusschen Pontalais en een pastoor (verhaald in de Études sur les mystères van Onésime Le Roy). Pontalais trommelde zelf zijn publiek bij elkaar ten behoeve van zijn tooneel voor de poort van Saint-Eustache. Dat hinderde den pastoor van een naburige kerk, die zich door zijn gehoor verlaten zag. Hij ijlt uit het kerkgebouw, stormt op Pontalais los en vraagt hem: Waarom trommelt gij wanneer ik spreek? waarop Pontalais antwoordde: Heer Pastoor, waarom spreekt gij wanneer ik trommel? Hij betaalde zijne gevatheid met zes maanden gevangenisstraf.

Een der minst aardige episodes is daarentegen Voltaire's bekeering bij notariëelen akte. Hij had zijn nicht, Madame Denis, die ontbloot schijnt te zijn geweest van elk talent voor de huishouding, naar Parijs teruggezonden en daardoor een aanvang gemaakt met orde te stellen op zijn zaken, die, in weerwil van zijn groot fortuin, anders in de war geloopen waren. Na deze hervorming van zijn huis, scheen de grijze spotter aan inwendige hervorming te willen denken en hen te willen stichten, die hij tot dusver zoo vaak geërgerd had. Zonderling dat hij de menschen hoopte te stichten met een onwaardige komedie.

In de heilige week was een monnik op het kasteel komen dineeren, aan wien Voltaire zijn wensch om de kommunie op Paschen te ontvangen te kennen gaf, en wien hij tot dien einde om de absolutie vroeg, die hij zonder de minste moeite, aan tafel naar het schijnt, ver-

kreeg. Werkelijk kommuniëerde hij op het volgend Paaschfeest en hield zelfs daarna in de kerk een toespraak tot de geloovigen over een diefstal, die kort te voren had plaats gehad. Hij wekte ze op tot een deugdzaam leven. Toen hij zag dat dit den priester niet aanstond, voegde hij er eenige voor dezen zeer vleiende woorden aan toe en bewaarde hij verder het stilzwijgen. Het bericht van deze wonderlijke geschiedenis ging natuurlijk als een vuurtje rond. Maria Leczinska scheen aan Voltaire's bekeering te gelooven, maar zij stond waarschijnlijk geheel alleen. Grimm schrijft althans in zijne bekende Correspondance littéraire: «à Paris, cette action n'a pas du tout réussi; et les dévots, et les philosophes, et les gens du monde en ont été également scandalisés.» Gescandaliseerd of niet, de bisschop van Annecy maakte er terstond een allerhandigst gebruik van. Hij schreef een beleefden brief aan Voltaire. «Ik heb u altijd, schreef de prelaat, voor een eerlijk en kordaat man gehouden. Wanneer gij dus in onze kerk gekommuniëerd hebt, dan hebt gij mij door deze enkele daad het recht gegeven, om voortaan tegenover een ieder te beweren, dat gij niet langer die vijand van het Kristendom en de Katholieke kerk zijt, waarvoor het publiek u vaak heeft aangezien. De ongeloovigen zullen zich niet meer op u als op hun aanvoerder mogen beroemen.» Dat noemt men beslag op iemand leggen. Niet minder handig was het antwoord van Voltaire. Hij deed alsof hij de pointe van den brief niet begrepen had en als had de bisschop hem eenvoudig willen bedanken voor het goede voorbeeld, dat de heer der plaats aan zijne onderhoorigen gegeven had. Maar de geestelijke liet zich zoo niet vangen. Hij schreef andermaal om de punten op de i's te plaatsen. «Je n'ai pu qu'être très-surpris, qu'en affectant de ne pas entendre ce qui était fort intelligible dans ma lettre, vous ayez supposé que

je vous savais bon gré d'une communion de politique.... J'en ai gémi plus que tout autre.» Hadt gij willen kommuniëeren, schrijft hij verder, dan hadden, na al hetgeen uwerzijds uitgegeven werd «des réparations éclatantes» moeten voorafgaan. Eer dat heeft plaats gehad, verbiedt de prelaat elken priester, Voltaire andermaal den heiligen ouwel te reiken. In hetgeen Voltaire nu antwoordt komt het een en ander voor, waarmee men toch rekening moet houden bij de beoordeeling van die zeer samengestelde persoonlijkeid: «Les bagatelles littéraires n'ont aucun rapport avec les devoirs du citoyen et du chrétien. La bienfesance, la piété solide et non superstitieuse, l'amour du prochain, la résignation à Dieu doivent être les principales occupations de tout homme qui pense sérieusement. Je tâche autant que je puis, de remplir toutes ces obligations dans ma retraite, que je rends tous les jours plus profonde. Mais ma faiblesse répondant mal à mes efforts, je m'anéantis encore une fois, avec vous, devant la providence divine, sachant qu'on n'apporte devant Dieu que trois choses qui ne peuvent entrer dans son immensité, notre néant, nos fautes, et notre repentir.» De verhevenheid van dit laatste denkbeeld maakt het toch onmogelijk zelfs hier aan een farce te denken. Ware dit ten slotte ironie, het zou een duivelsche ironie zijn.

Hoe het zij, le beau rôle, gelijk men zegt, is geheel aan de zijde van den roomschen geestelijke, wiens brieven — hij schreef nog een derde — waardig, ernstig en liefderijk zijn. Hij noemt Voltaire geen huichelaar; hij schijnt Voltaire zelfs niet daarvoor te houden; wellicht heeft hij ingezien, dat Voltaire met al zijn sarkasme en zijn bouffonnerie een dichter en een zeer pathetisch dichter was — zoo als dit nader wordt aangetoond, o. a. in mijn werk La littérature française, bl. 286 — die dus

altijd ergens een venster had, waardoor men den hemel zag. Maar bij den bisschop vindt men wat men hier bij Voltaire mist: een juist zedelijk gevoel. Het staat hem minder fraai, al pleiten de begrippen van den tijd verzachtende omstandigheden, dat hij zijn geheele briefwisseling aan Lodewijk den XV^de^ liet toekomen, die dan ook niet verzuimde, Voltaire door een schrijven van de Saint-Florentin te doen weten, dat hij zich voortaan van stichtelijke toespraken in de kerk te onthouden had.

Het zonderlingste in deze geschiedenis moet evenwel nog komen. Had de bisschop elken priester verboden, Voltaire de kommunie toe te dienen zoolang er geene «réparations éclatantes» vooraf waren gegaan, zoo schijnt dit den dichter eene uittarting. Mag hij niet kommuniëeren, dan wil hij juist kommuniëeren. «J'ai envie de communier malgré lui», zegt hij tot Waguière, als hij van uit zijn bed den pastoor van Ferney met een kapucijn van Gex voorbij ziet gaan; en hij voegt er deze treurige woorden bij; «cela pourra être fort plaisant, et nous verrons qui, de l'évèque ou de moi, l'emportera. Allez me chercher ce capucin. Avez vous de l'argent sur vous? — Oui. — Mettez-moi un écu neuf sur ma table de nuit, afin que mon compagnon puisse le voir.» Dit wordt cyniek. De kapucijn komt binnen, steekt het zes-frankstuk op en vraagt om drie dagen uitstel. Maar wie er terugkwam, niet onze kapucijn. Voltaire is woedend en vaster dan ooit besloten zijn zin, dat is den heiligen ouwel, te zullen hebben. Hij ontbiedt een soort van chirurgijn. — Voel mij den pols. — Heel rustig. — Wat, domoor, merkt gij niet, dat ik een hevige koorts heb? — De man voelt nog eens den pols en zegt wat Voltaire hooren wilde. – Welnu, ga dan naar den pastoor en zeg hem in welk doodsgevaar ik mij bevind. — Weder vruchteloos; wie ook opdaagde, niet de

pastoor. Andermaal zendt Voltaire een boodschap. Waguière zelf gaat er heen: de dichter is in articulo mortis en is tot elke verklaring en onderwerping bereid. Het baat niet. Nu stuurt Voltaire hem een deurwaarder, die den pastoor zegt, hem te zullen aanklagen bij het Parlement, wanneer hij tegenover een stervende zijne verplichtingen niet nakomt. De goede priester krijgt de koliek van schrik en stierf niet lang daarna. Eindelijk gaat Voltaire er toe over om ten overstaan van den notaris van Ferney te verklaren, dat men hem ten onrechte beschuldigd had van vijandschap jegens den katholieken godsdienst, dat hij in dien godsdienst geleefd heeft en sterven wil, en zijnen lasteraars vergeving schenkt. Nu kon de kapucijn terugkomen. Hij had inmiddels van den bisschop een geloofsbelijdenis ontvangen, die Voltaire zou moeten teekenen. In het vertrek gelaten, waar Voltaire nog altijd den stervende speelde, kon hij eerst niet aan het woord komen. Ten slotte kwam hij schuchter met het stukje papier voor den dag, waarop de geloofsbelijdenis stond en dat hij in zijn mouw verborgen had. Weer overgoot de dichter den bevenden monnik met een vloed van woorden, waarop deze altijd maar weer zijn stukje papier toonde. Dit ging zoo eenigen tijd door, totdat het Voltaire begon te vervelen en hij met een stentorsstem uitriep: Geef mij de absolutie terstond. De bedremmelde monnik gehoorzaamde. Daarop kwam de pastoor en gaf den ouwel. Toen hij dien ontvangen had, zeide Voltaire: Met God in mijn mond, verklaar ik vergeving te schenken aan hen die mij, maar te vergeefs, bij den Koning belasterd hebben. Toen alles afgeloopen en de priester vertrokken was, sprong hij uit zijn bed en zei tot Waguière: «J'ai eu un peu de peine avec ce drôle de capucin, mais cela ne laisse pas que d'amuser et de faire du bien», en later: les plaisants de Paris croiront que c'est un

poisson d'avril». Men zal ons vergunnen dit alles walgelijk te vinden.

Dit had den 31sten Maart plaats gegrepen. Reeds den 4den April (1769) schrijft hij naar links en rechts om de onbegrijpelijke handeling toe te lichten. Aan Saint-Lambert bijvoorbeeld: «J'ai déclaré expressément que je mourais dans la religion du roi Très-Chrétien et de la France ma patrie.... Cela est fier et honnête»; aan Dupont, dat hij al de godsdienstplichten heeft vervuld van een kamerheer, een lid van de akademie, en den bezitter eener heerlijkheid.»

Wij mogen evenwel niet vergeten dat wij hier in de achttiende eeuw zijn, waarin de zin voor waarheid en strenge eerlijkheid op godsdienstig gebied vaak aanmerkelijk geleden had onder den invloed van een scepticisme, dat zich van leeken en geestelijkheid om het zeerst had meester gemaakt. In de briefwisseling van Voltaire hebben wij daarvan nog een merkwaardige proeve. Voltaire had aan den kardinaal Bernis geschreven omtrent Ganganelli, die toen eerst sedert zes maanden Clemens de XIVde was: «Ma foi, votre pape paraît une bonne tête. Depuis qu'il règne il n'a fait aucune sottise». Kan men zich heden ten dage eigenlijk wel voorstellen, dat de kardinaal deze aardigheid van Voltaire aan den Paus heeft oververteld en dat Zijne Heiligheid haar met een glimlach opgenomen heeft? «Sa sainteté,» schrijft de kardinaal aan Voltaire, «écouta cette plaisanterie avec plaisir; elle me parle avec éloge de la supériorité de vos talents; si vous finissez par être un bon capucin, le pape osera vous aimer autant qu'il vous estime (28 februari 1770).» Verbeelden wij ons eens een soortgelijk briefje gedagteekend 28 febr. 1870 van den franschen gezant bij den Paus bijv. aan Henri Taine uit naam van Pio Nono. Wat zijn wij tegenwoordig à cheval op de kerkelijke en anti-kerkelijke «principes».

Ganganelli had niet het onmogelijke gehoopt. Voltaire ontving van den generaal der orde te Rome den titel van « père temporel des capucins de Gex.» Frederik de Groote schreef er hem over en beloofde te zullen bidden: « Sancte Voltarie, ora pro nobis. » Zijn wij hier niet midden in een karneval?

LEZINGEN VAN HET HIBBERT-FONDS.

In 1849 stierf in Engeland de heer Robert Hibbert. Hij had een som gelds vermaakt tot stichting van een fonds, dat bestemd was de verspreiding van een vrijzinnig kristendom te bevorderen. Aan de bestuurders van dat fonds werd de grootst mogelijke vrijheid gelaten ten aanzien van de wijze waarop zij die verspreiding bevorderen wilden. Gedurende vele jaren werden de gelden besteed om aanstaande Evangeliedienaren de voordeelen van een hooger onderwijs te doen genieten dan het zoogenaamd hooger onderwijs der engelsche theologische faculteiten, die het vrije onderzoek nog niet in al zijn omvang durven toepassen. In daarop volgende jaren werd het doel van den stichter langs andere wegen nagejaagd. In den allerlaatsten tijd werd een tot dusver nog onbetreden weg ingeslagen. Eenige mannen van naam: James Martineau, Arthur P. Stanley, William B. Carpenter, F. Max Müller, I. Muir, Robert Wallace en anderen hadden een stuk opgesteld, dat zij aan het bestuur van het Hibbert-fonds zonden, en waarin op grond van overwegingen, die onze aandacht verdienen, een verzoek werd gedaan, waarvan de vervulling ons straks langer zal bezighouden.

Die overwegingen verdienen onze aandacht omdat zij den beschavingstoestand in Engeland helpen teekenen.

Ziehier wat de genoemde heeren verklaren in een officiëel en thans gedrukt dokument:

«Al de voornaamste theologische scholen van Engeland liggen nog onder de voogdij van de traditie.... De behandeling van theologische onderwerpen staat gewoonlijk onder den invloed van kerkelijke belangen en van hetgeen aan de eene of andere partij al dan niet aangenaam is. Vandaar dat die behandeling dien eerbied noch dat vertrouwen geniet, die men gaarne schenkt aan het onderzoek op elk ander gebied.»

Daarmede werd aan een deel van de engelsche beschaving een zeker weinig benijdenswaardig brevet van onzelfstandigheid en dus van geestelijk onvermogen uitgereikt. De genoemde heeren bepaalden zich evenwel niet tot deze kritiek, of, wil men, tot deze diagnose. Zij geloofden ook een geneesmiddel te kennen. Aan het bestuur van het Hibbert-fonds stelden zij voor, met een gedeelte der jaarlijks beschikbare gelden lezingen te bekostigen, die theologische verlichting zouden verspreiden buiten de universiteiten om. Men had, werd gezegd, ook tot een ander middel dan lezingen de toevlucht kunnen nemen. In Duitschland, in Holland, berichten de onderteekenaars, zijn er tal van boeken uitgekomen, die de vruchten van het vrije theologisch onderzoek in algemeen verstaanbaren vorm mededeelen; men zou dus die werken eenvoudig kunnen vertalen. Maar een verandering in denken en gevoelen, als die welke hier beoogd wordt, kan men niet uit den vreemde importeeren. Theologische hervormers moeten behooren tot het volk dat zij pogen te verlichten. Het moeten dus engelsche theologen zijn, en niet of althans niet enkel duitsche en hollandsche godgeleerden, die het engelsche volk in waarheid voorgaan. Waar evenwel die

engelsche theologen te vinden? De engelsche universiteiten of seminariën leveren ze niet. Hier achten de onderteekenaars van het verzoekschrift de taak van het Hibbert-fonds van zelf aangewezen. Indien dat bestuur eens lezingen organiseerde, te houden door mannen, wier wetenschappelijke studiën, ofschoon niet van eigenlijk gezegd theologischen aard, hen toch veelszins met godsdienstige vraagstukken in aanraking brengen! Zij wilden dus, op kosten van het Hibbert-fonds, een kursus van zes lezingen doen plaats grijpen, elke twee of drie jaar te Londen of elders te herhalen, lezingen die de voornaamste uitkomsten moesten mededeelen van de anthropologie, van de exegese des Bijbels en van vergelijkende theologie.

Dit verzoek werd toegestaan. De bestuurders van het fonds noodigden Prof. Max Müller uit om de reeks te openen met een kursus over de godsdiensten van Indië.

In April 1878 aanvaardde Max Müller, de beroemde beoefenaar van het Sanskriet en van vergelijkende taalstudie, de uitgever van de *Vedaas*, zijne veelomvattende taak, waarop nog een eigenaardig licht viel door de plaats waar hij haar vervulde. Max Müller, de leek, heeft zijne lezingen, zijne moderne beschouwingen dus mogen verkondigen, in het zoogenaamde *Chapter-House* van de oude abdij van Westminster te Londen. Thans zijn die lezingen in druk verschenen onder den titel van: *Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the Religions of India*, Longmans enz. 1878 (Lezingen over den oorsprong en de ontwikkeling van den godsdienst, beschouwd bij het licht van de godsdiensten van Indië).

Op nieuw treft ons hier een van de groote eigenaardigheden van Engeland: gedurig nieuwe wijn in oude lederen zakken, nieuwe denkbeelden in oude vormen; Max Müller en de jongste vruchten van de studie der Vedaas in Westminster-abbey, waar morgen weder de oude litanie:

Christ have mercy upon us; Lord have mercy upon us weerklinken zal. Men weet, dat *Westminster-abbey* een soort van geestelijk Frankfort of Lubeck is, die steden namelijk gedacht vóór de nivelleering van 1866 en 1870. De abdy wordt bestuurd door een *Dean*, en deze *Dean* staat onmiddellijk onder het hoofd der kerk, den souverein des lands.

Sedert een tal van jaren is Dr. Stanley Dean van Westminster. Hij is de persoonlijke vriend van de Koningin, doet dus en laat dus in Westminster-abbey geschieden wat hij en hare Majesteit goedvinden, zonder dat de aartsbisschop van Canterbury, of welk geestelijk potentaat dan ook, er zich mede heeft in te laten. De genoemde Dean is een gematigd vrijzinnig man, zelfs een theoloog in zeer bescheiden evenredigheden, maar tamelijk wel bekend met de duitsche letterkunde over bijbelsche exegese en kritiek. De koningin heeft den invloed van Prins Albert, en door hem van de duitsche denkbeelden ondervonden. En zoo gebeurt het dat, dank de bijzondere geestesrichting van mijnheer den Dean en van mevrouw de koningin, in die schijnbaar tegen al het nieuwe zoo goed afgesloten Staatskerk van Engeland denkbeelden binnendringen, die zoo radikaal mogelijk zijn en menigen Reverend en Right Reverend de haren te bergen zullen doen rijzen.

De lezingen van Max Müller zijn namelijk uiterst radikaal, meer dan de hoorders van Westminster terstond bemerkt zullen hebben. En hier bespeurt men de schaduwzijde van dat vereenigen in Engeland van het oude en het nieuwe. In Westminster-abbey de meest radikale denkbeelden verkondigen, gaat natuurlijk niet zonder een weinigje boerenbedrog. De *lectures* van Max Müller zijn uitsteekend, in hooge mate aanbevelenswaard, immers in staat werkelijk nut de stichten, maar zij berusten op een

handigheid, die men in twee woorden duidelijk kan maken.

Max Müller poogt, met behulp van de Vedaas aan te toonen, dat de godsdienst de wettigheid van zijn bestaan bewijzen kan, ook wanneer men als uitgangspunt van geheel ons geestelijk bezit aanmerkt enkel het getuigenis der vijf zinnen. Zijn betoog komt hierop neder: Godsdienst is, onder meer, een aannemen van het ongeziene. Er is geen zinnelijke indruk, die niet ten slotte de voorstelling in ons opwekt van iets dat nooit kan worden waargenomen. Gij ziet water stroomen voorbij uw stad en spreekt van een rivier, waaraan uw stad is gelegen; uw dorp wordt aan eene zijde begrensd door een hoogte, gij spreekt van een berg, aan welks voet gij woont. Maar nooit hebt gij een rivier waargenomen, nooit een berg. Hier erkent gij dus het bestaan van het ongeziene en onzichtbare. Die rivier, die berg, — en analoge voorbeelden doemen natuurlijk in menigte op — is het geheel dat boven de deelen zweeft. En dat geheel heeft geen vaste omtrekken, juist omdat het niet waarneembaar is. Het is dus het niet bepaalde, niet begrensde, niet eindige. Het niet-eindige is het Oneindige. En ziedaar het groote objekt van den godsdienst, het Oneindige, gevonden, verkregen enkel door middel van de zinnelijke waarneming en het nadenken daarover.

Deze redeneering is zoo pover mogelijk. Max Müller goochelt met het niet begrensde en het oneindige. Het Engelsche *indefinite* wordt *infinite*, en dit eenvoudige adjektief bevorderd tot *the Infinite*, dat men dan zonder moeite gelijk kan stellen met het goddelijke, ja, waarom niet? met God.

Het valt zeker te betreuren, dat een geleerde als Max Müller zijn brood moet verdienen met zulke goocheltoeren. Maar dat moet hij weten. Al zijn filosofie over *the*

Infinite, waarover hij spreekt met een gemakkelijkheid, als ware hij Victor Cousin, opgestaan uit de dooden, al die filosofie laten wij aan hare plaats, en zien daarin enkel de bevestiging van den ouden regel:

«In bunten Bildern wenig Klarheit,
Viel Irrthum und ein Fünkchen Wahrheit,
So wird der beste Trank gebraut,
Der alle Welt erquickt und auferbaut.»

De waarde van Max Müller's *lezingen* ligt elders; ligt hierin: zij trachten een historische verklaring te geven van het ontstaan van den godsdienst als verschijnsel van 's menschen inwendig leven.

Het woord godsdienst is een der vele dubbelzinnige woorden. Zegt men bijvoorbeeld: de kristelijke godsdienst is de ware, dan bedoelt men: de leer, door Kristus en zijne volgelingen gepredikt, is een getrouwe voorstelling van de natuur van God en zijne betrekking tot de wereld. Zegt men daarentegen: die man heeft alle godsdienst uitgeschud, dan denkt men niet aan een leer, — die niemand *uitschudden* kan, — maar aan een gezindheid, hoe die gezindheid dan ook verder moet worden gekenschetst.

Spreekt men met Max Muller van den oorsprong van *den godsdienst* (of Religion), dan heeft men het woord blijkbaar in den tweeden zin genomen. Want wat zou beteekenen: *de* leer omtrent God enz. Er zijn toch honderd leeringen omtrent God. Men bedoelt dan een gezindheid, die met zeer verschillende voorstellingen omtrent God kan gepaard gaan, maar die in haar eigenlijk karakter altoos dezelfde blijft.

Max Müller handelt dus over godsdienst als verschijnsel van ons gemoedsleven. Hij kon dit niet al te duidelijk doen uitkomen, omdat hij dan terstond het apologetisch oogmerk van de *Hibbert-Lectures* zou verijdeld hebben,

lezingen die dienstbaar moesten heeten aan het algemeene doel van het Hibbert-fonds: «the spread of christianity in its most simple and intelligible form (de verspreiding van het kristendom in zijn eenvoudigsten en verstaanbaarsten vorm)». Een gezindheid toch kan men aankweeken, maar bezwaarlijk verdedigen. Ik kan de apologie geven van een geloof, niet van het gelooven. Zoodra het voorwerp van mijn gelooven geloof verdient, is het gelooven zelf natuurlijk volkomen gerechtvaardigd. Geen verstandig man zal dus dit laatste opzettelijk aanprijzen. En is die voorwaarde niet vervuld; kan de geloofwaardigheid van hetgeen ik geloof niet aangetoond worden, dan zal het zeker bijzonder weinig baten of ik het uitnemende, het troostrijke van het gelooven in het licht stel. Het zou zelfs spot kunnen schijnen. Waar niets te eten valt, hoort men niet gaarne een lofrede op het eten.

Max Müller neemt, — onwillekeurig; hij heeft zich zelf het eerst misleid, — den schijn aan als leverde hij een apologie, een verdediging. Hij spreekt van tegenstanders, van wapenen. Dit blijft voor zijne rekening. Niet wat hij in schijn, maar wat hij in werkelijkheid doet, boezemt ons belangstelling in.

Bij het licht van de Vedaas beschrijft hij het ontstaan van godsdienst als verschijnsel van 't gemoedsleven. Voor hem is dat verschijnsel in zijn ontstaan konceptie en vereering van het ongeziene en onbegrensde; in zijn verdere ontwikkeling, konceptie en vereering van het ongeziene en onbegrensde naar den maatstaf van het menschelijke, een maatstaf die altijd meer een zedelijk karakter aanneemt naarmate het zedelijke als het eigenlijk menschelijke wordt gewaardeerd; eindelijk, in zijn voltooiing, konceptie en vereering van het ongeziene en onbegrensde onder geenerlei vorm, maar als het onuitsprekelijke, waarmee het hoogste doelwit van het hoogste streven

van den hoogst ontwikkelde wordt te kennen gegeven.

Waar deze eindpaal is bereikt, doet de vrome voortaan met zelfbewustheid wat hij eerst onwillekeurig deed. Hij anthropomorfiseert willens en wetens: hij maakt God naar zijn beeld, hij spreekt van God in menschelijke taal, niet omdat hij den mensch, zelfs in de edelste opvatting, voor een getrouwen spiegel houdt van het goddelijke, maar omdat de individuëele mensch niets hoogers kent dan den waren mensch.

Dit een en ander wordt met tal van voorbeelden uit de Vedaas toegelicht, die het boek zijn blijvende belangrijkheid verzekeren, immers op de wijze, waarop alleen een Max Müller het vermag, ook den niet voorbereiden lezer die geestelijke wereld onzer voorvaderen binnen te leiden, waarin wij inderdaad den oorsprong van onze eigene denkbeelden hebben te zoeken.

Vooral om die reden zij op dit leerzaam en onderhoudend geschrift de aandacht gevestigd. De apologie die het geeft, zal alleen welkom zijn aan hen, die haar niet noodig hebben, maar welkom zal ieder de gelegenheid wezen, om als in vogelvlucht die Indische beschaving te leeren kennen, die vóór de onze reeds al de cirkels van hel, vagevuur en paradijs doorwandeld heeft.

PLAUTUS-MOLIÈRE.

Voor een paar weken wees ik op de beperktheid der kunstmotieven. De groote kunstenaars worden minder aan de vinding van geheel nieuwe onderwerpen dan aan de bewerking van reeds bestaande, dat is reeds door anderen behandelde stoffen gekend. Ook Molière levert er het bewijs van. Er is niemand, die met zooveel vrijmoedigheid nagevolgd en overgenomen heeft. Maar daardoor stelt hij ons juist in staat tot het uitoefenen van eene der meest geliefkoosde verrichtingen der letterkundige kritiek, tot vergelijken van de onderscheidene meesters met elkander.

Men weet, dat Molière zijn *Amphitryon* aan den romeinschen blijspeldichter Plautus ontleend heeft. Amphitryon, eerst kort gehuwd met Alcmene, is in den oorlog in gezelschap van zijn slaaf Sosie. Jupiter maakt zich die omstandigheid ten nutte om, de gedaante van Amphitryon aannemende, en terwijl hij aan Mercurius die van Sosie verleent, de goede trouw van Alcmene te verrassen. Jupiter slaagt daarin, en als nu den volgenden morgen, vòor het vertrek van Jupiter en Mercurius, de ware Amphitryon

en de ware Sosie te huis komen, begrijpt men welke *quiproquo's* daaruit ontstaan.

De fabel heeft voor ons veel van haar zout verloren. Het ware blijspel, dat uit de karakters en niet louter uit de toestanden geboren moet worden, is hier niet te vinden. De arme Alcmene, overspeelster geworden zonder het te weten en misleid door een God tegen wien een sterveling immers niets vermag, is een voorwerp van deernis en geenszins van spot. Maar het is niet de komedie zelve waarvoor ik eenige belangstelling vraag; het is uitsluitend de wijze waarop Molière gebruik heeft gemaakt van een stuk dat, toen hij leefde, reeds achttien eeuwen oud, en bovendien door den mythologischen inhoud hem en zijnen tijdgenooten vreemd geworden was.

In de eerste plaats moet opgemerkt worden, dat Molière het stuk van Plautus door en door fransch gemaakt heeft. De romeinsche komedie begint met een voorspel, waarin Mercurius reeds nagenoeg de geheele geschiedenis vertelt, die aanstonds vertoond zal worden, hetgeen niet juist in staat is om de spanning van den toeschouwer te verhoogen; bovendien maakt Mercurius nog een uitweiding, waarin hij uitdrukkelijk verzekert wat elk terstond begrijpt, dat namelijk zijne en Jupiter's gedaanteverwisseling de lieden van Alcmene's huis ten eenemale op het dwaalspoor zal brengen. Molière laat dit geheele voorspel weg. Maar het denkbeeld van een voorspel te geven heeft hij behouden. Hij wacht zich wel de geschiedenis vooruit te vertellen, en deelt slechts kort mede welke de ondeugende plannen van Jupiter zijn. Is daarom het voorspel geheel van zijne vinding? Bij Plautus *verhaalt* Mercurius, dat de nacht ten gunste van den Oppergod verlengd is geworden. Die trek wordt door Molière niet verwaarloosd. Dit korte woord, in verband met den aanroep van Mercurius in het stuk zelf: «ga voort, o nacht, mijnen vader te

wille te zijn; gij bewijst hem den besten dienst en hij zal er u dankbaar voor wezen,» brengt Molière op de gedachte van het geestig tweegesprek, dat men in zijn *Prologue* lezen kan. Wat bij Plautus verhaald wordt, wordt bij Molière gedramatiseerd. Mercure en La Nuit, die twee zoo geheel mythologische personen, zijn door Molière volkomen genaturaliseerd. Het is een fransche lakei en een geestig fransch deerntje die zich met elkander onderhouden. Wat zij zeggen is vol kritiek van hunne meerderen, vol toespelingen. In plaats van ons met zoovele woorden mede te deelen, gelijk bij Plautus geschiedt, dat Mercurius eene gedaanteverwisseling heeft ondergaan, maken wij het bij Molière op uit het eerste woord van La Nuit: *Ah! ah! c'est vous seigneur Mercure! Qui vous eût deviné là dans cette posture?* Aan toespelingen, gelijk ik zeide, ontbreekt het niet. Zoo, ter verdediging van Jupiter, in den mond van Mercurius: «Il n'est point à mon gré de plus sotte méthode

Que d'être emprisonné toujours dans sa grandeur;
Et surtout aux transports de l'amoureuse ardeur,
La haute qualité devient fort incommode.... enz.

Het op zichzelf prijzenswaardig pogen om het stuk fransch te maken heeft, naar het mij voorkomt, Molière verleid om in de rol van Alcmene, gelijk hij die bij Plautus vond, eene minder gelukkige wijziging aan te brengen. Jupiter, die weet dat Amphitryon den volgenden morgen vroeg te huis komt, wil bijtijds vertrekken. Alcmene evenwel, die Jupiter voor Amphitryon houdt, begrijpt niet waarom deze zoo spoedig van haar scheiden wil. Ziehier, hoe Molière haar in de hoofdzaak laat spreken: Uw krijgsroem gaat mij na aan het hart, maar als ik zie dat die roem u noopt mij zoo ras te verlaten, maakt hij mij toch een weinig verdrietig, en had ik mij liever,

dat de Thebanen u niet als generaal aan hun hoofd geplaatst hadden.

«C'est une douce chose, après une victoire,
Que la gloire où l'on voit ce qu'on aime élevé;
Mais, parmi les périls mêlés à cette gloire,
Un triste coup, hélas! est bientôt arrivé.
De combien de frayeurs a-t-on l'âme blessée,
Au moindre choc dont on entend parler!
Voit-on, dans les horreurs d'une telle pensée,
Par où jamais se consoler
Du coup dont on est menacée?
Et de quelque laurier qu'on couronne un vainqueur,
Quelque part que l'on ait à cet honneur suprême,
Vaut-il ce qu'il en coûte aux tendresses d'un cœur
Qui peut, à tout moment, trembler pour ce qu'il aime?»

Als Jupiter daarop eene al te fijne onderscheiding gemaakt heeft tusschen den minnaar en den echtgenoot, en slechts in zijne eerste hoedanigheid de gunstbewijzen ontvangen wil die door Alcmene eigenlijk hem in de tweede hoedanigheid verleend zijn, antwoordt zij:

«Amphitryon, en vérité,
Vous vous moquez de tenir ce langage,
Et j'aurais peur qu'on ne vous crût pas sage
Si de quelqu'un vous étiez écouté.»

En straks:

«Je ne sépare point ce qu'unissent les dieux;
Et l'époux et l'amant me sont fort précieux.»

Nu, dit alles is zeer fraai, zeer fransch, en vooral die begeerte van den echtgenoot om nog voor den minnaar te kunnen doorgaan ons op verren afstand verplaatsende van de romeinsche zeden, gelijk Plautus ze ons schildert, maar het is de vraag of de romeinsche Alcmene, de

Alcmene van Plautus ons niet meer oprecht medegevoel inboezemt. De fransche vrouw, de vrouw bij Molière, zegt niet meer dan *gentillesses* en laat ons koud. Het is geenszins de kreet van het hart, dien wij hier vernemen, en dien wij hier toch zouden willen vernemen, bij zulk eene scheiding na zulk eene kortstondige hereeniging. Wie weet of zij den man, die in hare armen heeft gerust, ooit weer zal zien?

Anders, meer in overeenstemming met de waarheid der natuur, is het gesprek bij Plautus. «*Alcmene.* Wat is het dat u zoo haastig van mijne zijde roept? *Jupiter.* Wanneer een generaal niet bij zijn leger is, gaat alles spoedig verkeerd. *A.* Helaas! ik zie maar al te goed hoeveel gij om uw vrouw geeft. *J.* Is het u niet genoeg boven allen bemind te worden? *A.* Ik had liever bewijzen van uwe teederheid dan schoone woorden.... Gij komt midden in den nacht en reeds wilt gij u verwijderen. Kan dat mij naar den zin zijn? *J.* Gij doet er niet wel aan met boos op mij te zijn; ik heb het leger zeer in het geheim verlaten; voor u eenige oogenblikken aan mijne verplichtingen onttrokken; ik heb gewenscht dat gij het eerst van mijn zegepraal zoudt hooren, en dat ik de eerste zou zijn om u de goede tijding te brengen. Toont dat alles weinig liefde mijnerzijds? En nu, om mijne afwezigheid niet te doen opmerken, moet ik stil wegkomen; anders zou men beweren dat ik mijne vrouw boven den Staat stel. *A.* Ja, ja, men gaat maar heen, en men laat zijne arme vrouw in tranen achter. *J.* Zwijg; bederf uwe schoone oogen niet. Ik ben in een oogenblik terug. *A.* Dat oogenblik zal een eeuw zijn. *J.* Het is waarlijk niet voor mijn genoegen, dat ik u verlaat. *A.* Ik heb alle reden om u te gelooven. Dezelfde nacht ziet u komen en gaan.... Blijf mij altijd liefhebben, al zijt ge ver van mij weg; ver van u, blijf ik toch de uwe, nietwaar?.... kom spoedig terug.»

De meerderheid van den latijnschen dichter is hier onbetwistbaar, en wel, omdat hij het algemeene, het blijvende in de uiting van het vrouwelijk gevoel getroffen heeft. Gelijk Alcmene hier spreekt, zoo spreekt, in dezelfde omstandigheden, de vrouw ten allen tijde. Hare smart wegens de scheiding zal altijd eene schakeering van ontstemdheid vertoonen.

De *Amphitryon* met zijne vergissingen tusschen den waren en den valschen echtgenoot, den waren en valschen slaaf, doet onwillekeurig denken aan Shakespeare's *Comedy of errors*. Ook Adriana, de vrouw van Antipholus van Ephese, is het slachtoffer van een misverstand dat haar aan de trouwe liefde van haren man twijfelen doet. De toestand waarin Alcmene en Adriana zich bevinden, vertoont dus veel overeenkomst. Met meer waarheid dan de Alcmene van Plautus kon Shakespeare zijne Adriana niet laten spreken. Maar in de taal der laatste ligt grootere teerhartigheid, ligt iets tragisch-dichterlijkers, dat terstond den grooten tragikus en den nieuweren tijd verraadt:

«His company must do his minions grace,
Whilst I at home starve for a merry look.
Hath homely age th' alluring beauty took
From my poor cheek? Then, he has wasted it:
Are my discourses dull? barren my wit?
That's not my fault; he's master of my state.
What ruins are in me, that can be found
By him not ruin'd? Then he is the ground
Of my defeatures. My decayed fair
A sunny look of his would soon repair; . . . .
Since that my beauty cannot please his eye,
I'll weep what's left away, and weeping die.»

Wanneer wij Molière Plautus zien navolgen, zoo moet de vreemdeling in de klassieke letterkunde zich niet ver-

beelden, dat wij in Plautus met een geheel oorspronkelijk dichter te doen hebben. Hij schepte met beide handen uit den voorraad der grieksche komedie, zoo zelfs, dat het ons veelal zoo goed als onmogelijk geworden is, bij ontstentenis van de origineele stukken, een oordeel uit te spreken over Plautus' persoonlijke verdiensten. Ik zou hieraan eene algemeene opmerking willen vastknoopen: de meesterstukken ontstaan niet op eens; zij hebben hun langen stamboom, waarop men de theorie van Darwin mag toepassen. Gelijk, volgens hem, de mensch de eindelijke voltooiing is van hetgeen in den aanvang nauwlijks georganiseerd mocht heeten, zoo vertegenwoordigt vaak dit of dat meesterstuk eenvoudig den laatsten graad van ontwikkeling van kunstvoortbrengselen die in het begin zeer onaanzienlijk kunnen zijn geweest. Het genie legt vaak slechts de laatste hand aan hetgeen mindere geesten vóor hem reeds op velerlei wijzen bearbeid hebben.

STRAUSS. 1)

Niet de godgeleerde vragen die Strauss bespreekt, wensch ik hier aan te roeren. In dit dagblad kunnen, mogen zij niet door mij behandeld worden. Maar het jongste geschrift van den «Apostel des Ongeloofs» kan ook van een meer algemeen menschelijke zijde benaderd worden. Geheel afgescheiden van de vraag of het onderwerp van Strauss ons eenige belangstelling inboezemt, heeft de wijze waarop hij over dat onderwerp geschreven heeft het vermogen onze opmerkzaamheid tot zich te trekken.

Men weet wat Strauss heeft willen doen. Het oude geloof heeft hij in zijne onhoudbaarheid willen in het licht, — of aan de kaak, — stellen. Hij komt met eene dubbele vraag: zijn wij nog kristenen? Hebben wij nog godsdienst? Op de eerste vraag vernemen wij een onbewimpeld neen; op de tweede dit antwoord: «al naar dat men het nemen wil». Na dit afbrekend gedeelte, komt het opbouwende;

1) *Der alte und der neue Glaube.* Ein Bekenntnisz von Dr. David Friedrich Strauss. Fünfte Auflage, 1873. Aardig is het, dat dit werk in Engeland zoo goed als volkomen onbekend was gebleven, totdat de heer Gladstone er in Liverpool tegen waarschuwde. Nu is het boek in aller handen.

na het oude geloof het nieuwe. En hier worden wij dan vergast op de herhaling van hetgeen thans nagenoeg elk weet van de darwinistische beschouwingswijze, van de mechanische opvatting van de natuur, terwijl het geheel bekroond wordt met eenige opmerkingen van letterkundigen en esthetischen aard, opmerkingen waarvan ons door den schrijver verzekerd wordt, dat zij door hem opzettelijk voor deze gelegenheid ter neder geschreven en niet door hem ter bladvulling uit een oude doos te voorschijn gehaald zijn.

Reeds terstond treft de zonderlinge samenstelling van dit geschrift. Met eene kritiek van kristelijke leerstukken en bijbelsche geschiedverhalen, een weinig natuurwetenschap uit de tweede hand, en eenige gedachten over Goethe en Beethoven, als aanhangsel, maakt men toch geen boek, allerminst een boek, dat een «belijdenis» heet, en nog wel de belijdenis van een splinternieuw geloof. Een boek dient eene eenheid te vormen; geen enkel der deelen welke deze eenheid omvat moet er uitgelicht, de volgorde der deelen moet door ons verstand als volstrekt noodzakelijk erkend kunnen worden; niemand mag den indruk ontvangen, dat de schrijver willekeurig op een gegeven oogenblik de pen heeft nedergelegd. Hij mag niet ophouden eer hij ophouden moet. Hij mag geen enkel woord schrijven, dat het vermoeden kan wekken van eigenlijk voor een andere gelegenheid geschreven, en met meer of minder geluk te pas gebracht te zijn.

Het komt mij voor dat over deze eischen moeilijk tweeërlei meening kan bestaan. Maar hoe moet dan het antwoord uitvallen, wanneer wij vragen of het boek van dr. Strauss aan deze eischen voldoet?

Men heeft hem in Duitschland zelf den «meester van het duitsche proza» genoemd. De Franschen zouden wellicht met een glimlach fluisteren: *ce n'est pas jurer*

gros. Is een boek als boek, als kompositie, niet reeds veroordeeld, wanneer de schrijver zelf de behoefte gevoelt om te verzekeren, dat hij inderdaad eene geheele afdeeling opzettelijk voor dit werk vervaardigd heeft? Men zou bijna zeggen; hoe komt het bij iemand op, zich aan de noodzakelijkheid bloot te stellen van zulk eene verzekering te geven? Oud of nieuw geloof, met gebrekkig samengestelde werken maakt men geene propaganda, of het moest zijn bij een publiek dat het met deze dingen zoo nauw niet neemt, en niet al te kieskeurig is ten aanzien van hetgeen zijn letterkundig verhemelte aangeboden wordt.

Het tweede dat opmerking verdient, is de poging van Strauss om terstond iets in de plaats te stellen van hetgeen hij afgebroken heeft. *Het oude en het nieuwe geloof*, luidt de titel. Dus terstond weer een geloof, zoodra hetgeen wij tot hiertoe hadden ons ontzonken is. Strauss kan zich blijkbaar den mensch op geen enkel oogenblik van diens bestaan zonder geloof denken, zonder eenig geloof, hetzij oud of nieuw. Ook dit, gelijk de omstandigheid waarop wij in de eerste plaats de aandacht gevestigd hebben, is karakteristiek duitsch. Ik kan mij moeilijk Renan in Frankrijk of — ja wien? — bij voorbeeld Tyndall in Engeland voorstellen, zich beijverende om ons aan een nieuw geloof te helpen. Het schijnt dan ook eene naïveteit, dit te willen doen. Kennis van de geschiedenis en zelfkennis moet men al in zeer geringe mate bezitten om een oogenblik zich te kunnen inbeelden, dat men èn in staat zij het ontleedmes der kritiek met meesterlijke kunst te hanteeren èn bij machte, aan de menschheid een nieuw geloof te bezorgen. Stel u een oogenblik een man gelijk dr. Strauss voor als den stichter van een nieuw geloof! Een scherpzinnig redeneerder, een koelbloedig en vinnig beoordeelaar, gelijk hij, zal kans

hebben op eene plaats onder die dweepende, kinderlijke, zichzelven en anderen begoochelende geesten die men godsdienststichters heeft genoemd!

Bovendien, men zou zeggen: wat verscheelt het Strauss of wij op de bouwvallen van het kristendom onzer kinderjaren het metselwerk van een nieuw geloof kunnen optrekken? Is hier niet nog bij Strauss de nawerking te bespeuren van den zuurdeesem van het oude geloof? Hoe? Wij zijn, volgens hem, eene veredelde apensoort, en even weinig als apen gerechtigd op eene onsterfelijkheid te hopen; de laatste en hoogste oorzaak van ons uit- en inwendig leven is beweging, werktuigelijke beweging en niets dan dat; ten gevolge van de wetten waaraan die beweging onderworpen is, zal onze aarde, zal geheel ons zonnestelsel eens vergaan, ja de zon zelve eens uitgedoofd worden.... In naam van wat of van wien, zullen zulke wezens, levend op zulk een vergankelijk tooneel, zich de weelde vergunnen van een geloof te bezitten? Waar geen mysterie is, is geen geloof, en er is mysterie aan het begin noch aan het eind. Apen aan het begin, en aan het slot het graf! Neen, Strauss is op verwonderlijke wijze halverwege blijven staan. Is er van het oude geloof geen woord meer waar, dan erkent ook de mannelijke geest van onzen tijd, dat het geheele denkbeeld van een geloof te hebben onzinnig is. Een wezen dat het beeld Gods, dat onsterfelijk is, dat eene volstrekte zedelijke bestemming heeft, zulk een wezen kan, moet een geloof hebben, een staf op den weg naar dat ideale, dat zijn waarachtig vaderland is! Maar een veredelde aap, met geene andere toekomst dan het graf, wat zal hij met een geloof uitrichten? Hij heeft alles wat hij noodig heeft wanneer hij weten, denken, gevoelen en handelen kan, en daarenboven nog een wereld der verbeeldingskracht om zich in te vermeiden. Plaag hem niet met een geloof; hij weet er

geen weg mede. Hij leeft gelijk een verstandig mensch behoort te leven: zedelijk uit overleg, gelaten uit redelijk inzicht, gelukkig wanneer hij kan, en niet meer eischende dan hij ongeveer verwachten mag.

Maar dat schijnt niet in het hoofd van Strauss te kunnen worden opgenomen. Men moet niet vergeten, dat hij een Würtemberger is, en zijne opleiding in het piëtistisch seminarie van Tübingen ontvangen heeft. Waarschijnlijk dientengevolge is hij, bij al zijn schijnbaar radikalisme, niet in staat, evenmin als zoovele anderen in onzen tijd, zich volkomen duidelijk te maken wat er wegvalt wanneer «het oude geloof» wegvalt. Hij ijvert nog voor, hij maakt zich nog tot den martelaar van een geloof. Hij wil nog dat wij «godsdienstig aangedaan zullen worden door het universum». Wat er nu in het ons grootendeels onbekende universum; wat er in het universum, dat, voor zoover wij het kennen, slechts de eene groote resultante mag genoemd worden van zuiver mechanische wetten, wat er in dat universum is, waardoor wij godsdienstig kunnen worden aangedaan, is meer dan een hollandsch gezond verstand kan vatten.

Opmerkelijk noem ik eindelijk den ruwen toon waarin Strauss sommige bladzijden van zijn boek geschreven heeft. Den kruisdood van Jezus noemt hij eigenlijk het welverdiend loon van den dweeper, de opstandingsgeschiedenis «einen welthistorischen humbug». Kenmerkend voor de volken waartoe zij behooren is, ten aanzien van hunnen toon, eene vergelijking tusschen Strauss en Renan. De laatste heeft zeker even goed als de eerste «het oude geloof» laten varen; hunne geschiedkundige overtuigingen zijn ongeveer van hetzelfde gehalte. Maar Renan heeft een veel te diep gevoel van de onsterfelijke schoonheid der evangelische verhalen, en vooral een veel te levendig besef van de geschiedkundige voorwaarden van elke gods-

dienstige beweging om niet geroerd te worden bij den aanblik van dien «dweeper» die op zoo jeugdigen leeftijd zijn schoonen droom met een smadelijken marteldood heeft geboet. Strauss, daarentegen, doet, en niet in zijn voordeel, denken aan dat woord van Hamann: «wie de stem der poësie niet verstaat, is een barbaar; hij zij voor het overige wat hij wil», en, in den geest van Hamann, nemen wij hier poësie in de hoogste beteekenis van het woord.

THORBECKE'S BRIEVEN. [1]

Met al den eerbied aan een grooten naam verschuldigd, kan ik niet zeggen, dat deze brieven bij mij een gunstigen indruk hebben achtergelaten. Ik vereenig mij ten volle met de belangrijke opstellen die *Het Vaderland* reeds over deze uitgaaf geleverd heeft, maar heb nog meer op het hart. Een kleinigheid vooraf. De titel bevreemdt in verband met den inhoud. Naar den titel verwacht men brieven uit de jaren 1830 tot 1832, maar de eerste brief is van het jaar '24 en de laatste van het jaar '41. Doch houden wij ons aan den titel, dan hebben wij hier vertrouwelijke mededeelingen van een man die in het beste zijns levens tijdgenoot was van gebeurtenissen zoo belangrijk als de Juli-omwenteling en de afscheiding van België. Is meerderheid van geest blijkbaar uit het oordeel diens mans over dat merkwaardig keerpunt in de geschiedenis van Europa?

Merkwaardig is en blijft de Juli-omwenteling als de eerste stoot waarmee men wakker werd geschud uit den

1) Brieven van Thorbecke. 1830—1832, Amsterdam, Höveker en Zoon, 1873.

zoeten droom der Restauratie die in 1815 eenen aanvang had genomen. Gedurende dat tijdvak van vijftien jaren was er eene liefelijke eenheid van doel en maatregelen tusschen de monarchale reaktie en Rome. Dat onze eeuw den grooten strijd zou hebben te aanvaarden tusschen de Theokratie en den modernen Staat, kon toen zeker allerminst vermoed worden. Het was de welaangename dag der theokratische denkbeelden. De orde der Jesuïeten werd hersteld. Met alle recht kon men zich inbeelden, dat men in staat zou zijn het groote werk der fransche omwenteling eenvoudig ongedaan te maken. Onder de vleugelen van het koningschap van Gods genade begon men vrij wel te vergeten, dat de volken ooit van hunne souvereiniteit hadden gerept.

Daar kwam in Frankrijk de revolutie van het jaar '30, waarop straks de opstand van België, de Hervormingsdebatten in het engelsche parlement, en, van eene andere zijde, Rome's veroordeeling van de katholieke staatkundige partij, gelijk deze door het dagblad *l'Avenir* vertegenwoordigd werd, het antwoord gaven. Toen begon eigenlijk eerst de negentiende eeuw; toen eerst trad zij te voorschijn uit dien chaos van revolutie en reaktie, van geweldig omverwerpen en angstig behoud, die wellicht onmisbaar is geweest om onzen tijd tot volle bewustheid te laten komen van het eigenaardig nieuwe, dat hij stichten wil: den modernen staat. Sedert 1830 zijn wij eerst de gezegende vruchten begonnen te plukken van 1789, vruchten die door de bloedstroomen van '92 en volgende jaren zoowel als door de kerkelijke staketsels van en na '15 ontoegankelijk waren gemaakt. Met '30 begon dus een nieuw tijdperk. De diepe en onoverwinnelijke weerzin, dien de troon der Orleans aan de regeeringen van Rusland en Pruisen inboezemde, was reeds een gunstig voorteeken.

Brieven uit dat jaar '30, brieven uit dat jaar van

Thorbecke doen groote verwachtingen ontstaan. Onderstel dat iemand van doorzicht den 4 Juli 1866, na het bekend worden van den slag bij Sadowa, een brief geschreven had over den staatkundigen toestand van Europa, en de groote beteekenis van dien slag, van dat meer dan Waterloo, niet had beseft, men zou het recht hebben, dien brief lezende, over teleurstelling te klagen. Eene soortgelijke teleurstelling wordt ons hier bereid.

Op bl. 15 lezen wij: «andermaal hebben de theoriën en hersenschimmen van '89 de geesten vermeesterd, en als dronken gemaakt; om de willekeur van eenen, die men kan beperken, te verbrijzelen, roept men, onder den naam der Natie, eene andere willekeur in, die niet bepaald noch gematigd kan worden. Van dit tijdstip af aan leven wet en recht bij den dag; en ik denk, dat de Parijsche republikeinsche staatskunst sedert den 30sten July op nieuw geleerd heeft, dat hetgeen zich in onze dagen als volksmeening voordoet veel minder tegen het despotisme, dan tegen den naam van die het uitoefent, heeft in te brengen.»

Men zal toegeven, dat men waarlijk niet Thorbecke behoeft te heeten, om iets zoo uiterst gewoons te zeggen. Men zou gelooven, dat hier een of ander oud heer spreekt, *qui prend du ventre.* Al de geijkte frasen zijn er in: de theoriën en hersenschimmen der omwenteling! Geesten door hersenschimmen dronken gemaakt! De Julirevolutie veel minder tegen despotisme, dan tegen een naam! Povere wijsbegeerte der geschiedenis inderdaad! Ik zou wel eens willen zien aangetoond welke denkbeelden van '89 de uitkomst tot «hersenschimmen» heeft gemaakt. Op die «hersenschimmen» heeft ook Thorbecke als lid der wetgevende of der uitvoerende macht jaren lang geteerd.

Verwacht men van iemand met eenige fijnheid van opmerking begaafd, zelfs in dato 5 September 1830, de

verzekering (bl. 17), dat de scheiding van Holland en België «de verbreking van den *natuurlijksten* band en de krenking van de *dierbaarste wederzijdsche* belangen» zou zijn. De «natuurlijkste» band, een band door het Kongres op zoo kunstmatige wijze gelegd?

Zonderling wordt het ons te moede, wanneer wij een Thorbecke hooren verklaren: «het kan niet genoeg worden herhaald, dat het bondgenootschap des Gouvernements met de liberale gevoelens de hoofdoorzaak is van ons ongeluk;» en hij het, in verband hiermede, gispt, dat de Regeering «de aanmatigingen der geestelijkheid met pijlen uit den koker der liberale beginselen bestrijdt.» Hoe vreemd is ook de stijl, vooral in zijne beelden. Zoo even hersenschimmen die geesten dronken maken; nu aanmatigingen bestreden met pijlen, en deze pijlen genomen uit een koker van beginselen! Ik had niet gedacht dat Thorbecke zich ooit aan valsch vernuft had schuldig gemaakt. Het moet den heer Groen eenige zelfverloochening hebben gekost, zoo wonderlijke taal te laten afdrukken, hij, wien keurigheid van uitdrukking tot een tweede natuur geworden is. Bl. 20 gewaagt van een «tartenden worstelkamp». Als de «worstelkamp» er is, zal het «tarten» wel reeds een einde hebben.

Konservatisme van het zuiverst water spreekt uit het volgende (bl. 21): «de eenzijdige willekeur (wat is eigenlijk eene eenzijdige willekeur?) eener natie verheft zich boven eene wezenlijke voorwaarde van het behoud. boven een erkend positief regt der (lees: door het Weener Kongres met «eenzijdige willekeur») gevestigde Statenmaatschappij van Europa.» Men is geneigd te vragen wat dit een en ander afdoet tot de groote zaak die toen aan de orde was? Hetgeen in '15, na meer dan twee eeuwen gescheiden te zijn geweest, krachtens eene staatkunde van gallophobie bijéen was gevoegd, kon toch wel in '30 uit

elkander gaan zonder dat daarbij zoovele groote woorden behoefden te worden omgehaald. Verbreking van den natuurlijksten band, krenking van de dierbaarste belangen, verheffing van eenzijdige willekeur boven een positief recht! Wat nog meer? Thorbecke had dunkt mij zulke overal aanwendbare gemeenplaatsen aan opgewondene patriotten kunnen overlaten; in elk geval had hij ons grooter dienst bewezen, of ook de meerderheid van zijn nadenkend verstand onbetwistbaarder gemaakt met het voor en tegen te bespreken van de vraag of de scheiding in het belang der beide landen mocht heeten. Aan de uitboezemingen waarop wij nu onthuld worden, hebben wij niet veel, gelijk te verwachten was; want die uitboezemingen komen van een man, die zelf verklaart (bl. 22): «over den tegenwoordigen toestand van Europa kan ik geen twee gedachten aan elkander knoopen». Ziedaar juist het geheim onzer teleurstelling. Wij hadden juist gehoopt, dat Thorbecke in '30 wel twee gedachten over den toestand van Europa aan elkander had kunnen knoopen! Maar hij is zoo verbijsterd, dat hij (bl. 24) «de deeling van België» met «de deeling van Polen» nagenoeg gelijk schijnt te stellen, en nog zoo weinig beseffende het wezen van den konstitutioneelen regeeringsvorm, dat hij (bl. 26) van «de drijvers der ministeriëele verantwoordelijkheid» spreekt, en dit voorspelt: «laat bij de vertegenwoordigers alle bedenking wegvallen, dat hunne pijlen den Koning persoonlijk zullen treffen, en het zal voor de *hun ter prooi gelatene* Ministers weldra ondoenlijk wezen, om nog eenige zelfstandigheid van regeering te handhaven.» Een verantwoordelijk minister, eene prooi van den volksvertegenwoordiger! Zoo oordeelde Thorbecke nog op twee en dertigjarigen leeftijd! Wij maken hem geen verwijt van zijne late ontwikkeling, maar achten ons door het aangevoerde gerechtigd tot de bewering, dat staatkundige

brieven van hem uit dien leeftijd slechts een middelmatig belang kunnen hebben. Hij had blijkbaar toen nog meer gelezen en gestudeerd dan nagedacht.

Dit oordeel schijnt niets te vreezen te hebben van dien brief over godsdienstige vragen (bl. 64), een brief waarvan men eenigen ophef heeft gemaakt. Duisterheid is evenwel de voornaamste eigenschap van dat schrijven. «Het godsdienstige (wat?) pleegt zoo nauw verbonden te zijn met het individueele (wat?).» Ik begrijp dit evenmin als het volgende: «het heilige voor een ander is mij heilig in zijne ziel.» Wat ter wereld kan Thorbecke bedoelen, wanneer hij het als «zijne innige overtuiging» uitspreekt, dat «regt, geschiedverklaring, het schoone en *de* wetenschap niet strijden mogen met *de* godsdienstige waarheid?» Hoevele abstracta! En wat dunkt u van dat «regt, geschiedverklaring EN de wetenschap»? Geschiedverklaring zal toch wel tot de wetenschap behooren. Verder wil hij niet «de staatkunde onmiddellijk nevens den bijbel plaatsen» (alsof iemand dat zou kunnen willen!), noch aannemen dat «God zich alleen in de Openbaring heeft geopenbaard» (alsof men zich buiten de Openbaring openbaren kon!). Wat zijn «kringen van menschelijke kennis en bedrijf, ingesloten door de éene goddelijke waarheid»? Wat «wetten, die door eene lange opklimming van tusschenleden (?) zamenhangen met den hoogsten wil»? C'est du gâchis, of in goed hollandsch, verheven wartaal: en niets dan eene geschiedkundige ketterij, de zonderlinge bewering: «de katholieke kerk is, gelijk Minerva uit het hoofd van Jupiter, dadelijk bij hare eerste verschijning (het jaartal s. v. p. ?) als geheel, als één lichaam opgetreden.» Er is geen woord van waar.

Was het karakter van den heer Groen niet boven alle verdenking verheven, men zou in de verzoeking

komen van de uitgaaf dezer Brieven eene ondeugendheid te noemen. Men neemt liever aan, dat hij een jong geslacht moed heeft willen inspreken: het blijkt toch, dat Thorbecke's meerderheid van geest zich in zijn drie en dertigste levensjaar nog niet onwillekeurig verraden had.

DE MONTALEMBERT. [1]

Charles Forbes René de Montalembert, zoon van een uitgeweken franschen edelman en eene engelsche moeder, werd geboren op den 10den Mei 1810. Niet alleen was de moeder van hem, die later met zooveel bezieling, ja met een verwonderlijke vastheid van geloof de zaak van het katholicisme bepleiten zou, van den protestantschen godsdienst, maar toen zijne ouders in 1814 met de Bourbons naar Frankrijk terugkeerden, bleef de jonge Montalembert, en wel tot zijn negende jaar, aan de zorg van zijn protestantschen grootvader toevertrouwd. Hij groeide op in diens bibliotheek. In '19, na zijns grootvaders dood, kwam hij weer onder het dak zijner ouders. De vader was als diplomaat veel afwezig, de moeder schijnt zich met de opleiding van haren Charles weinig te hebben beziggehouden. Niettemin geeft de knaap, die zich door leeslust onderscheidde, reeds vroeg blijken van belezenheid en oordeel. Tusschen zijn dertiende en zijn vijftiende jaar veroorlooft hij zich reeds in zijn dagboek eene kritiek

1) Memoir of Count de Montalembert by Mrs. Oliphant. 2 volumes, Tauchnitz Edition, 1872.

van Shakespeare. Den «Tempest» vindt hij in sommige gedeelten verheven, in andere belachelijk. Den «Mid Summer Night's Dream» acht hij een weinig vervelend. «Twelfth Night» noemt hij middelmatig, «King Lear» verheven, «Hamlet» goddelijk. en «Othello» al te aandoenlijk. Opmerkelijker nog is het, dat de jongeling op zestienjarigen leeftijd zich met zijnen boezemvriend door een plechtige verbintenis aan zijn vaderland toewijdt, en leven en talenten aan de zaak van «God en van de vrijheid» belooft. Ziedaar het plan en tegelijk de zelfbegoocheling van zijne geheele loopbaan, een droom waaruit eerst de stem van Paus Gregorius hem zou doen ontwaken. Want die God was de God van het katholicisme, en die vrijheid de vrijheid gelijk de revolutie ons haar heeft doen begrijpen. «God en vrijheid», teekent hij den 22sten April 1827 aan, «zijn de twee voornaamste springveeren van mijn bestaan. Deze twee volmaaktheden met elkander te vereenigen zal het doel zijn van mijn leven.» Hij is, gelijk men bespeurt, geheel de man van een overgangstijd, ademende in den dampkring van de katholieke Restauratie, gelijk zij door den terugkeer der Bourbons in vollen gang was gebracht, maar met 1789 achter zich. In deze samenvoeging ligt de tragedie van zijn bestaan. Als had hij er een voorgevoel van gehad, teekent hij reeds vroeg aan, dat de geestelijkheid in Frankrijk den geest der tijden niet vat, en richt hij tot zichzelven de vraag: wat zal ik doen? Hoe zal ik mijn vurig patriotisme met de gehechtheid aan mijn godsdienst in overeenstemming brengen, een vraag die niet onmogelijk, ook en bij uitnemendheid in onzen tijd, het hart van menigen oprechten katholiek bestormt en kwelt.

Laat ons het terstond zeggen: vrijheid, in den mond van de Montalembert, heeft een zeer bepaalden zin. In een zijner brieven, op twintigjarigen leeftijd uit Zweden

aan zijn vriend Rio geschreven, lezen wij deze kenmerkende uitspraak: «Om te kunnen zegevieren moet het katholicisme de vrijheid tot bondgenoot, tot schatplichtige hebben.» Hier ligt de angel in het gras. Het is niet de vrijheid om haar zelfswil; het is de vrijheid gehuldigd met een bepaald doel, en dat doel is de zegepraal van het katholicisme. Het is, met één woord, de theokratische vrijheid, want de theokratie heeft altijd een program voor de toekomst en bestemming der menschheid, dat zij verwezenlijken wil. Maar tevens treedt hier reeds de eigenaardigheid aan het licht van hetgeen kort na 1830 de katholieke partij zou heeten. Weder had het katholicisme de zege over de kettersche richtingen van den dag verwacht van prediking en vrijwillige armoede en werken der liefde, ja, maar ook vooral niet minder van wapengeweld en onderdrukking. Maar de tijd van den krijg tegen de Albigensen en van de dragonnaden tegen de protestanten was voorbij. Geen Hus of hugenoot kon meer vallen als slachtoffer van de handhaving der kerkelijke rechtzinnigheid. De fransche omwenteling had den leekestaat gevestigd op grondslagen zoo hecht, dat zelfs de reaktie van 1815 en volgende jaren ze moest eerbiedigen. De Charte was gegeven. De beginselen van godsdienst-, gewetens- en drukpersvrijheid waren verkondigd. In dit alles zag een aanzienlijk deel van de geestelijkheid een groot gevaar voor het katholicisme.

Toen vormde zich een katholieke staatkundige partij in Frankrijk, die diep van het tegendeel overtuigd was; die deze vrijheden juist als even zoovele middelen beschouwde, waarvan de propaganda voor het katholiek geloof zich uitstekend zou kunnen bedienen. Gij noemt, sprak zij, de godsdienstvrijheid een gevaar? Maar juist zij zal in het protestantsche Engeland de deuren van Parlement en kabinet voor de katholieken ontsluiten. Gij

ducht de drukpersvrijheid? Alsof niet juist zij het ware, die de verspreiding van geloovige boeken en dagbladen van de kwellingen van een liberaal, een ongeloovig ministerie onafhankelijk maakt. De konstitutioneele regeeringsvorm wordt door u verafschuwd als een uitvloeisel van de omwenteling? Kortzichtige, leer beter uw belang verstaan; leer begrijpen, welk een wapen het stemrecht ons in de handen speelt om eene katholieke meerderheid in de Kamer, dat is in het wetgevend deel der Regeering te verkrijgen.

In dien zin moeten wij dat karakteristieke woord van de Montalembert opvatten: «de vrijheid schatplichtig aan het katholicisme.»

Sedert de katholieke Kerk een machtigen tijdgeest tegenover zich heeft, dat is, sedert de twaalfde eeuw, neemt men geregeld in die Kerk een dubbele richting waar: de eene wil den vijand bestrijden van achter de oude welbeproefde bolwerken, de andere wil zich midden in het gewoel begeven en den vijand verslaan met de wapenen die zij hem eerst ontwrongen heeft. De ketterij der middeleeuwen verachtte de officiëele inrichting van het katholicisme, en werkte op de menigte door de vormen aan te nemen van het volk. Toen waren er die alle heil zagen in een krachtiger bevestigen van geheel den hiërarchischen toestel, maar een St. Franciscus van Assisi maakte zich arm met de armen, mengde zich als de Minoriet, de mindere broeder, onder de lijdende menschheid, en stal de harten voor het katholieke Evangelie.

Zoo in onzen tijd; naast de konservatieven in de roomsche Kerk, het moedig zich wagen in al de liberale bewegingen van de eeuw, om ze dienstbaar te maken aan het Kruis; ongeveer dezelfde edele illusie waaraan Da Costa zich overgaf in zijne politieke briefwisseling met mr. Groen van Prinsterer.

Drie begaafde mannen hebben in Frankrijk dat waagstuk met de beste verwachtingen ondernomen: Félicité de Lamennais, Henri Lacordaire en Charles de Montalembert. De eerste was reeds door zijn *Essai sur l'Indifférence* beroemd in de geheele katholieke wereld en een gunsteling van Paus Leo XII; de tweede in den aanvang een vrij skeptisch advokaat, die, plotseling bekeerd tot het katholieke geloof, onmiddellijk de balie verliet om zich tot priester te laten wijden. Montalembert, toen hij in 1830 met deze beiden in kennis kwam, was juist van een reis, wij schreven bijna, van een pelgrimstocht naar Ierland, voor hem nog altijd het «eiland der Heiligen», teruggekeerd, waar hij den afgod van de katholieke Kristenheid dier dagen, O'Connell, persoonlijk had leeren kennen. De inzichten dezer drie mannen kwamen onderling geheel overeen. De Bourbons waren gevallen, bezweken onder den haat van een met vrijheid dweepend jong geslacht. De roomsche Kerk, waarbij zij hun steun gezocht hadden, werd in den geest der menschen met de tirannie der bourbonsche dynastie vereenzelvigd, en had dus haar ruim aandeel in den haat waarmede die dynastie zelve overladen werd. Die haat ging zoover, dat, toen de cholera te Parijs uitgebroken was, priesters niet in hun ambtsgewaad toegang konden verkrijgen tot de hospitalen. Dat vooroordeel tegen de Kerk, als ware zij de natuurlijke, de geborene bondgenoote van willekeur en onderdrukking, was, volgens de Montalembert en zijne beide vrienden, een schreeuwend onrecht. Haar van dien blaam te zuiveren; de overtuiging veld te doen winnen, dat de Kerk niet ontrouw was geworden aan haar verleden, dat vrijheid en volksheil nog altijd slechts onder de schaduw van hare vleugelen tieren konden, was van nu aan het doel van hun leven. Zij wilden dat doel bereiken door het vestigen van eene «*Agence générale pour la défense de la*

liberté religieuse,» en door het uitgeven van een dagblad. Het eerste nummer van *l'Avenir* zag het licht den 15den Oktober 1830.

Keerpunt in de godsdienstig-staatkundige geschiedenis van onzen tijd! Het katholicisme wordt journalist, wordt staatkundige partij, meet zich met de geestelijke machten der eeuw. De omwenteling waant dat zij met de Middeleeuwen en hare Kerk heeft afgerekend, dat zij haar herleid heeft tot een spooksel rammelende met foltertuigen, acht die Kerk onherroepelijk voorbij gelijk het Verleden dat haar had voortgebracht.... IJdele waan. Verjongd, heldhaftig, krijgslustig staat zij weer voor de oogen der wereld, en schrijft moedig in haar vaandel *l'Avenir!*

«God en de Vrijheid» was de leus waaronder Montalemberts dagblad *l'Avenir* een wereld werd ingezonden, die, naar zijne uitdrukking, in vuur en vlam stond. Op eene hartelijke ontvangst konden de vrienden vooreerst niet rekenen. Victor Cousin noemde hen verachtelijk «lieden van de sakristij», en Cousin's talrijke aanhangers konden weinig op hebben met deze poging om hetgeen zij gestorven en begraven waanden te verlevendigen. Victor Hugo, daarentegen, was dichterlijk genoeg gestemd om de wedergeboorte der wereld van het katholicisme te verwachten. Maar wat bekreunden zij zich om lof en blaam! De menschheid verheerlijkt bij beurte alles in den loop van hare lijdensgeschiedenis, zelfs een dagblad. *L'Avenir* is inderdaad de legende van de journalistiek. Nooit is een dagblad met zooveel geloof, zooveel zielenadel, zooveel overgegevenheid aan een zaak, zooveel onbaatzuchtigheid opgericht en geschreven. Wat wisten die twee priesters en die twintigjarige edelman van berekening en spekulatiegeest! Het getal hunner abonnenten is nooit boven het cijfer van 1200 gestegen. Toen op nummers door de policie

beslag was gelegd, omdat een benoeming van bisschoppen aangevallen was, verheugden de redakteuren zich in deze zeker niet voordeelige omstandigheid als in eene martelaarskroon. Maar het was geene ijdelheid, die hen de martelaarskroon begeeren deed. Hun doel was het, zich gedurig aan straffen bloot te stellen, om juist daardoor te doen uitkomen hoe verkeerd, hoe onbillijk de wetten waren die deze straffen ten gevolge hadden. Zij poogden dit aanschouwelijk te maken vooral ten aanzien van de wet op het onderwijs. Het gaf aanleiding tot een zeer eigenaardig tooneel, dat ons door den abt Dourlens in zijne *Gloires du Catholicisme au XIX siècle* levendig beschreven wordt.

Het onderwijs was uitsluitend in handen van de Universiteit. Geene school, geen opvoedingsinrichting had wettig bestaan, die niet van de Universiteit oorlof bekomen had. Wel had de Charte beloofd, dat «in de vrijheid van onderwijs zoo spoedig mogelijk zou worden voorzien», maar aan die belofte was tot dusver nog niet voldaan. Dit monopolie had het onderwijs aan den invloed van godsdienst en geestelijkheid onttrokken. Lacordaire verzekerde, dat hij «zijn godsdienst in het lyceum had zien verwoesten». «Is er, durfde hij vragen, een enkele van de opvoedkundige inrichtingen van de Universiteit, waar een kristenkind naar zijn geloof kan leven? Hangt er niet een koude en hardnekkige ongodisterij als een mist over al die jonge zielen?» De onbillijkheid van een door den Staat gemonopoliseerd onderwijs in het licht te stellen, kon, naar zijn en de Montalemberts gevoelen, veel beter dan door vlugschriften en redevoeringen, door een daad van ernstig verzet geschieden.

Zij openden eenvoudig een kleine school te Parijs, *Rue des Arts*, op den 7den Mei 1831, maar tot dezen stap gingen zij eerst over, na te vergeefs aan de *Chambre des Pairs* een verzoekschrift te hebben gericht, dat de uitvoering

van de belofte der Charte verlangde. Zij verwachtten natuurlijk niet anders dan wat ook werkelijk gebeurde. De eerste morgen liep voor de twaalf leerlingen en hunne thans zoo beroemde onderwijzers zonder stoornis af. In den namiddag trad een kommisssaris van policie binnen, door drie zijner agenten gevolgd, om in naam van de wet de school te sluiten. Lacordaire, hierop voorbereid, haalde een protest te voorschijn, dat door hem en zijne medegenooten onderteekend werd. Daarop gaven zij rustig aan hunne scholieren de lessen op voor den volgenden dag, en lieten het de politie aanzien. Maar de kommissaris viel hem in de rede, en riep luide: in naam van de wet verklaar ik de school voor gesloten, en ik waarschuw de kinderen niet terug te komen, eer de zaak wettelijk beslist is. — Daar de school uit zal gaan, hernam Lacordaire bedaard, zullen wij eerst te zamen het gebed doen. Allen knielden neder en richtten hun gebed tot de Heilige Maagd.

Den volgenden dag kwam de jeugd terug, maar de kommissaris ook. Nadat hij te vergeefs vrijwillig heengaan geëischt had, beval hij aan de kinderen de school te verlaten. — En ik, sprak Lacordaire, in naam van uwe ouders gelast ik u te blijven. — Nog eens, herhaalde de kommissaris, eisch ik in naam van de wet, dat gij heengaat. Ook Lacordaire herhaalde zijne woorden. Tot drie malen toe klonk het bevel van de wet, tot drie malen toe liet zich het verzet van den priester vernemen, een verzet, dat door een toekomstigen pair van Frankrijk werd ondersteund. De kinderen bleven onbewegelijk op hunne plaats en riepen eenstemmig: wij blijven, wij blijven.

Ten slotte gebruikte de politie geweld. Lacordaire bood weerstand, maar werd eindelijk uitgedreven. De deur van de school werd verzegeld en de drie schoolmeesters van

één dag werden voor de korrektioneele rechtbank geroepen.

Dit voorval heeft, al is het meer dan veertig jaar geleden, nog niets van zijn belang verloren. Gelijk men gesproken heeft van *representative men*, zoo zijn er ook gebeurtenissen, waarvan het verhaal onder de gemengde berichten van een dagblad eene plaats zou kunnen vinden, en die tevens eene richting, een denkbeeld, eenen strijd van de eeuw vertegenwoordigen. Het revolutionnair karakter van het katholicisme treedt hier helder te voorschijn; meer nog: eene afgetrokkene en gewichtige vraag erlangt hier een zichtbaren vorm, de vraag naar het recht van het persoonlijk geweten in en tegenover den Staat. Hoe men ook over de bedoeling en de handelwijze van de Montalembert en de zijnen moge denken, als staatsburgers handelen zij onwettig, maken zij zich strafbaar, stellen zij zich aan als rebellen. Wil men de drie vrienden, omdat zij katholiek waren, niet in naam van het persoonlijk geweten laten optreden, zoo wordt de vraag deze: wettigt gehoorzaamheid aan de Kerk rebellie, of, met andere woorden: is er een gebied van het zedelijk leven, waarop de geloovige alleen van de Kerk bevelen af te wachten heeft, waarop het hem volkomen onverschillig blijft wat de Staat zegt of niet zegt?

Het program van de Montalembert en zijne medestanders sloot volstrekte vrijheid voor de Kerk in. Het tooneel in de *Rue des Arts* kon, zoo het eenigen zin had, geene andere strekking hebben, dan in eene teedere aangelegenheid, die van het onderwijs en de opvoeding der jeugd, het recht der Kerk op deze vrijheid te bevestigen. Daarvoor werd in het jaar 1830 in Frankrijk de strijd aangevangen, die thans in veel grootscher evenredigheden door Duitschland en Zwitserland wordt voortgezet. De katholieke partij, eene staatkundige partij, in de ware en diepe en geoorloofde beteekenis van het woord, wil

niet, — althans naar mijne opvatting, — de Kerk over den Staat doen heerschen, gelijk dikwerf beweerd werd, maar zij wil den Staat herleiden tot eene inrichting, welker taak het uitsluitend zal zijn aller vrijheid te waarborgen en stoffelijke belangen te behartigen. Wat daarentegen met overtuiging, inzicht, in één woord, met geheel onze geestelijke ontwikkeling en onze dierbaarste belangen in verband staat, moet aan de zorg der Kerk worden overgelaten. De Staat en de Kerk staan dus, volgens haar, met gelijken rechtstitel naast elkander. Er is geenerlei gebied waarop zij elkander behoeven te ontmoeten, wanneer de Staat slechts zorgvuldig de regeling vermijdt van hetgeen den burger als godsdienstigzedelijk wezen raakt. Onder deze voorwaarde zullen Staat en Kerk in vrede kunnen leven.

Dat schijnt de zelfbegoocheling van de katholieke partij, gelijk zij zich in 1830 vormde, en evenzeer die van allen, voor wie de vrijheden, uit de fransche Omwenteling geboren, slechts middelen zijn, die zich aan de zege van het kerkelijk geloof «schatplichtig» moeten betoonen. Niet minder wordt die zelfbegoocheling gedeeld door hen die een volstrekte scheiding van Kerk en Staat anders dan alleen op het papier mogelijk achten. Aan deze hersenschimmen zijn de gebeurtenissen van onzen tijd wel bezig een einde te maken, terwijl zij slechts plaats schijnen te laten voor de twee opvattingen die, de menschelijke hartstochten, geheel de menschelijke natuur in aanmerking genomen, in de praktijk alleen bruikbaar zijn. Beide achten het onmogelijk, dat Kerk en Staat op verschillend gebied met gelijk recht naast elkander zouden staan; de eerste wil den Staat over de Kerk, de tweede aan de Kerk over den Staat soevereiniteitsrechten toekennen. Hoe deze laatste opvatting van den Paus hare officiëele uitdrukking heeft ontvangen, zal juist de strijd ons leeren

dien het dagblad *l'Avenir* in den boezem van het katholicisme deed ontstaan.

Het denkbeeld van de Montalembert en zijne beide vrienden: het aanvaarden van godsdienst- en gewetensvrijheid, van alle moderne vrijheden, om ze schatplichtig te maken aan de zege der Kerk, viel niet in den smaak van de geestelijkheid in het gemeen, evenmin als van de groote partij der fransche legitimisten, die, naar de uitdrukking van *l'Avenir*, ten onrechte de lelie der Bourbons hadden vastgehecht aan het Kruis. Het dagblad en zijne redakteuren kwamen dus in reuk van ketterij. Weldra werden zij ten gevolge van herhaalde aanvallen in de noodzakelijkheid gebracht, om òf zich het wantrouwen te laten welgevallen van de Kerk waarvan juist de verdediging hun zoo na aan het hart ging, òf bij het hoogste kerkelijk gezag de goedkeuring van hun pogen te zoeken. Zij besloten tot dit laatste. Gehoorzame zonen van Rome, wilden zij, nu hunne rechtzinnigheid niet meer boven twijfel verheven scheen, en hen de veroordeeling van achtenswaardige geestelijken getroffen had, aan den Paus vragen of zij «zich wellicht op een schadelijken weg bevonden», of de Heilige Vader hen machtigde aan hun program getrouw te blijven.

Daar trokken, hun dagblad in de hand, de twee priesters en de jonge pair van Frankrijk (Montalemberts vader was namelijk kort te voren overleden) naar Rome, met de beste verwachting vervuld, brandende van verlangen om op hun hoofd de zegenende hand te voelen rusten van Gods stedehouder op aarde, die ongetwijfeld in de warmste bewoordingen het doel van geheel hun ondernemen zou loven. Dat Rome, dat zich weleer met de democratische bewegingen van noordelijk Italië verbonden had om den Duitschen Keizer in zijne kerkelijke bemoeiingen te stuiten; dat Rome dat Franciskus van Assisi

zoo edelmoedig de hand boven het hoofd had gehouden, en de bedelorden beschermd had tegenover de universiteit van Parijs, zou ook thans het waar belang van den katholieken godsdienst begrijpen, de «levende hoop van het kristelijk geloof niet vastsmeden aan het vaandel eener wanhopige reaktie;» in één woord, Rome zou begrijpen, dat men den modernen Staat niet ongedaan maakt, dat het er slechts op aankomt, hem ondanks zichzelven Kristus te laten dienen. Hunne harten, toen zij naar Rome gingen, en de eeuwige stad binnentraden, waren dus brandende in hen. Waar is het Vatikaan? Waar woont de Paus? Heden nog liever tot Zijne Heiligheid dan morgen!

O gij wier bloed kookt, die tijd geld acht, die met de onstuimigheid der logika het eenig mogelijk besluit uit eene snel begrepene redeneering trekken wilt, die in één dag met uwe gewaarwordingen een eeuw wilt doorleven, bezoekt haar niet, stoort niet hare rust, doet haar niet ontwaken tot nieuwe smart, die eenzame moeder van zooveel bezweken grootheid! Ik spreek van het Rome van den Paus, van de stad die het vaderland placht te zijn van alle gewonden van harte, eer het de afgod moest worden van hen die alles ten offer brengen op het altaar der staatkundige eenheid. Wie dat Rome der pausen bezocht, gevoelde in de eerste dagen een neerslachtigheid die geene woorden vindt. Wandelende door de lange, eenzame, slecht geplaveide, enge, grauwe straten, treft u niets dan de eentonigheid, het armelijke, het onzindelijke. Gij loopt u de voeten in wond, want buiten het Corso nergens een trottoir, en omnibus of fiacre zien er te onsmakelijk uit om u te kunnen verleiden. In vertwijfeling, en altijd wanneer gij u niet in het Corso bevindt, trekt gij iets binnen dat met eenige welwillendheid een koffij- of wijnhuis kan worden genoemd. Zweert af, Bataven, uwe hollandsche zindelijkheid. Trekt den neus

niet al te zeer op; weest kristelijk: die onkenbare, die walgelijke bedelaar, die zich in de vuilste lompen naast u plaatst, is uw medemensch, uw broeder. Het is wel mogelijk, antwoordt gij, maar ik roep een policie-agent. Gij zijt wel vriendelijk er een in Rome te verwachten. Gij zet dus uwe wandeling voort. Maar is dat nu Rome, de stad der Cesars, waarvan de naam alleen sneller het hart kloppen doet, van elk die het hart van kunst en geschiedenis vol heeft? Nu ja, hier en daar een muur, een zuil, een voetstuk, dat ons eenigszins herinnert aan de wereld die onze verbeelding hier gemeend had te vinden, maar niets indrukwekkends, niets overmeesterends en overstelpends. Haasten wij ons naar het Forum! Het steegje is wel raar dat van het Corso naar dat groote middelpunt van het republikeinsche staatsleven leidt, maar geduld! Straks worden wij beloond. Straks werpt eene geheimzinnige macht ons op de knieën, en zullen wij onwillekeurig den grond kussen waar....

Ik kwam op het Forum. Ik deed de hand voor mijne oogen. Ik had niets gezien, dan wat mij deed zuchten: onoogelijk, vies!

En nog neerslachtiger gaat men weg dan men gekomen is.... Dat is het Rome, dat de haastige opmerkzaamheid van een toerist aanschouwt, de versteening van alle geestdrift, een opdroogende wind voor al de bloemen der hoop door onze verbeelding gekweekt.

Maar dat is het ware Rome niet. Het ware Rome geeft zich niet, gelijk onze moderne opgesmukte wereldsteden, aan den eerste den beste die voor zijn geld hare schoonheid wil zien. Rome is de gesluierde weduw der volken. Zet u bij haar neder, en leer eerst zwijgen en wachten gelijk zij het verstaat. Kom telkens weder, bereid u dagelijk ernstig voor op hetgeen gij haar vragen wilt. Doordring u van de geheele geschiedenis van haar lijden, opdat gij hare

minste toespelingen moogt begrijpen, opdat geen gefluisterde naam zweve op hare lippen zonder dat u voor den geest sta wat wereld van aandoeningen die naam in haar wakker roept. Keer tot uzelven in, vergeet al de laffe indrukken der wereld, al de kinderachtige weelde der nieuwere beschaving, voel, voel diep hoe lijden adelt, hoe alleen doornen edele slapen kroonen. Zoo, met die gewijde druppelen van nederigen en liefdevollen eerbied besprenkeld, zult gij de weduw der volken ongesluierd mogen aanschouwen, lezen in de diepe trekken van haar gelaat, mogen staren in dat geheimzinnig oog, dat naar binnen schijnt te zien alsof daar de wereld van het ideale lag, en zelfs met haar tranen storten, tranen zoo onbeschrijfelijk weldadig.

De Montalembert en zijne twee vrienden kunnen den eersten dag van Rome niet anders dan die teleurstelling ondervonden hebben, die elk ondervinden moet, wiens oprechtheid tegenover zichzelven groot, onverschrokken genoeg is, om, nadat hij zijne spaarpenningen heeft uitgegeven voor eene verre reis, zichzelven te bekennen, dat hij zich voor misleid houdt. Maar het was hunne eenige teleurstelling niet. Zelfs hij, die als gewoon reiziger voor het eerst aan de godsdienstplechtigheden in St. Peter deelneemt, voelt eene dorheid over zich komen, niet ongelijk aan die afwezigheid van elke aandoening, aan die onoverwinbare geslotenheid der lippen welke men niet zelden waarneemt bij twee vrienden, het eerste oogenblik nadat zij elkander, na lange scheiding, aan het hart hebben gedrukt. Niets maakt u een indruk van vroomheid, van innigheid. Er is geen schemerlicht in die kerk, er zijn geen halve tinten, in geen enkelen zin. De dienst is onbegrijpelijk lang. Ontzettend langzaam zijn al de bewegingen. Het is alsof men op een gala-receptie ware bij onzen lieven Heer. De door de kathedraal gedragen Paus

schijnt een pop. Men moet zich opdringen, dat men een levend mensch voor zich heeft, en betrapt zich op de vraag: door welke machinerie beweegt hij die éene hand? Alles is zoo verbazend groot, dat de arme, gedrukte ziel nergens met hare verzuchtingen en gebeden een geheimzinnige plek vindt om van aangezicht tot aangezicht met haren Heiland te spreken. God is daar zoo ver, zoo ongenaakbaar.

Ook hier, ook in St. Peter, wordt het naderhand wel anders. Er komen oogenblikken waarin dat koude onbewegelijke middelpunt van dien breeden kring der katholieke kristenheid, in welken kring zoo goed begrepen wordt wat aanbidding heet, een verwonderlijke aantrekkingskracht begint uit te oefenen. Het is alsof men daar, door een gelukkig toeval der akoustiek, de fluisterende echo opvangt van al die gebeden en litaniën, die onder de vier hemelstreken door alle geloovige katholieken op den rhythmus van het berouwvol zondaarshart worden herhaald. Maar, nog eens, de eerste indruk is ontgoochelend, en de Montalembert moet het gevoeld hebben. Zijne grootste teleurstelling was evenwel de houding van den Paus. Zij, Frankrijk, de katholieke wereld wachtten in angstige spanning op het beslechten van de vraag die met de uitgave van *l'Avenir* was gesteld. Om het beslissend woord van den Paus te vernemen, hadden zij de reis ondernomen; daags na hunne aankomst audiëntie gevraagd; kort daarop een schriftelijk rapport over hunne geheele aangelegenheid ingezonden .... Heilige onnoozelheid! De dagen gaan voorbij, de weken gaan voorbij, geen antwoord, geen taal of teeken. Nog wanhopen zij niet. Heeft de Heilige Vader niet duizend dingen aan het hoofd? Daar is de kardinaalkamerheer. De audiëntie wordt toegestaan. Hoe liep zij af?

De Paus was vriendelijk, allervriendelijkst en hupsch. Maar over de groote zaak? Geen woord.

Het kan ons niet verwonderen, dat de Paus niet alleen op die audientie de vraag niet aanroerde, maar elke beslissing voorloopig uitstelde. De *encyclica* die over de staatkunde van *l'Avenir* het vonnis uitsprak, kwam eerst in 1832. De Paus kon en mocht in eene zoo gewichtige aangelegenheid niet spoediger te werk gaan. Hij wist dat van zijn oordeel de houding af zou hangen, welke voortaan de geloovige katholieken ten aanzien van de moderne maatschappij zouden hebben aan te nemen. Zijn besluit kon een kruistocht tegen die maatschappij ten gevolge hebben, en die kruistocht zelf een langen nasleep van lijden en onrust. Eer het geestelijk hoofd der katholieke kristenheid zulk een besluit nam, was het niet onnatuurlijk, dat hij aarzelde.

De oud-katholieken en hunne voorstanders bedriegen zich, wanneer zij het katholicisme eerst sedert 1870 gevaarlijk achten voor den modernen staat. Reeds in 1832 heeft de Paus de beginselen ten scherpste afgekeurd, waarop de moderne staat geacht wordt te rusten. Het is geschied in de Encyclica, die zooeven werd vermeld. Paus Gregorius XVI zegt daarin: «die ongerijmde, verkeerde, waanzinnige stelregel, volgens welken men allen gewetensvrijheid moet verzekeren en waarborgen, vloeit uit de bezoedelde bron van de stelselmatige onverschilligheid voort. Men bereid den weg aan die noodlottige dwaling door die onbegrensde vrijheid der meeningen, die der burgerlijke en godsdienstige maatschappij zeer tot nadeel strekt, en waarvan sommigen, onbeschaamd genoeg, beweren, dat zij eenige vrucht kan afwerpen voor den godsdienst. Maar te recht zeide reeds Augustinus, dat niets met meer gewisheid den dood brengt aan de ziel dan de vrijgelatene dwaling.» Even onvoorwaardelijk wordt de drukpersvrijheid afgekeurd 1). Volgens een brief van

1) De brief van kardinaal Pacca aan Lamennais, meegedeeld in diens *Affaires*

den kardinaal Pacca kunnen de moderne vrijheden ten hoogste geduld worden, wanneer zij betrekkelijk minder nadeel opleveren aan het katholicisme. Men weet hoe later de zoogenaamde Syllabus en eene nieuwe encyclica deze pauselijke theorie bevestigden.

De theorie heet inderdaad niet anders dan soevereiniteit van de Kerk over den Staat. De eenige theorie die daar werkelijk tegenover kan worden gesteld, heet soevereiniteit van den Staat over de Kerk. De Theokratie van het katholicisme heeft tot tegenhanger de autokratie van den modernen Staat. Daarin ligt het eenig verschil tusschen de twee groote Staatsrechtelijke beginselen, welker strijd thans aller aandacht inneemt. Het is de vraag niet, welke schoone vertoogen op het papier worden geleverd, maar hoe in de werkelijkheid de denkbeelden en dus ook de partijen tegenover elkander staan. Wij moeten dit heden ten dage vooral waarnemen in Duitschland en in Zwitserland. Die waarneming leert evenwel, dat er omtrent het ware karakter der tegenstelling die tusschen de katholieke Theokratie en den modernen Staat aanwezig is, nog een eigenaardig misverstand heerscht. Onderdrukking der vrijheid aan de éene, handhaving der vrijheid aan de andere zijde, beweert men. Geene bedriegelijker bewering dan deze. In de praktische terzijdestelling van de vrijheden, die theoretisch de vrijheden van den nieuweren tijd heeten, zijn Duitschland en Zwitserland thans op weg even volleerd te worden als Rome het ooit geweest is. De tijd der godsdienstvervolging is voor den modernen Staat onmis-

---

de Rome, is de onmisbare kommentaar op de encyclica: « Les doctrines de *l'Avenir* sur la liberté des cultes et la liberté de la presse sont également trés-repréhensibles et en opposition avec l'enseignement, les maximes et la politique de l'Eglise. Elles ont beaucoup étonné et affligé le Saint-Père, car si, dans certaines circonstances, la prudence exige de les *tolérer comme un moindre mal*, de telles doctrines ne peuvent jamais être présentées par un catholique comme un bien ou comme une chose désirable.

kenbaar aangebroken, indien men althans met dien naam elke vervolging bestempelen kan die burgers, niet wegens hunne handelingen, maar wegens hunne gezindheden treft. Toen Rome heerschte, mocht gij geen Hugenoot zijn, nu Pruisen heerscht moogt gij geen Jesuit zijn. Rome veroordeelt de drukpersvrijheid, de Pruisische policie verbiedt het opnemen in de dagbladen van 's Pausen philippica tegen den Keizer van Duitschland. Rome verfoeit de gewetensvrijheid, de wetten thans bij den duitschen Rijksdag aanhangig, — de stoutste wetten wellicht die ooit bij een Parlement zijn ingediend, — dwingen alle toekomstige roomsche geestelijken zich aan een onderwijs en aan eene opleiding te onderwerpen, die een zeer belangrijke wijziging van hun katholiek geweten onvermijdelijk ten gevolge moeten hebben. Rome tast de godsdienstvrijheid aan; in Zwitserland ontziet men zich geenszins een der grondzuilen van den katholieken godsdienst, de hiërarchische inrichting der kerk, omver te halen, immers ook aan kantons, die het niet wenschen, het verkiezen van hunne geestelijken op te dringen; terwijl Mermillod, omdat hij, naar zijne godsdienstige overtuiging, den Paus gehoorzaamt, uit het land wordt gezet met behulp van een kostelijk sofisme: men verbant niet den burger maar den apostolischen Vikaris. Buiten de genoemde landen treffen ons gelijksoortige verschijnselen. In Frankrijk wordt een inspekteur van het onderwijs afgezet omdat hij een godloochenaar is; in ons Vaderland zijn niet weinigen tegen eene ernstige verlaging van den census gestemd, omdat zij vreezen aan de godsdienstige dweepzucht een te grooten invloed te verzekeren in de aangelegenheden van den Staat.

Wij maken van dit een en ander aan den modernen Staat geen verwijt, en wachten ons van de gepastheid te beoordeelen van handelingen, die wijze en rechtschapene mannen noodzakelijk hebben gekeurd. Wij stellen volstrekt

niet onze wijsheid tegenover de wijsheid van hen die door het vertrouwen van hun volk of hun vorst tot wetgeven en regeeren geroepen werden. Wij willen alleen het besluit opmaken uit hetgeen onze oogen thans moeten waarnemen: het ultramontanisme heeft het doktrinaire liberalisme voor goed te schande gemaakt. De vraag is niet meer: gezag of vrijheid? De vraag is alleen: wie zal regeeren? de Kerk of de Staat? Want aan beide zijden schijnt men tot de overtuiging gekomen: slechts één van beiden kan regeeren, slechts één van beiden werkelijk souverein zijn. Maar wie van regeeren spreekt, spreekt van gezag. Regeeren is niet anders dan gezag uitoefenen. Nu oefent men op den duur geen gezag uit over een volk, tenzij men een program, dat is denkbeelden en overtuigingen hebbe en de kracht om een toestand naar die denkbeelden en overtuigingen in te richten. De moderne Staat vertegenwoordigt dus een bepaald geheel van denkbeelden en overtuigingen, de Kerk een ander geheel; het eerste is dat van den mensch der negentiende eeuw, het tweede dat van het kristendom der Middeleeuwen. Wat nu de middelen betreft, waarmee de Staat zijn gezag handhaaft, zij kunnen niet door eenige liberale stellingen van te voren en in het algemeen aangegeven worden, de keus dier middelen moet door de ervaring, door de kennis van geheel plaatselijke omstandigheden bepaald worden. Wij hebben de liberale theoriën noodig gehad om aan de heerschappij der Kerk te ontkomen, om den modernen Staat mogelijk te maken; of de moderne Staat met die theoriën op den duur zal kunnen blijven regeeren, de toekomst zal het openbaren. Maar om het bevestigend antwoord op die vraag kan het den modernen Staat niet te doen zijn. Misschien zal hij nog tot sommige van de krachtdadige middelen moeten terugkeeren, die de Kerk der Middeleeuwen met zoo uitstekend gevolg heeft aangewend, misschien zijne ontzachwekkende

legers nog moeten gebruiken tot een Albigensenkrijg tegen hen, wier middeleeuwsche beschouwingen niets minder dan den ondergang van den modernen Staat bedoelen. Die Staat moet in de allereerste plaats leven; gaat het met de vrijheid van allen, des te beter; zoo niet, dan anders; en hij zal het de doctrinairen laten aanzien.

Van weerszijden is men van dezelfde dwaling teruggekomen: Emancipatie van de katholieken, riep Macaulay in 1830, en de Montalembert herhaalde dat woord, beiden met verschillende inzichten, maar de inzichten van beiden hebben gefaald. De vrijheid die de liberalen wilden, komt den liberalen thans gevaarlijk voor, nu de katholieken haar ten hunnen eigenen behoeve exploiteeren. De vrijheid die de katholieken wilden, heeft zich tegen hen gekeerd, nu de Parlementen die ook zij begeerd hebben, wetten maken om de katholieken in bedwang te houden. Aan beide zijden is men eenigszins bedrogen uitgekomen, maar toch nog het meest aan de zijde waar voór veertig jaar de Montalembert stond. Gelukkig zijn de bezitters. De moderne Staat heeft de macht in handen. En al zou de Kerk, eer zij zich leert onderwerpen, nog veel verdrukking en kwelling te ondergaan hebben, het zal lang duren eer zij ontvangen zal hebben naar hare werken.

De Staat is in de plaats van de Kerk getreden op ieder gebied. Elk zijn beurt. Dat deze waarheid meer en meer in het openbaar bewustzijn ingang vindt, hebben wij ongetwijfeld ook te danken aan de openhartige taal van den Paus. De Montalembert joeg een droombeeld na. Het is reeds vergaan. Toch schuwt mijn bijna een misverstand op te helderen, dat aan de instandhouding van den vrede bevorderlijk kan zijn.

Naast den staatkundige hebben wij in Montalembert den geschiedschrijver te beschouwen. Wij bezitten van zijne hand *de Monniken van het Westen* en een *Leven van*

de heilige Elisabeth van Hongarije. In de geschiedenis der katholieke oudheid zocht hij zijn troost toen hij de teleurstelling had ondervonden van zijn staatkundig-godsdienstig program door den Paus veroordeeld te zien. Hij heeft de genoemde werken geschreven in een vloeienden, gevoeligen, soms overgevoeligen stijl, met een onverschrokken geloof, zonder kritiek, en hier en daar met hetgeen den indruk maakt van een weinig gemaaktheid, die vragen doet: geloofde hij, omdat hij niet anders kon, of omdat hij nu eens besloten was te gelooven?

Het volgende legt ons die vraag op de lippen: Montalembert verklaart ergens dat hij alles aanneemt wat er ooit omtrent de heiligen is verhaald. Wanneer men bedenkt hoevele wonderen niet slechts aan hunne personen, maar zelfs aan hunne lijken worden toegeschreven, ja hoe, volgens de verhalen der middeleeuwen, ook de beenderen van heiligen blinden en lammen genezen en stommen den mond ontsloten hebben; wanneer men weet, dat afgehouwene ledematen, tot het hoofd toe, aan het geschonken lichaam werden teruggegeven, dat eindelijk opwekkingen uit de dooden veelvuldig voorkwamen, zoo staat men toch onwillekeurig bij een uitspraak als die van de Montalembert een oogenblik stil, om zich af te vragen waarvan zij getuigt?

In mijn oog getuigt zij meer van een krachtigen wil dan van die oprechte en onvermoeibare liefde tot waarheid, die men bij een vroom man gelijk de Montalembert zou willen aantreffen.

Op het eerste gezicht zou het kunnen schijnen, dat wij hier met eene verklaring te doen hadden, waarvan men eenvoudig aanteekening heeft te houden, maar die men beredeneeren kan. Wie kan iemand dwingen of verhinderen te gelooven? Ik meen evenwel, dat elk geloof in waarheidsliefde zijn grens behoort te vinden, met dien

verstande, dat geen geloof aanspraak heeft op eerbied, wanneer de geloovige vrijwillig de middelen verwaarloost, die aan zijne overtuiging gegrondheid kunnen verzekeren. Er behoort ten dezen aanzien een onderscheid te worden gemaakt tusschen een zuiver godsdienstig en een historisch geloof. Redetwisten over het eerste is ongerijmd; het laatste daarentegen is aan zekere wetten gebonden, die het niet overtreden kan, zonder zichzelf tot bijgeloof te verlagen. Die wetten hebben betrekking op het onderzoek naar de bronnen, waaruit de verhalen geput worden, die men voor geschiedkundig waar houdt. Het mag nooit vergeten worden, dat die bronnen onderling zeer verschillen en van zeer ongelijke waarde kunnen zijn. Sommige berichten zijn van tijdgenooten en ooggetuigen; andere berichten van tijdgenooten, die echter geene ooggetuigen waren; een derde reeks, eindelijk, is van later levenden afkomstig. Doet dit laatste geval zich voor, dan mag de vraag niet uitblijven naar de tijdsruimte die den later levenden getuige van de gebeurtenissen scheidt die hij mededeelt. Daar het nu vaststaat, dat de verhalen omtrent de middeleeuwsche heiligen, met name die verhalen waarop wij zooeven zinspeelden, van geschiedschrijvers afkomstig zijn die zich afwisselend in elk van de drie genoemde gevallen bevinden, zoo begrijpt men niet licht, met welk recht de Montalembert hen allen op éene lijn kan stellen, ja, hoe niet juist zijne vereering voor die heiligen hem genoopt heeft, de betrouwbaarheid hunner biografen te proeven. Wien men eert om zijne daden, kan of mag men toch niet willen eeren om hetgeen hij niet gedaan heeft. De gaarde die men liefheeft siert men toch niet met nagemaakte bloemen. Zoo schijnt kritiek door geloof en liefde niet van zelve te worden uitgesloten.

Doch het is niet moeilijk te raden, waarom de Montalembert liever alles blindelings aannam. Bij eenige toe-

passing van oordeelkunde op de Levens der middeleeuwsche heiligen, blijkt het terstond, dat men nog aan kan wijzen, welk aandeel vroom bedrog in het ontstaan dier verhalen heeft gehad. Het is de vraag of ooit eenige groote godsdienstige beweging de hulp van dat middel heeft kunnen ontberen. Het woord *vroom* bedrog is gelukkig gekozen. De achttiende eeuw wist, op het voetspoor van vroegere tijden, slechts van opzettelijke misleiding te spreken, waar het de verklaring van godsdienstige bewegingen gold, gelijk ook de verdediging dier bewegingen van hare zijde meende den tegenstander tot zwijgen te hebben gebracht, zoodra zij hem tot de erkentenis had genoodzaakt van de onhoudbaarheid van elke onderstelling, volgens welke er bij die bewegingen opzettelijk bedrog zou zijn gepleegd. Eene betere methode van geschiedkundig onderzoek is het evenwel, overal de mogelijkheid van *vroom* bedrog aan te nemen. De menschelijke waarneming staat onder den invloed van de gesteldheid van zijn geest. Van hetgeen men gebeurlijk en wenschelijk acht, gelooft men al zeer spoedig, dat het ook werkelijk gebeurd is. Men verkeert in eene groote dwaling, wanneer men waant, dat alle menschen zonder onderscheid hetzelfde, of hetzelfde op dezelfde wijze, waarnemen. In een zeker opzicht kan met recht gezegd worden, dat men ziet en hoort, wat men zien en hooren wil; en wanneer in onze negentiende eeuw nog eene verklaring als die van de Montalembert vernomen kon worden, eene verklaring die van zooveel lichtgeloovigheid getuigt, dan vindt men juist daarin een nieuw bewijs voor de stelling, volgens welke sommige menschen inderdaad gelooven wat zij willen.

Want het was de Montalembert blijkbaar niet om die zonderlinge legenden zelve te doen welke de noodzakelijke begeleiding schijnen te zijn van de meeste Heiligenlevens,

hem, — en hier gluurt toch de man van den nieuweren tijd door den vromen katholiek heen, — hem was vooral veel aan de wijsgeerige waarheid gelegen, waarvan die legenden in zijn oog de uitdrukking waren. Ook hij verdedigde, niet het wonder, maar het wonderbegrip; de mogelijkheid eener bovennatuurlijke tusschenkomst tegenover de grondstelling van de tegenwoordige wetenschap omtrent den oorzakelijken samenhang aller dingen.

Zoo is er eenheid tusschen den letterkundige en den staatkundige in de Montalembert. De zegepraal van de theokratie en de herleving van eene wereldbeschouwing, die plaats laat voor het bovennatuurlijke, beide heeft hij gewild, aan beide zijne niet geringe begaafdheid dienstbaar gemaakt. Het ware te wenschen, dat elk zich, even helder als het was, van eigen standpunt en doelwit bewust kon zijn. Dan, naar ik meen, zou het spoedig blijken, dat in onzen tijd twee groote partijen op verschillend, maar inzonderheid op staatkundig gebied, nog een recht van bestaan hebben overgehouden; twee partijen, die met de verouderde namen van konservatief en liberaal niet meer kunnen aangeduid worden; die inderdaad tegenover elkander staan, en niet slechts twee schakeeringen van één en dezelfde richting zijn; twee partijen, die men in het ruwe en om zich aan een bestaand spraakgebruik aan te sluiten, de klerikale en de antiklerikale partij doopen kan. De eerste wil de verwezenlijking van de begrippen van voorheen door middel van de soevereiniteit van de Kerk, de andere de verwezenlijking van de begrippen van onzen tijd door middel van de soevereiniteit van den Staat.

Beide partijen, wanneer zij althans volkomen eerlijke aanhangers tellen, jagen een doel na, waarvan de vervulling op de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van ons geslacht den grootsten invloed moet uitoefenen. De

Kerk heeft dit in haar nadeel, dat zij de heerschappij over de geesten, die haar vroeger onderworpen waren, niet heeft kunnen behouden, en het uit dien hoofde zeer onwaarschijnlijk wordt, dat zij er ooit weer in slagen zal over de openbare meening te heerschen. De Staat heeft dit voorloopig in zijn nadeel, dat hij nieuw is, en dus die zekere betoovering mist die op zeer velen door het oude uitgeoefend wordt; ook dit nog, dat hij gevestigd is in naam van beginselen, waaraan hij op den duur in de praktijk niet getrouw kan blijven, althans niet onvoorwaardelijk. Wat den Staat daarentegen uitzicht geeft op overwinning, is de omstandigheid, dat alle middentermen en uitvluchten meer en meer moeten wegvallen, en de overtuiging altijd levendiger zal worden omtrent de noodzakelijkheid van eene keus tusschen de oppermacht van de Kerk en die van den Staat. Nu heeft de Kerk in hare lange geschiedenis het er niet naar gemaakt om te kunnen verwachten, dat de keus ten haren voordeele zal uitvallen bij hen die met deze geschiedenis eenigszins van naderbij bekend zijn.

RENANS PLEITREDE.

Het fransche Liberalisme blijkt onverbeterlijk, zelfs in zijne uitnemendste vertegenwoordigers. In de *Revue des Deux-Mondes* van 15 Februari heeft men het opstel van Ernest Renan over de godsdienstige krisis van Europa kunnen lezen. In dat opstel wordt de geliefkoosde stelling van het fransche liberalisme met warmte, welsprekend, bovenal met eene eenvoudigheid en oprechtheid bepleit, die ons den schrijver doen lief krijgen. Men kent die stelling. In het algemeen luidt zij: Vrijheid is de hoofdvoorwaarde van de zege der Waarheid. Er zijn nog een groot aantal menschen die met deze leer dwepen; nu zij zich op het gezag van Renan beroepen kunnen, vrees ik dat zij tot volslagene onbekeerlijkheid zullen vervallen. Eer het zoover komt, mogen zij toch ook kennisnemen van de argumenten der wederpartij. Ik wil er enkele vermelden.

Maar vooraf mag ik wel doen opmerken, dat Renan veel bevestigd, doch geen bewijs hoegenaamd voor de gegrondheid zijner stelling aangevoerd heeft. De leer aangaande de volstrekt gunstige werking der vrijheid schijnt

bij hem den rang van een geloofsleer te bekleeden, schijnt de uitdrukking te zijn van een gewetensovertuiging, waartegen evenmin te disputeeren valt als bijvoorbeeld tegen de overtuiging omtrent de zaligmakende kracht der kerk. Buiten de Kerk geen heil, buiten de Vrijheid geen heil: het eene dogma is zoo goed als het andere, en een dwaas hij, die dogmaas door zijne polemiek meent te doen vallen. Doch hetgeen wij hier doen opmerken in Renans opstel, — die afwezigheid van al wat naar bewijsvoering zweemt, — is karakteristiek voor het fransche Liberalisme. Dit Liberalisme is inderdaad een soort van geloof, eene soort van religie. Het is niet uit redeneering voortgevloeid, het kan voor redeneering niet wijken. Renans opstel is dan ook louter een preek, neergeschreven tot stichting en opbouwing van zijn liberale geloofsgenooten, en het heeft mij verwonderd aan het slot dier leerrede Renan niet te zien toegeven aan zijne voorliefde voor de apostrofe. Mij dunkt: de stichting had er bij gewonnen, wanneer men was overgegaan bijvoorbeeld in dit gebed; Douce et séduisante Liberté, Toi que tous les fanatiques ont méconnue et qui ne révèles Tes ineffables charmes qu'à ceux qui Te cherchent dans la pureté divine d'un coeur tout dévoué à l'éternelle beauté de Ton culte.... enz. enz.»

Elk oprecht geloof is eerbiedwaardig; maar wij die aan een politiek geloof geene mindere eischen stellen dan aan een kerkelijk geloof, wij zullen wel het Credo van het fransche Liberalisme voor het minst met dezelfde vrijmoedigheid mogen onderzoeken, die wij ons veroorloven tegenover het Credo van het Katholicisme of van welke Rechtzinnigheid men wil. «Vrijheid, de hoofdvoorwaarde van de zege der Waarheid,» schoone woorden, niet schooner maar ook niet minder schoon dan Conceptio Immaculata. In beide formulen steekt juist evenveel zin. Vrijheid! Welke vrijheid? Hoeveel vrijheid? De Waarheid!

Welke waarheid? En wat is *de* waarheid? Laten de metafysici het zeggen, en wij inmiddels deze orakeltaal overbrengen in uitdrukkingen die een gewoon mensch vatten kan. Dan, zie ik wel komt de stelling op het volgende neder: Wie de zienswijze welke hij voor de beste houdt, algemeen ingang wil verschaffen, handelt raadzaam, wanneer hij aan de verdedigers van elke andere zienswijze zonder eenig voorbehoud het woord laat. Hier hebben wij althans eene stelling die wij bespreken kunnen, want wat uitdrukkingen als De Vrijheid, en De Waarheid in den mond van zulk een scepticus als Renan beteekenen moeten, ja wat zij in den mond van wien ook beteekenen kunnen, zal ons wel nooit iemand uitleggen. *De* Waarheid is Godenspijs. Wij, stervelingen, hebben slechts met een betrekkelijk betere zienswijze te doen. De gunstigste voorwaarden voor hare verbreiding is het eenige punt in kwestie.

Wanneer wij nu de juistheid van de tot eenvoudiger uitdrukking herleide stelling willen onderzoeken, hebben wij eerst te vragen op welk gebied deze stelling te huis behoort. Mij dunkt, wij hebben hier eene historische stelling voor ons. In den loop der eeuwen hebben zich onderscheidene gevallen voorgedaan, waarin menschen gerechtigd waren aan hunne zienswijze boven die hunner land- of tijdgenooten de voorkeur te geven. Is de stelling van het fransche Liberalisme gegrond, dan zal die gegrondheid althans moeten blijken bij een nader onderzoek van de gevallen die wij hier op het oog hebben. Laat ons zien. Israëls profeten, in de achtste eeuw vóor Kristus, mochten hun verheven monotheïsme hooger stellen dan den afgodendienst van hun volk. Hoe heeft dat monotheïsme gezegevierd? Door een edel laisser-aller? Slechts één tekst tot antwoord: (2 Kronyken XXXIV, 3 vlgg.) « In het twaalfde jaar begon Josia (groot voorstander

van het profetische monotheïsme) Juda en Jeruzalem te reinigen, en men *brak* voor zijn aangezicht af de altaren der Baäls, en de zonnebeelden *hieuw* hij af, de bosschen ook, en de gesneden en gegoten beelden *verbrak* eu *vergruisde* en strooide hij op de graven dergenen, die hun geofferd hadden, en de beenderen der priesters *verbrandde* hij en de gesneden beelden *stampte* hij, die vergruizende». Drie honderd jaar na Kristus mochten de volgelingen van Jezus hun godsdienst voor beter houden dan het uitgeleefd Heidendom hunner omgeving. Hoe heeft die godsdienst gezegevierd? Door een edel laisser-aller? Konstantijns wapenen hebben den heidenschen Licinius verslagen; zijne edikten hebben de Arianen verbannen en geheele troepen van monniken zijn uitgegaan om de beelden en tempelen aan de olympische Goden gewijd omver te halen. Vier, vijf eeuwen later mochten Bonifacius en Karel de Groote hunne godsdienstige en zedelijke beschouwingen uitnemender achten dan die welke in de Germaansche wouden haren zetel vonden. Waardoor heeft de zendeling en de Keizer gezegevierd? Door een edel laisser-aller. De eerste heeft den Jupiterseik omgehouwen, de tweede heeft de Saksers beoorloogd tot er geen ongedoopte meer overbleef. Andermaal vijf eeuwen later mochten de Katholieken gelooven aan de meerderheid hunner wereldbeschouwing tegenover het dualisme en het eenzijdig en buitensporig idealisme dat zich van half Europa had meestergemaakt. Waardoor hebben de Katholieken gezegevierd? Door een edel laisser-aller? De bloedige krijg tegen de Albigensen, — een zegen voor ons werelddeel, — geve het donderend antwoord! Nog eens gaan drie eeuwen voorbij. Waanwijsheid was het niet, het protestantisme, trots al de bekrompenheid en het bijgeloof waarmee het optrad, vruchtbaarder te schatten voor Europa's ontwikkeling dan hetzij het scholastiek en jesuitisch katholicisme dier dagen,

hetzij het pantheïsme der Libertijnen of het overgeestelijke der Wederdoopers. Waardoor heeft de Hervorming gezegevierd? Door een edel laisser-aller? Vraag het aan Luthers tyrannieke hierarchie, aan den brandstapel door Kalvijn ontstoken, vraag het aan Munster, aan den beeldenstorm, aan de Geuzen, aan de zelfs onzen edelen Willem afgeperste onverdraagzaamheid jegens de Katholieken! En weer snellen twee eeuwen voorbij en weer mogen sommigen hunne denkbeelden prijzen boven die van het oude Régime. Maar waardoor zegeviert de fransche omwenteling, of liever die moderne opvatting van het staatkundig en maatschappelijk leven der volken, welke van die groote gebeurtenis dagteekent? Door een edel laisser-aller? Ik wil de vraag niet weer herhalen. Zij wordt bittere spot.

Deze enkele historische gegevens, die wij hier slechts konden aanstippen, zijn wellicht niet geschikt het geloof van het fransche Liberalisme te schokken, maar toch wel om ons tweemaal te doen toezien, eer wij ons tot dat geloof bekeeren, of liever, — want wie heeft het niet een tijd lang in zijn onwetendheid gekoesterd? — eer wij daarin andermaal willen vervallen. Leert de geschiedenis dat de Vrijheid al een zeer ondergeschikte rol heeft vervuld bij dien vooruitgang van ons geslacht, die reeds achter ons ligt, wat geeft ons dan aanleiding om van de hooge bescherming dezer toovergodin zoo buitengemeen veel te verwachten voor den vooruitgang der toekomst? Bovendien: in de laatste vijftig jaren heeft men het hooggeloofde laisser-aller veelszins toegepast. Met welk gevolg? Renan zelf zal het ons zeggen. Ook in zijn oog staan wij (en plein dix-neuvième siècle) aan den vooravond van een godsdienstkrijg, welks verschrikkingen verdubbeld zullen worden door de ontzettingen die het socialisme in zijn schoot verborgen houdt. Zoo heerlijk heeft De Vrijheid gezorgd voor de zege der Waarheid. Spanje verteerd door

burgeroorlog! Frankrijk in de handen van een De Broglie. Engeland overgeleverd aan een Disraëli! België geregeerd door een klericaal ministerie! Nederlands prestige ontluisterd door een onmachtige liberale Kamer!

Eene andere soort van bewijsvoering kunnen wij beproeven, wanneer wij op de inkonsekwentie van de Verdedigers der volstrekte Vrijheid opmerkzaam maken. Moet deze Vrijheid aan De Waarheid de toekomst verzekeren, dan zie ik niet in met welk recht de Staat voor onderwijs van een bepaald gehalte waakt. Indien men in het algemeen mag aannemen, dat de Waarheid stellig zal zegevieren, mag men dit althans gelooven van de Waarheid op natuurwetenschappelijk gebied. Hier zal immers elke dwaling zich veel spoediger wreken. Maar waarom dan het onderwijs in deze wetenschap niet geheel vrij gelaten, waarom hare docenten aan examens onderworpen; waarom van het geheele onderwijzende personeel in den lande een akte van bevoegdheid gevraagd? Laat den een het stilstaan der aarde, den ander de geheimen der alchymie aan de jeugd inscherpen! Wat nood! De Waarheid triomfeert ten slotte!

De verdedigers der volstrekte vrijheid maken het zich te licht. Zoolang wij onder kerkelijke voogdij moesten zuchten, had het vrijheidsgeroep een beteekenis, het bewees ons uitstekende negatieve diensten. Meer dan zulke negatieve diensten kan men er evenwel niet van verwachten; wie nadenkt moet, dunkt mij, erkennen, dat wij na den val van het geestelijk oppertoezicht der Kerk, voor een nieuw vraagstuk zijn geplaatst. Tegenover de Kerk hebben wij de vrijheid veroverd en wij zullen haar handhaven, niet omdat wij in het algemeen tegen voogdij zijn, maar omdat wij van hare voogdij niets goeds meer kunnen verwachten. Als in Bulwers roman wordt het nu echter ten aanzien van die veroverde vrijheid de vraag: What shall we do with it?

Zij die zich met den zedelijken toestand van ons geslacht bezighouden kunnen beter doen dan met Renan lofliederen aanheffen op een laisser-aller dat voor het minst het getuigenis der ervaring niet ten zijnen gunste kan aanvoeren. Zij mogen ons liever voorlichten omtrent de roeping van den Staat in de nieuwere maatschappij.

VOSMAERS AMAZONE.

Dit boek had moeten heeten: Hollanders in Italië, of hollandsch flegma in een italiaansch landschap. Het is de geschiedenis, of, wil men, een episode uit de geschiedenis van den schilder Aisma en van mevrouw de wed. Van Buren, een bijna dertigjarige. Beiden zijn zij in Italië gekomen met hetzelfde voornemen: het hart nooit meer te openen voor de liefde, want beiden hebben door een eerste liefde geleden, beiden een groote teleurstelling ondervonden, en daarvan geleerd: Aisma, dat hij zich in, of liever tegenover, de menschenwereld met niets beter wapenen kan, dan met «hoogmoedig sarkasme»; — Marciana (mevrouw de wed. Van Buren), dat voor haar «zekere periode in het gevoelsleven voor goed tot het verleden behoort».

Hun gemoedsrichting is dus te vergelijken bij een paar in den aanvang evenwijdige lijnen. De vraag, in den roman van den heer Vosmaer beantwoord, is deze: hoe houden deze lijnen op evenwijdig te zijn; hoe worden zij tot elkander gebracht en ten slotte met elkander vereenigd?

Men zou van te voren denken, dat dit op deze wijze

geschieden zal: Aisma ziet Marciana, Marciana ziet Aisma; zij houden machtig veel van elkaar; maken ter wille van hun oorspronkelijk, maar te ras opgevat, voornemen eenige vieren en vijven, en vliegen elkaar in de armen, met den vurigsten hartstocht, dien de zon van Italië en hun eigen, zij het ook betrekkelijke, jeugd hun door het bloed kunnen jagen.

Men heeft het mis. En hier toont zich de groote eigenaardigheid van de Amazone. Het is betrekkelijk geen kunst, een Camera Obscura te schrijven, een beeld te vertoonen van het hollandsche gemoedsleven, wanneer men zijn tooneel opslaat aan een buitencingel van Leiden. Maar hier is een kunst, die verder reikt. Zij heeft een fijne parodie willen leveren op de hollandsche bedaardheid, de hollandsche overlegzaamheid, indien ik dat woord maken mag; en ik ben bijna verlegen, dat ik het geheim help ontsluieren, want scherts is aardiger, wanneer hij, die er het voorwerp van is, de scherts niet bespeurt en van den prins geen kwaad denkt. De auteur heeft blijkbaar tot zichzelf gezegd: ik zal eens twee Hollanders teekenen onder omstandigheden, die den langzaamsten en saaisten Jan Salie moeten onthollandschen; beiden zullen zij lijdende zijn aan een pas gesloten wond; beiden zullen zij nog jong zijn en er niet kwaad uitzien; beiden zullen zij wandelen aan de baai van Napels en op Monte Pincio en in het Vatikaan; de man zal bovendien een schilder zijn, en de vrouw een jonge weduwe, wier hart nooit bevredigd is geworden; zij zullen op den eersten aanblik die geheimzinnige aantrekkingskracht tot elkander gevoelen, waarbij men wel weet, hoe laat het is. En nadat ik al deze omstandigheden naar behooren in het licht zal hebben gesteld, zal ik verder laten zien, hoeveel tijd, hoeveel praktiseeren en hoeveel getob die twee Hollanders noodig hebben, om te komen, waar zij wezen willen.

Aisma is op reis gegaan, na zich «het pantser te hebben aangetrokken van hoogmoedig sarkasme», omdat hij zichzelf bedrogen had in éene vrouwe, een vrouw van zeer slecht karakter en die met zijn hart had gespeeld. Hij heeft het nu tegen alle vrouwen, en is dus in de allergunstigste stemming om doodelijk verliefd te worden. Hij en Marciana leeren elkander kennen. Laat ons nu schrede voor schrede de ontwikkeling nagaan van hunne liefde.

Kort na hunne eerste kennismaking «zitten zij met elkander te praten» op een stoomboot in de golf van Napels. «De schoone natuur, waarin men samen éenen dag doorbrengt, maakt uren tot jaren van gemeenzaamheid», zegt de schrijver (bl. 39) te recht, en het gesprek had dus spoedig van intiemen aard kunnen worden. Maar ofschoon «beiden de aantrekking hen tot elkander voelden drijven, beiden werkten daartegen in (bl. 43)», want elk hunner heeft bij zichzelf besloten, niet meer te zullen liefhebben. En dus, zij zwegen. Maar zij «schrikten op uit hun zwijgen, toen de boot stil lag in de baai».

«Tegelijk zagen zij elkander aan, en terwijl hunne oogen elkander aantrokken, sneden de handen het geheimzinnig fluidum af en welde bij beide de gedachte op; ....neen, gij zult mij niet doen bukken (bl. 44 vlg,)». Straks zit Marciana voor een venster. Meestal «kijkt zij naar buiten», maar «enkele malen wierp Marciana ook een blik naar binnen op haren — oom en Aisma, die fotografieën bekeken (bl. 54 vlg.)». Later (bl. 73) «staat Marciana voor hem,.... en toen zijn oog op haar viel, was hij als door een elektrieke vonk getroffen; hij bleef, haar aanstaren.... Hare.... gestalte prentte zich in zijne herinnering.... De Helena (waaraan hij schilderde) kreeg een nieuwe gedaante.» Zeer gevaarlijk is deze zoogenaamde elektrieke vonk evenwel nog niet. Al zitten zij weldra eens

op een bankje en «onbewust dichter naast elkander dan de ruimte vorderde,.... een Eroos met uitgestrekte armen en een gespannen boog» achter hen (bl. 111 vlg.), geen gevaar! «Nauwlijks had Marciana bemerkt, dat Aisma's gevoel niet geheel en al onaangetast was gebleven van hare macht, of zij trok zich weer terug in grooter geslotenheid.» Wat Aisma betreft, «het zonnige welbehagen in het leven, dat van alles in Italië uitstraalt, ontpanserde (wel) zijne stugheid (blz. 132)» maar toch slechts ten deele. «Het was op dit tijdstip (bl. 137 vlg.) dat Aisma in de volle overtuiging van zijne rust toch op eens bemerkte, dat hij, voor iemand die zich verbeeldde geen gevaar van haar te duchten te hebben, noch al vaak aan Marciana dacht. Wel deed hij dat met een afwijzend: o neen! Maar hij dacht er dan toch telkens aan en ten slotte moest hij zich zelven wel bekennen, dat» — hij haar aanbad, — niet zoo haastig! — «dat haar lof hem het liefst was,.... en dat hij wel eens niet zoo veilig kon zijn als hij waande. Intusschen vleide hij zich met het denkbeeld, dat wie gewaarschuwd is dubbel krachtig is, en hij zou wel weten binnen de grenzen te blijven.»

Het is waarlijk te hopen.

«Daarbij kwam, dat hij meermalen had bemerkt, dat de beeldhouwer (Askol)... eene groote bewondering voor haar aan den dag legde» (alsof men zoo iets nog te bemerken heeft en iets soortgelijks den minnaar niet in het oog springt!) «Hij vond, dat hij haar vaak niet enkel hoffelijker, maar ook teederder aandacht betoonde en dat Marciana dit niet afwees. Hij zag haar vrijen omgang met Askol en meende, dat zij niet ongevoelig voor hem was,» — en nu voelt hij den demon der jaloerschheid ontwaken? Niet zoo haastig! «In andere oogenblikken dacht hij weer, dat dit enkel een gevolg was van hare positie als vrouw;.... begreep

hij, dat het bovendien in haren aard lag rond en open te zijn met eene groote mate van gemeenzaamheid en vrijheid. Zoo vond hij er geen bezwaar in en vreesde geen opspraak, als zij alleen met Askol in Vaticaan en Capitool dwaalde.»

Men ziet het: deze jonge man «bemerkt» en «denkt» en «begrijpt» en «vindt» naast die jonge vrouw, als deed hij een wetenschappelijke proef. Nooit is het flegma beter geteekend. Men zou dezen Jan Salie, ik weet niet wat kunnen doen en hem willen toeroepen: vind en begrijp en denk nu in 's Hemels naam niet langer, maar heb, althans één oogenblik, één waarachtige opwelling van gevoel!

Vergeefsche woede! «Aisma zeide (bl. 154), dat hij druk gewerkt had, en terwijl Marciana hem de hand toestak, schoot haar opeens de gedachte door het hoofd: zou hij dat daemonische hebben? Dat zij het had, bemerkte Aisma weder.» Het voelen, het ondervinden, doet hij niet. Natuurlijk; want, nog op blz. 173, bijna op de helft van het boek is Aisma «overtuigd, dat hij geenerlei voornemens koesterde om Marciana tot vrouw te verlangen.» Dit voltooit de teekening. Aisma is juist een man, die niet verlangt, maar eerst voornemens koestert om te verlangen. Hoe het iemand te moede is, die zulke voornemens koestert? Mijne ziele kome niet in zijnen raad!

Waarom zou hij dan ook naar Marciana begeeren te verlangen? «Al wat vrouw heet, zegt hij bl. 173 bij zich zelven met een zucht, is behaagziek, en zij (wel te verstaan: mevr. de wed. Van Buren) is het zeker.»

Marciana, ofschoon zij reeds bemerkt, dat zij wel eens voornemens zou kunnen koesteren om naar Aisma te verlangen, besluit op een goeden dag, voor Askol te poseeren. Te poseeren? Als model voor een Grieksch beeld? Ja! Zij verklaart den beeldhouwer, dat «haar godsdienst

in den hoogen ernst van alle schoonheid ligt en gaat voort: Welnu: (bl. 130) ik weet wat gij noodig hebt, maar mij nooit zoudt durven vragen.... Ik weet.... dat ik schoone vormen heb. Gij kunt mij krijgen voor wat gij in uwe amazone noodig hebt. Ik beschouw dit als een heilig offer aan de kunst.»

Eindelijk een daad. Men haalt een oogenblik ruimer adem. Men gelooft nu Marciana te begrijpen. Zij is een dier vrouwen, die niet kunnen liefhebben. De schoonheid van haar lichaam zal dus niet de weelde zijn van den man, maar het model van den kunstenaar. Bovendien vermoedt zij, dat Aisma dit vroeg of laat wel eens vernemen en dan natuurlijk begrijpen zal, — brenge die ontdekking hem ook tot zelfmoord, — dat hij Marciana nooit kan bezitten. Men omarmt niet een non, en Marciana, zich ontblootende, neemt den sluier aan in den eerdienst der kunst. Zij is van nu aan een gewijde zuster van schoonheid, even eerbiedwaardig als een zuster van barmhartigheid.

Hetgeen in de wereld, waarin men gevoelt, beslissend wordt geacht, is hier non-avenu. Toen de geheele kwestie van dat vrijwillig poseeren werd opgeworpen, dacht ik: Nu zal de auteur ons aanstonds Askols atelier binnnenleiden, waar de jonge vrouw in hare schoonheid voor den beeldhouwer zal staan. De kunstenaar zal in de hoogste verrukking geraken. Hij zal haar met zijne kussen willen bedekken! Hij zal waanzinnig zijn van vervoering! Maar zij zal de strenge priesteres blijven der schoonheid, en met een eenvoudig gebaar hem herinneren aan zijn kunstenaarsplicht. En straks, als zij het atelier verlaat, zal zij rust vinden in de gedachte, dat wat dàar gebeurd is, voor altijd een kloof maakt tusschen haar en elken man. Aisma zal het hooren en zich doorsteken, niet omdat hij iets kwaads van haar vermoedt, maar omdat

hij beseft, dat deze vrouw zichzelve tot een beeld heeft gemaakt en opgehouden heeft vrouw te zijn.

De schrijver doet niets van dit alles. Marciana zet haar leven voort, alsof er niets gebeurd ware. «Zij beziet zich zelve in haren spiegel» bl. 232 en vraagt zichzelve: «is het liefde, die ik gevoel?.... Ik geloof, dat ik niet meer vatbaar ben voor een groote liefde — en voor een kleine.... ben ik zelf te groot» enz. enz., waarop de schrijver met groote bedaardheid besluit: «O amazone, den fieren nek zult gij dus niet buigen!» Mort dieu, zouden wij met Shakespeare kunnen vloeken, make up your mind! Maar, heden half naakt model, morgen kokette vóor een spiegel, en overmorgen er over denkende, of zij Aisma nog zal huwen: kan dit alles op elkaar volgen bij een vrouw van eenig natuurlijk, levendig, onmiddellijk reageerend gevoel? Onderstelt dit alles niet de afwezigheid van dat diepere gemoedsleven, dat alleen in staat is een vrouw belangrijk te maken?

Aisma is inmiddels nog steeds aan het overleggen, aan het wikken en wegen. «Marciana, vraagt hij bl. 347, geloof je niet, dat het leven toch schooner is, als men niet op zichzelf alleen staat? Wij spraken wel eens over de kleuren der schilderijen enz. enz.» Dan verhaalt hij haar van het «meisje», bij wie hij eens dacht zijn geluk te vinden (bl 242). Ook toen «dacht» hij reeds. Nadat hij dan de teleurstelling heeft verhaald, die «het meisje» hem bereid had, voegt hij er filosofisch bij: «Als men niet het voorrecht heeft lichtzinnig te zijn, dan maakt zoo iets ons melancholiek.» Hier verliest Aisma zijn laatste veder. In het begin was hij ten minste «hoogmoedig-sarkatisch», thans is hij «melancholiek.»

Eindelijk, meent men, komt het kritieke oogenblik. Want dat Marciana geposeerd heeft voor Askol, zal den armen Aisma wel vroeg of laat ter ooren komen. Inder-

daad; Marietta, het kamermeisje van Marciana, geraakt aan het keuvelen met Aisma en laat zich ontvallen, dat de signora (Marciana) als model heeft geposeerd! Op dit bericht, dat geheel zijn levensgeluk moest verstoren, antwoordt Aisma: «Zoo, voor wien?» Heeft Marietta hem dan meegedeeld, dat het voor den beeldhouwer was, dien Aisma kent, zoodat hij weet met welk beeld deze zich bezighoudt, en zijne verbeelding dus Marciana's ontblooting kan volgen, dan gaat de schrijver voort: «Aisma werd nadenkend; wat was dat?» En daar ligt het kookpunt, dat de arme man bereiken kan. Hij schijnt dan ook niet vlug van bevatting. «Wat hij van Marietta had gehoord had zijne stemming weder bedorven.» Het was dus slechts iets van die soort der dingen, die stemmingen plegen te bederven. «Hij dacht er telkens over na en allengs werd het hem onaangenamer.» Het was inderdaad zeer onaangenaam. Doch stil: Aisma wordt hevig «Wrevel en toorn welden op.» Maar wat hem hindert, is niet de zaak zelve. Veeleer, dat zij «hem (Aisma) geweigerd had wat zij Askol had toegestaan (bl. 299)»; voorts, dat hij niet weet, wat er verder gepasseerd is. «Eene vrouw, zegt hij bij zichzelf, die dat toepast, geeft meer dan het zitten voor een portret.» Alsof dat er iets toe deed! Alsof hetgeen in zijn ziel de diepste ontroering moest werpen, niet enkel de overtuiging ware, dat deze vrouw van alle liefde had afgezien. Hij denkt het gemeenste en drukt dit op de platste wijze uit: «Veel meer geven dan het zitten voor een portret!»

En waartoe zullen al die bespiegelingen en kwade vermoedens hem leiden? «Daar rees (bl. 299) teleurstelling en wrevel.» Aisma is knorrig. De blonde Menelaus is uit zijn humeur. Neen, meer dan dat. «Zij (de teleurstelling en ontgoocheling) wiessen van lieverlede, steeds gevoed tot bitterheid.» Van wrevel tot bitterheid! Waar een kloeke

manneziel al niet toe in staat is! Vreeselijk moet het zijn, te vallen in de handen eens hollandschen Othello! Daar is hij bij Askol. Hoor het brullen van den leeuw: «Is het waar, meneer, dat Mevrouw van Buren voor dat beeld geposeerd heeft?»

Ik zou een oogenblik Askol willen zijn, om dien Aisma met zijn «meneer» en zijn «mevrouw van Buren», zijn verdiende loon te geven. Later herhaalt hij de vraag en dat aan Marciana: «is het waar (bl. 307) dat je wel voor Askol gedaan hebt wat je mij zoo halsstarrig weigerde?» Dat is dus blijkbaar de hoofdzaak. Wèl voor Askol, niet voor hem. «Is het waar of niet, dat je ooit Askol wel voor model hebt willen dienen?» Men lette op dit «wel».

Dat Marciana hem niet den rug toekeert, heeft hij alleen te danken aan hare saaiheid, die de zijne op zijde streeft. Haar zelfverdediging luidt: «Ik heb geen liefde voor Askol, al vindt ik hem prettig en lief» (dat woord «prettig» hier, in dit verband, op dit boven alles plechtig oogenblik!), maar ik zie geen reden om hem door deftigheid op een afstand te houden!» Al te deftig was zij dan ook niet geweest en te preutsch evenmin. Waarom belijdt zij het niet met fierheid, het eenig gevoel, dat na die daad haar paste!

Ook dit gesprek leidt tot geene beslissing. Het blijft bij het oude en de arme Aisma weet ten slotte nog niet, of een andere man Marciana's bekoorlijkheden al heeft gezien. En deze onzekerheid houdt hij uit. Met die adder kan hij leven!

En de hals zou naar Athene zijn getrokken, en de altijd onbesliste Marciana zou hem hebben laten trekken, ware niet oom van Walborch tusschenbeide gekomen, als een makelaar. Hij brengt alles in orde. Of neen, de kokette wordt ook nog overgehaald door de gedachte, dat Aisma haar nu wel eens voor goed ontloopen kon (bl. 237). Dat is haar toch te veel. En nu zendt zij de meid met een

boodschap, met een sonnet van Shakespeare, waarin de dichter zingt: «Neem wat geen eind ooit vindt. En achter op 't blaadje schreef zij de geruststellende verzekering: «Wat gij mij omtrent Askol gevraagd hebt, geloof mij: daarin is niets, dat u kan kwetsen.» Met deze verklaring moet Aisma het maar voor lief nemen. en neemt hij het dan ook maar voor lief. Toch schijnt hij nog niet geheel zeker van zijn zaak, ik bedoel van Marciana's liefde. Zijn antwoord begint: «niet waar, ik heb u begrepen» enz. Dit niet waar? die vragende toon, en alweder dat «begrijpen» is kostelijk. Ook zegt de auteur uitdrukkelijk (bl. 351): «eigenlijk wist hij het rechte nog niet.» Gelukkig komt Askol hem nog zeggen: «Mijnheer Aisma, mevrouw van Buren heeft mij gevraagd.... u te verzekeren, dat er voor eenige gevoeligheid bij u volstrekt geen grond bestaat.» Wel neen! Volstrekt geen grond! Maar een ander had dien Askol de oogen uit het hoofd gekrabd! Aisma «brengt» genoeglijk den middag met hem door (bl. 352).»

Eindelijk, — want eerst worden er behoorlijk nog eenige brieven gewisseld, waarin psychologisch de redenen ontwikkeld worden, die hunne verwijdering hadden bewerkt en bestendigd, — eindelijk zijn Aisma en Marciana bij elkander. Ook dit eerste samenzijn is met al het voorafgaande in overeenstemming. «Zonder een woord te zeggen, sloeg hij zijnen arm om haar heen. Haar hoofd zonk achterover.... zij sloot de oogen, en de halsstarrige Amazone gaf zich gewonnen.» Hij staat dus achter haar! Niet eens een flinke omarming en een zoen, die klinkt als een klok!

Ik geef gaarne toe, dat men dit boek ook van een geheel andere zijde kan bezien, van den archæologischen kant, van den kant der beschrijving van kunstwerken, der artistieke opmerkingen. Dan is er veel schoons, veel be-

hartigenswaards in. Behoef ik het te zeggen? Maar kan dit alles, hoe schoon, hoe treffend, soms hoe roerend ook, ons het gemis vergoeden, waarop wij wezen! Schoone koeliessen en inpatiënteerende tooneelspelers: ziedaar het werk. Ik heb het tweemaal gelezen; eens als vriend van de grieksche kunstgeschiedenis, toen vond ik het fraai; de tweede reis als een mensch en als een man, toen vond ik het saai, en den gunstigsten uitleg in het vermoeden, dat de schrijver waarlijk beoogd heeft onze water- en melknatuur een spiegel voor te houden. Zoo kan het boek groot nut doen, immers onze zelfkennis bevorderen.

Maar scherts ter zijde. De auteur heeft zelf reeds vermoed, welk een diep gevoel van teleurstelling deze scherts poogt te verbergen. Niemand kan beter dan hij zelf ons troosten, wanneer slechts zijn kunstenaarsmoed aangroeit, of liever: ontwaakt en hij het menschelijk gevoel weder aandurft. Blijkens een zekere bladzijde in dit boek, verkeert de auteur nog in de dwaling, door Winckelmann en Goethe al te zeer gehuldigd, dat de grieksche kunstwerken zich onderscheiden door rust en kalmte. Dit is een vooroordeel. Niemand kan het beter weten, dan de schrijver; of liever hij weet het, maar vergat het en deed alsof hij nooit de klacht van Kassandra had gelezen. Neen, dit boek is niet van Vosmaer. Aan den echten Vosmaer hebben wij nog een roman te goed.

BRIEVEN VAN BILDERDIJK. 1)

Indien men Dr. Van Vloten, «van wiens hand de indeeling en rangschikking der brieven, ook de inleidende woorden ter toelichting der verschillende afdeelingen, en de verdere inlasschingen en opmerkingen» zijn in de belangrijke korrespondentie waarmee ds. ten Brummeler Andriesse onze letterkunde heeft verrijkt, indien men, zeg ik, dr. Van Vloten wilde plagen, men zou het als een aardige speling des lots kunnen doen uitkomen, dat hij, de onvermoeide bestrijder van alle geloof, alweer eene aanleiding moest vinden om iemand te dagen voor de rechtbank van zijne zedelijke overtuiging, welke toch eigenlijk ook een geloof is. Dr. Van Vloten verzekert ons wel, dat hij geenszins den zedemeester wil spelen tegenover Bilderdijk, maar een zedelesje heeft hij niettemin willen geven, blijkens zijne «slotsom». Hij heeft brieven van en aan den dichter meegedeeld en gekommentarieerd,

1) Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J. C. ten Brummeler Andriesse, Predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn, Leiden, E. J. Brill, 1873.

brieven waarvan de lectuur een hoogleeraar in de vaderlandsche taal- en letterkunde Bilderdijk een erg scheldwoord naar het hoofd heeft doen werpen, brieven, die da Costa's voorstelling vernietigen volgens welke Bilderdijk een ordentelijk kristen zou geweest zijn. Welnu, neemt dr. Van Vloten den inhoud dier brieven eenvoudig voor kennisgeving aan? Erkent hij dankbaar, dat met deze korrespondentie onze menschenkennis, immers de reeks onzer zielkundige gegevens verrijkt is? Ziehier wat dr. Van Vloten schrijft: «En zoo wij thans nog even een blik terugwerpen, om ons in korte trekken Bilderdijks karakterbeeld te vertegenwoordigen, gelijk het zich in deze briefwisseling aan ons voordoet, wat zal de slotsom zijn? — Wel geen andere voorzeker, dan waartoe ieder onbevooroordeelde in 't algemeen ook vroeger reeds komen moest, en die hij hier alleen nog wat nader bevestigd en toegelicht vindt: het beeld van een man, die ook in zijn later leven voortdurend de wrange vruchten bleef plukken van zijn ijdeltuitig zelfbehagen en deerniswaard gemis aan alle zelfbeheersching.» Wat is deze «slotsom» anders dan eene toepassing, de toepassing eener licht te onderstellen preek over de wrange vruchten van het ijdeltuitig zelfbehagen? Ik voor mij moet bekennen, dat ik litterarische kritiek ongaarne in zulke toepassingen zie vervallen. Wat gaat het ons aan, of Bilderdijk al dan niet wrange vruchten geplukt heeft? Wat belangstelling kan het ons inboezemen of men zijn zelfbehagen «ijdeltuitig», zijn gemis aan zelfbeheerschen «deerniswaard,» zijne vaderlijke aanmaningen «grappig,» zijne overdrijving «koddig» vindt. Deze en soortgelijke bijvoegelijke naamwoorden, waarmede dr. Van Vloten zich naar mijn gevoelen al te kwistig betoont, behooren tot een verouderd standpunt, boven hetwelk de kritiek zich verheffen moet, zal zij, om een kunstterm te bezigen, objektieve krietiek mogen heeten.

Dr. Van Vloten's scherpzinnigheid zou ik aan deze kritiek meer onverdeeld dienstbaar willen zien. Hij kon zich wellicht iets minder gedragen, als gevoelde hij zich geroepen, «te zitten op een der twaalf troonen om te richten de twaalf geslachten Israëls,» ja als wilde hij althans Nederland in dit leven schadeloos stellen voor dat jongste gericht na den dood dat zijne kritiek der kerkleer naar het gebied der mythologie verwijst.

Wij hebben ten onzent behoefte aan objektieve kritiek. Wij zullen vooral met onze menschenkennis geen groote vorderingen maken, indien wij ons, bij ons beschouwen van kenmerkende persoonlijkheden, altijd gelegen laten liggen aan het opmaken van getuigschriften omtrent haar goed of slecht gedrag. Het heeft iets kinderachtigs altijd zedelijke attestatiën te willen verleenen, altijd met de stukken te willen bewijzen, dat iemand al of niet een goed kristen is. Da Costa hield Bilderdijk voor een uitnemend kristen. Dat kan men dan maar niet verdragen. Ei, waarom niet? Leer er eenvoudig uit, wat Da Costa's begrippen van een kristen waren. Meer hebt gij hier niet noodig te weten. Een israëlitisch schrijver heeft wel een karakter als David een man naar Gods hart genoemd. Zulke oordeelen zijn goud waard; ware hoogtemeters van de zedelijke denkbeelden eener bepaalde tijdruimte.

Onze «slotsom», na de aandachtige kennismaking met Bilderdijks Brieven aan zijne eerste vrouw, ziet er dus eenigszins anders uit dan dit bij Dr. Van Vloten het geval is, wanneer men hem althans bij de letter neemt. In den grond zal hij het wel met ons eens zijn. Bilderdijk moet niet beoordeeld, hij moet beschreven worden. En Bilderdijk verdient het als eene hoogst karakteristieke figuur.

Omtrent hetgeen in eene menschenziel vereenigd voor kan komen, heerschen nog allerlei aprioristische voorstellingen, die men ik weet niet waar van daan gehaald

heeft. Als de mensch iets is, kan hij, volgens die blinde wijsheid, niet te gelijk of kort daarop iets anders en nog weder iets anders zijn, wat zich met dat eerste in logische tegenspraak bevindt. Men zou waarlijk zeggen, dat onze zielkunde reeds eene voltooide wetenschap was, waaruit wij met het grootste zelfvertrouwen deduktief mogen redeneeren. Juist het tegendeel is waar. Onze zielkunde is nog even weinig eene wetenschap als de meteorologie, als de kennis van het weer. Wij moeten nog geheel induktief te werk gaan: wij zijn nog aan het bijeenzamelen van verschijnselen, en mogen nog niet te veel denken aan het vaststellen van algemeene wetten. Men vergeet het te vaak. Ik las eens in eene Inleiding tot het Oude Testament de uitspraak, dat geen enkele der aan David toegeschrevene psalmen voor echt konden gehouden worden, aangezien David niet èn een bloeddorstige, een moordenaar, een overspeler èn de dichter van zeer stichtelijke liederen heeft kunnen zijn. In trouwe, wat weet men er van? Had de David, dien wij kennen, stichtelijke liederen toch wel gemaakt, wij zouden het ons immers moeten laten welgevallen en er uit moeten afleiden, dat in het semietische ras iemand tegelijk een wellustig *condottiere* en een godsdienstig dichter zijn kan. Willen wij ten dezen aanzien iets verder komen, dan moeten wij met de uiterste oplettendheid zulk een verschijnsel waarnemen en bestudeeren als ons thans in Bilderdijks briefwisseling met zijne vrouw en dochter aangeboden wordt. Sommigen zullen zich de taak wel gemakkelijk maken, en al wat hun raadselachtig voorkomt op de rekening zetten van huichelarij. Die verklaring uit huichelarij is de grootste vijandin van de zielkundige wetenschap. Zij moet slechts in het uiterste geval aangewend worden. Meestal, helaas! begint men er mede. Weg met dat oorkussen onzer wetenschappelijke traagheid!

Vooral in geesten, die licht op godsdienstige denkbeelden en gewaarwordingen vallen, is, naar hetgeen de ervaring voor alsnog schijnt te leeren, nagenoeg alles mogelijk, komen ook de zonderlingste verbindingen voor. Religie is bestaanbaar met allerlei onaangename gezindheden. Dezelfde profeten, die het zuiverst en verhevenst monotheïsme gepredikt hebben, hebben de schrikkelijkste verwenschingen uitgestort. Israël, het volk welks godsdienst onbetwistbaar het innigst was, is ook het volk dat het meest en het onbarmhartigst vervloekt heeft. De leeraar van Nazareth, die voor duizenden het ideaal der zachtmoedigheid is geworden en die zulke teedere en verteederende woorden heeft uitgesproken, heeft tegen menschen en steden, tegen Fariseeuw en Bethsaïda zijn zevenvoudig wee geslingerd met eene hartstochtelijkheid, die zijn stedehouder te Rome zich nog heden ten dage ten voorbeeld kiest. De schrijver der Apokalypse, die zijne pen weet te doopen in de zachtste vertroosting, laat de akeligste rampen ontstaan door de enkele omstandigheid dat het wierookvat met de gebeden der heiligen uit den hemel op de aarde valt, gelijk hij zelf zijn leedvermaak wegens Rome's ondergang niet verbergen kan. Luther heeft op de onbetamelijkste wijs geraasd en gescholden en zelfs zijn vriend Melanchthon het leven ondragelijk gemaakt. Kalvijn was, is en blijft een zeer weinig beminnelijk mensch. Met Milton en Cromwell was geen huis te houden. In zeer religieuse geesten heerscht gewoonlijk, naar het schijnt, eene groote mate van heftigheid. Het schijnt hun niet gegeven, zich straffeloos te verheffen boven het aardsche en het menschelijke. Het leven in en met het Volstrekte brengt de ziel in een zekere spanning, nu en dan, volgens alleszins verklaarbare terugwerking, afgebroken door dagen en tijden van loomheid, van verveling, van ontstemdheid en verbittering. Dat in

die dagen uitingen voorkomen, zoo barsch en lastig voor anderen als waarvan mindergodsdienstig aangelegde geesten zich nauwlijks een denkbeeld kunnen vormen, is niet onnatuurlijk. De religie is voor sommigen een soort van ekstase. De zielsverrukking is uit haren aard afwisselend, intermitteerend. Daalt zij tot haar laagste peil, dan komt de slijk bloot van den bodem der menschelijke ziel.

Het baat niet of men al onderscheiden wil tusschen de ware en de valsche religie, en alleen de laatste verantwoordelijk wil stellen voor hetgeen hier van de religie in het algemeen verzekerd werd. Ook de godsdienstwetenschap is nog niet ver genoeg gevorderd om zich door zulk eene onderscheiding van de onpartijdige en onbevooroordeelde waarneming der verschijnselen die onder haar bereik vallen, te mogen ontslaan.

Wat geeft het dus of men Bilderdijk een «Schobb....» scheldt? Dit brengt ons niet verder. Laat ons liever vaststellen, dat dezelfde man zijne vrouw in hare zwangerschap lichamelijke mishandelingen aangedaan, ja de eeuwige verdoemenis toegewenscht heeft en evenzeer, blijkens zijne verzen en brieven, bewegingen der ziel heeft gekend welke zonder zielenadel en godsdienstige verheffing niet konden voorkomen.

Met dit weinige heb ik slechts het standpunt willen aanduiden waarop de kritiek zich te plaatsen heeft, zal zij vruchtbaar werken. Dr. Van Vloten heeft dit standpunt niet verloochend, maar het komt mij voor, dat hij het niet met de noodige beslistheid ingenomen, en niet genoeg alle overleggingen ter zijde gesteld heeft, die met dat standpunt niet meer strooken.

MILL'S AUTOBIOGRAPHIE.

Een zonderling boek, en dat ons telkens voor een moeilijke keus plaatst. Reeds op de eerste bladzijden is dit het geval, waar Mill ons verhaalt welk onderwijs hij van zijn vader genoot, en op welken leeftijd hij reeds in staat was, dat onderwijs te volgen. Op zijn derde jaar begon hij Grieksch te leeren. Op zijn achtste had hij een schep grieksche schrijvers gelezen, van welke ik mij herinner, zegt hij, Herodotus in zijn geheel, de *Cyropaedie* en *Memorabilia* van Xenophon, eenige *Levens* van Diogenes Laertius, een gedeelte van Lucianus en twee redevoeringen van Isokrates. In 1813, hij was toen zeven jaar oud, las hij zes dialogen van Plato. Van zijn vierde tot zijn zevende jaar gaf hij op morgenwandelingen met zijn vader elken dag verslag van hetgeen hij daags te voren gelezen had, als: de historiën van Robertson, Hume en Gibbon, Watson's Filips II en III, Hooke's geschiedenis van Rome, eenige deelen oude geschiedenis, Langhorne's vertaling van Plutarchus, Burnet's *History of his own Time*; het geschiedkundig gedeelte van het Anual Register.» Op dienzelfden jeugdigen leeftijd gevoelt hij «a lively interest» voor de

moeilijkheden waarin Frederik de Groote gewikkeld was, voor Paoli, den patriot van Corsica, ja kiest hij partij in het geschil dat de Amerikaansche Koloniën van het Moederland had vervreemd. Nog zijn wij het jaar 1813, Mill's zevende levensjaar, niet voorbij, als wij het jongske reeds verdiept vinden in Millar's *Historical View of the english Government*, Mosheim's kerkgeschiedenis, McCrie's *Leven van Knox*, Sewell en Rutty's *Histories of the Quakers.* Hij leest (ik hoop dat ons geduld nog niet uitgeput is) Beaver's *African Memoranda*, Collin's *Account of the first Settlement of New South Wales*, Anson's *Voyages*, Reizen om de wereld, Robinson Crusoë, Duizend en een Nacht, enz. enz.

Op zijn achtste jaar maakt hij een begin met Latijn en eer hij zijn twaafde jaar bereikt heeft, maakt hij weer kennis met een nieuwen vloed van auteurs wier namen ik uit beleefdheid achterwege laat en waarvan de opsomming schier de geheele plaatsruimte zou innemen, waarover dit mijn artikel beschikken kan. Met zijn twaalfde begint hij de studie van de Logika, en wel in Aristoteles, van de indische toestanden, van de staathuishoudkunde, en zoo gaat het verder tot dat hij, ik geloof, reeds op zijn zestiende jaar zelfstandig als schrijver optreedt na door een verblijf in Frankrijk met onderscheidene beroemde mannen persoonlijke betrekkingen te hebben aangeknoopt.

Nu, als men vloeken mocht, zou het er hier de plaats voor zijn, tot inleiding van een kordaat: van dit alles geloof ik geen stom woord.

Maar zie nu eens voor welk alternatief ons dit plaatst. Ik tart wie het ook zij, te zeggen, dat hij gelooft, met andere woorden, dat hij waarschijnlijk kan vinden wat Mill ons hier omtrent zijn vroegste opleiding gelieft mede te deelen. Het is mogelijk, dat hij al die boeken wel eens

in de handen of onder de oogen heeft gehad; het is mogelijk dat hij hun bestaan heeft gekend, maar, indien de woorden hunne beteekenis zullen behouden en lezen niets anders en niets minder dan lezen beteekenen zal, halen wij ongeloovig de schouders op en mompelen; humbug; maak dat alles aan uw grootmoeder wijs; wij kunnen in dit een en ander slechts legende zien. En dat wij zoo behooren te oordeelen, is zonneklaar. Hoe heeft men Bilderdijk hard gevallen over hetgeen hij ons in zijn *aan Cats* op de mouw heeft willen spelden.

«Nauw had een dubble, neen, drie halve zonnebanen
Mijn leven afgeperkt, reeds overstelpt met tranen,
En 't eerste wintervuur op d'ouderlijken haard,
Waarvan mijn teedre ziel den indruk nog bewaart,
Mijn hart betooverd, of, bij 't eenzaam avondbranden,
Viel uw genoeglijk werk in mijn nog teedre handen;
En O! wat wellust, als voor 't onverzaadbaar hart,
Uw dichterlijk Heelal het eerst ontsloten werd!
De wareld nam voor mij een nieuw, een ander wezen!»...

Bilderdijk op zijn derde jaar een nieuwe levensbeschouwing dank wetende aan Vader Cats en John Stuart Mill op zijn zevende jaar dialogen van Plato lezende in het oorspronkelijk, l'un vaut l'autre, en het een klinkt geen graad waarschijnlijker dan het ander.

Maar ik heb nog altijd niet gezegd voor welk lastig alternatief ons dit plaatst: Mill te gelooven, is moeilijk, maar Mill niet te gelooven is ook moeilijk. Hem te gelooven is niet alleen moeilijk wegens den inhoud van zijn bericht, maar evenzeer uit hoofde van de omstandigheid dat men zich geene duidelijke voorstelling vormt van de bron waaruit hijzelf zijn bericht geput heeft. Hoe is hij gekomen aan die zoo nauwkeurige kennis van al wat hij in zijn prilste jeugd gelezen had. Kon de meer dan zestig-

jarige zich nog in bijzonderheden herinneren wat hij voor zijn derde, of voor zijn achtste jaar had bestudeerd? Had hij er destijds aanteekening van gehouden? Dat pleegt een jongen niet te doen. Had zijn vader telkens opgeschreven wat hij zijn knaap deed lezen?

Met welk doel zou een man, die bovendien reeds met zoovele werkzaamheden overladen was, zich die moeite gegeven hebben? Hij wist toch niet van te voren dat zijn John Stuart een beroemd persoon zou worden, of dat deze op later leeftijd zijne eigene biografie op zou stellen.

Evenwel, ik blijf er bij, — en daarin ligt juist het *puzzling* karakter van dit alternatief, — het is even moeilijk Mill niet te gelooven. Waar wij te doen hebben met de Bekentenissen van een Bilderdijk of een Jean Jacques Rousseau, wordt de zaak veel lichter. Bij zulke persoonlijkheden is juist alles wat men er van weet, van dien aard, dat wij veel op rekening van verbeeldingskracht, van onwillekeurige overdrijving mogen schuiven. Maar Mill, de wetenschappelijke man, de verstandsman, de schrijver van de Logika, de meester van de induktie, die beter dan iemand wist van hoeveel belang het is, goed te konstateeren en naar welke regelen dit behoort te geschieden, heeft hij luchtig kunnen heenloopen over hetgeen waarvan het hem toch bekend moest zijn, hoezeer het ieder nadenkende onder zijne lezers ten hoogste verbazen moest! Men is te minder geneigd, dit aan te nemen, omdat de aangehaalde mededeelingen niet ter loops, ergens in een hoekje van zijn werk zijn geschied, maar blijkbaar het hoofddoel vormen van zijn geschrift: «I do not for a moment imagine, schrijft hij reeds op de eerste bladzijde van zijn eerste hoofdstuk, that any part of what I have to relate, can be interesting to the public as a narrative, or as being connected with myself. But I have thought that in an age in which education, and its im-

provement, are the subject of more, if not of profounder study than at any former period of English history, it may be useful that there should be some record of an education which was unusual and remarkable, and which .... has proved how much more than is commonly supposed may be taught, and well taught, in those early years which, in the common mode of what is called instruction, are little better than wasted.»

Zijn mededeelingen moeten dus iets bewijzen. Zij hebben een opvoedkundige strekking. Zij behelzen een indirekte beoordeeling van de onderwijsmethode die gemeenlijk gevolgd wordt. Zij bieden ons een voorbeeld, dat elke vader of leermeester ter harte moge nemen. Maar zie hier een nieuwe moeilijkheid. Mill, de leeraar der logika, wist wel wat bewijzen mocht heeten. Toch gebruikt hij hier het woord bewijzen in een zin die zeer raadselachtig blijft. Het bericht omtrent de opvoeding die hij genoten heeft, zal, wij vernamen het, «prove that much more than is commonly supposed may be taught *and well taught* enz.» Nu zou ik mij wel eens uitgelegd willen zien, hoe ter wereld de bedoelde mededeelingen ooit in staat zullen zijn, te bewijzen «that so much ik zeg niet, has been taught,» maar «has been *well* taught.» Dit laatste zou, dunkt mij, dan alleen voor ons bewezen kunnen worden, wanneer het ons gegeven ware geweest, John Stuart Mill eens een examen af te nemen, bij voorbeeld op zijn vijftiende jaar. Het eenige dus, wat deze mededeelingen bewijzen is, namelijk altijd wanneer zij volstrekt geloofwaardig zijn, dat het in het hoofd van een anders niet onverstandigen vader op kan komen zijn zoon in de kinderschoenen op de onrustbarendste wijze te overladen. Maar aan de mogelijkheid ook van deze engelsche excentriciteit hadden wij, ook zonder dit bewijs, gaarne geloofd, en Mill had zijn tijd dus nuttiger kunnen besteden dan

met het neer schrijven van dit geheel overtollig betoog. En het andere, het «*well* taught», is uit den aard der zaak in het geheel niet voor een bewijs vatbaar, nu ons de gelegenheid tot het zooeven gewenscht examen ten eenenmale ontbreekt.

Het zou te bejammeren vallen, wanneer iemand het, op Mill's verzekering af, voor bewezen hield, en uit dien hoofde het voorbeeld van Mill's vader wilde navolgen. Indien Mill van zijn derde tot zijn twaalfde jaar werkelijk gelezen heeft, wat hij zegt te hebben gelezen, kunnen wij hem slechts beklagen, en ons zelven daarbij, aangezien, bij een verstandiger leiding, zeker nog meer van hem geworden zou zijn. Inderdaad, al wat ons van Mill's latere ontwikkeling bekend is, strekt slechts om het vermoeden te wettigen, dat, zijne mededeelingen mogen dan wellicht niet in allen deele betrouwbaar zijn, hij in elk geval in zijne vroegste jeugd te veel en te velerlei gelezen had. Het heeft zich, naar het mij voorkomt, onmiskenbaar bij hem gewroken. Ik meen namelijk uit zekere gegevens te mogen opmaken, dat Mill, door eerst te veel gelezen te hebben, later niet genoeg gelezen heeft. Uit geen enkel zijner geschriften blijkt, dat hij juist een geleerde was. Op zichzelf is dit natuurlijk geen verwijt. Iemand kan, ook zonder veel geleerdheid, als denker groote diensten bewijzen. Mill evenwel had wellicht gewonnen bij het bezit van omvangrijker wetenschap. Zij had hem wellicht bewaard voor een al te groot zelfvertrouwen, voor eene te sterke fiducie in de juistheid zijner redeneeringen. Het is er namelijk ver van af, dat Mill, omdat hij eene logika geschreven heeft, doorgaans uitmunten zou door het logische van zijne redeneeringen. Herhaalde malen is hij in de zonderlingste paralogismen vervallen. Aan redeneerpunten ontbreekt het in zijne staathuishoudkunde niet. Zijn *On the Subjection of women*, — de hoogleeraar Opzoomer

heeft het in der tijd aangetoond, — behelst drogredenen. Zelfs zijne Logika is niet vrij van bevreemdende inkonsekwenties. Ook in deze zijn Autobiografie komt eene redeneering voor, bij welker tastbare onjuistheid wij nog zullen stilstaan, te meer omdat het ons de gelegenheid zal schenken om bij een belangrijk oogenblik in zijn leven te verwijlen.

Plukte hij een andere wrange vrucht van de geestelijke overlading waaraan zijn opvoeding zich had schuldig gemaakt, toen hij ondervond hetgeen hij ons in het vijfde Hoofdstuk van zijn geschrift meedeelt?

Sedert 1821, dat is, — wij blijven vooreerst nog op het gebied van het fabelachtige, — sedert zijn vijftiende jaar, had hij, na zich met Bentham bekend gemaakt te hebben, en zijn medewerkingen aan de *West minster Review* te hebben gegeven, een «levensdoel», welk doel niet meer of minder was dan «een wereldhervormer te zijn (to be a reformer of the world). In het bezit van dat levensdoel vond hij zijn geluk, doch de schoone droom duurde slechts vijf jaren. Toen volgde een pijnlijk ontwaken. Het was in den herfst van 1826. De volgende vraag kon hij niet nalaten tot zichzelven te richten: «Onderstel eens dat al wat gij in dit leven verwacht, verwezenlijkt werd; dat op dit oogenblik zelf in maatschappij en openbare meening al de veranderingen plaats grepen waarop gij hoopt, zou dat een bron van geluk voor u zijn?» Zijn innerlijkste zelfbewustheid antwoordde ontkennend. Daarop zonk zijn moed inéén, en daarmee de grondslag van zijn geestesleven. Zijn levensdoel was zijn levensgeluk geweest; dat doel had zijn betoovering verloren; welke belangstelling kon hij dan nog koesteren voor de middelen, waarmee dat doel te bereiken was!

Aan niemand kon hij zijn nood klagen. Zijn vader, verzekert hij ons, zou de laatste persoon geweest zijn,

aan wien ik ooit mijn zieltoestand had geopenbaard. « Mijn opvoeding, die geheel zijn werk was, had nooit de mogelijkheid van dit resultaat voorzien; en waartoe zou ik hem den indruk geven, dat zijn werk mislukt was, nu die mislukking toch onherstelbaar scheen, en in geen geval door hem hersteld kon worden? » Hoe beter Mill zelf zijn eigen toestand begreep, hoe hopeloozer hij dien vond. En waarom? Zijn studiën, verhaalt hij ons bl. 136, hadden hem tot de overtuiging geleid dat alle geestelijke en zedelijke gezindheden, en hoedanigheden, goed of slecht, het gevolg zijn van een zekere associatie van denkbeelden, en elke opvoeding er dus op uit moet zijn om het denkbeeld van genoegen te doen verbinden met het denkbeeld van iets dat heilzaam is voor de menschheid. De opvoeding, die hij zelf ontvangen had, was, naar zijn oordeel, daarin niet ten volle geslaagd, gelijk reeds bleek uit de omstandigheid, zooeven vermeld, dat hij het denkbeeld van hetgeen hij voor de menschheid als heilzaam erkend had toch had kunnen afscheiden van het denkbeeld van zijn eigen geluk. De associatie van die twee denkbeelden had, ten gevolge van de opvoeding (niet, natuurlijk, ten gevolge van eenige innerlijke noodzakelijkheid) zoo stevig moeten zijn, dat hij tot aan zijn dood had geduurd. Nu bleek het evenwel dat nadenken, kritiek, analyse in staat waren die associatie van denkbeelden te vernietigen, en dus zekere gezindheden te doen kwijnen. Zulk een associatie heeft natuurlijk tot vrucht een oordeel, dat hoe heilzaam ook, toch altijd een vooroordeel blijkt, maar de werking van nadenken, kritiek, analyse, is juist gelegen in het ondermijnen van vooroordeelen. Een kritische neiging van den geest heeft dus een strekking tot verzwakking van al wat gelijk men zegt, een zaak van het gevoel is. Zij kan voorzichtigheid bevorderen en helderheid van geest, maar zij is een worm aan den wortel van onze

hartstochten en deugden, ondermijnt alle begeerte, die vreugd, welke op associatie van denkbeelden berusten, en dus niet van onze zinnelijke natuur afhangen. Wij kunnen met al onze kritiek wel blijven weten, dat wij gelukkig zouden zijn, indien wij deze of die gezindheid koesterden, maar deze wetenschap is, gelijk van zelf spreekt, niet toereikend om ons dat gevoel in te boezemen.

Uit dezen staat wordt hij dan tijdelijk gered door de waarneming, dat hij nog gevoel heeft, dat hij nog weenen kan; Wordsworth geeft hem een liefde voor Natuurschoon en geeft hem daarmede aan zichzelven terug. Maar langs dezen meer of min sentimenteelen weg kon een man als Mill niet bestemd zijn te genezen. Het zou ten slotte een redeneering zijn, die hem uit zijn gedrukten toestand moest redden, en het is deze redeneering nu, waarop ik aan het eind van mijn eerste artikel zinspeelde, en waarvan ik hoop aan te toonen, dat zij niets minder dan onberispelijk is.

Welke overtuiging lag ten grondslag aan Mill's «Grübeleien». Hij zegt het ons zelf op bl. 186. Loodzwaar als een nachtmerrie drukte op zijn inwendig bestaan de wijsgeerige leer, volgens welke alles naar een ijzeren noodzakelijkheid plaats grijpt. Ik had een gevoel, schrijft hij, als of het wetenschappelijk bewezen was, dat ik onverbiddelijk in de slavernij stond van voorafgaande omstandigheden, dat mijn en anderer karakter door machten gevormd was, die buiten het bereik van onze eigene inwerking staan. Vaak zeide ik tot mijzelven: wat zou het een pak van het hart zijn, indien ik kon ophouden te gelooven, dat de omstandigheden ons karakter vormen, of indien ik dit althans uitsluitend ten aanzien van anderen kon gelooven.

Dit was reeds een buitengemeen gevaarlijke stemming. Wanneer men wenscht van een overtuiging verlost te

worden, waarvan men toch de waarheid moet erkennen, zal men er al zeer licht toe komen om tot een sofisme zijn toevlucht te nemen. Sofismen zijn de ware geestelijke zwendelaars, die, wanneer ons innerlijk leven dreigt bankroet te maken, altoos gereed staan, om ons tijdelijk uit den brand te helpen. Maar wee ons, indien wij in hun handen vallen! Mill is aan dat gevaar niet ontkomen. Ziehier de erbarmelijke redeneering, waarmee hij zich ten slotte heeft getroost; een zacht doekje voor het bloeden:

«Ik zag in, dat, ofschoon ons karakter door omstandigheden gevormd wordt, onze eigene begeerten veel invloed op de omstandigheden kunnen uitoefenen. Het verheffende in de leer van den vrijen wil, is de overtuiging dat de vorming van ons karakter inderdaad in onze macht staat, dat onze wil door op sommige omstandigheden invloed uit te oefenen de toekomstige neigingen of bepalingen van onzen wil kunnen wijzigen. *Dit alles nu is volmaakt vereenigbaar met de leer volgens welk ons karakter door omstandigheden wordt bepaald; of liever, dit alles is die leer zelve, behoorlijk verstaan.*»

Tegenover zulk eene leugen, haasten wij ons de waarheid te plaatsen: dit alles is met die leer ten eenemale onvereenigbaar en iets geheel anders dan die leer zelve, behoorlijk verstaan.

Een kind kan het inzien. Ons karakter wordt gevormd door omstandigheden. Onze wil kan op die omstandigheden invloed uitoefen. Tot zoover heeft Mill volkomen gelijk. Maar nu vraagt men natuurlijk terstond: hangt die wil zelf in de lucht of hangt die wil zelf van iets af. In de lucht? Dan hebt gij ook dood eenvoudig weer de theorie van den vrijen wil, met al zijn ongerijmdheden. Van iets? Dan hebt gij ook Noodzakelijkheid, zuivere Noodzakelijkheid, niets anders dan Noodzakelijk, en is het slechts een merkwaardige proeve van zelfverblinding, wanneer Mill

schrijft: «I perceived, that the word Necessity, as a name for the doctrine of Cause and Effect applied to human action, carried with it a misleading association; and that this association was the operative force in the depressing and paralysing influence which I had experienced.» Spreken wij het, ter voorkoming van alle misverstand en zelfbegoocheling uit: indien de loochening van den vrijen wil een neerdrukkenden en verlammenden invloed moet uitoefenen, zoolang zij de leer der Noodzakelijkheid insluit, zoo is daar volstrekt niets aan te doen, want die loochening en die tegen leer zijn niet van elkander te scheiden.

Mill had diezelfde fout reeds in zijn Logika begaan. Ik had altijd ondersteld, dat hij later die fout had ingezien, waartoe hij inderdaad niet veel scherpzinnigheid noodig had. Opmerkelijk is het zeker, dat Mill, wel verre van haar te verbeteren, haar herhaald heeft in een geschrift dat eenigszins zijn geestelijk testament mag heeten. Ik vrees dat velen op zijn gezag zullen insluimeren, en om niet gedeprimeerd en geparalyseerd te worden, het geheele gebied van het zedelijk leven aan den schepter der wetenschap zullen onttrekken.

Die Autobiografie blijft dus een zonderling boek en dat Mill niet in onze schatting doet stijgen. Vooreerst die ongeloofelijke mededeelingen omtrent zijn opvoeding; dan deze poging om ons ten aanzien van het vraagstuk van den wil met een kluitje in het riet te sturen; en tusschenbeide de geschiedenis van die traan.

Ik ben er zoo even over heen gegleden, maar moet er, *pour la curiosité du fait*, nog eens op terugkomen. Na ons dien treurigen tijd in zijn leven gekenschetst te hebben, verhaalt Mill, hoe hij Marmontels *Memoires* las, en zag dat deze als knaap, bij het overlijden van zijn vader, plotseling het besluit nam om voor zijn familie te zorgen. Op dat verhaal laat Mill volgen: «Ik was tot

tranen geroerd. Van toen aan werd de last dien ik torschte lichter. Ik wist nu dat alle gevoel niet dood in mij was. Ik behoefde niet langer te wanhopen. Ik was iets anders dan een steen of een blok.» Had men zulk een sentimentaliteit bij Mill verwacht, en dat op een zoo gewichtig keerpunt van zijn leven? De oorzaak zijner bevrijding staat buiten alle evenredigheid tot het gevolg. Hoe? omdat hij bij de beschrijving van een in het ongeluk gedompelden knaap, die evenwel juist in het ongeluk zijn veerkracht put, eene traan niet kan weerhouden, gaat hij met zelfvoldoening zijn weg in het streelende bewustzijn, dat hij nog gevoel heeft! Had dan zijn gebrek aan opgewondenheid voor zijn vorig levensdeel hem bewezen dat hij geen gevoel had? Zoo ja, kon dan één traan over Marmontel dat bewijs uitwisschen? Indien Mill op dit keerpunt van zijn leven, eene diepe eene allesoverweldigende liefde had gekend; indien hij, de raisonneur, door Amor's staf plotseling aangeroerd, zich op eens verplaatst had gezien op den drempel dier geheimzinnige wereld, waarin dwaasheid en Rede elkander omarmen, alles waar en alles onlogisch is, en hij uit die wondere gewaarwording besluiten had getrokken ten aanzien van de eenzijdigheid der levensbeschouwing, die het gevolg zijner opvoeding was, wij hadden hem beter verstaan en de episode meer in overeenstemming gevonden met een groot karakter.

Het ware in elk geval menschelijker geweest dan die platonische liefde voor Mevrouw Taijlor, die zeer bedaard op den dood van Mijnheer Taijlor wacht van wien zij inmiddels reeds gescheiden leeft, hoewel zij «the strongest affection» voor hem heeft. Dat gedeelte van Hoofdstuk VI, waarin hij over het begin zijner betrekking tot haar spreekt, behoort niet tot de aantrekkelijkste bladzijden dezer Autobiografie. Het is zeer Engelsch en zeer germaansch misschien, maar niet minder zeer vreemd, zoo-

vele jaren in eene intieme betrekking te staan tot eene vrouw, die men kennelijk met al de overdrevene ingenomenheid van een minnaar beschouwt, dagelijks met haar te verkeeren, soms zelfs met haar te reizen, en dan geen enkele maal het woord liefde uit te spreken, om dit eerst te doen zoodra Mijnheer Taijlor begraven is. Ik vind dit al even onbegrijpelijk als dat lezen van dialogen van Plato in het zevende levensjaar.

Zoo is Mill's autobiographie niet geschikt om het scepticisme in de wereld te verminderen, daar zij ons zelfs den maatstaf van het waarschijnlijke ontneemt.

VRIJHEID.

Ook een volk heeft de gebreken van zijne deugden. De onafhankelijke zin, den Nederlander aangeboren en op zichzelven een onschatbaar goed, verleidt hem licht tot zulk een opvatting van vrijheid, als waaruit voor de ontwikkeling van ons volk een gevaar zou kunnen ontstaan. Vrijheid, naar het mij voorkomt, mag nooit als doel, mag niet anders dan als middel worden beschouwd. Een redelijk wezen wil iets bereiken, iets uitwerken, maar vrijheid is niets op zichzelf, niets tenzij dan als voorwaarde van iets anders. Een vrij man is slechts gelukkig wanneer vrij te zijn hem tot iets dient, tot iets in staat stelt, dat hij langs een anderen weg, in een anderen toestand, òf niet, òf niet zoo goed zou kunnen erlangen. Maar onderstel iemand die voortdurend bevestigt dat hij vrij is, niet ophoudt den lof der vrijheid te zingen, doch niets uitricht, niets dat in welk opzicht dan ook de beteekenis van zijn persoonlijkheid doet toenemen, men zal hem zonder twijfel het slachtoffer noemen eener onvruchtbare dweeperij. Zelfs van hem die zijne vrijheid gebruikt om uit te rusten verwachten wij, dat hij zich de rust

slechts vergunt om zich later tot nieuwe werkzaamheid te beter te kunnen aangorden.

Dat vrijheid nooit op zichzelve begeerlijk kan zijn, blijkt uit het voorbeeld van een alleenheerscher. Ware vrijheid doel, dan zou de vorst wiens macht door niets beperkt wordt, het ideaal van den mensch verwezenlijken, geheel afgescheiden van de vraag aan welke oogmerken hij zijn macht dienstbaar maakt. Laten die oogmerken geheel verkeerd zijn, laat hij b.v. een Nero wezen die zich letterlijk alles vergunnen kan, allerlei wreedheden, allerlei wellusten, zouden wij het dan goed kunnen verdragen, wanneer zulk een Nero zichzelven gedurig zalig prees wegens zijne inderdaad onbelemmerde vrijheid? Stel tegenover zulk een dwingeland een eenvoudig soldaat, die een veldtocht heeft mede te maken. Van vrijheid bezit hij zooveel als niets. Gehoorzaamheid, blinde gehoorzaamheid is de lucht die hij inademt; men kan hem elk oogenblik bevelen den dood te gemoet te gaan. Wie waren wij liever: Nero of die soldaat? Bewijs genoeg, dat de vrijheid slechts waarde heeft, wanneer zij middel is tot iets goeds.

Geeft elk dit dan niet toe? Misschien in het afgetrokkene, maar in het (gelukkig!) vrijheidlievend Nederland stelt men zich niet zelden aan, als vergat men wat men in het afgetrokkene heeft toegegeven en als waardeerde men de vrijheid om haar zelfswil. Vooral tegenover den Staat, tegenover den modernen Staat pleegt in menigen vaderlandschen boezem die valsche en ongelukkige vrijheidsliefde wakker te worden. Men is er zelfs fier op dat dit geschiedt, en men beijvert zich hen die dit wraken, als predikers van een onwaardig staatsalvermogen te brandmerken.

Waarlijk, indien men niet een weinig edelmoedigheid bezat, men zou in de verzoeking kunnen komen om het belachelijke der valsche vrijheidsliefde aan de kaak te

stellen, en onder valsche vrijheidsliefde versta ik nu eens het liefhebben der vrijheid om haar zelfs wil, al doel. Het is, niet waar? een aanranden der vrijheid, wanneer men u verhinderen wil de pokken te krijgen, of wanneer men uwe kinderen beletten wil onkundig te blijven! De vrijheid is zoo zoet, dat zelfs een door de ziekte geschonden of door onwetendheid verstompt aangezicht aangenaam kan zijn om te aanschouwen, wanneer ik slechts weet, dat die schennis en die verstomping de vruchten zijn van de vrijheid. Zie, daar gaat een man van een naburig volk. Zijn gelaat tuigt van gezondheid en van verstandelijke ontwikkeling! Ach, de beklagenswaardige slaaf! Hoe breekt ons het hart bij den aanblik van zooveel diepe vernedering. Die man heeft niet ziek mogen worden: die man heeft niet dom mogen blijven. Het is vast een Duitscher. Wij, fiere Hollanders, wij, vrijgeborene Bataven, wij willen het recht hebben om ons gelaat te misvormen en geen A voor een B te kennen!

Ik verwonder mij altijd, dat de vrienden der valsche vrijheid, der vrijheid als doel, met zooveel bescheidenheid optreden, en het doet mij vreezen, dat zij den moed hunner overtuiging missen. Indien ik vrijheid op zichzelve voor het hoogste goed hield, ik zou met het program mijner hervorming veel verder willen gaan. Met de opvoeding zou ik beginnen. Kinderen, bataafsche kinderen, moeten reeds vroeg dat hoogste goed leeren waardeeren. Spreek mij niet van tucht, van orde. Het is alles slechts dressuur, goed voor honden. Weg met de grammatika! Eene spraakkunst is een onding; nog erger, een middel, uitgevonden door een booze macht, om de individualiteit, de vanzelfheid in den mensch te dooden. Elke vogel zingt zooals hij gebekt is. Laat dan elk mensch spreken en schrijven naar zijne eigenaardigheid, met al de frischheid en veerkracht van het volksdialekt. O die scholen, waar

alle kinderen leeren spreken en schrijven zooals iedereen, naar vaste regels! Zij zijn de ware kweekplaatsen van dien slaafschen geest, die later het alvermogen van den modernen Staat ten goede komt!

Maar ook de wetgeving dient herzien te worden. Verbeeld u, dat de wet zich met de neigingen van mijn hart bemoeit! Is dat om uit te staan? In mijn hart ontwaakt het goddelijk vuur der liefde. Ziel en zinnen ontgloeien. Ik ben op het punt van de teergeliefde aan mijn boezem te drukken en mij aan hare zalige omarming over te geven.... Daar is de man van de wet. Waar bemoeit hij zich mee? Ik wil mijn aandrift volgen! Goed, maar eerst mee naar het stadhuis. — Ik heb lief! Uitstekend, maar zijn uwe papieren in orde? — Hier is mijne bruid! Het kan niet beter, maar waar zijn uwe getuigen? — Nu, ik kom, ik heb aan alles gedacht, ik laat mij alles welgevallen; ik ga een huwelijk aan; wat nog meer? Beloof dat gij aan de vrouw uwer keus altijd getrouw zult blijven! — Altijd? Wat gaat u dat aan? En als onze wederkeerige liefde eens ophield? Dat is mij volmaakt onverschillig, maar man en vrouw zult gij blijven tot aan uw dood!

Met andere woorden: de vrienden der valsche vrijheid, — zoo groot is de kracht der gewoonte, — krommen, om hunne taal te spreken, den nek onder menigerlei juk. Ook hun geheele leven, wanneer zij er slechts over na willen denken, is een gedurig prijsgeven van een deel, vaak een zeer belangrijk deel der persoonlijke vrijheid ter wille van een hooger goed; eene belijdenis mitsdien dat er een hooger goed dan de vrijheid is. Maar terwijl zij dit stilzwijgend toegeven, terwijl zij dagelijks de gezegende vruchten plukken die het leven in een geordenden Staat verzekert, kan die Staat niet tot eenig nieuw gebied zijne wetgevende roeping uitstrekken of — Holland is in

last! Dan ontwaakt terstond het fiere bewustzijn, dat men Nederlander is. Eerlijk gesproken, ik heb voor dat fiere bewustzijn bijzonder weinig achting. Wanneer ik u den ganschen dag praktisch de rechtmatigheid van allerlei wetten en bepalingen zie toegeven; wanneer ik zie dat gij u daar uiterst wel bij bevindt, ja dank dier kostelijke gewoonte een zeer genoeglijk leven leidt, en ik u dan, komt er een nieuwe wet, waaraan gij niet gewoon zijt, een wet op de vaccine of op het verplicht onderwijs bijvoorbeeld, plotseling zie opschrikken en misbaar hoor maken, alsof u het grootste onrecht geschiedde, en u een beroep hoor doen op uw geweten, op Neerlands vrijheidszin, dan kan ik mij niet onthouden van een glimlach over zoo vermakelijke inkonsekwentie!

Of wat is het anders? De Staat mag u niet willen behoeden tegen eene ziekte, maar de Staat mag wel verordeningen maken om te zorgen, dat gij geen ongeluk krijgt op den spoorweg. De Staat mag geene vaccine voorschrijven, maar de Staat mag wel een wet maken op de geneesmiddelen. De Staat moet uwe godsdienstige overtuiging eerbiedigen wanneer deze u verhindert u aan de vaccine te onderwerpen, maar wanneer iemand, een Mennoniet, op grond van zijne godsdienstige overtuiging, geene belasting wilde betalen wijl uit de belastingen ook een leger betaald wordt, vindt gij het volkomen in de orde, dat de weerspannige gestraft worde! Vooral ten aanzien van de vaccine is de menschelijke logika délicieus. Ik heb tegenstanders van de vaccine gekend, die veel op hadden met assurantie. Voorzorg tegen vuur, maar geen voorzorg tegen pokken.

Evenmin als om de logika, bekommeren de vrienden der valsche vrijheid zich bijzonder veel om de geschiedenis. Luistert men naar hen, men zou geneigd zijn te gelooven, dat de ontwikkelingsgang der menschheid aan

de vrijheid in hun zin alles verschuldigd is. Juist het omgekeerde is waar. Het zou er met onze europeesche beschaving slecht uitzien, wanneer men in vorige eeuwen niet beter dan thans de kunst van regeeren, van wetgeven had verstaan, wanneer men alles aan abstrakte vrijheid opgeofferd had. De geschiedenis leert veeleer op het onwedersprekelijkst, dat al de gezindheden en gewoonten, die thans het hoofdbestanddeel van onze beschaving uitmaken, in der tijd door wetboeken en strafbepalingen in de europeesche menschheid zijn ingebracht. De Roomsche Kerk heeft ten dezen aanzien hare roeping uitmuntend begrepen en die kloekmoedig vervuld. In hare wetboeken, in hare synodale bepalingen moet men den oorsprong zoeken van onze tegenwoordige zeden, zelfs van die heilzame gezindheden, als schaamte bijvoorbeeld, die wij thans geneigd zouden zijn voor natuurlijk, voor aangeboren te houden. Het groote nut van de beoefening der geschiedenis ligt ook daarin, dat wij van de noodlottige dwaling genezen worden, volgens welke de mensch van zelf zou hebben datgene waarop hij den hoogsten prijs stelt. Neen, dit is de gang onzer ontwikkeling: Groote geesten hebben eene opvatting van het zedelijk leven. Zij staat in den aanvang ver boven het peil waarop zich de meerderheid bevindt. Maar die opvatting gaat in de wetboeken over. Die wetboeken worden toegepast door strenge strafbepalingen. Dan begint de menscheid met zich daar hevig tegen te verzetten, maar het verzet neemt voortdurend af; eindelijk gaat de inhoud van het wetboek in het bewijstzijn der menigte over, en dan staat iemand op die de eene of andere uitspraak van dat bewustzijn volkomen natuurlijk noemt, om echter, gelijk van zelf spreekt, de stem weer even luid te verheffen tegen eene nieuwe wet, die nog boven zijn bewustzijn staat. Een aardig voorbeeld geeft de

weerzin der vromen in Duitschland tegen het burgerlijk huwelijk. Bij ons wandelt de vroomste naar den burgemeester.

Vrijheid blijve dus middel. Wanneer iets oneindig beter met als zonder vrijheid te bereiken is, moet zij gehandhaafd worden. Waar de vrijheid een hinderpaal zou wezen voor de ontwikkeling van ons geslacht, moet zij opgeofferd worden. Haar te aanbidden om haar zelfs wil is de sentimentaliteit van het liberalisme.

POLITIEK.

Sommigen verkondigen deze leer: «Ongetwijfeld, ook wij achten de gevaren waarmee clericalisme en ultramontanisme onzen maatschappelijken toestand bedreigen, niet gering, en wij roepen allen, wien de vrijheid lief is, op, om zich met ons in den strijd tegen die machtige vijanden te vereenigen. *Allen, behalve den Staat. Van den Staat alleen eischen wij onzijdigheid, onthouding.*»

Daarmede is eene opvatting van de roeping van den Staat uitgesproken. Maar ook slechts éene. Men moet althans plaats laten voor nog eene andere opvatting, volgens welke de Staat mede mag en moet werken tot de geestelijke opvoeding van een volk.

Bij de eerste opvatting, is de Staat eenvoudig gendarme, politie-agent, brievenbesteller, aanlegger en exploiteur van vervoermiddelen enz. Tot de vervulling van deze nedere taak schijnt onder anderen het *Handelsblad* de werkzaamheid van den Staat te willen beperken, en het heeft daarvoor een beweegreden, die op zichzelf onze achting en sympathie verdient. Het weigert den Staat het recht deel te nemen aan de geestelijke leiding van het volk,

omdat het anders godsdienst- en gewetensvrijheid in gevaar acht.

Ik doe vooraf opmerken, dat, wanneer de Staat de hoogere belangen van een volk niet bevorderen mag, en zijn eenig wachtwoord: onzijdigheid, onthouding moet zijn, de politiek, in een land als het onze dat althans in Europa geene buitenlandsche staatkunde heeft, zeer veel van hare belangrijkheid verliest. Waartoe zijn er dan nog partijen? Waartoe maken wij ons dan nog warm bij de verkiezingen? Waartoe zullen wij nog vragen of er liberalen dan wel konservatieven aan het bewind zijn? Het ideaal van den Staat is onzijdigheid. Dan is ook het ideaal van elken Staatsdienaar onzijdigheid. In dat geval is het gemis of het zorgvuldig verbergen van elke overtuiging, die niet louter stoffelijke belangen raakt, de beste aanbeveling voor het bekleeden van een ministeriëelen zetel, en zal men met grond kunnen zeggen: Ziedaar eerst een Minister van Binnenlandsche Zaken, want of de man protestantsch is, katholiek, israëliet, mahomedaan, of hij zijn heil verwacht van den syllabus dan wel van eene konstitutie, geen sterveling die het ooit heeft kunnen ontdekken! Nu, is dat politiek: spoorwegen en telegrafen aanleggen, brieven bestellen en polders droogmaken, zieke koeien slachten en dieven in de gevangenis zetten, is dat politiek, en de geheele politiek, dan ben ik zeer dankbaar dat er vriendelijke menschen zijn, welwillend genoeg om zich met politiek in te laten, maar hoe zich iemand van geest, van wetenschap daartoe kan laten vinden, wil mijn door de rust van de studeerkamer vast verwend hoofd niet duidelijk worden, en in mijn onervarenheid zou ik meenen dat de Staatsmachine, moet zij enkel aan stoffelijke belangen dienstbaar zijn, vrij wat eenvoudiger ingericht zou kunnen worden. Aan het hoofd van het bestuur van zulk eene machine bijvoorbeeld eene koninklijke

majesteit te plaatsen, komt mij inderdaad eenigszins overdreven voor.

Het *Handelsblad* antwoordt wellicht dat ik geene beschrijving geef, maar eene karikatuur maak van zijne opvatting van den Staat, en ik haast mij te verzekeren dat het geachte dagblad de werkzaamheid van den Staat niet binnen zulke enge grenzen wil beperken; maar verzeker dit alleen om het nu voor het volgende dilemma te plaatsen: òf gij moet van den Staat louter een brievenbesteller en politieagent maken, òf gij moet dat ideaal van onzijdigheid voor den Staat prijsgeven.

Wat zeg ik? Politieagent? Ook dat kan de Staat niet blijven in den uitgebreiden zin waarin de Staat het tot hiertoe geweest is. — Ik ben katholiek en een ijverig aanhanger van de Franciskaner orde. Het Evangelie der armoede is mijne leus. Ik verkoop al wat ik heb en geef het den armen, bereid nu voortaan te leven gelijk Franciskus van Assisi het eens deed in de dreven van Italië, niet van handenarbeid maar van bedelen. Zoo alleen zal ik het beeld van mijnen Heiland en Verlosser doen herleven, die zijne discipelen uitzond zonder maal of buidel of schoeisel. Gerust op de belofte van het *Handelsblad*, verzekerende dat de Staat «onzijdigheid, onthouding» in acht neemt tegenover elke godsdienstige overtuiging, ga ik barrevoets, met den bedelzak op den rug, in het door zooveel herinneringen gewijde Franciskaner kleed gewikkeld, bedelen langs de Keizersgrachten van Amsterdam. «Een aalmoes, als het u behaagt in naam van den Heere Jezus, een aalmoes!».... Wat is dat?.... De arm van een politieagent!.... Wat is een politieagent?.... Een dienaar van den Staat.... Wat wil hij?.... Dat gij ophoudt met bedelen; de Staat verbiedt het bedelen.... Dat kan niet waar zijn, want de Staat is onzijdig. — Ik bedel dus voort, maar — word opgepakt! O *Han-*

delsblad! o *Handelsblad!* Hoe hebt gij mij misleid! 1)

Kan de Staat dus niet eens in den vollen omvang van het woord politieagent zijn, wanneer hij tegenover elke gemoedelijke overtuiging onzijdigheid, onthouding in acht neemt 2), hoeveel minder kan hij dan als onderwijzer optreden. Het volk kundigheden bijbrengen, is stellig afbreuk doen aan die richtingen, die alleen bij onwetendheid baat vinden. Dit geldt reeds van de lagere scholen, maar nog veel meer van het hooger onderwijs. Hoe kan het *Handelsblad*, dat allen maar niet den Staat oproept tot den strijd tegen die machten, welke de emancipatie van den geest als het grootste onheil moeten vreezen, hoe kan het goedkeuren, dat de Staat drie universiteiten bezoldigd? Beweert het *Handelsblad* dat universiteiten kweekplaatsen van clericalisme en ultramontanisme zijn? Kan het zelfs ontkennen, dat, waar universiteiten aan het doel waarmee zij opgericht zijn beantwoorden, zij de strekking hebben om deze richtingen meer en meer te ondermijnen? Maar hoe nu? Mag de Staat wel indirekt, maar niet direkt deze richtingen bestrijden? Moet hij onzijdigheid beloven, maar zal het hem vrijstaan onder s' hands iemand te betalen en met eene eervolle waardigheid te bekleeden, die er volstrekt geen geheim van maakt dat hij bijvoorbeeld alle ultramontaansche geschiedverdraaiing onbarmhartig aan de kaak zal stellen? Of is de zaak gevonden wanneer men van tijd tot tijd den een of anderen roomschen doctor een ridderorde zendt?

Het *Handelsblad* is van oordeel dat mijne staatsrechtelijke denkbeelden «aan de boorden van den Neckar er niet op vooruit zijn gegaan.» Het kan wel zijn, maar ik weet, dat ik nu, gelijk in '68, afkeerig ben van alles

1) Hetzelfde betoog geldt natuurlijk voor de vaccine enz.

2) En zegt men: de Staat eerbiedigt de franciskaner overtuiging, maar niet de daad die er uit voortvloeit, dan antwoord ik: een fraaie eerbied, die aan een overtuiging haar eigenlijk karakter: bron van handelen te zijn, ontneemt!

wat gebrek aan woord houden is, en dit gebrek ook in den Staat niet duld. De *Nieuwe Rotterdammer Courant* acht mij veranderd en tot haar bekeerd. Ik hoop dat zij zich nog eens tot mij bekeeren zal! Hoeveel scherpzinniger oordeelt de heer Groen, die in heeft gezien dat ik nu «accentueerde», en van eene andere zijde, wat ik reeds in '68 aanduidde. Toen schreef ik uit het oogpunt onzer Grondwet, nu uit dat van een Staat gelijk ik dien wensch.

Nu als toen ben ik van meening, dat een groot deel van onzen voor geen vaderlandsch hart bevredigenden politieken toestand op rekening moet komen van die officiëele onzijdigheid (een waar operageheim). Men beweert: de liberale partij heeft geene mannen. Zegt liever: de liberale partij heeft geen program. En zij zal nooit een program machtig worden zoolang zij die leus der neutraliteit niet prijs geeft. Hoe krachtig zou zij daarentegen kunnen optreden, hoe eerlijk, hoe ridderlijk zou onze politieke strijd kunnen worden, hoe zouden de besten, en om de beste redenen, kunnen wenschen aan de politiek deel, zelfs aan de groene tafel zitting te nemen, indien men zeide: Wij zijn eene Staatkundige partij. Wij kunnen geene onzijdige toeschouwers blijven bij den strijd der meeningen en der geesten. De stoffelijke en de geestelijke belangen van ons volk gaan ons op het innigst ter harte. Wij hebben eene bepaalde overtuiging omtrent de wijze waarop die belangen moeten worden opgevat, omtrent de richting waarin ons volk geleid moet worden. Welnu: op al de wetten en inrichtingen van den Staat wenschen wij den stempel van deze onze overtuiging af te drukken. U, die een gansch anderen stempel verlangt, doen wij den oorlog aan, maar met open vizier en met wettige middelen. Verdringt ons, als gij kunt, uit de vertegenwoordiging des volks; sluit voor ons het oor des Konings, wij zullen ons niet laten ontmoedigen, wij zullen door geen toegeven

uwe gunst, uwe stemmen trachten te winnen. Slechts als uwe vijanden, — ofschoon in den besten zin des woords uwe vrienden! — willen wij toegelaten worden en zijn wij toegelaten, en worden wij overwinnaars, dan zal uw ondergang uw leven zijn!

Zou zulk eene taal met eerbied voor godsdienst- en gewetensvrijheid onbestaanbaar wezen? In geenen deele. Een Staat die weet wat hij wil, kan aan de openbaring van individuëele gezindheid veel vrijheid laten; in zake van het onderwijs bijvoorbeeld zeggen; «Richt scholen op zooveel gij wilt en zooals gij wilt, weiger mijne scholen; een weldaad wordt niet opgedrongen; maar ook ik zal, waar de behoefte er toe blijkt, op voorwaarden waarbij ik geen misbruik maak van mijne geldelijke overmacht, scholen openen en die scholen zullen geheel in mijn geest zijn. Dat daarin alle godsdienstige meeningen geëerbiedigd zullen worden, kan en mag ik u volstrekt niet beloven, want die meeningen zouden wel zoo zonderling kunnen wezen, dat mijn onderwijs reeds van te voren veroordeeld zou zijn, wanneer het zulke meeningen niet op het hevigst weersprak!» In welk opzicht zou door zulk een program, dat zeker geheel anders luidt dan ons ongelukkig art. 194 (welk artikel nu door de kritiek van prof. Opzoomer den genadeslag moge hebben ontvangen), de godsdienst- en gewetensvrijheid belemmerd worden?

Staatkunde is de kunst van regeeren. Men regeert niet met onthouding, met onzijdigheid. Noem mij één groot staatsman, die geschitterd heeft door verdraagzaamheid. Wij kunstenaars en onpraktische geleerden, wij mogen verdraagzaam zijn, immers de wereld enkel uit een artistiek en wetenschappelijk oogpunt bezien. Al wat is, is stof voor kunst, voorwerp van onderzoek. Maar een verdraagzaam staatsman! Even ongerijmd als een verdraagzaam ruiter; beiden kussen weldra het zand.

Derhalve: een krachtige Staatspartij, die, warsch van alle onderdrukking des geestes, zooveel ruimte als mogelijk laat voor het bijzonder initiatief, maar tevens altijd duidelijker uitspreekt wat zij zelve voor de stoffelijke en geestelijke ontwikkeling des volks wenschelijk, ja onmisbaar acht, en daaraan, niet in het geniep, maar volkomen openhartig, de Staatsinstellingen met dien moed ondergeschikt maakt, welke onafscheidelijk is van eene ware overtuiging en altijd op nieuw bezield wordt door liefde voor onze nationale toekomst. Voor zulk eene partij moeten klerikalen en ultramontanen vrees, kunnen evenwel de eerlijken onder hen tevens achting koesteren.

STAATSONDERWIJS. [1]

Er zijn boeken die men niet anders dan gulzig kan lezen; het zijn die, waarin schrijvers die wij hoogachten onderwerpen behandelen welke ons het diepste belang inboezemen. Zulk een boek is dat van Eduard Zeller, welks titel aan den voet dezer bladzijde vermeld wordt. Ik kan mij nauwelijks iemand voorstellen, dien ik liever over het verband tusschen kerk en staat zou willen hooren dan den hoogleeraar in de wijsbegeerte te Berlijn, mijnen vroegeren ambtgenoot te Heidelberg. Hij is afkomstig uit die goede landstreek, die midden in Duitschland in zoo menig opzicht op zichzelve staat en reeds zoo menig denker en dichter aan het groote vaderland gegeven heeft; uit het land van Schiller, Hegel, Baur, Uhland; het land van het piëtisme, van de beminnelijke onbeholpenheid, van de beproefde trouwhartigheid, van de zich rustig en onophoudelijk vermeerderende geleerdheid. Zeller moest

1) *Staat und Kirche, Vorlesungen an der Universität zu Berlin gehalten von Eduard Zeller, Leipzig, Fues,* 1873. *Grundzüge und Beiträge zur systematischen Behandlung der Religionspolitik im deutschen Staate von Theodor Koerner, Berlin, Carl Heyman,* 1873.

uit dat deel van Duitschland komen, met zijn ernstig, niet onvriendelijk gelaat, zijne magere, perkamentachtige, maar door de bezieling eener overtuiging nu en dan vergulde tronie, het type van een duitschen geleerde, uitmuntend door eene wetenschap, even omvangrijk als nauwkeurig; met weinig schitterends; nagenoeg geene sieraden, maar alles goud van het best allooi; een dier wijsgeeren, — ach! waarom zoo schaarsch? die door de kalmte van hun gemoedsleven en de onbaatzuchtigheid van hun verkeer in de wereld de wijsbegeerte doen liefhebben en aan dien lievenswaarden aartsvader der nieuwere bespiegeling herinneren, Spinoza, die door zijn denken gelukkig was en velen gelukkig heeft gemaakt.

Eduard Zeller, thans een man van bijna zestig jaren, kweekeling, gelijk Hegel, Baur, David Strauss, van een natuurlijk rechtzinnig seminarie, heeft zich in den aanvang aan de godgeleerdheid gewijd, haar daarna met de wijsbegeerte verruild. Wij bezitten van hem eene Geschiedenis der grieksche filosofie in vijf deelen, een werk dat veel meer belooft dan wellicht sommigen van den titel zouden verwachten, immers onmisbaar is voor allen die in het eigenlijk karakter van den griekschen geest ingewijd willen worden. Men vindt hier niet een dorre opsomming van de wijsgeerige stelsels die elkander in Griekenland in den loop der eeuwen opgevolgd zijn, maar zulk een doen herleven van de denkbeelden en beschouwingen der grieksche denkers als wel in staat is ons een inzicht te geven in het innerlijk bestaan van het merkwaardige volk waartoe zij behoorden. Men kan niet met gelijken lof spreken van het tweede grootere werk des berlijnschen hoogleeraars: zijne Geschiedenis der duitsche filosofie sedert Leibnitz. Dit boek maakt een deel uit van eene reeks van geschriften, die op verlangen van den koning van Beieren zijn ontstaan en de geschiedenis van

de behandeling der onderscheidene wetenschappen tot onderwerp hebben. De reeks is nog lang niet voltooid, maar biedt toch reeds menige belangrijke bijdrage. Men kan ongetwijfeld bezwaar maken tegen het geheele plan en er met een glimlach een vrucht in herkennen van diezelfde eenzijdigheid, die, vooral in den laatsten tijd, mijnen tegenwoordigen landgenooten al te veel aan de inbeelding helpt dat sommige goede en voortreffelijke dingen specifiek duitsch kunnen zijn «Deutsche Treue, deutsche Vaterlandsliebe», nu, wij gunnen het Hollands oostelijken nabuur! Maar waarom moest men nu ook nog eene geschiedenis hebben van de duitsche chemie, het duitsche staatsrecht, de duitsche wijsbegeerte? De uitvoering veroordeelt reeds het plan, want de schrijvers hebben zich aan het koninklijk program niet kunnen houden. Benfey heeft in zijne geschiedenis der duitsche taalkunde zich evenmin kunnen onthouden van de wetenschap van andere landen in oogenschouw te nemen als Bluntschli dit heeft kunnen laten in zijn verhaal van de duitsche wetenschap van het staatsrecht of Zeller in zijn juist aangehaald werk. Doch laat men dit bezwaar aan zijne plaats, dan is er zeker nauwlijks een lektuur te bedenken, zoozeer geschikt om den geest te openen, te verruimen, te vormen en te voeden als deze geschiedenis van de onderscheidene wetenschappen. Hier leert men alle eenzijdigheid af, hier die bekrompenheid die in de wisselende meeningen der denkers en onderzoekers slechts willekeur en ongestadigheid zien kan; hier leert men zijnen eigenen tijd waardeeren, waaraan het voorrecht te beurt viel de ware methode voor het eerst hetzij te vinden, hetzij toe te passen, terwijl men tevens inziet, dat ook de misgrepen der wetenschap en de veranderende beschouwingen van hare beoefenaars aan vaste wetten gehoorzamen en zelden of nooit voor de toekomst geheel onvruchtbaar zijn gebleven.

Zeller heeft dan in de genoemde reeks de geschiedenis van de duitsche wijsbegeerte behandeld, een boek dat in mijn oog niet op één dag genoemd kan worden met zijne geschiedenis der grieksche filosofie, maar toch van sommige van 's schrijvers goede eigenschappen getuigenis geeft, en in elk geval door de bezadigdheid en onpartijdigheid, waarmede het geschreven is, onze achting voor Zeller verhoogt en ten gevolge daarvan de belangstelling, waarmede wij zijn jongst, zijn onlangs uitgekomen geschrift ter hand nemen, dat over *Staat und Kirche* handelt.

Het kan niemand verwonderen, dat Zeller's onderwerp hem ook op de bespreking van het Staatsonderwijs brengt. Hij is er een besliste voorstander van, en elk die er zich nog tegen verklaart en van gezindheidsscholen alleen heil verwacht zal wel doen met kennis te nemen van zijne beschouwingen.

Ik heb zelf dit moeilijk onderwerp voor eenige jaren behandeld, maar op eene wijze, die mij tegen misverstand niet gevrijwaard heeft. Men heeft mij tot vijand van het Staatsonderwijs gemaakt, terwijl ik slechts heb willen aantoonen, dat de Staat, op zijne scholen onzijdigheid in het godsdienstige voorschrijvende, meer beloofde dan hij houden kon. Het komt mij gedurig waarschijnlijker voor dat deze belofte van onzijdigheid slechts een bron is van misverstand en aan de wederpartij een wapen in de handen geeft. Als in '68 zou ik ook thans willen zeggen: een Staatsonderwijs dat neutraal wil blijven is eene illusie, maar tevens zou ik er thans willen bijvoegen: waartoe die belofte van neutraliteit? Waarom zullen wij zoo bedeesd optreden? Waarom zullen wij niet eerlijk bekennen, dat wij vrienden zijn van het Staatsonderwijs juist omdat het niet neutraal, juist omdat het anti-klerikaal is?

Ook Zeller's werk is bijzonder geschikt om ons in deze vrijmoedigheid te versterken, en ik kan uit dien

hoofde de lezing van hetgeen hij schrijft niet genoeg aanbevelen. De plaatsruimte waarover ik hier te beschikken heb vergunt mij niet zijne argumenten in het breede terug te geven, maar daaronder is er één, waarop het goed is de aandacht te vestigen.

Zij, die aan de Kerk de zorg van het onderwijs willen overlaten, beroepen zich vaak op de Geschiedenis. De bakermat van onze kennis en beschaving, beweeren zij en zeker niet ten onrechte, heeft in de Kerk gestaan. Eeuwen lang hebben priesters en geestelijken over haar gewaakt. Is het niet ondankbaar en onrechtvaardig hun een werk te ontnemen, waarop zij, door het zoolang behartigd te hebben, in zekeren zin een geschiedkundig recht verkregen hebben en waarin zij zooveel trouw en ijver aan den dag hebben gelegd?

Men moet toegeven dat onze europeesche beschaving aan de Kerk groote verplichtingen heeft; de meesten weten zelfs niet van verre, hoe groot die verplichtingen zijn. Maar laat ons zien in welk geval alleen wij op grond van het verleden ook voor de toekomst de zoo even genoemde werkzaamheid van de Kerk zouden willen bevestigen. Alleen dan zouden wij opgewektheid daartoe kunnen gevoelen, wanneer wij nog heden ten dage de wetenschap wilden beoefenen in denzelfden geest waarin de Kerk haar onderwezen heeft. Had onze wetenschap hetzelfde karakter als die der Kerk, men zou alles bij het oude kunnen laten. Maar juist het tegendeel is waar: de wetenschap die wij liefhebben, de wetenschap van den nieuweren tijd hebben wij in een aanhoudenden strijd met de Kerk moeten veroveren, en daar dit zoo is, zouden wij toch wel met blindheid moeten geslagen zijn om zulk een dierbaar goed over te laten aan de zorg van een openbaren vijand. Het is niet de vraag of de Kerk in der tijd wetenschap, maar of zij ooit onze, of zij ooit de

nieuwere wetenschap bevorderd heeft. Die vraag kan niet anders dan ontkennend beantwoord worden, want tusschen de oude Kerk en de nieuwere wetenschap is een onverzoenlijke strijd. De eerste is dogmatisch, de tweede kritisch. De eerste stelt vast met goddelijk gezag, de laatste onderzoekt met menschelijk feilbare middelen. Daarom is de bloei der nieuwere wetenschap de ondergang der oude Kerk, en omgekeerd. Naarmate die wetenschap doordringt, gaat de dogmatische Kerk hare ontbinding met den dag sneller te gemoet, gelijk die Kerk niet kan herleven, zonder dat onze wetenschap weldra de tering krijgt. Maar dan kan het ook niemand verwonderen, zoo de vrienden der nieuwere wetenschap er zeer gelukkig mede zijn dat eene inrichting als de moderne, dat is volkomen ondogmatische, Staat het onderwijs in handen neemt, opdat onze jonge kinderen reeds vroeg doorvoed mogen worden met een weten dat aan elk dogma afgestorven is.

Maar, antwoordt men, en ook deze bedenking wordt door Zeller niet over het hoofd gezien, de onderwijzer moet zedelijken invloed uitoefenen, en dit zal hij nooit beter kunnen doen dan wanneer hij een kerkelijk persoon is, een persoon, niet slechts bekleed met het gezag der kerk, maar doortrokken van hare dogmatische overtuiging, waarin hij voortdurend zijne kracht put.

Ook deze bedenking verandert onder Zellers handen in een afdoend argument ten voordeele van het Staatsonderwijs. Gij wilt, zegt Zeller met andere woorden, het onderwijs aan de Kerk toevertrouwen, omdat de opvoeding zoó alleen van een bepaald dogma kan uitgaan? Juist om die reden ontnemen wij de School aan de Kerk, daar wij het als eene der grondstellingen van de nieuwere opvoedkunde aanmerken, dat de zedelijkheid in het kind buiten verband met eenig dogma aangekweekt worde.

Immers, rust de zedelijkheid op een dogma, zoo kan dit dogma niet wegvallen, — en hoevele dogmaas vallen in het leven niet weg! — zonder dat ook de zedelijkheid aan het ernstigst gevaar worde blootgesteld.

Zeller, gelijk men ziet, onderscheidt zich door groote openhartigheid. Misschien kan hij ons, voorstanders van het Staatsonderwijs, daarin ten voorbeeld zijn, en ons aanmoedigen om voortaan ons doel niet te willen bereiken door ons te verschuilen achter eene denkbeeldige, en dagelijks meer onmogelijk wordende neutraliteit, maar daardoor dat wij, met open vizier, voor Staatsonderwijs strijden, juist omdat wij in den kamp onzer eeuw tegen klerikalisme en ultramontanisme niet neutraal willen blijven.

GEWETENSBEZWAREN.

Er zijn menschen in wier tegenwoordigheid wij ons zelfstandig oordeel niet zonder eenige moeite handhaven. Zij wekken onwillekeurig bij ons een diepen indruk van hunne meerderheid en maken ons, even onwillekeurig, geneigd om aan te nemen dat zij alles veel helderder inzien dan wij. Ik heb het oog op dat welbekende gevoel dat de Davids Copperfield tegenover de Steerforths vervult.

Gelijk er ontzagwekkende menschen zijn, zoo zijn er ook ontzagwekkende woorden, woorden die een einde aan alle tegenspreking plegen te maken. Zij kunnen niet uitgesproken worden, of zij oefenen deze hunne tooverkracht uit. Het woord gewetensbezwaar, aan het hoofd van dit opstel vermeld, maakt deel uit van deze soort. Vooral in onzen tijd heeft het nieuw gewicht verkregen, en wordt het meermalen met grooteren nadruk herhaald. Men mag er het onvermijdelijk gevolg in zien van de steeds toenemende beteekenis der staatsmacht. De nieuwere staat maakt hoe langer hoe meer ernst met zijne altijd meer omvattende roeping. Eene politie-inrichting te zijn, die enkel voor de veiligheid van de burgers en hunne

bezittingen zorgt, is hem niet meer genoeg. De reden en het doel van het bestaan van den Staat wordt door de beste schrijvers over staatsrecht zoowel als door de uitmuntendsten onder de praktische staatslieden van onzen tijd zoo opgevat, dat bij die opvatting het zedelijk leven van de maatschappij voor een goed deel betrokken is. Om kort te gaan, aan den Staat wordt in menigerlei opzicht het karakter van opvoeder toegekend. Maar een opvoeder kan slechts hij zijn, die zekere denkbeelden en gezindheden mede te deelen heeft. De Staat, opvoeder van een deel zijner burgers, moet dus voor bepaalde denkbeelden en gezindheden partijkiezen, moet in zijne wetten zedelijke overtuigingen uitspreken, en de gehoorzaamheid welke hij voor die wetten eischt dienstbaar maken aan hetgeen in zijn oog verlichting en beschaving is.

Men kan het niet onnatuurlijk noemen, dat velen in onzen tijd tot deze ruimere opvatting van de roeping van den Staat gekomen zijn. De overweging, naar welke de volkeren, ook de europeesche volkeren, in hun geheel nog niet ontwikkeld genoeg zijn om volkomen zelfstandig en zedelijk vrij te kunnen wezen, om alle voogdij te kunnen ontberen; en de overweging, naar welke de macht, die vroeger de voogdij uitoefende, de Kerk, bij talloos velen haar gezag verloren heeft, hebben vereenigd tot die ruimere opvatting geleid. Maar meer nog het besef dat men zulk eene groote kracht als die van den Staat niet ongebruikt mag laten liggen, waar zij gebruikt kan worden tot bevordering van zeer gewichtige en anders verwaarloosde belangen van de menschheid.

De Staat heeft daarom reeds in meer dan één opzicht de plaats ingenomen die vroeger de Kerk besloeg. De Staat vertegenwoordigt, over het geheel genomen, de zedelijke overtuigingen van den nieuweren tijd. Hooger en lager onderwijs zijn in de handen van den Staat, die

daarmede in handen heeft een van de krachtigste en meest afdoende middelen om geestelijken invloed uit te oefenen. Wat de Staat in het belang der openbare gezondheid acht, wordt bij de wet geregeld, en naleving van die wet geëischt, onverschillig of het voorgeschrevene met de persoonlijke overtuiging der enkele burgers strookt.

Maar juist hieruit ontstaat eene moeilijkheid. Niet weinigen stellen tegenover de werking en het gezag van den Staat eene exceptie van niet-ontvankelijkheid. Zij willen aan de gestelde macht gehoorzamen, zoolang deze niet treedt op het gebied van het geweten. In hun oog blijft de moderne Staat daar niet altijd buiten, en wekt daardoor gewetensbezwaren op, in naam waarvan verzet niet slechts geoorloofd, maar zelfs plichtmatig is.

Het beginsel, men moet Gode of het geweten meer gehoorzamen dan den menschen, is natuurlijk volkomen eerbiedwaardig. Dat gewetensbezwaren gelijk hebben tegenover elke wetsbepaling die ze opwekt, zal en kan door niemand worden tegengesproken. Over het algemeene beginsel dat de oppermacht van het geweten vaststelt en handhaaft is geen redetwisten denkbaar. Welk gezag ter wereld zou het recht hebben om van mij eene handeling te vorderen, die ik slecht acht?

Maar hoe heiliger dit beginsel is, hoe meer het er op aankomt te onderzoeken wanneer wij inderdaad met eene toepassing van dit beginsel te doen hebben; met andere woorden: wanneer wij gerechtigd zijn van gewetensbezwaren te spreken.

Niemand kan in het afgetrokkene loochenen, dat aan dit woord eene blijkbaar veel te ruime beteekenis *kan* gegeven worden; en dat de Staat derhalve het recht heeft de bezwaren, die sommigen voor gewetensbezwaren zouden willen uitgeven, eenvoudig niet te tellen. Wanneer iemand weigerde zijne stedelijke belasting te betalen, en zijne

weigering gronden wilde op de omstandigheid, dat de stad zijner inwoning, onder meer, de onkosten van eene toelaag aan den stadsschouwburg uit de opbrengst der belastingen bestrijdt; wanneer diezelfde persoon verder aanvoerde, dat zijn geweten elken onderstand aan tooneelvoorstellingen uitgereikt veroordeelt, en hij dus uit dien hoofde tegen het betalen zijner belasting gewetensbezwaar had, zouden toch waarschijnlijk de meesten hem van kennelijke overdrijving beschuldigen, de meesten ook van diegenen, die anders voor gewetensbezwaren grooten eerbied koesteren. Zou niet eene gelijke beschuldiging hem moeten treffen, die, zeggende dat zijn geweten het burgerlijk huwelijk afkeurt, op grond van dit gewetensbezwaar de vrijheid eischte van uitsluitend in de kerk zijnen echt te laten inzegenen? En al werden deze voorbeelden niet voor afdoende gehouden, moet niet de vurigste verdediger van het goed recht van gewetensbezwaren toegeven, dat achter dezen naam de grofste willekeur zich verschuilen *kan*, en dat een geordende staat eenvoudig onmogelijk zou zijn wanneer elk op grond van een gewetensbezwaar zich aan elke verplichting zou mogen onttrekken? Maar geeft men dit toe, dan blijkt ook de noodzakelijkheid van een algemeen geldigen maatstaf te vinden, naar welken beoordeeld kan worden wat wettig een gewetensbezwaar mag worden genoemd, dan blijkt het dat met de algemeene stelling: de staat moet gewetensbezwaren ontzien, nog niets hoegenaamd gezegd is, daar juist alles afhangt van de vraag: wat is en wat is niet een wettig en gegrond gewetensbezwaar?

Laat ons dus een poging wagen om zulk een algemeen geldigen maatstaf te vinden ter beoordeeling van het begrip dat met dit woord te verbinden is. Ik sla voor, wettig of gegrond gewetensbezwaar te noemen elke uitspraak des gewetens, in verzet komende tegen wetten, welke betrekking hebben op een gebied waarop de Staat zelf algeheele

persoonlijke vrijheid, ja willekeur toelaat. Als staatsburgers zijn wij geenszins op onszelven staande wezens, maar leden van een groot geheel. Deze omstandigheid, die ons de grootste voordeelen brengt, legt ons groote en talrijke verplichtingen op, en eischt van ons het offer van een aanzienlijk deel onzer louter persoonlijke vrijheid. Het offer van onze geheele persoonlijke vrijheid eischt de Staat evenwel niet. De grondwet wijst aan ten aanzien van welk gebied onze vrijheid volkomen ongeschonden blijft: wij mogen denken wat wij willen, ons aansluiten bij het kerkgenootschap onzer keuze, dit verlaten of ook buiten eenig kerkelijk verband blijven. In geschriften of mondeling mogen wij van wetenschappelijke meeningen voordragen en verdedigen wat wij goedvinden, en zoo voort. Ten aanzien van dit een en ander zijn wij niet staatsburgers, maar enkel individuën, met volstrekt oppermachtige wilsbepaling. Nu is elke uitspraak van het geweten iets zuiver individuëels; naar het geweten handelende, stellen wij onszelven de wet, zonder ons op dat oogenblik om eenig gezag buiten ons te bekommeren. Waar kan dus in een geordenden Staat het geweten, die bevestiging van het individuëele bij uitnemendheid, alleen eene plaats vinden? Natuurlijk dáar alleen, waar de Staat zelf in zijne grondwet de willekeur van het individu toelaat. Van het oogenblik waarop de Staat aan deze zijne grondwet ontrouw wordt, en bijzondere wetten maakt, onvereenigbaar met de godsdienstvrijheid en zoo voort, komt de Staat in botsing met het individuëele, met het persoonlijk geweten zijner burgers, en moet het dezen het recht toekennen om met hunne gewetensbezwaren voor den dag te komen. In een geordenden Staat is alles geordend, ook het gebied waar persoonlijke willekeur heerschen zal. Ook gewetensbezwaren vinden dus hun recht van uiting in de geheele inrichting van den Staat.

Keeren wij nu tot de zoo even gebezigde voorbeelden terug, dan blijkt waarom daarbij van het uiten van gewetensbezwaren geen sprake mag zijn. De Staat laat het betalen van mijne belasting niet aan mijn goedvinden over, evenmin als de wijze waarop ik een huwelijk zal mogen sluiten. Geen enkel grondwetsartikel waarborgt mijne persoonlijke vrijheid ten aanzien van openbare gezondheidsmaatregelen. Bij dit een en ander heeft het individu dus niets in te brengen; en wat de Staat hieromtrent wil voorschrijven moet eenvoudig getoetst worden aan de eischen van de staathuishoudkunde, van de wetenschap der burgerlijke wetgeving, van de gezondheidsleer en zoo voort.

De wettigheid van gewetensbezwaren te doen gelden kan dus nooit in het algemeen, moet veeleer in betrekking tot elke bijzondere staatsregeling uitgemaakt worden. Kent eene staatsregeling geene godsdienstvrijheid, dan missen ook de burgers het recht om in naam van hun geweten een anderen godsdienst uit te oefenen dan de Staat gedoogt; waarmee natuurlijk volstrekt niet gezegd is, dat diezelfde burgers er niet wel aan zullen doen met in dit geval eene wederrechtelijke handeling te plegen. Maar hoe heilzaam wellicht in de gevolgen, wederrechtelijk, onwettig blijft hunne handeling zoolang de grondwet van hun land niet veranderd wordt.

De praktische regel die uit deze opmerkingen voortvloeit, is deze: laat uwe gewetensbezwaren hooren tegen elke inbreuk op de van Staatswege verleende vrijheid; beoordeelt alle andere wetten naar de wetenschap onder welker bereik zij vallen, en weest dan aan de wetten ongehoorzaam wanneer gij in ernst overtuigd zijt dat uwe ongehoorzaamheid ten slotte den Staat, waartoe gij behoort, ten goede zal kunnen komen. Maar komt den Staat niet aan met gewetensbezwaren op een gebied waarop hij niet

beloofd heeft uwe persoonlijke vrijheid te eerbiedigen.

De hier gegevene bepaling van wettige gewetensbezwaren schijnt te juister naarmate men bedenkt, dat de overtuiging of de bewustheid, die wij ons geweten noemen, voornamelijk onder den idvloed van staats- en kerkelijke wetten geworden is hetgeen zij is. Wat onder den invloed van den Staat gevormd werd, schijnt evenzeer onder den invloed van den Staat hervormd of gewijzigd te mogen worden.

GODSDIENSTVRIJHEID.

Gold het niet de ernstigste zaken, men zou zich zelden vermakelijker kunnen bezighouden met den aard der vraagstukken na te gaan, die in onzen tijd nog besproken moeten worden. Er is nauwelijks een geestiger parodie te schrijven op de beschaving der ontwikkeling, de verlichting der negentiende eeuw, dan door op gansch naieve wijze, achter elkaar, de twistgedingen op te sommen, die in onzen tijd nog moeten worden bepleit, en voor welker beslissing de zeldzaamste geleerdheid, de meest geoefende stijl, de eerlijkste scherpzinnigheid vereischt worden. Lieve beschaving, heerlijke ontwikkeling des geestes, wat hebt gij toch uitgevoerd, dat ieder pronkt en prijken wil met uw naam, om u straks in het openbaar te verloochenen? Men wordt in onzen tijd geroepen — zoo niet honderd dan toch zeker negen en negentig maal — om te spreken en te schrijven voor een beschaafd en ontwikkeld publiek. En wat wil dit beschaafd en ontwikkeld publiek vernemen en lezen? Liefst iets middeneeuwsch, liefst denkbeelden en voorstellingen uit den tijd, toen men nog kibbelde over de quidditas en met quodlibeta zich vermaakte.

Wij zijn — zoo zou ik althans kunnen schrijven, wanneer ik hier een nieuw hoofdstuk van een roman begon — wij zijn vijf eeuwen verder. In het jaar 2300 houdt een geleerde zich onledig met het bestudeeren van onzen tijd. Zijn studie is afgeloopen, hij zet zich tot het beschrijven van de dagen, die wij thans beleven. «In den nacht der negentiende eeuw....» wat? durft gij aldus aanvangen, onzinnige geleerde! maar, het is waar, in het jaar 2300 zullen wij waarschijnlijk het woord niet meer voeren. De man hoort ons niet en hij gaat voort.

Maar mogen wij het hem bij anticipatie wel kwalijk nemen? Moet men dan niet nog in onzen tijd zeer ernstig betoogen, o.a. dat de godsdiensten volkomen vrijheid behooren te genieten? Niets minder dan het zeldzaam vernuft van een Macaulay werd gevorderd om aan een der beschaafdste volkeren van de wereld te bewijzen, dat iemand, die met een rozenkrans bidt of bij den Talmud zweert toch waarlijk in het Engelsch Parlement zitting moet nemen. Macaulay! Ik word schaamrood bij uw betoog, ik bloos over de menschheid, vergeef mij zoo ik een ander boek opneem — mij dunkt de Revue des deux Mondes, keur der negentiende-eeuwsche letterkunde, bevallig, belangrijk geestig monument onzer nieuwere beschaving, waarin een roman van Renan soms huiveringwekkend, soms vertroostend, zijn verleidelijke gravuren graveert, of een Scudo, smaakvol en geleerd — want ik verzeker u plechtig dat dit wel samen kan gaan — eene hoogst oorspronkelijke inscriptie beitelt voor zijn Mozart en zijn Beethoven!

Goede Goden! Dat mijn geleerde van het jaar 2300 de Revue van September 1858, zegge anno 1858 onzer kristelijke jaartelling, niet onder de oogen krijge! Daar zult gij — vertelt het hem niet — een artikel vinden, getiteld: de la liberté des cultes en France par M. Prévost-Paradol.

Welaan Mijnheer Prévost-Paradol! bewijs nog maar eens aan de beschaafde en ontwikkelde kinderen dezer eeuw dat de godsdiensten vrij behooren te zijn!

«Wij zaten laatst bij Saartje», kent gij het nog?

En toch, daar is onmiskenbare vooruitgang. Nemen wij de zaken nu eenmaal zooals zij zijn, dan is er iets, dat ons treft en aangenaam aandoet.

Vroeger gold het voor indifferentisme in zake der godsdienst, de gelijkstelling der gezindheden voor de wet te verdedigen en te handhaven. Thans moet het voor indifferentisme gelden, dit niet te doen. Wie geen belang stelt in het heiligst en dierbaarst erfgoed der menschheid, bekommert zich weinig om het vraagstuk, dat in Prévost-Paradol zulk een bekwamen uitlegger heeft gevonden. Wie in onze dagen, na al de ondervinding die hij in dezen door de geschiedenis heeft kunnen opdoen, de vrijheid der godsdienstige gezindheden. hare staatkundige, wetenschappelijke en volkomene vrijheid niet innig liefheeft en, waar het pas geeft, verdedigt, hij heeft met de godsdienst niet op, hij vindt het goed, dat zij altijd dieper dale in de achting der edelsten. Zie, dat is de overwinning, die wij in de openbare meening verkregen hebben, dat men in onze eeuw niet meer godsdienstig, in waarheid, in ernst godsdienstig kan wezen zonder een warm aanhanger te zijn van de leer, die de onbepaalde vrijheid der godsdiensten predikt. Wilt gij de godsdienst overleveren aan spotzucht en verachting, zoo kunt gij geen beter weg inslaan noch die spoediger tot het doel leidt, dan wanneer gij de erkenning van de noodzakelijkheid eener staatsgodsdienst post doet vatten in het gemoed des volks. Predikt een staatskerk, predikt zelfs — wat een onzer bekwaamste staatsmannen heeft uitgedacht — gelijkstelling der gezindheden, maar, voor ons land bijv. behoudens een zekere voorrang der kerk, en het materialisme, die

langzaam voortwretende kanker onzer eeuw, zal de menigte weldra doen gelooven, dat de godsdienst niet de hemelsche en goddelijke is, waarvoor eenige dweepers haar uitgeven, maar een politiek kunstmiddel, dat met de zwakheid en het bijgeloof der menschen in geheimzinnig verband staat.

De afzonderlijke uitgave en overvloedige verspreiding, die aan het artikel van Prévost-Paradol te beurt is gevallen, en dat in Frankrijk, is een verblijdend teeken des tijds. Waarom heeft men dit artikel willen lezen of uitdeelen, indien niet, omdat de vrijheid van godsdienst, het publiek nog ter harte gaat, en hoe zou het in de vrijheid van godsdienst nog belang kunnen stellen, indien het voor de godsdienst zelve onverschillig ware geworden?

Behoeft deze laatste stelling bewijs? Vrijheid van godsdienst is op zich zelve geen aannemelijke zaak, zij baart tallooze moeilijkheden, verdrietelijkheden, botsingen, die men alleen kan verduren of verduwen ter wille van een verhevener doel, van een doel, waarvoor wij ons gaarne vele opofferingen getroosten. Wat brengt de vrijheid van godsdienst niet mede, wat doet zij niet geboren worden? Zijn de godsdiensten vrij, gij kunt de hatelijkste propaganda van de bekrompenste begrippen niet weren. Zijn de godsdiensten vrij, gij moet dwaling en leugen laten prediken. Zijn de godsdiensten vrij, gij kunt voor onzen dierbaarsten schat, voor onze kinderen, geen schoolwet maken, die niet allerlei gemoederen in beweging brengt, allerlei hartstochten doet ontwaken. De godsdiensten zijn vrij, en tallooze kerken en kerkjes verrijzen, ontelbare konventikelen verzamelen zich, de teederste kwestieën, die u het voorhoofd doen rimpelen of u een weemoedigen traan doen wegwisschen, hoort gij behandeld door kleermaker en keukenmaagd. Zijn de godsdiensten vrij, verdwenen is de klassieke eenheid, de rust, het majestatische van eene algemeene, alles beheerschende, door allen ge-

eerbiedigde kerk. Het breede heiligdom, dat bestemd was onder zijne vleugelen het stedeke in bescherming te nemen, loopt men minachtend voorbij, om in een vunzige zaal, die nooit van kunst heeft gedroomd, de gebrekkige tale te vernemen van een prediker, die nooit aan den boezem der Alma Mater rustte, maar van zijn beurtschip of zijn kruiwagen voortholde, tot hij een haastig opgeslagen predikstoel had bereikt. Eindeloos waren, verkettering en verdoeming, geestelijken hoogmoed en hoogmoedig materialisme, lichtzinnigheid, onverschilligheid, spotternij met het heilige — dat alles hebt gij ons gebaard, vrijheid van godsdienst!....

En nogthans hebben wij u lief, nogthans geven wij u voor niets ter wereld prijs. Wij handhaven u in spijt der verdeeldheid, die gij ons berokkend, trots de klassieke eenheid, die gij in het aangezicht slaat, omdat onze geest te veel eerbied, ons hart te veel liefde voor, ons gemoed te veel behoefte heeft aan die hemelsche en goddelijke, die niet dan in vrijheid tieren wil, die niet dan door aanhoudenden strijd, onverdroten volharding, gedurige botsing van meeningen, gevaarlijke uitspattingen, en bloedige omwentelingen, het eigendom wordt der menschheid en van het menschelijk individu. Geen paus, geen staat, geen godgeleerde knnnen ons onze godsdienst geven. Laat van den strijd der meeningen een lafhartige lichtzinnigheid partij trekken, laat met onze verdeeldheid een ziekelijk ultramontanisme den spot drijven, laat eener gemoedelijke rechtzinnigheid het hart in haar binnenste breken over de vrijmoedige uiting onzer wijd uiteenloopende, godsdienstige gevoelens, hier staan wij, bij rookende ruïnen van meeningen en geloofsbegrippen, bij dreigend ineenstorten van de grondslagen der zedelijkheid, door orthodoxisme en liberalisme ondermijnd, bij weenende moeders, die niet meer bidden kunnen met

hare zonen, bij sceptische reuzengeesten, die onder een bitteren lach onze achting voor de hemelsche en de goddelijke willen verpletteren, — wij gelooven! Onze oogen zijn op de toekomst gericht. Geen band kan ons dienen, geen gezag hier baten, geen veiligheidsmaatregel ons beschermen. De wonden bedekken kan een Paus, heelen kan hij ze niet. Het akelig tooneel vernissen kan een uitwendig gezag, er ons mee verzoenen, neen! Het gekletter der wapenen verdooven, kan een staatskerk, hoe ook gewijzigd, maar zij noch iets noch iemand anders kan ons ooit een waarheid, een godsdienst doen bezitten, die slechts in den strijd der meeningen, in den angst des onderzoeks, wellicht in de wanhoop van den twijfel veroverd of heroverd wordt.

De vrijheid van godsdienst kan men eerst liefhebben en met warmte verdedigen, wanneer men tot de zekerheid is gekomen, dat de godsdienst eene zaak van geheel persoonlijke overtuiging behoort te zijn. Zoolang men in de godsdienst ziet eene wet, waarvoor men buigt en niet een goed, dat men bezit, moet men of de godsdienstvrijheid afkeuren of zeer flauw hare partij opnemen. Ik vreeze voor de hechtheid der volksovertuiging aangaande de vrijheid, de onbepaalde vrijheid der godsdienst, wanneer ik zie met welk een schroom, met welke voorzichtigheid, met welk een omslag de predikers des Evangelies, de leeraars der waarheid zelfs aan onkundigen verlof moeten vragen om datgeene in het openbaar te zeggen, wat het geweten hen dringt niet te verzwijgen. Zoo blijft de godsdienst een zaak van de kerk, een zaak van de overlevering — minder nog — een zaak van fatsoenlijkheid en bon ton. Zoo wordt zij niet, wat zij wezen moet, een zaak des gewetens, een zaak van persoonlijk onderzoek en persoonlijke overtuiging, een onderzoek te ernstiger, een overtuiging te vaster, naarmate men

in zake der godsdienst het ijdel droombeeld van eenige ander — dan bloot zedelijk — gezag, voor goed heeft vaarwel gezegd.

Dat uw godsdienst *uw* godsdienst, dat uw geloof *uw* geloof zij, en de godsdienstvrijheid zal niets van u, noch gij iets van de godsdienstvrijheid te vreezen hebben.

EENE BISSCHOPSWIJDING.

De oud-Katholieken in Duitschland hebben hunnen eersten bisschop. Hij is in ons vaderland, in Rotterdam gewijd. Het is eene gebeurtenis die tot nadenken stemt. Welke is de toekomst der oud-Katholieke beweging? Welke zal, ook dien ten gevolge, de toekomst zijn van de Roomsche Kerk?

Deze vragen kunnen en moeten beantwoord worden, geheel onafhankelijk van de meerdere of mindere sympathie die men der oud-Katholieke fraktie van de roomsche Kerk toedraagt. Het is bekend, wat tot het ontstaan dezer fraktie, dezer scheuring aanleiding gegeven heeft. In Juli 1870 heeft het Vatikaansch koncilie, — aldus geheeten wijl het in het Vatikaan te Rome vergaderd was, — het leerstuk van de onfeilbaarheid van den Paus afgekondigd. Velen hebben sedert hun best gedaan om de openbare meening omtrent de eigenlijke beteekenis van dit leerstuk op een dwaalspoor te brengen. Men heeft namelijk die onfeilbaarheid zoo voorgesteld, als sloot zij in, dat de Paus zich in geen enkel opzicht vergissen kan. Alleen onkunde of kwade trouw kan deze duiding toelaten. Het

koncilie heeft enkel willen verklaren, dat de Paus niet falen kan, wanneer hij iets verklaart, dat voor de katholieken regel des geloofs moet zijn. De eene Paus kan bijvoorbeeld de orde der Jesuiten ontbinden; de ander haar herstel goedkeuren, zonder dat de onfeilbaarheid van het pauselijk ambt, in den zin van de vatikaansche kerkvergadering, in het minst daarmee gemoeid zij. Want, wat heeft het te maken met het geloof òf er een orde der Jesuiten is of niet? De oud-Katholieken zelven hebben dan ook hun schisma niet aangevangen omdat zij niet gelooven wilden aan een Paus die zich nooit vergissen zou, maar omdat zij niet uitsluitend aan den Paus het recht wilden toekennen, in geloofszaken het beslissend woord uit te spreken. Niets minder dan dit vloeit namelijk uit het dekreet van de jongste algemeene Synode voort. Wanneer de Paus onfeilbaar is bij de bepaling van hetgeen de Katholiek al dan niet te gelooven heeft, wordt het volkomen overbodig de gewoonte die de Kerk tot hiertoe gevolgd heeft, te behouden, de gewoonte van eene kerkvergadering bijeen te roepen, zoodra in den boezem der Kerk over geloofszaken ernstig verschil van meening gerezen is. Hetgeen derhalve de oud-Katholieken van hunne roomsche medebroeders scheidt, is niets anders dan het antwoord te geven op de vraag: aan wien komt het hoogste gezag toe in de aangelegenheden des geloofs: aan den Paus of aan het algemeen (oekumenisch) koncilie? De meerderheid der Roomschen zegt: aan den Paus; de oud-Katholieken antwoorden: aan het koncilie, waarbij zij natuurlijk tot voorwaarde stellen, — eene voorwaarde waarvan het onvervuld blijven tevens hunne ongehoorzaamheid jegens de vatikaansche synode rechtvaardigen moet, — dat het koncilie inderdaad algemeen zij, dat is, de geheele kerk vertegenwoordige en met volkomene vrijheid beraadslage.

De partij, thans door de oud-Katholieken omhelsd, is geenszins met dezen ontstaan. Zij is reeds meer dan vier eeuwen oud; zij heette voorheen de bisschoppelijke in tegenstelling met de pausgezinde. Deze beide partijen hebben krachtig tegenover elkander gestaan, toen het er op aankwam het zoogenaamde groote schisma van het Westen te heelen. In den aanvang der 15de eeuw had de Kerk twee Pausen, Gregorius XII te Rome, Benediktus XIII te Avignon. Men had het zoover gebracht, dat zij elkander zouden ontmoeten om tot een vergelijk te komen. Zij begaven zich tot dien einde op reis. Het was evenwel een verachtelijk komediespel. Gregorius en Benediktus zetten zich in beweging, schijnbaar met het doel om elkander te gemoet te reizen; inderdaad waren zij met de hoogste achterdocht jegens elkander vervuld; de een vreesde door den ander gevangen genomen te worden. De tijdgenoot geloofde dat zij overeengekomen waren elkander niet te zien en inmiddels het publiek te misleiden. Deze belachelijke vertooning duurde tot in 1408.

Frankrijk, weldra gevolgd door Duitschland, Hongarije en Bohemen, deed toen een beslissenden stap. Het verklaarde zich voor eene volstrekte onzijdigheid tusschen de beide Pausen, en het droeg aan hun beider kardinalen op, over de middelen tot herstel der eenheid gemeenschappelijk te beraadslagen. Dit geschiedde te Livorno, en binnen zeer korten tijd kwam men tot het besluit, dat een algemeen koncilie de eenige weg was tot beslechting van de groote vraag.

Deze algemeene kerkvergadering, die beide Pausen te oordeelen en te vonnissen zou hebben, werd uitgeschreven naar Pisa tegen den 25sten Maart 1409. In de dertiende zitting hield Magister Petrus Plaoul eene aanspraak, waarin reeds met zoovele woorden werd gezegd, dat *de Kerk boven den Paus staat.* De vijftiende zitting maakte dat woord tot

eene daad. Den 5den Juni 1409 toch verkondigde, op last van het koncilie, de patriarch van Alexandrië, bijgestaan door de patriarchen van Antiochië en Jerusalem, terwijl de kerkdeuren geopend bleven en eene ontelbare volksmenigte tegenwoordig was, dat Gregorius en Benediktus opgehouden hadden Pausen te zijn, en dat de stoel van Rome vakant was. Daarop werd een *Te-Deum* gezongen en verordend dat niemand de synode verlaten mocht, eer hij het vonnis onderteekend had.

Het was alles vergeefsche moeite. De synode koos tot nieuwen Stedehouder van Kristus Alexander V. Daar de beide andere pretendenten zich evenwel niet onderwierpen, had men eenvoudig drie Pausen in plaats van twee. Ook was het geen betere geest waarin Alexander V regeerde, evenmin als diens opvolger Johannes XXIII, een man, van wien het later op het koncilie van Constance, als geloofwaardig aangenomen gerucht wilde, dat hij zijn voorganger vergiftigd had. Verregaande hebzucht, eerzucht, zelfs ontucht werden hem door tijdgenooten ten laste gelegd.

Eene nieuwe kerkvergadering werd noodig. Het is het bekende koncilie van Constance, waarvan de eerste zitting plaats greep op den 16den Nov. 1414. Hier kwam men tot die vermaarde stelling die nog heden ten dage het voorwerp van zooveel strijd is, gelijk zij het reeds in de zeventiende eeuw is geweest. De synode van Constance, zoo luidt haar eerste kanon, rechtmatig vergaderd in den Heiligen Geest, oekumenisch en vertegenwoordigend de geheele kerk, heeft haar gezag onmiddellijk van Kristus, en ieder, zelfs de Paus, is verplicht haar te gehoorzamen in al wat het geloof en de heeling van het schisma, straks voegde men er aan toe, in alles wat de hervorming der kerk in hoofd en ledematen, betreft.

Daarmede was het volstrekte oppergezag der konciliën uitgesproken. Maar men ging nog verder. Het Pausdom

was nog niet aan het eind zijner vernedering. Andermaal werd een Kerkvergadering bijeengeroepen (3 Maart 1431, te Bazel), ofschoon de Paus «zelfs het woord koncilie niet meer kon uitstaan.» Zijn opvolger, Eugenius IV, verklaarde haar voor ontbonden (18 December), eene verklaring die den indruk moest maken van uit louter zelfzucht te zijn voortgevloeid. De kerkvergadering stoorde er zich niet aan. Men vernieuwde veeleer plechtig den kanon van Constance, die het oppergezag der konciliën uitsprak. De Paus werd in staat van beschuldiging gesteld. Inmiddels was de politieke toestand van Rome hoogst ongunstig. Alle vijanden van den Paus in Italië grepen het verzet van Bazel als een uiterst bruikbaar voorwendsel of ook als een dekmantel aan bij de uitoefening hunner eigene wraakzucht. Zoo van allen verlaten, en met de hooge waarschijnlijkheid zijner afzetting in het verschiet, gaf hij toe, herriep hij het ontbindingsdekreet, onderwierp hij zich aan het koncilie, dat nu, en juist ten gevolge daarvan, zijn aanzien nog hooger zag stijgen dan dat van Pisa of zelfs van Constance.

Was de bisschoppelijke partij tevreden? Wist zij in haar zegepralen maat te houden? Integendeel. Terwijl het koncilie zich zeer toegevend beloofde voor zijne eigene leden, werd het voor het opperhoofd der Kerk steeds onverbiddelijker. Men beroofde hem van zijne inkomsten. Het had al den schijn alsof men ten zijnen aanzien eene nieuwe aanleiding tot verwijdering zocht. Was dit werkelijk het doel geweest, zoo bereikte men het niet. Paus Eugenius onderwierp zich ook nu. Maar wat men zeker niet bedoeld had, gebeurde. De vernedering, waaraan men den Paus overgaf, deed eene pauselijke partij ontstaan, klein voorzeker in den aanvang, maar waarmee de strijd in den boezem van het koncilie zelf was overgebracht. Die partij telde weldra de besten onder hare leden, want de synodale

partij, door hare zege overmoedig, nam gedurig in zedelijke waarde af. De menschelijke zwakheid maakt het helaas! begrijpelijk. Zoolang de synodale partij de tegen eene ontzedelijkt pausdom strijdende Kerk vertegenwoordigde, zoolang zij eene oppositie was die veel te duchten had, was juist het gevaar waaraan zij zich blootstelde, het zout dat hare deugd voor bederf behoedde. Maar sterk zijn de beenen die de weelde dragen. Sedert het begin van het schisma was thans eene halve eeuw verloopen, waarin het Pausdom steeds gedaald, de partij der konciliën steeds in aanzien gestegen was. Ja zij had het Pausdom onttroond, dat voortaan alleen nog leefde bij de genade van de konciliën. Toen openbaarden zich al de gebreken die onbeperkte macht, vooral wanneer zij snel opgekomen is, niet schijnt te kunnen vermijden. De «Heilige Geest», waarop men zich in den aanvang zoo vaak, en vaak met recht, beroepen had, maakte plaats voor den geest van willekeur, van trots, van plagerij. De slotsom was dat de kerkvergadering de oorzaak werd van een nieuw schisma, van twaalf jaren; de slotsom was haar eigen smadelijke uitgang. Uit hare reeds zeer gedunde rijen slingerde zij het dekreet, dat de paus schorste «*omdat hij niet rechtzinnig dacht over het gezag der konciliën.*» Men ziet, het is eene nieuwe orthodoxie die ontstaat. Alles komt thans neder op de vraag: wie de meeste zal zijn? Geen wonder dat velen Bazel verlieten. De ledig blijvende banken werden eens door het koncilie aangevuld met al de relieken die men machtig kon worden. Te recht; het koncilie was zelf niets meer dan een reliek. Uit Bazel verdreven, week het naar Lausanne, waar het zich kort daarop ontbond met eene plechtigheid die niet kon verbergen, dat het de karikatuur van zichzelf geworden was.

Deze korte geschiedkundige herinnering moest vooraf-

gaan, wilden wij de hierboven gestelde vragen met eenige kennis van zaken beantwoorden. Ook hier, naar het mij voorkomt, is de geschiedenis ten deele reeds kritiek, immers de openbaring van het gevaar waaraan de episkopalisten zijn blootgesteld in den boezem van eene kerk, die op gezag beweert te rusten. Dit gevaar moet thans nader worden toegelicht.

Het ontstaan en de geschiedenis van de oud-Katholieke partij hebben wij in de hoofdtrekken leeren kennen. Wij zeiden reeds, dat die geschiedenis ten deele ook kritiek is, immers de openbaring van het gevaar waaraan de episkopalisten zijn blootgesteld in den boezem van eene kerk die op gezag beweert te rusten. Dit gevaar moet thans nader worden toegelicht.

Men wil in geloofszaken gezag of men wil het niet. De oud-Katholieken moeten het willen, zoo zij anders Katholieken willen blijven. Erkenden zij het onbeperkte recht van het vrije, zelfstandige onderzoek der waarheid, zoo waren zij daarmede tot het Protestantisme overgegaan en hadden zij geene beteekenis meer binnen de grenzen der Katholieke kerk. Blijven zij zich als zonen dezer kerk beschouwen, zoo moeten zij dus gezag als den eigenlijken grondslag van het geloofsleven der gemeente aanmerken. Maar is dit zoo, dan begrijpt men licht, tot welk uiterste elke oud-Katholieke beweging noodlottig gedreven wordt, een uiterste dat de innerlijke tegenstrijdigheid aan het licht brengt, waaraan zij laboreert. Die beweging is tegen 's Pausen volstrekte oppermacht, en in dit karakter eene beweging die vrijheid wil; zij is Katholiek, en in dit karakter eene beweging die gezag wil. Daaruit vloeit voort, dat wanneer de oud-Katholieken den Paus van zijn gezag beroofd hebben, zij gedoemd zijn er binnen korten tijd een ander gezag voor in de plaats te stellen. Bij wien zal dit berusten? Bij een bisschop? Dan had men den onfeil-

baren Paus weer terug. Bij de Kerk in het algemeen, als verzameling van geloovigen gedacht? Het ware een droombeeld, dat ten slotte tot het Protestantisme voeren moest, aangezien al de geloovigen te zamen natuurlijk geen gezag kunnen bezitten, dat niet aan elk geloovige in het bijzonder toekomt. Doch heeft elk geloovige in het bijzonder het recht te beslissen wat hij gelooven moet, dan heeft men, gelijk van zelf spreekt, het protestantsch beginsel gehuldigd. Derhalve: het nieuwe gezag, dat de oud-Katholieken in de plaats van de pauselijke dekreten stellen moeten, kan niet berusten dan bij de Vertegenwoordiging der Kerk, met andere woorden bij de algemeene konciliën. De oud-Katholieken geven dan ook toe, dat zij niets liever willen. Uitmuntend; maar dat men toch lette op de noodzakelijke gevolgtrekking die hier voor de hand ligt. Heeft het koncilie het hoogste gezag in geloofszaken, zoo moet het koncilie onfeilbaar zijn. Want wat ter wereld helpt een gezag, dat mij vertellen zal wat ik gelooven moet om zalig te worden, wanneer dit gezag zelf toegeeft dat het zich bedriegen, dat het falen kan? Falen kan ik ook wel; dat behoef ik van niemand te leeren. Maar ziedaar nu de partij der oud-Katholieken veroordeeld ten slotte aan te landen bij hetgeen zij in de nieuw-Katholieken zoo hevig veroordeelt. Wij zagen reeds hoe te Bazel de Paus geschorst werd, «*omdat hij niet rechtzinnig dacht over het gezag der konciliën.*» Het was volkomen in de orde, volkomen konsekwent. Is de Paus eens feilbaar verklaard, dan moet men òf protestantsch worden, dat is, het individuëel recht van onderzoek erkennen, òf de onfeilbaarheid afkondigen van de kerkvergaderingen.

Nu, onfeilbaarheid tegen onfeilbaarheid, zoo neem ik de vrijheid die van den Paus nog iets minder belachelijk te vinden dan die van eene kerkvergadering. Men weet hoe het op eene vergadering pleegt toe te gaan, wat achter

hare koelissen geschiedt. Wie kan nog eenige de minste achting hebben voor de geloofsdekreten van eene synode, doodgeborene kinderen eener schendige vereeniging van het doordrijven van enkelen en van de lafhartigheid of zoetsappigheid der meesten? Bovendien, onfeilbaarheid van een koncilie wil zeggen onfeilbaarheid van de meerderheid. Van welke meerderheid? Zal zij uit éene stem kunnen bestaan? Dan is die éene stem de ware Paus van de kerk. Zal zij twee derden van de leden der vergadering moeten omvatten? Het is mij wel, maar op welk oogenblik zijn de synodale heeren dan onfeilbaar geworden? Niet toen zij zitting namen. Want een derde heeft ook zitting genomen en is, daar het straks de dwalende minderheid vormen zal, niet onfeilbaar. De bovennatuurlijke gaaf schijnt dus op het oogenblik der stemming te worden verleend!

Velen begroeten in de oud-Katholieke beweging een teeken van vooruitgang, Het moet met de verstandelijke ontwikkeling van onzen tijd treurig gesteld zijn wanneer iets zoo weinig doordachts als eene richting die de eene onfeilbaarheid met de andere onfeilbaarheid bestrijdt, ten gunste onzer beschaving pleiten zal. Hoe dom zijn wij geworden, wanneer het oud-Katholicisme, in mijn oog produkt van goeden wil en zwakke hersenen, ons als eene *bonne marque* van vordering en vlijt wordt aangerekend.

Dit oordeel beslist evenwel niets over de toekomst van de oud-Katholieke beweging. Aan die toekomst geloof ik. Maar ik zou er juist veel minder levendig aan gelooven, wanneer die beweging eene groote hoeveelheid van denkkracht vertegenwoordigde. Mij dunkt, het oud-Katholicisme is juist eene van die halfheden die gemeenlijk in de wereld uitmuntend slagen. Het Katholicisme zal nog zeer lang de eenige vorm blijven waarin de groote meerderheid der Kristenen zich te huis kan gevoelen. Het Protestantisme

verkeert zoo kennelijk in een staat van ontbinding, dat het aan liberale zijde tot onverholen rationalisme, aan orthodoxe zijde òf tot mystiek òf tot Katholicisme moet overslaan. Aan Rome dus vooreerst de godsdienstige toekomst der Kristenheid. Maar, — en hiermede breiden wij onzen gezichtskring van de oud-Katholieke beweging, tot de bestemming van de Katholieke Kerk in het algemeen uit, zal Rome die toekomst in hare hand behouden, met andere woorden, zal de kristelijke traditie, waarvan de roomsche leer onmiskenbaar de draagster is, de europeesche Kristenheid blijvend boeien en bevredigen, dan moet vooreerst en tot nader orde een nieuw schisma in de Katholieke Kerk ontstaan, een schisma dat lucht geeft aan de twee groote strijdige elementen die in den schoot dier kerk zich bevinden: het germaansche en het fransche (of in het algemeen romaansche) element. Zulk eene scheuring, tijdelijk en naar den uiterlijken schijn een wond, zal het behoud der Kerk zijn, die nu, onder een leus van eenheid, aanéensnoert wat inderdaad niet samenleven kan. De kristelijke traditie, de ware eenheid der kerk, huwt zich bij de Germanen aan konstitutioneele gezindheid, wetenschap, behoefte aan vooruitgang, nationalen zin; bij de Romanen daarentegen, inzonderheid bij de Franschen, huwt zich diezelfde kristelijke traditie aan absolutisme, obscurantisme, reaktie en ultramontaansche gezindheid. De germaansche zoowel als de fransche Kristenen willen van de kristelijke traditie geen iota prijs geven. Was het alleen om de handhaving dier overlevering te doen, zij konden uitstekend vereenigd blijven. Maar met die traditie zijn aan weerszijden, gelijk wij zagen, geheel verschillende belangen verbonden. Waar dit het geval is; waar, als in de veertiende en vijftiende eeuw, geene leerstellige maar nationale verschilpunten hun invloed doen gelden, is, dunkt mij, scheuring onvermijdelijk.

En dat is hier het geval. De germaansche Kristenen gelooven wat de fransche Kristenen gelooven. Maar aan de eene zijde vindt men germaansche, aan de andere zijde fransche geloovigen. Dit onderscheid zegt alles. De germaansche aanleg is nu eens geheel anders dan de fransche aanleg. Hier staat de eenvormigheid, daar de individuëele verscheidenheid, hier de eenzijdige logika, daar de veelomvattende bespiegeling op den voorgrond. Dit zijn ethnologische tegenstellingen, die nu als voor eeuwen optreden, gelijk zij ook nog later in de geschiedenis optreden zullen; die wellicht reeds vroeger ook in het Westen een blijvende scheuring, gelijk aan die van de Grieksche Kerk, veroorzaakt zouden hebben, had destijds niet de Hervorming van Luther en Kalvijn alle oneenigheid in den boezem der Katholieke Kerk voor een poos doen bijleggen.

Maar de Hervorming heeft slechts een langen tusschenzin gemaakt in de geschiedenis der Europeesche menschheid, met tijdelijk aan de dogmatische verschilpunten eene overwegende beteekenis toe te kennen. Wij nemen thans den draad der ontwikkeling weder op, waar het eind der Middeleeuwen dien gelaten had; dat is, wij beseffen levendig, nu als toen, dat het onderscheid van natiën en rassen het eigenlijk bewegende beginsel is van de europeesche beschaving. De tegenstelling Roomsch of Protestantsch, of nog liever: oud- of nieuw-Roomsch is slechts een der vormen welke dat diepgaand ethnologisch onderscheid aanneemt. Germaansch en Romaansch zijn de tweelingen, die tegen elkander stooten in den schoot van Europa, terwijl de beide elementen, voorzoover zij met een godsdienstleer in verband staan, hoofdzakelijk Katholiek gekleurd zijn. Op dien grond geloof ik aan de toekomst van de oud-Katholieke beweging. Zij, een onding uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt, geeft juist, waar-

aan de germaansche Kristenheid behoefte heeft: Katholicisme min pauselijke dwingelandij. Op dienzelfden grond meen ik evenwel in de naaste toekomst een nieuw schisma te lezen, de Katholieke Kerk in tweeën gedeeld met een paus te Parijs, en een paus te Berlijn. Wanneer dan niet weer, als in de 16de eeuw, de kwestie der nationaliteiten gewelddadig op den achtergrond wordt gedrongen, kon dat schisma zich wel eens bestendigen. De germaansche Katholieke Kerk zou dan zoo verlicht en humaan kunnen worden als met het vasthouden aan de kristelijke traditie maar eenigszins bestaanbaar is. Wellicht zou ook de Protestantsche orthodoxie daar ten slotte een goed onderkomen vinden.

Wie weet dus binnen hoevele jaren wij van eene andere wijding zullen te spreken hebben, als de heer Reinkens, thans tot bisschop bevorderd in ons praktisch Rotterdam, wellicht de eerste wordt eener lange reeks van ultramontaansche, van germaansche Pausen!

KLERIKAAL EN ULTRAMONTAANSCH.

De beteekenis dezer twee woorden wensch ik eenigszins toe te lichten. Zij worden in den laatsten tijd zoo veelvuldig gebruikt, ook in dagbladen en geschriften voor het volk, dat eene poging tot vaststelling van hun zin wellicht niet overbodig is. In den strijd van den dag dreigt altijd gevaar van niet of kwalijk begrepene uitdrukkingen, vooral wanneer zulke uitdrukkingen dikwerf wederkeeren.

Laat mij mogen beginnen met te zeggen wat deze namen in mijn oog niet zijn. Het zijn geene scheldnamen. Met een scheldwoord is altijd een ongunstige beteekenis onafscheidelijk verbonden. Klerikaal ultramontaansch heeten twee richtingen, waarvan men kan meenen, dat zij ernstig te bestrijden zijn, maar die als richtingen op onzen eerbied aanspraak hebben, immers op eene overtuiging steunen waar veel voor te zeggen valt en welker ongegrondheid niet de eerste de beste kan aantoonen. Beweert men dat deze richtingen vaak weinig eerbiedwaardige aanhangers tellen, dan zou ik willen vragen of er eenige richting ter wereld is, hoe voortreffelijk ook in zichzelve,

die louter door engelen, louter door goede en wijze mannen vertegenwoordigd wordt? De beteekenis van klerikaal en ultramontaansch moet opgemaakt worden, niet uit de praktijk of praktijken van hen die, bewerende tot die richtingen te behooren, haar minder volgen dan misbruiken, haar minder dienen dan dienstbaar maken aan hunne verkeerde hartstochten en aan hunne zelfzucht, maar uit de denkbeelden en gezindheden waaraan die richtingen haar ontstaan danken. Deze onderscheiding wordt te dikwerf uit het oog verloren, hetgeen elk die een eerlijke polemiek, ook in dagbladen, wenscht in eigenaardige moeilijkheid brengt. Aan de eene zijde acht hij partijnamen noodig, onontbeerlijk, aangezien zij de korte uitdrukking, de samenvatting zijn van een zeker, en niet zelden vrij ingewikkeld, geheel van beschouwingen. Aan de andere zijde vreest hij niets zoozeer als partijnamen, omdat zij, door onkunde of ook door kwade trouw in hunne beteekenis vervalscht, de strijders verkeerd groepeeren, scheiden wie verbonden, verbinden wie gescheiden moesten blijven. Ja, hij vreest ze vooral, omdat meenigeen een partijnaam, den tegenstander naar het hoofd geworpen, eenvoudig voor een argument aanziet. Een klerikaal; een ultramontaan! daarmede acht men dan alles gezegd, ook dan wanneer het hoogstwaarschijnlijk is, dat men met een mond vol tanden zou staan, bijaldien men eens zwart op wit had te geven, waarin klerikalisme en ultramontanisme hun kenmerk vinden en waarom het dan wel zoo verschrikkelijk moet heeten tot een dezer beide richtingen te behooren.

Dat hier vaak als scheldnaam wordt opgevat wat oorspronkelijk, en in den mond der besten, volstrekt niet als scheldnaam bedoeld werd, is ook de schuld van de aanhangers der beide genoemde partijen. Menigeen handelt naar de beginselen van klericalisme en ultramontanisme,

maar wordt verstoord, zoodra men hem naar zijne richting noemt. Ik zou in staat willen zijn mij beter te verplaatsen in het gevoel van hen die niet willen heeten wat zij zijn. Meestal, geloof ik, verwerpen zij een naam omdat zij vreezen, dat het publiek er eene beteekenis aan hecht waarin zij dien naam niet meer als hun naam willen erkennen. De weerzin is begrijpelijk, maar daarom nog niet gerechtvaardigd. Wie zich beter acht dan den zin waarin de naam gewoonlijk gebezigd wordt van de partij waartoe hij behoort, moet er juist moedig voor uitkomen, dat hij inderdaad tot die partij behoort. Dit is hij aan zijne medestanders verschuldigd, gelijk aan de zaak die hij voorstaat. Want de beteekenis van een partijnaam kan slechts daardoor edeler worden, dat het publiek er zich aan gewent de edelsten onder de partijgenooten met dien naam bestempeld te zien.

De twee richtingen, die wij thans bespreken, kunnen dan het best begrepen worden, wanneer men haar programma vooral opvat als een antwoord op de vraag: wat geeft den mensch, in de verschillende betrekkingen van het leven, het richtsnoer van zijn handelen? In het algemeen zijn hier slechts twee antwoorden mogelijk. De mensch vindt dat richtsnoer òf ten slotte *in*, of *buiten* zichzelven. In zichzelven vindt hij het, wanneer hij, onder het licht van zijne rede en van zijn geweten de werkelijkheid raadpleegt, en dus aan de ervaring, die hij bij het verleden heeft opgedaan, den maatstaf ontleent ten aanzien van hetgeen hij voor het heden en de naaste toekomst wenschelijk acht. Wie van deze ervaring in den besten en diepsten zin des woords, en van haar alleen, uitsluitend heil en licht wenscht, erkent daarmee luide of stilzwijgend, dat den mensch geenerlei bovennatuurlijk licht ten dienste staat, dat hij bij benadering de waarheid moet vinden door middel van de onveranderlijke gegevens der werkelijkheid, onder-

zocht met de natuurlijke vermogens die elk verleend zijn en door wetenschap en oefening tot altijd hoogere volkomenheid moeten worden gebracht.

De klerikale en ultramontaansche richtingen verwerpen niet altijd, behoeven althans niet de middelen te verwerpen, waarvan wij uitsluitend onze vorderingen in de kennis der waarheid verwachten, maar in het beste geval beschouwen zij deze middelen als hulpmiddelen, die eerst in aanmerking mogen komen, wanneer men eerst geput heeft uit hetgeen zij de groote bron van alle kennis der waarheid achten te zijn: Gods geopenbaarde wil. Zij beweren dus, dat de mensch, of juister gezegd, de kristen zich verheugen mag in een bovennatuurlijk licht, bij welk licht alles beschouwd moet worden, zullen wij er het rechte oog op hebben, zullen wij het naar waarheid beschouwen. Met andere woorden: hoe wij ons eigen leven en het leven der maatschappij in te richten hebben, wij kunnen dit nooit te weten komen, tenzij wij Gods openbaring raadplegen. Maar hebben wij dit gedaan, dan behoeven wij ook op geene enkele vraag van gewicht het antwoord schuldig te blijven.

Ware dit de eenige grondstelling van de klerikale en ultramontaansche richting, zij zouden bezwaarlijk als staatkundige richtingen kunnen optreden. Maar de zoo even vermelde bewering omtrent het voorrecht ons in de goddelijke openbaring ten deel gevallen, kan niet anders dan volkomen onvruchtbaar blijven, zoolang men niet aangewezen heeft wie als de tolk van de goddelijke openbaring mag worden aangezien. Hier geven klerikalen en ultramontanen een zeer verschillend antwoord. Eénstemmig ten aanzien van het bestaan eener afdoende goddelijke openbaring, gaan zij zeer ver uit elkander zoodra zij de vraag moeten uitmaken, hoe de inhoud dier openbaring nu tot onze kennis komt. De klerikalen, —

en vandaar hun naam, — antwoorden: door de kerk, met hare officiëele vertegenwoordigers; de ultramontanen antwoorden: door een persoon, — en vandaar evenzeer hun naam, — die aan gene zijde der bergen (ultra montes), in Rome woont, en aldaar zetelt als onfeilbare paus.

Het is zeker eene ongunstige omstandigheid, dat de twee richtingen, welke in het afgetrokkene aan het bestaan eener goddelijke openbaring vasthouden, de noodzakelijkheid van eene vertolking dier openbaring moeten toegeven, en, door die vertolking aan verschillende krachten op te dragen, te zamen genomen, niet in staat zijn om iets anders dan een gevoel van pijnlijke onzekerheid te bereiden. Toch zijn zij tot beide gedwongen. De kristelijke kerk, hoe hoog ook haar dunk was van het geïnspireerde schriftwoord, heeft metterdaad betuigd aan dit schriftwoord op zichzelf niet genoeg te hebben, en uit dien hoofde hare opvatting van den inhoud dier schrift officiëel vastgesteld. Zij deed dit op conciliën en wel door leerstukken, welke leerstukken, tot een geloofsbelijdenis vereenigd, een geheel vormen, dat den geloovige als regel van denken en handelen wordt voorgeschreven. De kerk die dit deed was eerst de roomsche, daarna de protestantsche. Deze laatste heeft daarbij van hare oudere zuster zeer veel overgenomen, maar ook veel weggelaten en bijgevoegd, zoodat wij op het gebied van het Protestantisme dit verschijnsel hebben zien worden: een onfeilbaar gezag vertolkt door feilbare menschen en niettemin onfeilbaar gebleven.

De katholieke Kerk heeft deze tegenstrijdigheid ingezien en erkend welke noodlottige vruchten zij dragen moest. Zij geeft daarom aan het onfeilbaar gezag der Godsopenbaring een evenzeer onfeilbaren tolk. Zij heeft dit gedaan sedert Juli 1870 en daarmede zich lijnrecht gesteld tegen-

over allen die op onfeilbaarheid noch kunnen noch willen aanspraak maken.

Op de halfheid der klerikalen behoeven wij hier niet nader de aandacht te vestigen. Wanneer hunne stevigheid een illusie is, die der ultramontanen verdient natuurlijk ten slotte geen beteren naam, en zoo hebben de beide richtingen elkander in den grond der zaak niets te misgunnen. Waar het voor ons op aankomt is, niet hare onfeilbaarheid zelve, maar hare beweerde onfeilbaarheid, hare overtuiging dat er voor den mensch een bovennatuurlijk licht ontstoken is.

Immers wie aan zulk een bovennatuurlijk licht gelooft, moet de waarheid op elk gebied als een onveranderlijk gegeven beschouwen, terwijl wij, die slechts een natuurlijk licht kunnen erkennen, de waarheid op elk gebied als eene verovering aanmerken, die telkens op nieuw gemaakt moet worden. Wetenschap is voor klerikalen en ultramontanen een zich tot bewustheid brengen van het reeds gevondene, voor ons een zoeken naar het nog niet gevondene; voor hen is zij uit den aard der zaak dogmatisch, voor ons even noodwendig kritisch; voor hen stationnair, voor ons progressief. Hunne onzekerheid kan ten hoogste daaruit voortvloeien dat zij nog niet begrepen, nog niet in zich opgenomen hebben wat God reeds geopenbaard heeft; voor ons is de onzekerheid waarin wij ons vaak bevinden altijd gevolg òf van gebrekkige gegevens voor ons onderzoek, òf van de natuurlijke grenzen van ons kenvermogen.

Diep grijpt deze tegenstelling in ons geheele leven in. Vandaar dat de strijd onzer dagen, met recht tot deze algemeen godsdienstig-wijsgeerige tegenstelling, als tot haar beginsel, teruggebracht, zulke indrukwekkende evenredigheden aanneemt en de aandacht van den denkenden mensch verdient.

STAATSWETTEN.

De achterdocht en tegenstand, bij zeer velen nog heden ten dage door den Staat als wetgevende macht gewekt, is een te opmerkelijk verschijnsel dan dat men geen lust zou gevoelen de oorzaak er van op te sporen; tevens is het verschijnsel te betreurenswaardig en in zijne mogelijke gevolgen te verontrustend dan dat men niet naar het middel zou uitzien om het te doen ophouden.

Die tegenstand vertoont onmiskenbaar een godsdienstig karakter. Ik heb hier niet alleen het oog op het verzet, dat sommige wetten die van den Staat uitgaan bij kerkelijke personen en kerkelijke partijen in Duitschland ontmoeten; het schijnt veeleer dat in het algemeen voor vele godsdienstig gestemde geesten de moderne Staat eene macht vertegenwoordigt, waaraan zij meer zich onderwerpen dan vrijwillig gehoorzamen, eene macht die zij in elk geval niet liefhebben en tegenover welke zij altijd meenen goed te moeten toezien, opdat harerzijds geen overschrijden harer bevoegdheid plaats grijpe. Zij zien veelal in den Staat een geweldenaar, een dwingeland, naijverig op de vrijheid, met name op de gewetensvrijheid

der burgers. Zoodra die Staat het waagt zich met andere dan louter stoffelijke belangen in te laten, wordt hun toezicht dubbel scherp, gevoelen zij reeds van te voren den lust in zich opkomen om te «protesteeren».

Wat hen daartoe drijft, is voorzeker niet afkeer van gehoorzaamheid in het gemeen. Zij willen integendeel gaarne gehoorzamen; zij gehoorzamen dagelijks hetzij aan hun kerkgenootschap hetzij aan hetgeen door hen voor de openbaring van den goddelijken wil wordt gehouden. Ongebondenheid, overdrevene behoefte aan zelfstandigheid heeft zoo weinig schuld aan hunnen tegenstand of aan hunne achterdocht tegenover den Staat en zijne wetten, dat zij juist in naam van de gehoorzaamheid, die zij aan hoogere ordonnantiën achten verschuldigd te zijn, de stem van hun protest doen vernemen; waaruit dit eigenaardige ontstaat, dat bij voorkeur zij tot eene meer of minder revolutionaire houding in den Staat veroordeeld zijn, die zich krachtens hun godsdienstig beginsel tot een gedwee volgen geroepen gevoelen.

Wij mogen er ons inmiddels niet over verwonderen. Achter die voortdurende neiging tot ongehoorzaamheid of protest verbergt zich eene gezindheid, die op onzen eerbied aanspraak heeft. Het gaat niet aan, met vele duitsche bladen op den weerzin dien velen vromen, inzonderheid binnen den boezem der katholieke kerk, jegens den Staat koesteren als op het gevolg van dom bijgeloof en halsstarrige verblinding te smalen, en de protesteerenden af te schilderen als slaven van eene vreemde heerschappij, slaven zonder oordeel of geweten. Vele duitsche bladen maken het inderdaad met hun strijd tegen Klerikalisme en Ultramontanisme al te bont en hebben althans op mij geene andere uitwerking dan dat zij mij belangstelling inboezemen voor de personen van hen die thans, in naam der eenheid en verbroede-

ring, dagelijks gesmaad worden als laaghartige landverraders. Afgezien van bijredenen en nevenbedoelingen die natuurlijk altijd mede in het spel komen, is de eerbiedwaardige gezindheid, welke ten grondslag kan liggen aan de geringe sympathie, die vele vromen den Staat en zijnen wetten toedragen, veeleer van den volgenden aard.

De mensch, die zichzelven eerbiedigt, kan bezwaarlijk gehoorzamen aan hetgeen in zijn oog niet de uitdrukking is van het onwankelbaar goede, van de onveranderlijke gerechtigheid. Waar hij in eene wet de uitdrukking van eene voorbijgaande meening of het gevolg van willekeur ziet, acht hij het, en zeker volkomen te recht, beneden zijne waardigheid het hoofd te buigen. Hoe hooger wij staan op de ladder der menschelijke ontwikkeling, hoe krachtiger wij gedrongen worden, den eisch te stellen, dat hetgeen men ons beveelt een weerklank vinde in onze eigene zedelijke overtuiging, opdat, wanneer wij aan het bevel gehoorzamen, wij in onszelven de bewustheid mogen omdragen, dat wij niet zwichten voor eene uitwendige macht, maar voor de eigene stem van ons geweten.

Bij deze rechtmatige neiging wordt het dus de vraag, welker beantwoording ons hier verder kan brengen; waar, op welk gebied zijn de vromen, die jegens vele staatswetten vaak met weerzin vervuld zijn, gewoon wetten te verwachten, die zij als de uitdrukking van iets onveranderlijks en volstrekts beschouwen kunnen? Het is natuurlijk het gebied van de Kerk of van den godsdienst in het gemeen. Eeuwen lang is de Kerk, òf alleen, òf in vereeniging met den Staat, de eenige wetgeefster geweest; zij gaf bovendien hare wetten niet als uitvloeisel van den wil eener parlementaire meerderheid, maar bekrachtigd met goddelijk gezag, en als vrucht van de ingeving des heiligen Geestes. Geen wonder, dat daaruit eene eigen-

aardige associatie van denkbeelden is ontstaan, ten gevolge waarvan alleen die wetten voor de uitdrukking van iets onveranderlijks en volstrekts gehouden worden, die met godsdienstige en kerkelijke wijding worden vastgesteld.

Ware de moderne Staat nu opgetreden als plaatsvervanger van de Kerk, ongeveer gelijk de Russische alleenheerschappij; gaf de regent als vertegenwoordiger der Godheid op aarde zijn wil en zijne besluiten te kennen, en kondigde hij ze af als tolk van de eeuwige gerechtigheid: de gehoorzaamheid, weleer aan de Kerk betoond, ware niet onmogelijk op den Staat overgebracht. Maar juist het tegendeel heeft plaats gevonden. De moderne Staat is juist opgetreden als een zuiver wereldlijk lichaam; hij wil juist eene scherpe grenslijn trekken tusschen zijn gebied en dat der Kerk; hij maakt geenerlei aanspraak op goddelijke instellingen of wijding; hij verklaart metterdaad slechts over gewone hulpmiddelen der menschelijke wijsheid te kunnen beschikken; hij maakt zijne wetten op eene manier die aan haar ontstaan ook het laatste geheimzinnige waas ontnemen moet: verkiezingen, een Kamer, Sektievergaderingen, openbare debatten, stemming, meerderheid van stemmen, ziedaar het geheele mechanisme, dat elk doorzien, van welks werking elk zich rekenschap geven kan. Terwijl nu de moderne Staat zoodoende, het menschelijkste en meest prozaïsche ding ter wereld is, beweert tevens die Staat de *éenige* souverein te zijn, en stelt hij wetten vast, die voor allen eene volstrekt verbindende kracht hebben. Is het bevreemdend, dat velen den Staat, waar hij zich onderscheidt en afscheidt van de Kerk, bij het woord vatten, maar om hem dan nu ook, zoodra hij wetten geeft die meer dan policiemaatregelen zijn, gehoorzaamheid te weigeren of slechts schoorvoetend te betoonen, juist met een beroep op dat geheel menschelijk en wereldlijk

karakter van den Staat? Wetten, door zulk eene korporatie bij meerderheid van stemmen gegeven, schijnen zich nooit boven den rang van willekeurige bepalingen te kunnen verheffen, en mitsdien nooit de uitdrukking van de onveranderlijke gerechtigheid te kunnen zijn. Van daar dat de gemoedelijke man voor die wetten geene sympathie gevoelt, immers in zijne bewustheid den weerklank er niet van verneemt.

Wat hier tegen te doen? De vereeniging van Kerk en Staat terugwenschen? Den Staat met een mysterieus en mystiek gezag bekleeden? Wellicht in het goddelijk recht der Vorsten een nimbus zoeken voor hetgeen niet genoegzaam eerbied inboezemt, wanneer men het uit de wettenfabriek van een Parlement te voorschijn ziet komen?

Misschien zal voor hem die na wil denken eene toelichting van het woord *wetten* doeltreffend zijn. Met het woord *wetten* verbindt men nog te dikwerf het denkbeeld van een wetgever. Daar ligt de fout. Heeft men nu voor den wetgever geene bijzondere achting of vereering, dan komen zijne wetten ook allicht in diskrediet. Wij moeten daarom in wetten iets anders leeren zien dan de uitdrukking van den wil eens wetgevers.

Om den waren zin van het woord *wet* te vinden, hebben wij onderscheidene gevallen na te gaan waarin wij dat woord gebruiken. Wij spreken van staatswet, zedewet, taalwet, natuurwet. In deze vier gevallen moet *wet* natuurlijk volkomen hetzelfde beteekenen. In de drie eerste gevallen kunnen wij nog licht denken aan een wetgever. Maar in het vierde? Bij *natuurwet* blijft vanzelf het denkbeeld van een bepaling of verordening, en dus ook het denkbeeld van iemand die de verordening heeft vastgesteld, uitgesloten. Van het woord *natuurwet* behooren wij derhalve uit te gaan om de ware beteekenis van het woord *wet* in het algemeen vast te stellen. Nu wil op het gebied

der natuurkennis *wet* blijkbaar niets anders zeggen dan voorwaarde, onmisbare voorwaarde. De wet van het vallen duidt de voorwaarden aan waarop een lichaam valt, enz. Laat ons dan diezelfde beteekenis op de andere samenstellingen overdragen, waarin het woord wet voorkomt. Taalwetten zijn de voorwaarden waarop ik mij heb uit te drukken, zullen anderen gehouden zijn mij te verstaan. Zedewetten zijn de voorwaarden waarop ik heb te leven om mijn geluk en dat mijner medemenschen te bevorderen. Staatswetten eindelijk zijn de voorwaarden waarop de Staat leeft en gedijt. Gelijk nu niemand in natuur-, taal-, zedewetten op zichzelve niets willekeurigs ziet, al zijn er dikwerf willekeurige natuur-, taal- en zedewetten vastgesteld, zoo is er evenmin reden om aan staatswetten eenig nevendenkbeeld van willekeur te hechten. Verder: gelijk de wetgever op de drie eerstgenoemde terreinen niemand anders is dan de wetenschap, die op elk dezer terreinen de werkelijk bestaande voorwaarden naar haar beste vermogen aan het licht brengt, en niemand die voorwaarden loochent, tenzij hij over meer en betere kennis te beschikken heeft, zoo is het ook op staatsrechtelijk gebied de wetenschap die de voorwaarden van het leven en den bloei van den Staat, d. i. de staatswetten vaststelt en verkondigt, en behoort men tegen die wetten op te komen, niet in naam van het een of ander subjektief gevoel met den weidschen naam van geweten versierd, maar uitsluitend in naam van hooger en vollediger wetenschap.

Het voordeel onzer bepaling springt in het oog. Kan de ernstige man slechts daar van harte gehoorzaamheid betoonen, waar wetten de uitdrukking zijn van iets onveranderlijks, hij zal zijne gehoorzaamheid aan wetten van den Staat niet onthouden, waar deze, louter als voorwaarden opgevat, op de onveranderlijkheid en het volstrekte karakter van natuurwetten aanspraak mogen maken.

OPENBARE VERGADERING

ten behoeve der invrijheidstelling van den heer F. Domela Nieuwenhuis.

In *Maison Stroucken* was gisteravond geen enkel plaatsje onbezet. De *Unie* hield eene openbare vergadering ten behoeve der invrijheidstelling van den heer F. Domela Nieuwenhuis en buitengewoon talrijk was de opkomst van belangstellenden.

De hoogleeraar A. Pierson hield de volgende toespraak waarvan wij zijne copie ontvingen en die hier wordt afgedrukt:

Het bestuur van de Unie heeft mij een week geleden gemeld dat het voornemens was een openbare vergadering te beleggen, ten gunste van de vrijlating van den heer F. Domela Nieuwenhuis. Het bestuur vereerd mij tevens met de uitnoodiging, op die bijeenkomst een inleidend woord te spreken, en had verder de goedheid mij te verzekeren, dat het bereid was, in mijn optreden uitsluitend het bewijs te zien van mijne sympathie voor het doel der vergadering en geenszins een daad die van een bepaalde waardeering hetzij van het misdrijf hetzij van het vonnis getuigde.

Aan een uitnoodiging, op die wijs voor misverstand gevrijwaard, heb ik terstond gehoor gegeven. Ziedaar u blootgelegd, hoe het komt, dat ik hier sta en u verzoeken moet eenige oogenblikken mij uwe aandacht te schenken.

Ik doe met nadruk een beroep op uwe welwillendheid. Ik heb haar noodig. Mijn stem heb ik niet geheel tot mijn beschikking. Ik ben niet gewoon in meetings het woord te voeren. Maar bovenal: voor een geheel nieuw gehoor op te treden, is nooit een gemakkelijke taak. Wat mag men bij zijne hoorders als bekend, inzonderheid als erkend onderstellen? Mag ik aannemen, dat mijne overtuiging omtrent de billijkheid der kwijtschelding reeds de uwe is, zoodat ik slechts heb uit te drukken wat bij u allen omgaat? Of moet ik nog pogen u te overtuigen?

Ik houd mij aan de eerste onderstelling. Op het stuk van billijkheid moeten Nederlanders hetzelfde gevoelen, zoodra, gelijk hier het geval is, ons gevoel spreken mag buiten alle wijsgeerige, wetenschappelijke of godsdienstige vragen om.

Zelden in het leven mag het gevoel alleen aan het woord zijn; het verstand heeft dan geen andere dienst te verrichten dan den inhoud van het gevoel te vertolken, en te beoordeelen of het raadzaam is dit te doen. Op dit oogenblik, in deze vergadering, ten aanzien van hetgeen ons thans samen heeft gebracht, mag het gevoel alleen aan het woord zijn. Indien ik het niet vast geloofde, zou ik tot geen prijs hier willen staan. Wanneer deze vergadering naar aanleiding van de kwijtschelding van straf aan den gevangene, een votum wilde uitbrengen ten gunste of ook ten nadeele van de sociale democratie of een votum dat het gedrag hetzij van den veroordeelde, hetzij van de rechters prees of laakte, ik zou levendig betreuren, zelfs den schijn van sympathie voor deze bijeenkomst niet te

hebben vermeden; ik zou mij niet vergeven aan hare werkzaamheden deel te hebben genomen.

En waarom? Omdat ik schromen zou met betrekking tot dit een en ander partij te kiezen, of onbewimpeld te zeggen, welke partij ik gekozen had? Neen, maar alleen omdat een oordeel hetzij over de sociale democratie, hetzij over een rechterlijk vonnis geen waarde kan hebben of het moet een wetenschappelijk oordeel zijn, en ik een groote vergadering, op een toevallige wijs ontstaan, de allerongeschiktste plaats acht, zulk een oordeel uit te brengen. Met de sociale democratie, een der belangwekkende verschijnselen van onzen tijd, is een vraagstuk gegeven, dat langs wetenschappelijken weg, dus op de studeerkamer, moet worden behandeld. Of een vonnis met de strafwet overeenkomt, is evenzeer een vraag die alleen wetenschappelijk onderzoek mag beslissen. Nooit zal ik de hand leenen aan de ongerijmdheid van wetenschappelijke vragen uit te maken bij meerderheid van stemmen. Men kan majesteitsschennis plegen ook jegens de wetenschap, en men doet het door hartstocht het woord te geven dat alleen het wikkend en wegend verstand hebben en houden mag.

Maar wij staan hier niet voor een wetenschappelijke vraag. Wij staan hier voor een vraag die zich richt tot ons gevoel, ons gevoel van hetgeen billijk en onbillijk is. Daarop kan ieder aanstonds het antwoord geven. De vraag is volstrekt niet ingewikkeld. Zij is de eenvoudigheid zelve en komt hierop neder: Is het billijk, dat iemand straf lijdt krachtens een wet, veroordeeld reeds eer de vervolging begon en afgeschaft, eer het eind-vonnis in werking trad? Is dat billijk of komt ons gevoel daartegen op?

Ik stel de vraag zoo geheel algemeen, want alleen zóó wordt zij volkomen zuiver gesteld. Zóo alleen mag het gevoel haar uitmaken. Wij hebben hier niet te doen met een vriend of met een vijand; niet te doen met een wel-

doener der menschheid of met een gevaarlijk sujet; wij hebben hier uitsluitend te doen met een gevangene en met de voorwaarden, waarop de gerechtigheid iemand gevangen kan houden, zonder ons gevoel van billijkheid te kwetsen. Wanneer men beweert, dat onze wijs van de vraag te stellen een zeer wijde strekking heeft en insluit dat voor ons gevoel alle straffen moeten ophouden met de wet die ze had opgelegd, dan verklaar ik uitdrukkelijk die bewering niet tegen te spreken en bereid te zijn, die wijde strekking te aanvaarden. De gedachte, dat een onzer medeburgers een straf lijdt is onduldbaar voor mijn gevoel, zoodra van deze straf langs wettigen weg is gebleken, dat zij niet langer beantwoordt aan het rechtsbewustzijn des volks. Zulk een straf is geen straf, maar een doellooze kwelling.

Voor straffen die de wet heeft vastgesteld, behooren wij grooten eerbied te hebben. Voor den staat is het straffen plicht. Het denkbeeld dat menschen zuchten in een gevangenis, terwijl wij zelf de vrijheid genieten, moge een sombere schaduw werpen op onze levensvreugd, sentimentaliteit zou het wezen, die schaduw te willen verdrijven door alle kerkerdeuren te ontsluiten. Er is een straffende gerechtigheid en een Staat die niet aarzelen mag haar te oefenen. Wee dengenen die het kwaad goed noemen. Er is een einde, ik zeg niet slechts aan de veiligheid van onze personen en stoffelijke goederen, neen, veel meer dan dat: er is een einde aan alle hoogere beschaving, wanneer een maatschappij weigert de grenzen te stellen en in te scherpen van hetgeen den burger geoorloofd is. Een strafwet maakt deel uit van onze geestelijke goederen. Straffen is een moeilijke, maar een verheven taak en het strafrecht een heilig recht.

Maar dit alles belijden wij slechts op ééne voorwaarde: dat alleen de schuldige worde gestraft. Wie is schuldig?

Dien de wet als schuldig aanwijst. Iemand schuldig te noemen omdat in vroeger dagen de wet hem als schuldig aanwees; iemand schuldig te noemen, omdat hij een daad heeft gepleegd die naar vroegere, naar uitgediende begrippen, naar bepalingen, te voorschijn geroepen door omstandigheden die sedert lang tot het verleden behooren, als strafschuldig werd aangemerkt, dat, dát is het, waar ons gevoel van billijkheid zich tegen verzet.

Zou ik dan aan een wet terugwerkende kracht willen toekennen? Niemand onzer denkt er aan. Juist óók omdat de wet geen terugwerkende kracht bezit of bezitten kan, juist óók daarom is het Hoofd van den Staat toegerust met het heerlijk recht van vrijstelling.

Door dat recht hier te oefenen, blijft de Koning zichzelf gelijk.

Wat lees ik in den aanhef van de wet van 3 Maart 1881: Wij: Willem III, bij de Gratie Gods, Koning der Nederlanden enz., allen die deze zullen zien of hooren, Salut! doen te weten: Alzoo wij in overweging genomen hebben, dat het noodzakelijk is een nieuw Wetboek van Strafrecht vast te stellen, zoo is het dat wij goedvinden enz., zoo sprak de Koning. Wij hebben zijn saluut ontvangen. Wij hebben uit zijn mond gehoord dat een nieuw Wetboek van Strafrecht noodzakelijk was. Het nieuwe van dat nieuwe Wetboek blijkt ook hierin gelegen te zijn, dat op een misdrijf, tot dusver met een zwaarder straf bedreigd, thans niet meer noodwendig zoo zware straf wordt gesteld, dat een onbeteekenend minimum wordt toegelaten. Welnu, wij die eerbiedig om vrijstelling, om kwijtschelding van straf verzoeken voor allen die op dit oogenblik zwaarder boeten dan de strafwet, die heden geldt, onvermijdelijk maakt, wij verstouten ons tot het geëerbiedigd Hoofd van den Staat te zeggen, tot den Vorst, de vastheid van wiens troon alle openhartigheid

kan dulden, op den luister van wiens geslacht geen smaad zich wil hechten: o Koning, o afstammeling van den Prins op wiens hoofd eens door zijn wettigen souverein een prijs is gezet; o zoon van dien Oranje, die als een vogelvrijverklaarde zijn intrede heeft gedaan in de geschiedenis van Nederland, een geschiedenis zonnig van groote daden; o kind eener omwenteling, gezegend onder velen, maar dan alleen gezegend, als er een recht is boven de geschreven wet en een gratie Gods, die uw doorluchtig Huis, na den opstand tegen Spanje, volle vrijspraak heeft verleend, — wij vragen u: blijf u zelf gelijk! Een nieuw wetboek van strafrecht noodzakelijk te noemen, gelijk door u is geschied, en straffen kwijt te schelden die alleen, of alleen in die mate, naar het oude wetboek van strafrecht kunnen worden geleden is het niet een en hetzelfde?

Na hetgeen ik zoo even van het koninklijk woord heb aangehaald, lees ik: «Wetboek van Strafrecht, Eerste Boek, Titel I, artikel I, eerste alinea: Bij verandering in de wetgeving na het tijdstip, waarop het feit begaan is, worden de voor den verdachte gunstigste bepalingen toegepast.» Ik zie het woord «verdachte» niet over het hoofd; ik lees niet alsof er stond: «veroordeelde». Maar als ik zooveel menschelijkheid in ons strafrecht waarneem, mag het vermoeden rijzen, dat hetgeen wij dezen avond billijk noemen, geheel in den geest valt der nieuwe wet. Er wordt, om het zonderling spraakgebruik onzer wetgeving te volgen, er wordt een feit begaan en iemand van dit feit verdacht op 1 Augustus. De wet had er een zware straf op gesteld, maar de wet wordt verzacht op 2 Augustus. De verdachte wordt 3 Augustus gevonnisd naar de zachtere wet. Laat nu de man van het feit niet alleen verdacht, maar om dat feit veroordeeld worden op 1 Augustus, de wet een verzachting ondergaan op 2 Augustus. Dan is en

blijft dezelfde persoon op 3 Augustus gevonnisd naar de strengere wet.

In rechten beteekent dit argument natuurlijk niets. Hier geldt en moet gelden: dura lex sed lex: de wet is hard, maar de wet moet geëerbiedigd worden. Evenwel: hetgeen niets beteekent voor de wet), beteekent dat evenmin iets voor die andere vierschaar, de eenige waarvoor wij ons gesteld hebben, die van ons billijkheidsgevoel? Een wet moet wel op een gegeven oogenblik in werking treden. Het is hare schuld niet, dat iemand om een strafbare handeling veroordeeld werd, juist den dag vóor zij in werking trad. Neemt dit weg, dat ik met vrijmoedigheid vragen mag: is het, ik zeg niet wettig, maar is het billijk de daad die gij zachter beoordeelt als zij op 2 Aug. plaats grijpt, zooveel strenger te straffen, omdat zij op 31 Juli wordt gevonnisd. Ik koos denkbeeldige datums. Maar wil men dagteekening, aan de werkelijkheid ontleend? Op 19 Januari van dit jaar begon de celstraf van een jaar voor Domela Nieuwenhuis, juist twee maanden later, 18 Maart, werd iemand, die een veel beleedigender taal dan hij gebezigd had tegen den Koning veroordeeld tot.... een geldboete van vijf-en-twintig gulden. Dat het billijkheidsgevoel van Nederland zulk een tegenstelling gepast vinden of zelfs daarin berusten zou, ik kan het mij niet voorstellen. Wat wij begeeren, is ongetwijfeld in den geest der nieuwe wet en wij mogen verwachten, dat onze Koning met beide handen de gelegenheid zal aangrijpen, om aan dien geest der wet de overwinning te verzekeren, desnoods tegen de letter in.

Wij, voor het minst, beproeven al te doen wat in ons is om in den boezem des volks het gevoel te wekken of te versterken, dat, naar veler oordeel, hier krachtig spreken moet. Onze Koning is een man die achting heeft voor gevoel. Hij heeft voor zijne jonge vrouw den scherpen

Oostenwind van een Nederlandsche Aprilmaand niet gevreesd en haar niet teruggehouden toen zij bereid was, stapvoets te rijden door de Willemstraat in open rijtuig, ten einde getuige te zijn.... waarvan? Van de zuivere constitutioneele begrippen der Jordaanbuurt? Van de staatsrechtelijke denkbeelden onzer Willemstraters? Neen, van hun Oranjezucht, van hun gevoel, dat Koningin en Prinsesje zoo hartelijk deed toejuichen. Ook wij hebben een Koningin. Gerechtigheid is haar naam. Ook deze Koningin heeft een beminnelijk kind: de billijkheid. De eerste oordeelt naar wetten, de tweede ontleend haar maatstaf aan het edel gevoel. De billijkheid is de vriendelijke dochter der gerechtigheid. Voor de moeder slaan wij de oogen neder, tot de dochter heffen wij de oogen hoopvol omhoog. De moeder heeft in de handen zwaard en weegschaal; de dochter een evangelie, dat sinds overoude tijden loslating predikt der gevangenen.

Mijne heeren, heb ik mij de taak misschien te licht gemaakt door de vraag die ons samenbracht zoo geheel in het algemeen te behandelen? Men is geneigd mij veel toe te geven; te erkennen, dat het hier een zaak geldt van gevoel, en dat het gevoel in dezen door mij naar waarheid werd vertolkt. Toch aarzelt men met het besluit. Het verstand, herinnert men terecht, heeft in elk bijzonder geval te beslissen of men de inspraak van het gevoel volgen mag. In dit bijzondere geval, meenen velen, wordt het volgen van die inspraak door het verstand ontraden. Niemand mag voortgaan straf te lijden naar een afgeschafte wet: men geeft het toe in het algemeen, maar, maar, het hooge woord moet er uit: men schroomt dien regel toe te passen ten aanzien van een gevaarlijk man.

Deze bedenking brengt de zaak over op persoonlijk gebied. Zal ik volgen en een persoon bespreken? Mij ontzinkt de moed; niet omdat die persoon een gevangene

is. Wie durft een gevangene hardvallen, zelfs wanneer er zeer rechtmatige grieven tegen hem bestaan? Wanneer eens iemand woorden had gesproken, die nooit over onze lippen mogen komen; wanneer iemand misbruik had gemaakt van zijne gaven en een zware verantwoordelijkheid op zich had geladen door roekeloos te werk te gaan en de schare opzettelijk, of, even schuldig, uit gebrek aan nadenken te misleiden, zou edele verontwaardiging ons aandrijven harde dingen te doen hooren. Maar, — is het niet zoo? — wisten wij dien schuldige gevangen, onze verontwaardiging zou plotseling afstuiten op de deur van de cel en wij zouden zeggen: wilt gij dat ik dien man de waarheid zeg, maak eerst die sombere deur open.

Mijne heeren, tot iemand harde dingen te zeggen, kan dikwerf dure plicht zijn; van iemand harde dingen te zeggen, terwijl hij niet alleen afwezig is, maar niet tegenwoordig zou kunnen of mogen zijn, noem mij de zedekunde, die dit tot plicht verheft.

Durfde ik grooter vertrouwen stellen in eigen takt, ik zou het eerder wagen een woord in het voordeel van den gevangene te spreken. Maar de teergevoeligste kieschheid alleen kan hopen op dit veld het rechte pad te vinden. Ik wil hartstochten vleien noch prikkelen. Ik zou voor den een te weinig, voor den ander te veel moeten zeggen omtrent den man die zoo veel liefde en zooveel afschuw wekt. Maar dit ééne moet mij van het hart: Wij plegen ons het waardeeren van onze medemenschen te licht te maken, veel te licht, door stilzwijgend aan te nemen, dat een edele inborst zich uitsluitend openbaart in daden, die reeds voor allen als edel gelden. Als Florence Nightingale gaat sterven in de hospitalen van de Krim, als onze Schroeder van der Kolk zich het lot der krankzinnigen aantrekt, zegent ons hart dat juweel der vrouwen, dat sieraad der mannen, hen of hun nagedachtenis. Laten

wij aan zulke daden, wier adel in het oog valt, den tol onzer overvloedige hulde niet onthouden. Maar is het wel zoo groote kunst, den adel van ons geslacht in zulke handelingen terug te vinden? Het wordt tijd, — want ook waardeering is een kunst —, dat wij onze aandacht en inspanning wijden aan ingewikkelder gevallen. Als iemands woorden, geschriften en daden indruischen tegen al onze vooroordeelen, tegen ons gevoel van betamelijkheid, tegen onzen goeden smaak, tegen onze zedelijke grondovertuigingen; als iemand vreemde, hetzij lang verouderde, hetzij fonkelnieuwe stellingen verkondigt; als iemand de aanleiding, indien niet de oorzaak, wordt van beroering op onze pleinen, misschien van bloedvergieten in onze straten; als een menigte met hare priesters aan het hoofd het: kruist hem doet weergalmen, dan komt het er op aan zich niet te laten medeslepen, stil te staan, te peinzen, af te dalen in eigen gemoed, den blik te richten op den schuldige en ons af te vragen: Kan wat bij dien man, bij dien oproerling omgaat, ook van edeler gehalte zijn dan wat er omgaat in mijn zelfzuchtig tevreden gemoed, in mijn bekrompenheid, mijn gemakzucht, die mij laf berusten doet in maatschappelijke toestanden, waarvan reeds onze kleinkinderen, het schaamrood op de wangen, vragen zullen: hoe, Gods ter wereld, hebben onze respectabele grootouders ze kunnen dulden? Denken wij daaraan, dan fluistert de ernstige vraag in ons binnenste: wien zou de God die de wereld uit den chaos riep, wien zou hij voor zijn kind erkennen, dien schuldige of mij? Wien zou de gevloekte die aan een kruishout stierf, voor zijn vriend erkennen, dien schuldige of mij? De aangevangen enquête omtrent den toestand van Nederlandsche arbeiders in fabrieken en elders begint, — is het te vroeg? — een gordijn op te lichten en hetgeen wij reeds waarnemen is, vooral wanneer wij daarbij denken aan

staatkundig krakeel en gestrompel, niet in staat de beantwoording dier ernstige vraag met geruststelling te doen afwachten.

Dit moest bij deze gelegenheid van het hart, maar in het bespreken van een persoon treed ik niet en heb dus weinig meer aan het gesprokene toe te voegen.

Nog twee woorden slechts. Velen zelfs onder hen die geen gevangene willen hardvallen, wijzen op het gevaar dat in vrijlating gelegen is. Vooreerst zou ik willen vragen wat deze overweging hier ter zake doet? Waarom zit de gevangene in zijn cel? Omdat hij in het algemeen gevaarlijk is, of alleen omdat hij een bepaalde handeling heeft gepleegd? Natuurlijk, alleen om de laatste reden. Maar dan is ook het andere geen reden om hem te onthouden wat de billijkheid te zijnen behoeve vorderen mag.

Doch ik wil tot het uiterste gaan. Ik wil aannemen, dat aan een bepaald persoon de vrijheid van handelen, spreken en schrijven te verleenen, terecht zeer bedenkelijk wordt geacht. Laat het zoo zijn. Wat vloeit er uit voort? Dat wij zulk een zelfs in strijd met de billijkheid gevangen moeten houden? Ik weet het: zoo spreekt thans gaarne de steeds meer veldwinnende vrees voor de toekomst, zoo, God betere het, thans nog gaarne inzonderheid de jongeren, tal van meer of min levensmoede jongelingen, zonder vertrouwen op ideën, bleek van schrik voor elke toekomst die zij niet beschermd zien, door blinkende bajonetten. Mijne jongere vrienden! ons, ouderen en onzen voorgangers heeft in het leven nog wel iets anders tegengeblonken dan de glans van bajonetten. Wij die aftreden en heengaan, wij hebben de vrijheid lief gehad en ook deze oude liefde zal nimmermeer roesten. Wij zijn niet benauwd geweest. Wij hebben in '48 ook onze visionairen gekend, maar niet vergeten dat de visioenen der edele geesten geestelijk kapitaal en visionairen de stille vennooten der wereld-

geschiedenis zijn. Wij hebben de liberale vaan omhoog geheven. Gij, doet desgelijks. Ziet, mijne vrienden, er is in Amsterdam een plein, op dat plein een standbeeld. Jonge mannen in Nederland, eer gij er toe zult overgaan denkbeelden achter grendels te sluiten, gaat naar dat plein, naar dat standbeeld, ontbloot uw hoofd, en ziet Thorbecke in de oogen.

NABETRACHTING.

Er zijn vele redenen waarom ik mij over den uitslag van de verkiezing te Gouda, die den Redacteur van de *Standaard* in de Kamer bracht, oprecht verheugen kan.

Die uitslag strekt vooreerst tot aanbeveling van ons kiesstelsel, dat niet zoo voortreffelijk is of het kan nog wel eene aanbeveling gebruiken. Dr. Kuyper vertegenwoordigt eene richting die talrijke aanhangers heeft in ons Vaderland. Indien ons kiesstelsel van dien aard ware, dat zulk een man niet gemakkelijk tot afgevaardigde kon worden gekozen, met andere woorden: indien het weigerde aan zijne richting hare natuurlijke uitdrukking te verleenen in de Kamer, zou dat stelsel reeds daardoor veroordeeld zijn in het oog van elk wien 't met 's lands vertegenwoordiging ernst is en die van eene Tweede Kamer nog een andere voorstelling heeft dan die van eene kôterie. Nu, daarentegen, kan ons kiesstelsel vooreerst weer menigen aanval verduren, en, wordt het beschuldigd van inzonderheid in het belang van eene partij te zijn uitgedacht, op de verkiezing van Gouda wijzen om zich van deze blaam te zuiveren.

Is het op zichzelf reeds verblijdend, dat eene sterk verbreide richting hare vertegenwoordigers heeft in ons Wetgevend Lichaam, het is dit dubbel waar het eene richting geldt welker program zich juist beweegt om eene der groote vragen van onzen tijd. Of de staatkunde wereldlijk, geheel wereldlijk, uitsluitend wereldlijk zal zijn dan wel den kerkelijken invloed zal ondergaan; of enkel menschelijke hulpmiddelen haar ten dienste staan dan of zij de voorlichting geniet van goddelijke ordonnantiën, daarover wordt thans een strijd gestreden, daaromtrent zijn de ge moederen verdeeld, en nooit kan die strijd spoediger ten einde worden gebracht dan wanneer zij, die beweren een bovennatuurlijk licht te bezitten, aan het werk worden gezet. Het is niet moeilijk de kolommen van een dagblad met expectoratiën over Gods ordonnantiën te vullen, maar iets anders is het met die ordonnantiën geplaatst te worden tegenover de kwesties van eene Sektie-vergadering. Verheugt men zich werkelijk in een bovennatuurlijk licht, dan moet dit natuurlijk bij de behandeling van die kwesties tegenover vriend en vijand blijken.

Een nieuwe lichtzijde aan den uitslag der verkiezing te Gouda is de omstandigheid dat ds. Kuyper, de kandidaat der protestantsche rechtzinnigen, niet gekozen heeft kunnen worden dan met de krachtige medewerking van de katholieken, en dat deze medewerking hem niet ontbroken heeft.

Naar de wijze te oordeelen, waarop de *Standaard* zich vaak over de katholieken uitliet, kon de goêgemeente licht op een dwaalspoor worden geleid, immers zich gaan verbeelden, dat er tusschen de protestantsche en de roomsche rechtzinnigen een onderscheid in beginsel bestond, terwijl toch allen, die met oordeel des onderscheids de zaak beschouwen, reeds lang tot de overtuiging gekomen zijn, dat protestantsche rechtzinnigen niet anders zijn dan in-

konsekwente ultramontanen 1), namelijk wanneer zij hunne beginselen willen toepassen op de politiek. Men kan mannen als Dr. Kuyper wel gelooven, wanneer zij hun weerzin tegen het ultramontanisme betuigen, maar al acht men hen ten deze volmaakt ter goeder trouw, ons oordeel omtrent de verwantschap van hun geest wordt daarom niet anders. De kwaadaardigheid dezer mannen ten aanzien van de ultramontanen is juist het gevolg van de inkonsekwentie waaraan zij zich schuldig maken. Men pleegt tegenover diegenen het onverdraagzaamst te zijn die verder gaan dan wij in de lijn die wij toch met hen aangevangen hebben. En dat de inkonsekwentie aan de zijde der protestantsch-rechtzinnige staatslieden is, behoeft hier zeker niet voor de honderdste maal uiteengezet te worden. Het denkbeeld van een protestant die in kerkelijk-staatkundige zaken bij gezag, bij goddelijke ordonnantiën zweert, is inderdaad ten hoogste bevreemdend. Zonder het gezag van de Kerk kan het gezag van een boek niet anders dan uit willekeur aangenomen worden. Voor meer dan anderhalve eeuw is dit reeds met een klaarheid uiteengezet, die niets te wenschen overlaat. Ik wilde de onwederlegbare redeneering van Fénélon hier gedeeltelijk overnemen:

«Il est certain, de l'aveu de tous les chrétiens, que nous n'avons aucun texte *autographe* (geen enkel oorspronkelijk handschrift), c'est-à-dire, écrit de la propre main ou dicté par la propre bouche des auteurs inspirés, pour aucune partie de la Bible, non pas même, pour celles qui nous restent en leur langue originale; par exemple, nous avons l'Ancien Testament en hébreu....; la prodigieuse antiquité de ces livres fait qu'il n'en reste, depuis cette première antiquité, que des copies de copies, très-éloignées des originaux. Les savants mêmes sont

1) Men kan verg. mijn artikel in *Het Vaderland* van 20 October 1873, over Klerikalisme en Ultramontanisme.

persuadés qu'il s'est glissé beaucoup de fautes, par une si longue suite de siècles, dans les exemplaires hébreux tant de fois copiés et que cet accident est arrivé par la négligence ou par les divers préjugés de tant de copistes. Presque tout le Nouveau Testament a été d'abord écrit en grec; et nous avons cette édition originale, mais nous n'en avons aucun texte autographe. Ceux qui sont sortis immédiatement des mains des apôtres et des évangélistes ne restent plus dans le monde. Il ne nous reste que les copies qui en ont été faites sur d'autres copies.

« Il faut néanmoins nécessairement que nous ayons quelque texte de l'Écriture, dont l'Église puisse nous dire infailliblement: *Voilà la vraie parole de Dieu.* Afin que nous puissions recevoir un texte comme authentique, il faut bien que nous soyons assurés par une autorité infaillible, que ce texte, qui est dans nos mains et que nous lisons comme s'il était le texte autographe est à peu près conforme au texte de ces autographes, dont il est une copie ou une version Il faut donc reconnaître que l' Eglise est infaillible...., pour nous répondre d'un texte authentique."

Hier is niet veel tegen in te brengen. Wij hebben dan ook al, in zijn geschrift: *Eene Confidentie*, Dr. Kuyper zien hunkeren naar eene Moederkerk.

Welnu, door de wijze waarop de verkiezing te Gouda heeft plaats gehad is de innige verwantschap van de mannen van *Standaard* en *Tijd* voor allen in den lande onmiskenbaar en onloochenbaar geworden. Het zijn al te gader mannen die zichzelven en anderen wijs maken dat er ergens in de wereld een uitwendig gezag is, dat de mensch slechts behoeft te raadplegen om achter de waarheid te komen, ook op staatkundig gebied. Deze misleiding is des te gevaarlijker omdat het de veerkracht van den menschelijken geest, die toch al niet bijzonder groot is, geheel dreigt te dooden. Wat zal ik mij afsloven om

door eigen vorschen en nadenken te vinden, hetgeen ik wel zoo gemakkelijk bij mijne onfeilbare autoriteit vinden en halen kan! Het is zonderling, dat deze misleiding in onzen tijd weer in talrijker mate dan te voren hare slachtoffers heeft. Er schijnt in onze tijd eene recrudescentie van traagheid des geestes te zijn, waardoor de menschen zich werkelijk alles op de mouw laten spelden wat een man met een witte das of in een soutane hun gelieft mede te deelen. O die blinde leidslieden des volks, hoeveel hebben zij niet op hunne verantwoording, en hoe wordt het dagelijks moeilijker aan hunne goede trouw te gelooven! Ik laat het nog eens gaan voor een roomsch geestelijke, opgevoed in een seminarie en wiens geest van kindsbeen aan op eene bepaalde wijze gekneed is geworden. Maar hoe kan men in eene protestantsche omgeving groot worden, een vijftal jaren aan eene akademie doorbrengen, lezen wat er te lezen valt, en dan nog beweren, dat de mensch van goddelijke orakelen leeft!

Maar zoo is het, en vooruitgang is niet bemerkbaar. Het bijgeloof neemt toe. Dat het zich slechts ontmaskere! Het is al wat wij voor'shands verlangen kunnen. Uit dat oogpunt heeft de coalitie van Gouda groote beteekenis. Het zijn al te maal eenes geestes kinderen, die daar samengewerkt hebben. Zoolang het rechtzinnig protestantisme op Rome afgeeft, kan menigeen dupe worden; waar het met Rome hand aan hand gaat, wordt begoocheling moeilijk, en moet de overtuiging zich meer en meer vestigen, dat rechtzinnig protestantsch en roomsch eene geheel verouderde tegenstelling is, die hare staatkundige beteekenis gehad heeft in de zestiende en zeventiende eeuw, maar thans slechts zand in de oogen kan strooien.

De tegenstelling is thans veeleer deze: menschelijke wetenschap of bovennatuurlijk tooverlicht? Eigen onderzoek of geloovige onderwerping?

Nog een laatste opmerking. Het aannemen van de verkiezing te Gouda toont duidelijk hoe zelfs de kerkelijke partijen thans beseffen op welk gebied de belangrijke vragen tot een beslissing moeten worden gebracht. Ziehier een herder en leeraar, een zielverzorger, iemand die elken Zondag aan groote scharen het evangelie kan verkondigen; dat te blijven doen, moest, zou men zeggen, al zijne liefde, al zijn eerzucht zijn; een hoogeren plicht moest hij niet kennen, en indien zijne medeburgers hem roepen tot een taak die hij niet vervullen kan dan op poene van zijn ambt als Godsgezant vaarwel te zeggen, moest hij die taak van de hand wijzen. Het koningrijk van Jezus toch is niet van deze wereld, en zielen te behouden van grooter belang dan het verheffen van een politieke vaan! Sancta Simplicitas! Maar men ziet, hoezeer hetgeen de Duitschers het *Jenseits* noemen in de schatting der menschen begint af te nemen, hoe hun ziel, zelfs de ziel der vromen, zich op de wereldlijke belangen concentreert. Want men moge zeggen wat men wil, de politiek is een zuiver wereldlijke aangelegenheid. De eerste kristenen stonden er met volkomene onverschilligheid tegenover; zij gaven den keizer wat des keizers is. Zij waren der Macht, over hen gesteld, onderdanig, zonder er zich om te bekommeren van welken aard die Macht was. Elke Macht was goed genoeg om hen te verbranden en tot martelaren in Gods hemel te maken. Wij hebben sedert een heel eind weegs afgelegd!

Dr. KUYPERS INWIJDINGSREDE.

Niets zou aangenamer zijn dan met een onverdeeld hart zijn hulde te kunnen brengen aan de oprichters der Vrije Universiteit; aan de deugden, waarvan hunne daad de blijken geeft. Maar eer men dit met een onverdeeld hart kan doen, moet, althans voor mij, nog een vraag worden beantwoord, die deze Inwijdingsrede ons dwingt te stellen, en die, — in openhartigheid steekt immers geen onwellevendheid? — eenvoudig hierop nederkomt:

Is er overeenstemming tusschen hetgeen deze mannen zeggen en hetgeen zij doen?

Gaarne neem ik aan, dat deze overeenstemming aanwezig is, maar uit dr. Kuyper's inwijdingsrede is zij mij niet gebleken.

Wat staat in het vaandel, dat de Vrije Universiteit omhoog heft?

In dat vaandel staan twee woorden: Kristelijk en Gereformeerd. Men verwacht dus, dat in het eerste manifest van de Vrije Universiteit, in dr. Kuyper's Inwijdingsrede, niets zal voorkomen, waarvan het bijbelsch en het kalvinistisch karakter niet terstond, of althans bij eenig nadenken, in het oog springt.

Die verwachting werd ten aanzien van dr. Kuypers's hoofdgedachte bij mij niet vervuld. De hoofdgedachte is deze: op geen zondig mensch kan de volstrekte souvereiniteit van God worden overgedragen.

Deze gedachte zelve laat ik nu geheel in het midden. Ik onderzoek uitsluitend de bron, waaruit dr. Kuyper haar put. Dan komt het mij opmerkelijk voor, dat deze stelling: geen souvereiniteit in een zondig mensch, 1o. bij dr. Kuyper de vrucht is van dialektiek, 2o. door hem getoetst wordt aan bijbel noch Kalvijn.

1o. Zij is de vrucht van dialektiek. Na vermeld te hebben, dat God zijne absolute souvereiniteit heeft overgedragen op Kristus, gaat dr. Kuyper (bl. 11) voort:

«In die volstrekte souvereiniteit van den *onzondigen* Messias ligt te gelijk de rechtstreeksche ontkenning en betwisting van alle absolute souvereiniteit op aarde in een *zondigen* mensch."

Hier wordt dus het begrip: *absolute souvereiniteit* onvereenigbaar geacht met het begrip: *zondig mensch*; op grond van deze dialektische onvereenigbaarheid, en op dien grond alleen, de mogelijkheid ontkend, dat aan een zondig mensch de absolute souvereiniteit van God wordt overgedragen.

2o. De vraag, wat bijbel en Kalvijn hieromtrent leeren, wordt bl. 7—19 niet aangeroerd. Wanneer ik nu als nederlandsch gereformeerd kristen den bijbel in de statenoverzetting onderzoek, dan moet ik, na dr. Kuypers Inwijdingsrede te hebben gelezen, toch getroffen worden door het volgende:

Matth. 23: I vlgg.: «Toen sprak Jezus .... de schriftgeleerden en de fariseërs zijn gezeten op den stoel van Mozes, daarom *al* wat zij u zeggen dat gij houden zult, houdt en doet het." Hier moeten zondige menschen *op alle punten* gehoorzaamd worden.

Deuteronomium 32 : 1 vlgg. leert mij, wie die Mozes is, op wiens stoel zij zijn gezeten. Zonder ijdele grootspraak kan hij zeggen: «Neig de ooren, gij hemel! en ik zal spreken; en de aarde hoore de rede mijns monds. Mijne leer druipe als een regen, mijne rede vloeie als een dauw," en straks vs. 46: «Zet uw hart op *alle* de woorden die ik heden onder ulieden betuige, dat gij ze uwen kinderen gebieden zult, dat zij waarnemen te doen alle de woorden dezer wet."

«Indien gij der stemme uws Heeren (Deuteronomium 28, 15 vlgg.) niet zult gehoorzaam zijn, om waar te nemen .... zijne inzettingen, die *ik* u heden gebiede, zoo zullen al deze vloeken over u komen en u treffen: Vervloekt zult gij zijn in de stad, en vervloekt zult gij zijn in het veld. Vervloekt zal zijn uw korf, en uw baktrog," enz., enz. Wie spreekt er op die wijze, wanneer Gods souvereiniteit niet op hem is overgedragen?

De God van het Oude Testament schijnt den eenvoudigen bijbellezer zoo weinig ongezind, Zijne volstrekte souvereiniteit over te dragen op een zondig mensch, dat Hij haar zelfs eens heeft overgedragen op den babylonischen koning Nebukadnezar en zijne nazaten. Jeremia 27 : 2 vlg: «Alzoo zeide de Heere tot mij: Ik heb gemaakt de aarde, den mensch en het vee, die op den aardbodem zijn, door mijne groote kracht en door mijn uitgestrekten arm en *ik geef ze aan welken het recht is in mijne oogen.* En nu. *Ik heb al deze landen gegeven in de hand van Nebukadnezar, den koning van Babel, mijnen knecht, zelfs ook het gedierte des velds (de wilde dieren) heb ik hem gegeven om hem te dienen. En alle volken zullen hem, en zijnen zoon, en zijns zoons zoon dienen.* En het volk en het koningrijk, die hem, Nebukadnezar, ... niet zullen dienen en *dat zijnen hals niet zal geven onder het juk des konings van Babel*, over dat volk zal ik, spreekt de

Heere, bezoeking doen door het zwaard en door den honger door de pest enz.» Bedenkt men, wat een Oostersch monarch placht te zijn, en wat hij moest wezen voor den Israëliet die van den Profeet vernam, dat de monarch door God zelf met zijn gezag was bekleed; een gezag, dat zich zelfs uitstrekte tot de wilde dieren, anders wel het meest «souverein in eigen kring,» dan twijfel ik of de Israëliet onder dat gezag, dat bezit, wel iets anders kon verstaan dan de souvereiniteit van God, tijdelijk op aarde over gedragen op Nebukadnezar, vader, zoon en kleinzoon.

Matth. 16 : 19 zegt Kristus tot den zondigen mensch Petrus: «Ik zal u geven de sleutelen van het koningrijk der hemelen; en zoo wat gij binden zult op de aarde zal in de hemelen gebonden zijn, en zoo wat gij ontbinden zult op de aarde zal in de hemelen ontbonden zijn.» Markus 6 : 11: «indien zij u (twaalf zondige menschen) niet hooren .... het zal Sedom en Gomorrha verdragelijker zijn in den dag des oordeels." Lukas 10 : 16, draagt Kristus zijn volle gezag op zeventig zondige menschen over: «Wie U hoort, die hoort mij; en wie U verwerpt, die verwerpt mij." De tijdgenooten van Jezus kunnen dus, zelfs in zijne afwezigheid, over weinig souvereiniteit in eigen kring te beschikken hebben gehad. De Apostelen hebben zoo zeer ernst gemaakt met het volstrekte gezag, hun door Jezus toegekend, dat zij (Handelingen 15 : 28) niet aarzelen zichzelf en den Heiligen Geest (een der personen van God Drieëenig), wat het oefenen van gezag betreft, op ééne lijn te stellen: «Het heeft, schrijven zij aan eenige gemeenten, den Heiligen Geest *en ons* goedgedacht, enz.» Had een dier gemeenten, naijverig op souvereiniteit in eigen kring, mogen antwoorden, dat zij hare kristelijke verplichtingen anders opvatte dan de Apostelen van Jezus? Eindelijk (Rom. 13 : 1 vlgg.): «Alle

ziele zij der machten over haar gesteld onderworpen; de machten, *die er zijn*, zijn van God verordend. Alzoo, dat die zich tegen de macht (destijds des romeinschen keizers) stelt, *de verordening van God* wederstaat,» welke uitspraak bezwaarlijk eenige andere houding tegenover de bestaande overheid vergunt dan die eener onvoorwaardelijke, zij het ook soms lijdelijke, gehoorzaamheid.

Na den bijbel sla ik de *Institutie* op van Kalvijn.

Institution, Livre IV, p. 1127 vv., vertaling van 1560, in het *Corpus Reformatorum*: «*Je ne permets icy aux hommes de forger loix à leur plaisir touchant la religion et la manière d'honnorer Dieu*.... Les magistrats ils représentent sa personne.

«.... Nous avons monstré que (la) charge (de la religion) est spécialement commise de Dieu aux magistrats.... Le premier office des sujets (p. 1151) envers leurs supérieurs est de.... leur porter honneur et reverence, *comme à ceux qui sont lieutenans et vicaires de Dieu*.... les sujets .... doivent garder ceste obeissance (aux supérieurs).... *comme s'ils servoyent à Dieu mesme.*

.... La parole de Dieu nous rendra obeissans non seulement à la domination des princes qui iustement font leur office, mais à tous ceux qui sont aucunement (de quelque manière) en preminence, *combien qu'ils ne facent rien moins que ce qui appartient à leur estat*....

Kalvijn schijnt den koning van een land met Kristus, in zijne hoedanigheid van stedehouder Gods op aarde, gelijk te stellen; althans het woord van David ten aanzien van Saul 1 (Samuel 24, 7), vertaalt hij (t. a. p. p. 1158): »Qu'il ne m'advienne point, disoit (David).... que je mette ma main sur luy.... Car il (Saul) est *le Christ*, c'est à dire, Oint du seigneur.» [Quoniam Christus Domini est,» in de latijnsche editie].

Wel laat Kalvijn toe, dat wij niet gehoorzamen aan den

vorst, die beveelt, wat met Gods wil in strijd is, waarbij hij uitdrukkelijk erkent: « Dieu en ordonnant des hommes mortels pour dominer, (ne) leur (a pas) resigné son droit,» maar hij vergunt dit alleen, omdat de koningen, wier bevelen met die van God strijden, juist opgehouden hebben *lieutenans et vicaires de Dieu* te zijn. Zoo noemt hij daarentegen de koningen, die aan hun bestemming beantwoorden. Het recht van het individueele geweten tegenover koningen als Achab, bl. 28 door dr. Kuyper bepleit, doet dus niets te kort aan het recht, dat vrome, — maar toch altijd niet onzondige — koningen hebben op den titel van « lieutenans et vicaires de Dieu.» Aan die vorsten geeft Kalvijn den naam, dien de katholieke kristen geeft aan den paus.

Al kon men geen uitdrukkingen van Kalvijn aanhalen als die waarop ik de aandacht vestigde, dan zou nog het kalvinistisch karakter van dr. Kuyper's stelling problematiek zijn. Die stelling kan niet waar zijn, of men moet óók aannemen, dat er verband is tusschen iemands zedelijken toestand en het gezag, of de mate van gezag, waarop hij recht heeft. In het laatste hoofdstuk van de *Institutie* wordt dit verband juist op de meest besliste wijze ontkend, hetgeen volkomen natuurlijk is. Kalvijn is van de absolute souvereiniteit Gods zoo diep doordrongen, dat, volgens hem, God dit Zijn gezag over kan dragen op wien Hij wil, zonder vooraf naar de aanwezigheid van een zedelijke voorwaarde te vragen. Kalvijn onderscheidt zich ten deze juist op het scherpst van Huss.

Ik bepaal mij tot dit hoofdpunt. Er komen nog andere uitspraken in dr. Kuypers rede voor, waarvan het kalvinistisch karakter voor mij ver van evident is. De wetenschap mag, naar dr. Kuyper, niet onder Staatsvoogdij staan (bl. 22). Maar ik begrijp niets van het betoog, waarmeê Kalvijn zijne *Fedelis Expositio errorum M. Serveti*

opent, indien de Staat geen voogdij uitoefent («quominus pii magistratus *Ecclesiam tueantur*») over de kerkelijke geloofsleer en dus over de wetenschap, waar die leer voor een deel van afhangt. Volgens dr. Kuyper heerscht op het gebied der natuur *vaste wet* (bl. 11). Maar in Kalvijn's Institution, Livre I, chap. XVI, lees ik voor mij volmaakt het tegendeel.

Doch genoeg. Of iemand iets leert in strijd met Schrift en Kalvijn, is mij natuurlijk volkomen onverschillig; maar het boezemt mij veel belang in, waar te nemen, of men heden ten dage, ik zeg niet bijbel en Kalvijn in zijn vaandel kan schrijven, maar werkelijk nog in ongedwongen overeenstemming met bijbel en Kalvijn denken kan. Deze mogelijkheid wil ik in het afgetrokkene niet loochenen. Ik heb alleen willen doen uitkomen, dat dr. Kuyper's Inwijdingsrede mij deze mogelijkheid niet op een indrukwekkende manier bewijst. Al mocht — wat ik gaarne zien zal — de hoogleeraar er in slagen, het schriftuurlijk en kalvinistisch karakter zijner beweringen in het helderst licht te stellen, dan blijf ik het nog treffend vinden, dat dr. Kuyper in deze Inwijdingsrede, in dit eerste manifest der Vrije Universiteit, geen enkele opzettelijke poging heeft gedaan om de hoofdstelling: Souvereiniteit in eigen kring uit bijbel of Institutio, allerminst om haar alleen daaruit af te leiden; maar integendeel, ik zeide waarlijk bijna: als een gewoon rationalist, die stelling vindt alleen door dialektiek.

DE ROOMSCHE POLITIEK ONZER EEUW.

De bekende en gunstig bekende Émile Burnouf heeft een bijzonder nuttig werk verricht, een boek uitgegeven dat iedereen kan inlichten omtrent het onderwerp in den titel van dit opstel vermeld (Émile Burnouf, le catholicisme contemporain, Paris Calmann Lévy, Editeur, 1879). Het boek is volstrekt geen partijgeschrift. Het is een ernstige studie, met kalmte en waardigheid geschreven, een geschiedkundige uiteenzetting, die zelfs geenszins beoogt aan het katholicisme eenig kwaad te doen. Integendeel.

Ziehier het begin van de voorrede:

«Sedert een eeuw ongeveer zien wij het katholicisme een evolutie maken, die den indruk maakt van de laatste te zullen zijn. De gebeurtenissen volgen elkander in onze tijd op met een snelheid, die het moeilijk maakt ze te beschouwen, vooral in haar historisch verband. Elk gevoelt dat de kerk van Rome haren ondergang te gemoet gaat; zij die naar dien ondergang verlangend uitzien en de onverschilligen zijn niet de eenigen, die het bespeuren; de getrouwe katholieken verheelen het zich niet meer en

zij wier geloof tegen elke verontrusting bestand is, vragen zich niettemin af hoe op den duur het: Gij zijt Petrus en op deze petra zal ik mijne gemeente bouwen blijken zal waarheid te bevatten.»

Van waar dit? zoo vraagt hij dan verder. Van waar dat een kerk die zoovele eeuwen bestaat en door zoovele klippen is heengezeild, tot dit uiterste is gekomen? Waarom keert men zich van haar af? Zijn er in de maatschappij, in de wetenschap van onzen tijd beginselen, die zich in lijnrechten strijd bevinden met de beginselen waarop het Romanisme of de roomsche politiek is gevestigd?

In den geest van Burnouf spreken wij hier van roomsche politiek en niet van roomsche religie. Al wat inderdaad tot het gebied der religie behoort, blijve uitgesloten van de openbare diskussie. De religie is de zaak van elks bijzonder gemoedsleven; haar hebben wij eenvoudig te eerbiedigen en onbemoeid te laten, ook waar zij onze achting of sympathie niet verwerft. Maar met de politiek is het geheel anders gelegen. 'Want onder de politiek verstaan wij de theoretische of praktische beoefening van hetgeen strekken moet tot bevordering van het stoffelijk en geestelijk welzijn van een volk.

In dien zin spreken wij en moet men spreken van een roomsche politiek. Dat zij bestaat, behoeft geen betoog. Wat zij in het algemeen is, valt na het gezegde in het oog. Onder roomsche politiek bij ons hebben wij natuurlijk te verstaan het geheel der denkbeelden en maatregelen, waarvan iemand als oprecht aanhanger van den Paus te Rome de bevordering verwacht van het stoffelijk en geestelijk welzijn der Nederlandsche natie. Deze naam kan derhalve op zich zelf geen scheldnaam zijn.

Of men de roomsche politiek steune of bestrijde, in de eerste plaats moet men haar kennen, en dat niet uit geruchten, maar uit officiëele bescheiden of door middel

van geloofwaardige personen. Aan deze toch zoo onmisbare kennis hapert het velen. Omtrent het karakter en de strekking van de roomsche politiek heerscht een bedenkelijke onkunde. Er geschiedt weinig om haar weg te nemen. En het weinige, dat geschiedt, stuit af op onverschilligheid, gelijk de schrijver dezer regelen met zijn vertaling van Hase's uitstekend *Handbuch der protestantischen Polemik* heeft ondervonden. Ten gevolge van ik weet niet welke gerustheid omtrent de toekomst van ons volk; in naam van de vermeende wetenschap van hetgeen men in die toekomst voor mogelijk gelieft te houden, blijft men in zijne onkunde volharden. Moge men niet eenmaal wakker worden door het plotseling besef dat men inmiddels verloren heeft, wat men toch zeer zeker niet verliezen wil, door het besef dat hetgeen onmogelijk werd geacht reeds werkelijkheid is.

Het geschrift van Émile Burnouf is, zoo een, geschikt om die onkunde weg te nemen of althans te verminderen. Het is goed geschreven: geen lange zinnen, zelfs geen lange hoofdstukken; geen aanhalingen; ook, gelijk wij reeds vernomen hebben, geen toon van krakeel of aantijging. Het is een dier werken, die de roomsche partij niet ignoreeren mag, maar waaromtrent zij op bezadigde wijze, dat is: voet bij stuk houdende, haar oordeel moet uitspreken.

De studie van Burnouf is samengesteld uit een reeks van korte hoofdstukken, die onder vijf algemeene hoofden zijn gebracht: les Commençements (namelijk van de kerk), l'État actuel; ses Moyens d'action; sa Politique; sa Doctrine. Het eerste behelst een overzicht van de wording der katholieke kerk, voor zoover deze geschiedenis den gewonen lezer belang kan inboezemen. De tweede rubriek: l'État actuel, is bij uitnemendheid leerzaam. Daarin behandelt hoofdstuk VI de valsche

positie van den priester en hoofdstuk VII zijne opvoeding in het seminarie, waaruit hier het een en ander een plaats moge vinden:

«.... L'instruction donnée dans les séminaires fut donc, après nos révolutions, ce qu'elle avait été auparavant, c'est-à-dire scolastique, étrangère à l'esprit du siècle et, dans son ensemble comme dans ses principes, hostile au développement spontané des connaissances humaines. Le Syllabus, qui en est désormais la base, anathématise la raison humaine (art. 3), lui interdit l'étude même historique des dogmes religieux (9) et lui ordonne de n'emprunter ses principes et ses méthodes qu' à la scolastique (13). En même temps il impose au professeurs et aux écrivains catholiques une entière soumission aux définitions de l'Eglise, c'est à-dire du pape, maintenant infaillible (12). ....Il refuse à l'autorité civile le droit de s'immiscer dans la direction ou la discipline des écoles publiques, même autres que les séminaires, il revendique, au contraire, pour l'autorité ecclésiastique, l'intervention dans ces écoles, leur direction, leur discipline, les choix des maîtres et la collation des grades (45). Enfin, après avoir affirmé l'origine divine du pouvoir temporel de l'Église et son indépendance vis à vis des États, il déclare anathème quiconque dans un État professe une autre religion que la religion catholique et ne fait pas profession d'intolérance (77)».

Ziedaar eenige van de leerstellingen, die de jongste verklaringen en besluiten van het hof van Rome verkondigd hebben en ten grondslag gelegd aan de opvoeding van den priester, die op zijn beurt duizende medemenschen zal hebben op te voeden. Men moge, na met deze leerstellingen kennis te hebben gemaakt, ze onderschrijven of verafschuwen, in elk geval zal men toestemmen, dat zij de kennismaking in hooge mate verdienen en niemand

onverschillig mag staan tegenover de omstandigheid, dat deze stellingen aan talloos velen zijner medeburgers worden ingeprent.

«Talloos velen» is niet te sterk gesproken, allerminst wanneer men op Frankrijk let. Het geschiedt door middel van de zoogenaamde congregaties, die zich met het onderwijs belasten: «Nous ne pouvons énumerer (bl. 248) ici les communautés catholiques d'hommes et de femmes, qui tiennent des écoles de tout degré dans la catholicité. Rappelons seulement que la dernière grande statistique, publiée, il y a onze ans (dus in 1867) par le gouvernement francais, portait à plus d'un million le nombre des deux sexes suivant les écoles congréganistes.... Le total d'un million représentait un peu moins du tiers de tous les élèves recevant à cette époque une éducation quelconque dans les écoles.» Twee honderd vijf en tachtig duizend meisjes werden, volgens de bedoelde statistiek, opgevoed in kerkelijke scholen. Niemand kan in het onzekere zijn omtrent den invloed, hierdoor uitgeoefend op een volgend geslacht.

Ten aanzien van dit alles en van al hetgeen de roomsche politiek betreft zou de openbare meening minder sluimeren, indien men zich niet een verkeerd denkbeeld vormde van de godsdienstvrijheid. Onder dien naam heeft men langzamerhand er zich aan gewend allerlei te verstaan wat hij toch onmogelijk beteekenen kan. Dien ten gevolge is het nu zoover gekomen, dat het moeilijk, indien niet onmogelijk is, bijvoorbeeld, de roomsche politiek, de roomsche esthetiek, de roomsche onderwijsmethode enz. te toetsen, te toetsen met het oog op de belangen des lands, zonder bij zeer velen de verdenking op zich te laden van schuldig te staan aan godsdienstige onverdraagzaamheid. Dit is een even zonderling als gevaarlijk misverstand. Godsdienstige verdraagzaamheid is

een dure plicht, maar ik ontken ten stelligste dat die plicht geschonden zou worden door een volkomen openhartige beoordeeling van hetgeen juist politiek is, of esthetiek of onderwijsmethode, of wat gij wilt, maar geen godsdienst. Over de politiek van een godsdienstige richting, hoe nauw zij ook met die richting samenhange, kan het beneficie van de verdraagzaamheid onmogelijk worden uitgestrekt. Gelijk iemands godsdienst een zaak is die hem in het bijzonder en hem alléen aangaat, zoo is iemands politiek, esthetiek enz. een zaak die ieder aangaat, die elk mag beoordeelen en bestrijden, waarbij elk goed staatsburger geen anderen maatstaf kent dan zijne opvatting van het volksgeluk. Wat gevaarlijk is, is gevaarlijk; wat schaadt, schaadt; onverschillig of het van uit het oogpnnt eener bepaalde religie als geruststellend en heilzaam wordt beschouwd. Deze bijzondere godsdienstige beschouwing van hetgeen wij schadelijk achten, kan men eerbiedigen, maar men late haar verder voor hetgeen zij is, en men behoude zich de onbeperkte vrijheid voor om de politiek van een godsdienstige richting uitsluitend naar het staatsbelang te beoordeelen. Het liberale denkbeeld van de godsdienstvrijheid anders op te vatten en toe te passen zou ons op den duur juist aan het verlies van die vrijheid kunnen blootstellen. Nu zou het toch een zonderlinge liberaliteit zijn, een vrijheid te beschermen op een wijze, welke die vrijheid in gevaar brengt. Welk verstandig man wil zich aan zulk eene ongerijmdheid schuldig maken; wie hier den schijn van aannemen alleen om voor een met de ware liberale beginselen onbekende menigte den naam van liberaal niet te verliezen?

VONDEL 1679 — 5 FEBRUARI — 1879.

GEDACHTENISREDE DOOR

H. J. A. M. SCHAEPMAN.

Deze verhandeling lezende, moest ik mij gedurig afvragen: Schrijft men nog zoo? Bloemrijk, gezwollen, onnatuurlijk, onwaar is hier alles. Reeds op de eerste bladzijde is Vondel «een lamp, hier uitgedoofd, maar verrezen aan den hemel der vaderlandsche poëzyë (zegge poëzyë) als een heerlijke zon, die het leven *w*ekte, *kw*eekte, ver*kw*ikte, ver*w*armde enz.» Wat muziek in dat *we*, *kwe*, *kwe*, *we!*

Na deze uitgedoofde lamp, die een zon wordt, komt bl. 2, met smakelooze miskenning van Vondels aandoenlijk woord, «de vlammende Eliaswagen *der glorie*, waarop de dichter omhoog vaart!» Naar het een of ander Walhalla? Vondel dacht aan den hemel der oud-testamentische vromen en vergat in het sterven het geheele vagevuur. «Een Eliaswagen *der glorie*» is eenvoudig onvergeefelijk.

Straks «wordt de mantel, die van Vondels schouderen viel, de staatsiemantel der schoone kunst in Nederland.»

Heeft zij dan als een Mariabeeld in de maand Mei zulk een mantel noodig?

Bl. 7 is er een leven, «het leven der harten, die de hoogste uitdrukking en de hoogste waardij van het leven vinden in het alles (— ook de gedachte?) *beheerschende* gevoel.»

Het gevoel pleegt een uitdrukking te zoeken, maar niet een uitdrukking te zijn. Het «leven der harten» is reeds het gevoel en behoeft dus daarin zijn uitdrukking niet te vinden. De harten zelven evenmin, want *harten* wil zeggen: *gevoelende wezens.* Zulke wezens zoeken hunne uitdrukking elders dan in het gevoelen.

Wat nu volgt, verdient om meer den eene reden al onze aandacht. Op diezelfde bl. 7 is de dichter, — en wat Schaepman hier nog in het algemeen van den dichter zegt, acht hij, blijkens een later gedeelte van zijne rede, van toepassing op Vondel, op bl. 7, dan, is de dichter, d. i. Vondel:

«de schutsengel van de volksvrijheid,

«de banierdrager van het volksrecht,

«de levende Tolk van geheel de volkshistorie,» wanneer hij namelijk heeft, (wat volgens het kristelijk en elk godsdienstig geloof God alleen heeft) «de volheid des levens.»

Deze «volheid des levens» omvat naar Schaepman o. a.:

«de klaarheid der gedachte.» Niet hare waarheid?

«Vrijzijn van elken band, die aan dit vergankelijke hecht.» Dit vergankelijke! Elken band? Behoort historie dan niet tot dit vergankelijke? Is belangstelling in de volkshistorie dan niet een band, die ons aan dit vergankelijke hecht?

«Een passen aan den hoogsten maatstaf der menschelijke grootheid.» Hier bereikt de onnadenkendheid van den rhetor haar toppunt. Vondel, voor Dr. Schaepman een onsterfelijk dichter, past dus «aan den hoogsten

maatstaf der menschelijke grootheid.» Voor kristenen pleegt Kristus alleen te passen aan den hoogsten maatstaf der menschelijke grootheid. Is Vondel voor dr. Schaepman nu reeds een tweede Kristus? Men moet toegeven, dat de heeren van de Nieuwe Kerk een gelukkig instinkt hebben gehad.

Maar nu die «schutsengel der Vrijheid,» enz. Wij willen de punten eens op de *i* zetten naar goed hollandschen trant. Ik zal zoo vrij zijn, dr. Schaepman eenige vragen te stellen.

De dichter, zegt gij, moet de «schutsengel zijn der vrijheid?» Ook van de gewetens- en godsdienstvrijheid, die uw Syllabus vloekt? «De banierdrager van het volksrecht.» Ook van het recht van het Nederlandsche volk, om een Philips en elk wie hem zou willen nabootsen, weg te zenden?

«De tolk van de geheele volkshistorie.» Ook van die bladzijde der historie, die uwe historici plegen uit te wisschen of te bekladden?

«De helden (bl. 8) moet de dichter baden in den goddelijken stroom zijner ziel.» Ook dien held, dien Willem, die voor alle outergeheimenissen, — welke ik voor het overige met schuldigen eerbied noemen wil, — ons het geheim ontsloten heeft van op eigen voeten te staan?

Dat dr. Schaepman een antwoord geve, indien hij durft dat hij het geve als rechtgeaard Nederlander, indien hij kan!

Wat is er in zijne rede, dat den toets kan doorstaan! Zie hier wat misschien een letterkundige kenschets van Vondel verbeeldt:

1°. «Uit leven en schoonheid is als uit geheimzinnige lettergrepen de naam van Vondel (als die van Jahveh) gevormd.»

2°. «Leven en schoonheid zijn de klanken, waarin de Echo antwoordt op het roepen van Vondels naam.»

3°. «Vondel is de roos van Jericho; een heerlijke roze, wiegelende op den ranken stengel, geschakeerd uit duizende bladeren;» die bladeren «sluiten in en beuren op het gouden hart.» «Tusschen die bladeren schuilen paarlen vol licht en glans.» «Het manna» (dat wil zeggen het brood des Hemels, dat wil zeggen in katholieken mond: het corpus Christi) «viel in den open kelk en stijgt weer omhoog in zwevende geuren, die de zonnestralen verkwikken.»

En verder: «Frischheid en kracht, kloekheid en majesteit, eenvoud en weelde enz. enz., noem mij nog duizende gaven in haar scherpste tegenstellingen, in hare fijnste, haar meest uiteenloopende of haar meest verscheidene schakeeringen, vereenig dat alles tot de hoogste harmonie, en gij hebt Vondel. Iedere beroering van zijn vinger schiep *de schoonheid*» (die dus door den mensch kan worden geschapen! Herinneren wij ons daarenboven, dat men naar dr. Schaepman «door, in en met *de schoonheid* het eeuwige leven heeft,» dan schept Vondel de voorwaarde van het eeuwige leven!)

Tegenover deze schandelijke overdrijving plaats ik het eenvoudige woord van den dekaloog: Gij zult geen valsch getuigenis geven!

Vondel, altijd een noest versificator, dikwerf verzen uit zijn mouw schuddende, die niemand verbeterd heeft, niemand licht verbeteren zal; — Vondel, in den regel gaande en staande, maar niet zelden vleugelen aanschietende, die hem tamelijk hoog verheffen boven zeer velen zijner tijdgenooten, hem evenwel nooit een vlucht verzekeren, welke de volstrekte afwezigheid van allen wijsgeerigen aanleg, — in den dichter onmisbaar — doet vergeten; — Vondel, met niet weinig gezond verstand, maar met te weinig om zich te onthouden van elke beoordeeling, vooral om zich te wachten van elke bezwalking van het groote gereformeerde dogma, dat hij niet

begreep, en waarvan de vuile aardigheden, die hij er tegen aan wierp, op zijn grijs hoofd zijn teruggespat, dat beter had verdiend; — Vondel, de ongelijkheid zelve: belangrijk en vervelend, vloeiend en stooterig, keurig en slordig, en in de tweede helft van zijn leven de idealen van de eerste verzwijgende, is volstrekt niet de hoogste harmonie van duizend gaven.

Doch laat hij dat zijn: wat is iemand met «duizende gaven in de hoogste harmonie?» Men kan even goed niets zeggen als dit. Ook, juist de uitnemendste is individu. Als individu moet hij scherp; als groot individu op het scherpst geteekend zijn geweest; geteekend door hetgeen hij had, zoowel als door hetgeen hij miste. Met duizende gaven in de hoogste harmonie is men een mensch noch een dichter, maar een mythologisch wezen, het doodgeboren kind van een kinderachtige opvijzelingsmanie.

Wat menschvergoding hier van het begin tot het einde! blz. 12: Vondel heeft «Sophokles en Euripides zijn treurdicht afgeluisterd.» Dat kan niemand, want zij zongen in een geheel verschillenden toon. Deze twee in een adem te noemen is òf een bewijs, dat men ze nooit aandachtig gelezen heeft, òf een rekenen op de onkunde ten bate zijner snorkerij.

«Vondel heeft den heldentoon van den Mantuaanschen zanger afgeluisterd.» Ah! le bon vieux temps! die «Mantuaansche zanger» behaagt mij als de japon op mijn grootmoeders konterfeitsel. Straks zien wij «den Venusijnschen vogel vliegen.

Vondel heeft ook nog «de noten gevonden, die pasten op de koninklijke harp;» alias, de 150 psalmen van David berijmd en veel minder fraai dan men het in het gereformeerd kerkboek kan vinden.

Maar wat deert het? Zoo komt men aan de duizende gaven; en er is nog meer.

«Vondel heeft het leven in al zijn hoogten en laagten, zijn breedten en diepten doorwandeld.

«Vondel, natuurs penseel in de hand houdend, kent geen andere verven dan zonnestralen.

«Vondel is de oppermachtige gebieder van onze weergaloos (er staat weergaloos) schoone taal (de heer Schaepman bedoelt het Hollandsch).

«Vondel heeft voor *geheel* zijn werk den lof verdiend van volheid, echtheid, reinheid, van frissche geurige kracht.»

(Geurig; ook toen hij het rijm vond op *heilige Geest* en op *plondergeest?*).

Hoe kinderachtig dit alles! Het Grieksch kan in schoonheid niet vergeleken worden bij het immers weergaloos schoone Hollandsch; en Vondel heeft het leven in al zijn hoogten en laagten en breedten en diepten doorwandeld! Vondel, zoo even Kristus, is thans Shakspeare! Ziedaar de Nederlandsche schoone kunst in staatsiemantel!

Ik walg van deze laffigheden.

« Maar laat ons, «zegt dr. Schaepman, blz. 14, als waren zijne lippen nog rein van alle menschvergoding, « laat ons niet langer als beoordeelaars optreden; — wat wij willen is genieten en huldigen.»

Goede hemel! Wat staat ons nog te wachten!

Wat? « Een bewonderenswaardig schouwspel! » Vondel, « werkende en levende en door het leven heenstrevende ter onsterfelijkheid.»

Het schouwspel wordt geplaatst in de lijst der 17e eeuw. En nu valt dr. Schaepman in een dithyrambe ter eere van die eeuw.

«De zeventiende eeuw is eer een visioen dan historie».... « Het geschiedverhaal dier dagen, is een heldendicht» .... « De Republiek der Vereenigde Gewesten met haar Stadhouders, allen helden en heirvoerders .... wat macht, wat grootheid, wat majesteit.»

Zoo dr. Schaepman. Men gelooft zijne ooren niet.

Wie geeft u, na 1855, na 1872, het recht, dit te zeggen? Wat weet gij van de grootheid onzer republiek? Had de zucht gezegevierd, waaruit uwe Vondel devotie ontspruit, met haar «staatsiemantel», haar «levenskoningin», haar «roze wiegelend op den stengel», haar «in geuren opstijgend manna», en hoe die doucereuzigheden verder heeten mogen, — had die zucht gezegevierd, dan ware onze Republiek er nooit geweest. Ja, dat tijdperk is een visioen, maar alleen omdat het de fantomen der Inkwisitie heeft verjaagd. Het geschiedverhaal dier dagen is een heldendicht, maar alleen omdat het de eerste bladzijde is van het ernstige epos der nieuwere geschiedenis, van den strijd tegen ultramontanisme. Onze Stadhouders waren helden, maar inzonderheid omdat zij het zwaard getrokken hebben tegen verroomsching van het menschelijk geweten. Er was macht en majesteit in dien kleinsten Staat van Europa, maar alleen omdat die Staat niet verkoos te kruipen voor die Habsburgers, die uw Vondel bewierookte als een God. Zie de Opdracht van zijn Lucifer-Willem, die snede door het aangezicht van onze vrijheid, onze rechten, onze historie, gelijk van Lennep en Jonckbloet bewezen hebben.

Groote Zwijger, gij en uwe nazaten helden genoemd door zulk een Prater!

Van deze Opdracht, gelijk van geheel de belangrijke omkeer in Vondel's staatkundige zienswijze ten gevolge van Vondel's afzweren van het Protestantisme, zwijgt dr. Schaepman en met reden. Van Vondel's overgang tot de Roomsche kerk, — de eigenlijke reden van dr. Schaepman's blinde ingenomenheid met dien dichter, — wordt met geen enkel woord gerept. Integendeel. Dr. Schaepman waardeert in Vondel, dat in zijn lied klinkt «het angstgeschrei van

Maagdenburg verdelgd door maagdenmoord,
straks vervangen door den juichtoon als Gustaaf Adolfs koninklijke degen» (N.B. tegen den vader van dat toonbeeld der Goddelijke Majesteit op aarde, volgens Vondel, gericht)

«den diamanten knoop van 't machtig Roomsch verbond eindelijk doet zwichten,» — Vondel staat zelfs voor het oog van dr. Schaepman's liberale verbeelding, «omgeven van al de sieraden onzes lands. — Willem Bilderdijk, da Costa, Potgieter.» — En als Vondel hunne hulde heeft ontvangen, heft hij de handen «ten hemel» en wekt hij op tot aanbidding van «de Godheid.» Liberaler, neutraler, onschuldiger kan het immers niet!

Mij is deze geheele vertooning geweldig tegen de borst. Niemand duide het mij euvel. Ik hoor voortdurend den Syllabus als begeleiding van dit gefluit van den vogelaar.

Zooals zij daar ligt, en tenzij dr. Schaepman zich nader verklare, lijdt deze zijne rede aan innerlijke onwaarheid, en wanneer ik er zijne aandacht bij bepaald zal hebben, vertrouw ik van zijn eerlijkheid, waaraan ik niet twijfel, dat hij mij in het gelijk stelt en dank weet. Immers van tweeën een: Gij, steller van deze rede over Vondel, meent wat gij zegt, en waardeert dus een dichter, die onze vrijheid beschut, de rechten van ons volk ophoudt, de tolk is van onze geheele historie? Ik wensch er u geluk mede, maar verloochen dan ook openlijk den Syllabus van uw dan gewaanden zieleherder, die onze vrijheid laakt, onze rechten verfoeit, onze historie te schande maakt, en daarmede elken katholiek in Nederland, die hem niet verloochent, kompromitteert.

Of gij gelooft aan dien Syllabus, maar dan meent gij niet wat gij in Vondel zegt te waardeeren.

Nog eens: Gij meent wat gij zegt, en waardeert *het* leven des harten; *het* dichterlijk gevoel, hoe het zich

kleure of uite; de aanbidding van *de* Godheid, hoe ook gedacht? Ik wensch er u geluk mede, maar verlaat dan een genootschap, dat op straffe der eeuwige verdoemenis gewetens- en godsdienstvrijheid vloekt.

Of voor dat pauselijk anathema buigt gij het hoofd en kust de voeten van den man, over wiens lippen zulk een lastering van die uitnemende vrijheid kon komen, maar dan meent gij niet wat gij in Vondel zegt te waardeeren; dan zijt gij onoprecht en is uw rede misleiding van een schare, die gij misschien rijp waant voor romaniseering!

Houd op Roomsch te zijn, of neem den schijn niet aan van in Vondel te prijzen, wat wij weten dat gij in het levende geslacht verafschuwt.

HET «ANTWOORD» VAN DR. SCHAEPMAN.

«Deze strijd is nutteloos en noodeloos,» in het oog van dr. Schaepman. Ik acht dien integendeel èn nuttig èn onvermijdelijk en zet den strijd daarom voort. Als theoloog heb ik mij door mijne vertaling van Hase's *Handbuch der Protestantischen Polemik* en door mijne *Geschiedenis van het Katholicisme* niet onbetuigd gelaten. Ik ontmoet thans dezelfde wederpartij op het gebied der aesthetiek, waar meer dan ergens elders karakteriseering en bestrijding aan de orde moet blijven.

Ook dit zoogenaamd «antwoord» maakt beide noodig. Wat is het bezadigd, wat steekt het gunstig af bij mijn scherpen toon! Men vergelijke evenwel hiermede het artikel van *de Tijd*, aangehaald in *het Handelsblad* van 23 Februari, waarin sprake is van het walgelijkste op de straat en men bedenke dat de heer Schaepman een der Redakteuren is van *de Tijd*, gelijk althans verzekerd wordt.

Ik moet evenwel bekennen, dat de taal van *de Tijd* mij natuurlijker schijnt dan de handige wijze, waarop dr. Schaepman zich in zijn «antwoord» van de kwestie afmaakt.

Zich afmaken van de kwestie, is hier het woord. Op al mijn vragen is de heer Schaepman mij het antwoord schuldig gebleven. Dit stond hem natuurlijk vrij, maar het was hem niet geoorloofd, terwijl hij mij niet antwoordde, den schijn aan te nemen alsof hij het deed.

Ook ik laat thans het litterair gedeelte rusten. Dat dr. Schaepman den stijl zijner «Gedachtenisrede» niet in bescherming neemt, doet mij genoegen. Ik zou dien stijl niet uitdrukkelijk gewraakt hebben, had ik niet verband gezien tusschen de innerlijke onwaarheid zijner rede en het gezwollene en weinig doordachte van zijn taal.

Bij die innerlijke onwaarheid zelve moet ik thans weder stilstaan. Niets ware mij liever geweest dan deze altoos zeer grievende beschuldiging na dr. Schaepman's «antwoord» te kunnen terugnemen. Van ganscher harte zou ik hier een *peccavi* hebben uitgesproken. Dat «antwoord» maakt het mij onmogelijk. Integendeel: de «innerlijke onwaarheid» van dit antwoord is even groot als die van de «Gedachtenisrede», maar is hier nog bedroevender, nadat men hem op die van de gedachtenisrede opmerkzaam had gemaakt. Men oordeele:

«*Wat nu betreft het geloof aan vrijheid en recht, ik hoop in alle trouw hieraan in nood en dood getrouw te blijven. Of ik daarom gehouden ben alles wat men vrijheid en recht noemt als zoodanig te erkennen, is inderdaad een andere vraag. Indien dr. Pierson mij het bewijs kan leveren, dat, wat hij vrijheid noemt, inderdaad vrijheid verdient te heeten, en niet slechts een vrijbrief is voor iederen wind van leering, dat het een onsterfelijk recht is, een volksrecht Filips en wie hem nabootsen weg te zenden, dan, maar ook dan eerst kan ik hem antwoorden. Tot zoolang ontbreekt hem zelfs het recht tot het stellen zijner vraag.*»

Dit is niets anders dan een ontwijken van de vraag. Wat in mijne kritiek «vrijheid en recht» beteekent, is

volkomen duidelijk. Niet al wat men vrijheid en recht noemt. In het minst niet. Het was de vrijheid van het Nederlandsche volk, het was het recht van het Nederlandsche volk, gelijk beide blijken uit de geschiedenis van dat volk. «*Indien dr. Pierson mij het bewijs kan leveren, dat wat hij vrijheid noemt, niet slechts een vrijbrief is voor iederen wind van leering* enz»., schrijft dr. Schaepman. Geheel te onrechte.

Dat bewijs behoef ik hem niet te leveren. Wat ik zelf al dan niet vrijheid noem, is hier geheel onverschillig. Onze geschiedenis bepaalt zeer nauwkeurig den zin van de woorden: vrijheid en recht, zoodra men een Nederlandsch dichter prijst omdat hij de vrijheid en het recht van zijn land ten tolk heeft verstrekt. En, indien mogelijk, is de zin dier woorden nog nauwkeuriger bepaald, zoodra deze Nederlandsche dichter Vondel is. Hij toch heeft onder anderen de «burgers» van Nederland beschreven als:

«.... die besloten
Goed en bloed voor 't Vrij vergoten....
Die den val des Spangjaerts fochten....
Dat zij wonderlijk ontset
Leefden *na haer eygen wet*....
Och hoe heeft mijn volk gestreden,
Och wat heeft het niet geleden
Om t' ontgaen den naem van slaef.»

Op de vrede, onder de glazen in d'Oude Kerk t' Amsterdam schreef Vondel:

«De wapens tuigen welke heeren,
Als Burgemeesters hier regeeren
Nadat men Filips en de wet
Uit hun regeering heeft gezet.»

Wat moet men nu denken van de openhartigheid van

dr. Schaepman? Ik vraag hem of hij de door Vondel bezongen vrijheden en rechten van het Nederlandsche volk inderdaad huldigt. Hij «antwoordt»: dan eerst zal ik antwoorden wanneer dr. Pierson mij het bewijs kan leveren, dat wat hij vrijheid noemt, inderdaad vrijheid verdient te heeten. Neen, dit is geen antwoord. Dit is ontwijken van de vraag.

Verder. Dr. Schaepman schrijft: «*De vraag of de dichter die de helden moet baden in den goddelijken stroom zijner ziel, in dat bad ook moet doen deelen Willem van Oranje, die vraag is onnoozel. Het antwoord ligt voor de hand. Waarom zou Vondel, waarom zou een Ultramontaansch dichter voor Willem van Oranje niet kunnen doen wat Da Costa in zijn slag van Nieuwpoort voor Albertus van Spanje en Isabell deed?*»

Ik moet mijne «onnoozele» vraag herhalen, want ook hier ontvang ik geen antwoord. Zelfs wordt *mijn* vraag niet vermeld.

Ik ben niet onnoozel genoeg geweest om te vragen of een echt dichter iemand, die voor hem een echt held is, «niet zou willen baden in den goddelijken stroom zijner ziel.» Maar ik heb gevraagd, of dr. Schaepman inderdaad ingenomen is met de gedachte, dat onze held Willem van Oranje door de poësie onsterfelijk wordt gemaakt? Niet wat een dichter doet, maar of dr. Schaepman goedkeurt, aangenaam vindt wat in dit bepaalde geval een dichter doet, daarover en daarover alleen liep de vraag.

Op die vraag, ik herhaal het, ontvang ik in het «Antwoord» geen antwoord hoegenaamd Er was alle aanleiding tot mijne vraag. Dr. Schaepman sprak over een Nederlandsch dichter, Zanger van Nederlandsche helden, aan wie zijn lied de onsterfelijkheid verleent. Ik hoor vreemd op en vraag: heb ik wel verstaan? Zijt gij ingenomen met de verheerlijking van Willem van Oranje? Wenscht

gij inderdaad dat de dichter hem bade in den goddelijken stroom zijner ziel? Onnoozele vraag, roept dr. Schaepman uit. De echte dichter kan immers niet anders handelen! Alsof daar de kwestie over liep. Ook hier dus ontwijkt mij dr. Schaepman.

Maar ook zijn schijn-antwoord is een ontsnappen aan de moeilijkheid. «*Waarom*, luidt zijn wedervraag, *zou een ultramontaansch dichter voor Willem van Oranje niet kunnen doen wat da Costa in zijn «slag bij Nieuwpoort» voor Albertus van Spanje deed?*» Is deze wedervraag niet onnoozel, dan rekent zij op onze onnoozelheid! Waarom zou een Ultramontaansch dichter niet doen, wat een Protestantsch dichter doet? Wel ja, waarom niet?

Staat iemands Ultramontanisme dan geheel buiten zijn poësie? Het Protestantisme heeft nooit Albertus van Spanje een huichelaar genoemd. Had een Protestant hem vermoord uit godsdiensthaat, het Protestantisme zou dien moordenaar zonder aarzelen verloochenen. Daarom kan een Protestantsch dichter Albertus van Spanje «baden in den goddelijken stroom zijner ziel,» wanneer hem dit lust. Maar het Ultramontanisme heeft Willem van Oranje wel een huichelaar genoemd, en bij mijn weten, Balthazar Gerards nooit gedesavoueerd, dáarom, — het antwoord op uw wáárom — is het zeker niet aanstonds duidelijk, dat een Ultramontaansch dichter ten aanzien van Willem van Oranje kan doen wat een Protestantsch dichter, volgens dr. Schaepman, heeft gedaan ten aanzien van Albertus van Spanje.

Zijn tegenstelling deugt evenwel niet. Tegenover een Ultramontaansch dichter, Willem verheerlijkende, staat een Protestantsch dichter, Filips verheerlijkende. Welnu, een Protestantsch dichter, die dezen eernaam verdient, zal zich, dr. Schaepman stelle zich gerust, daaraan nooit schuldig maken. Wanneer een Protestantsch dichter Filips

van Spanje, die ons den naem van slaef» wilde doen dragen, verheerlijkte, zouden wij hem niet langer een Protestantsch dichter noemen, daar Protestantsch dichter nu eens zeggen wil: een dichter, die geen grein sympathie vindt in zijn ziel voor eenige, en louter afschuw voor die soort van slavernij, die Filips ons wilde opdringen. Men is niet *lyrisch* dichter in het algemeen; men is Heidensch dichter, Joodsch dichter, Kristelijk dichter, Protestansch dichter, Ultramontaansch dichter. Dit is men niet omdat men tot de oude volken, tot de synagoge of tot een bepaald kerkgenootschap behoort, maar blijkens zijne sympathieën.

Wat is een lyrich dichter zonder gevoel, wat is een lyrisch dichter zonder sympathie of antipathie? Uit liefde en weerzin tegen richtingen en gezindheden is de dichterziel geweven. Door die ziel kan geen onsterfelijkheid worden verleend aan den persoon, dien hij een huichelaar acht. Het raadsel, dat dr. Schaepman onaangeroerd laat, is dus het volgend: het Ultramontanisme veroordeelt Willem van Oranje als een misdadiger; een Ultramontaansch dichter verheerlijkt hem als een onsterfelijken held; meent die dichter wat hij zegt of is hij niet Ultramontaansch?

Maar ik herhaal het: de hoofdzaak in dit gedeelte van ons debat is niet wat een ultramontaansch dichter al dan niet verantwoorden kan, maar of dr. Schaepman het met sympathie begroet dat een Nederlandsch dichter Willem van Oranje de onsterfelijkheid helpt verzekeren! Op die zeer belangrijke vraag heeft dr. Schaepman geen antwoord gegeven.

Verder. Ik had mij verwonderd over dr. Schaepman's sympathie voor een dichter, tolk der Nederlandsche historie gedurende de 16e en 17e eeuw, ja over zijne eigene bewondering van die eeuwen. Ook op dit punt is hij mij het antwoord schuldig gebleven.

«*Wij kunnen:* schrijft hij, *nooit recht en waarheid noemen wat onrecht en onwaarheid is, maar ook ons vaart een huivering door het gemoed als wij staan bij het praalgraf van Delft, als wij denken aan de staatsmanskunst en den ongebroken moed, de stalen volharding van den Zwijger.*» Deze uitdrukkingen laten ons even wijs als de rede zelve. Bij het graf van Delft gaat dr. Schaepman «eene huivering door het gemoed.» Waarom juist hier dit woord gebezigd, waar het zoo gemakkelijk zou zijn geweest een woord te kiezen, dat ons met de eigenaardigheid van dr. Schaepman's aandoening bekend had gemaakt? Of mag ik huiveren in zijn eigenlijke beteekenis nemen? Een huivering is een rilling, een aandoening van koude, een onaangename gewaarwording. Heeft dr. Schaepman dit bedoeld, dan heeft hij zeker een antwoord gegeven, maar ik mag het niet aannemen. Hij heeft dus enkel aan een rilling gedacht; dan laat het woord ons ook weer in het onzekere. Waarom? En wat baat het hem. Voor iemand, die Hollandsch verstaat, heeft men toch reeds te veel gezegd, dr. Schaepman huivert als hij «aan de staatsmanskunst en den ongebroken moed, de stalen volharding van den Zwijger denkt.» Maar dat zijn al te gader woorden, die slechts passen ten aanzien van een goed man. Is Willem een goed man geweest, heeft hij zijne gaven dienstbaar gemaakt aan een goede zaak, dan had hij ongebroken moed en volharding, — zoo niet dan hardnekkigheid. «A proud and rebellious creature» is dr. Schaepman bereid Marnix te noemen; Willem dus zeker ook. Hij beschouwt hem dus, — juist gelijk Vondel het in zijn treurspel deed: als een Lucifer. Maar een Lucifer heeft geen staatsmanskunst, slechts Machiavellisme; geen ongebroken moed, slechts onbuigbare driestheid; geen stalen volharding, maar een ijzeren wil om het kwade door te drijven. Zoo blijf ik dus in het onzekere. Die «staatsmans-

kunst,» die «moed» schijnen te willen prijzen; die «huivering» schijnt den lof te doen verstommen. Wie is nu de Zwijger? Iemand bij wiens graf men huivert, als men denkt aan zijn moed, dien hij had als «proud and rebellious creature.» Zie, hoe dit alles in elkander zit. Goed Hollandsch gesproken; in en uit. En dat zal een «antwoord» zijn op mijn kategorisch vragen? Neen, dat is geen antwoord. Met «zulke verklaringen» kan ik «niet gerust zijn.»

Evenmin als met de volgende. «Een huivering gaat door het gemoed» van dr. Schaepman als hij denkt «aan de halsstarrige fierheid en de veldheersgaven van Maurits.» Weer: in en uit. Halsstarrig is alleen de slechte, fier alleen de goede. Wat is Maurits nu? slecht of goed? Ik bedoel: diende hij een zaak die slecht of goed was. Voorts wil dr. Schaepman gedacht hebben aan «de redelijker en reiner hoedanigheden van Frederik Hendrik.» Kenmerkend is die komparatief. Wat Maurits was, zeg ik u niet: halsstarrig en fier. Maar redelijker en reiner hoedanigheden had Frederik Hendrik. Eindelijk denkt dr. Schaepman «aan al de kracht, al de grootheid, in deze drie namen opgesloten.» Wij geraken niet uit de dubbelzinnigheid. «Kracht?» Waarin? «Grootheid?» Waarin? Daar komt het op aan, en dat wordt juist niet gezegd. Als ik bij het graf van paus Alexander stond, den vader van Cesar Borgia, den vader van Lucretia Borgia, dan zou ik ook «een huivering in het gemoed» gevoelen, denkende aan zijn kracht en grootheid in het kwade. Had dr. Schaepman er slechts één woord: goedheid of, althans, overgegevenheid aan een goede en rechtvaardige zaak bijgevoegd, dan waren wij behoorlijk ingelicht, dan hadden wij een antwoord.

Waarom heb ik het recht deze «inkwisitie» op hem uit te oefenen? Omdat zijne houding dubbelzinnig was. Hij

plaatste Vondel in het midden van de helden, van het epos der Republiek. Toen vroeg ik hem: waardeert gij dan die helden? waardeert gij dat epos? Daarop had slechts een ja of neen te volgen. Te waardeeren als een held is enkel hij, die een goede en eerlijke zaak dient. Dat de vorsten van Oranje de zaak der protestantsche vrijheid hebben gediend, is niet te ontkennen. Waren die vorsten helden, dan was dus ook hun zaak, de zaak der protestantsche vrijheid goed. Aanvaardt gij deze konsekwentie? Dat is de eenige vraag. En nu laten wij ons met dubbelzinnige woorden als «huivering bij het graf, denken aan halsstarrige fierheid, kracht, grootheid» enz. niet naar huis zenden. Aan deze vier letters, g. o. e. d., is geen ontkomen. Nog eens: ja dan neen? Maar dr. Schaepman antwoordt niet.

Immers staan wij als eerlijke lieden, die Hollandsch verstaan en spreken tegenover elkander; immers zijn woorden als geldstukken, onveranderlijk in waarde. Wie zou ons achten, wanneer wij ons te vreden stelden, zoodra aan de helden onzer historie een bloot aesthetische bewondering werd gebracht, die de aanblik van «een trotsch en rebelleerend wezen» den dichter kan afpersen. Ik vraag het den heer dr. Schaepman in gemoede af, of hij ons zou dulden onder de vereerders van het Pausdom, wanneer wij de «kracht en de grootheid» van sommige Pausen niet anders waardeerden dan hij wel weet dat wij het bijvoorbeeld ten aanzien van den genoemden Alexander doen?

Die betrekkelijke kracht en grootheid zouden wij dan ook slechts zeer in het voorbijgaan een woord van erkenning gunnen en nooit den een of anderen Italiaanschen schilder of dichter plaatsen in het midden van die helden van het Pausdom, van wier leven wij niet kunnen achten dat het dienstbaar is geweest aan een goede zaak.

Dr. Schaepman beweert, dat hij dit wel kan doen; dat hij juist aan zijn Kerk het uitzicht dankt, hoezeer de «verhevene menschelijke kracht, hoe ook misbruikt, altijd is gave van God.» Dit op zichzelf eerbiedwaardig geloof is hier verkeerd te pas gebracht, en kan hier geen dienst doen. Ik vraag het elken lezer van «de Gedachtenisrede,» of daarin de kracht der Nederlandsche republiek geprezen wordt in dien zin, waarin «elke kracht, *hoe ook misbruikt*, een gave van God kan worden genoemd?» Wilde ik dr. Schaepman hier bij het woord vatten, ik zou aan het bestaan van een onwaardige verschalking op dien 4den Februari moeten denken. Zoo toch zou ik den ongelukkige groot kunnen noemen, wiens moord op onnoozele vrouwen voor eenige jaren den Haag en Nederland onthutste, en, dienaangaande geïnterpelleerd, kunnen antwoorden: «ik heb geleerd in elke kracht, hoe ook misbruikt, «een gave Gods te zien». Dit bedoelt de heer Schaepman natuurlijk niet, maar wat bedoelt hij dan? Wanneer wij iets prijzen of bewonderen, moeten wij geacht worden dit te doen naar den menschelijken maatstaf en niet volgens het volstrekte beginsel van een geloof, dat, wel beschouwd, de stem van afkeuring en bewondering doet verstommen voor die van aanbidding en lof.

Op geen enkel punt heeft dus dr. Schaepman inderdaad geantwoord. Het is hoogst leerrijk, dit te konstateeren.

Nog twee woorden: 1o. rakende mijn oordeel over Vondel. De heer Schaepman deelt het niet mede ter wille van het Amsterdamsche studentencorps, uit eerbied voor den hoogleeraarsstoel aan de Amsterdamsche Universiteit. Hij is evenwel, voor zoover ik weet, niet haar curator. Ook deze tirade is geen antwoord, allerminst een wederlegging van mijn oordeel over Vondel. Ik handhaaf het dan ook totdat ik met de stukken word wederlegd. Dat andere letterkundigen over Vondel een ander oordeel vellen, be-

wijst natuurlijk niets tegen de juistheid van het mijne, dat op gronden steunt, aan een langdurige en gezette beoefening van den dichter ontleend. Wanneer dr. Schaepman, in voorgewende bezorgdheid voor onze universiteit, mijn oordeel over Vondel aan de minachting der onkundigen hoopt prijs te geven dan deert mij dit niet. Of dat oordeel een rechtvaardig oordeel is, dat alleen boezemt mij belang in, niet wat zij er van denken, die Vondel niet of slechts oppervlakkig kennen, en het veel gemakkelijker vinden hem op gezag van anderen op te hemelen.

2o. Dr. Schaepman zegt, dat hij de uitdrukkingen, waarmede ik zijne rede kenschetste, als «groote woorden» voor mijne rekening laat. Tegen deze kwalifikatie kom ik op. Het waren wèl overwogene woorden, en ik neem er geen van terug, tenzij dat iemand mij met klem van redenen van hunne onjuistheid overtuigt. Was het gebruik van zulke woorden bestaanbaar met het aanslaan van een heuschen toon? Geenszins. Ik ben zeer onheusch geweest en dat met opzet. Heusche vormen stel ik op ongemeen hoogen prijs, maar ik acht ze belachelijk tegenover daden, die onze zedelijke afkeuring opwekken. Daar spreekt men ronde taal.

Was bij deze verontwaardiging godsdiensthaat in het spel? Dr. Schaepman vermoedt of althans gelooft het niet. Ik ben er hem dankbaar voor. Godsdiensthaat is een lage en afschuwelijke hartstocht, waaraan ik bij mijzelven en anderen willens nooit voedsel zal geven. Met godsdiensthaat heeft dan ook die afkeuring niets hoegenaamd uit te staan. Zij werd uitsluitend opgewekt door hetgeen de jongste Vondelvereering, vertolkt door dr. Schaepman's rede, ons te aanschouwen gaf: een schouwspel, dat op mij dezen indruk maakte — en dien indruk heb ik gerechtvaardigd —: òf men zegt niet wat men wil, òf — terwijl zoo teedere belangen op het spel staan, even schul-

dig, — men geeft zich geen rekenschap van hetgeen men zegt en doet.

En hier kom ik ten slotte aan een kiesche vraag. De heer Schaepman vraagt mij: «is het geoorloofd, zonder eenig bewijs te zeggen, dat Vondels overgang tot de Roomsche kerk de eigenlijke reden is van zijn blinde ingenomenheid met den dichter?» Hij heeft volkomen gelijk wanneer hij met een beroep «op het meest gewone gevoel van eerlijkheid en betamelijkheid» dit ongeoorloofd noemt. Op het meest gewone gevoel. Zoo is het. Er zijn buitengewone oogenblikken in het leven, waarin een ongewoon gevoel van eerlijkheid en betamelijkheid zich van iemand meester maakt en hem dringt om sluiers af te rukken. Of liever, want het woord «gevoel» is hier dubbelzinnig — waarin wij oordeelen, dat, met ter zijde stelling van elke overweging, die in gewone omstandigheden geldt, een woord moet worden gesproken.

De heer Schaepman vergist zich echter wanneer hij meent, dat het woord in kwestie van geen bewijs vergezeld ging. Van geen mathematisch bewijs zeker, maar van die argumenten, die de sterkste presumptie doen ontstaan. Mijn artikel toch heeft gepoogd voelbaar te maken, dat dr. Schaepman een apotheose heeft willen schrijven, gelijk J. Kn—t. te O. het in het Maartnummer van *de Gids* noemt. Nu vraag ik met gerustheid of de heer Schaepman deze *blinde* ingenomenheid met den dichter zou hebben getoond, aan deze «*apotheose*» zijn krachten zou hebben gewijd, wanneer Vondels godsdienstige verandering niet de eigenlijke reden ware van zijn sympathie, en of hij hetzelfde zou hebben gedaan, wanneer Vondel zijn onwaardige sarcasmen had gericht niet tegen het gereformeerde, maar tegen het katholieke dogma bij uitnemendheid? Waarom zou men in Nederland de dingen niet meer mogen noemen bij hun naam, en niet,

wat in menige, menige binnenkamer gezucht wordt, eens op de daken mogen verkondigen?

Ik geef de hoop geenszins op, dat dr. Schaepman mijn «onheuschheid» en «onbetaamlijkheid» eens waardeeren zal als een bewijs van mijn vertrouwen in het beter beginsel in zijn borst. Ik acht hem het slachtoffer van zelfbedrog: hij kan, hij wil zichzelven niet volkomen duidelijk maken, waartoe zijn ultramontaansche beginselen hem moeten leiden, want hij is te goed Nederlander en te zeer dramatisch dichter, om het anathema van den syllabus te herhalen, en maakt zichzelf nu diets, dat dit anathema de strekking niet heeft, die wij er aan toekennen. Zij, die hem eerlijk zeggen wat zij van een geschrift als zijn «Gedachtenisrede» denken, bereiden de heilzame vernietiging van dat zelfbedrog voor. Daartoe kome het!

HET LEVEN DE MOEITE WAARD?

Mallock, de schrijver van *The New Republic; or, Culture, Faith, and Philosophy in an English Country-House*, en van *The new Paul and Virginia; or, Positivism on an Island* is bij ons geen vreemdeling meer, na het belangrijk artikel van den heer W. H. de Beaufort in *de Gids* (Augustus 1879). In een noot van dat artikel werd reeds bericht, dat *Is Life worth living* juist uitgekomen was. Men kan van het bedoelde artikel in *de Gids* geen kennis hebben genomen, zonder van te voren ongeveer te weten wat de strekking zal zijn van dit nieuwe boek. Heeft men het gelezen, dan weet men omtrent de richting van Mallock niet veel meer. Toch verdient dit boek in hooge mate onze belangstellling, en is er in den laatsten tijd geen werk uitgekomen, dat de mijne zoo zeer heeft gewekt, of zoo levendig mijne bewondering heeft gaande gemaakt voor de bekwaamheden van den schrijver.

Dit boek (met uitzondering van het slot, dat ik later kenschets) getuigt van groote heerschappij over de taal, van grondige kennis van de wijsgeerige school die het bestrijdt, van veel geest en van ongewone scherpzinnigheid.

Indien men ooit een mistigen morgen in Londen heeft beleefd en tegen den middag de zon heeft zien doorbreken, heeft men dezelfde gewaarwording kunnen smaken, die de lektuur van dit boek elken vriend van waarachtig vrij onderzoek verschaft. Hoe veel nevelachtigs wordt hier weggevaagd, hoeveel onzin hier blootgelegd!

Dit boek is geschreven tegen allen, die in de dwaling verkeeren, dat het huldigen van het onvoorwaardelijk recht der kritiek vereenigbaar is met het vaststellen van een absoluut beginsel op het gebied der zedekunde. Zij die deze dwaling koesteren heeten positivisten in Engeland, maar dragen in Nederland een anderen naam. Ik heb hier het oog op de partij die in Prof. Kuenen te Leiden haar woordvoerder vindt. Om de nuttigheid van Mallocks werk voor ons land in het licht te kunnen stellen, moest ik het ontstaan van deze partij schetsen.

Wat hare oudere leden aangaat, is zij samengesteld uit theologen, die voor een vijf-en-twintig jaren den moed hebben gehad, een nieuwe theologie te helpen stichten; een theologie, die zich op menig aangelegen punt van de overlevering losmaakt. Deze theologische richting was tevens een richting in de kerk. Zij trad niet alleen op, om, als moderne theologie, een wetenschap, die der godgeleerdheid, maar ook om de kerk te hervormen. In deze omstandigheid was van den aanvang het kritieke voor haar gelegen. Nu toch zag zij zich verplicht een vaandel omhoog te heffen, een leus te verkondigen, waaraan zij ten opzichte der wetenschap niet getrouw kon blijven, zonder op kerkelijk gebied in zonderlinge konflikten te geraken. Die vaandel, die leus was: geen gezag, volstrekte vrijheid van onderzoek. Die vrijheid kan, het spreekt van zelf, niet onvoorwaardelijk, niet zonder omzien, gehuldigd worden, tenzij dan wanneer men bereid is, elke wetenschappelijke stelling, elke, zonder eenig voorbehoud,

eenvoudig te laten gelden *tot nader order.* Niets kan dan geacht worden in het afgetrokkene zoo onomstootelijk vast te staan, dat het, andermaal in het afgetrokkene, niet voor wijziging, aanvechting, omverwerping vatbaar zou zijn. Ten aanzien van geen enkel wetenschappelijk, dat is: door wetenschappelijk onderzoek verkregen resultaat, kan men het dan ooit in 't hoofd krijgen, den Hemel te bidden, dat zijn genadige bescherming er ons voor beware. Want om waarheid, louter waarheid is het ons dan te doen. Is de gevonden waarheid gevaarlijk voor de rust van maatschappij of individu, men kan het betreuren, maar nooit kan men op dien grond wenschen, dat de waarheid niet ware uitgesproken. In een woord: omtrent geen enkele wetenschappelijke stelling kan of mag hij, die de volstrekte vrijheid van denken huldigt, een overtuiging koesteren in den diepen, ernstigen, innigen zin van het woord; in dien zin, waarin overtuiging een is met een deel van onze zelfbewustheid.

De moderne theologie was evenwel, ik zeide het reeds, ook een richting in de kerk. Eenvoudiger en juister uitgedrukt: de moderne theoloog was tevens, in den regel, predikant. Men begrijpt het kritieke van deze verbinding. De moderne theoloog, de volstrekte vrijheid van onderzoek huldigende, kon, in den boven omschreven zin, geene overtuigingen hebben; de moderne theoloog, predikant in een of ander kerkgenootschap, moest daarentegen, in den boven omschreven zin, overtuigingen hebben. De moderne theoloog moest, om slechts iets te noemen, de vraag, of er een voor verstand en gemoed bevredigende synthese is van de wereldgeschiedenis, een dier vragen achten, waarover pleit en tegenpleit mogelijk en geoorloofd is; de predikant moest belijden, dat God alle dingen regeert; belijden derhalve, dat zulk een synthese bestaat. De moderne theoloog moest het woord *God*

terugbrengen tot die soort van woorden, waartoe bijvoorbeeld ook het woord *Vaderland* behoort: tot de neutrale, geheel onbeteekenende woorden die hun zin eerst ontvangen van een ander, waarmede zij in verband worden gebracht, als: het vaderland van Sokrates, het vaderland van Cicero, — de predikant moest telkens het woord *God* op de lippen nemen op een wijze, dan alleen verstaanbaar, wanneer dat woord op zichzelf een zin heeft. Wat toch zou het willen zeggen, dat de God van predikant A. de wereld regeert, of dat men trachten moet gelijkvormig te worden aan den God van predikant B., of eindelijk, dat de God van Prof. C. de Nederlanders zal bewaren voor hetgeen misschien juist bevolen wordt door den God van menschen, even goed Nederlanders als de bedoelde Prof. C. De moderne theoloog, — een laatste voorbeeld, — moest het bestaan van een volstrekte moraal, en, als zij bestond, haren grondslag tot de kwesties rekenen, waaromtrent men een meening heeft *tot nader order*; de predikant moest aan de moraal, door hem verkondigd, een goddelijke wijding, en haar daarmede èn een volstrekt karakter èn een onwankelbaren grondslag geven.

Zoo droeg de moderne theologie, als richting in de kerk, de kiem harer ontbinding van den aanvang in zich. Het oogenblik moest komen, waarin de talrijke, schier elk oogenblik herhaalde konflikten, — waarvan slechts zeer enkele door mij werden opgenoemd, — sommigen harer leden volkomen helder voor den geest stonden. Dat was het kritieke oogenblik, het oogenblik der scheuring. Er waren moderne theologen, die deze konflikten niet langer wilden dulden. Zij hielden op predikanten te zijn, om voortaan de onvoorwaardelijke vrijheid van onderzoek met woord en daad te handhaven. Zij lieten in de partij, waartoe zij eens behoord hadden, achter al de moderne theologen, die de hoop niet opgaven, dat hunne volstrekt

kritische richting in de wetenschap vroeg of laat blijken zou niet onvereenigbaar te zijn met hunne werkzaamheid in de kerk als predikers van een vaste overtuiging ook omtrent stellingen van wetenschappelijken aard.

In den aanvang bestond deze scheuring meer in naam dan inderdaad. De moderne theologen, die de kerk verlieten, waren nog van den zuurdeesem der kerk doortrokken. Zij hadden geänticipeerd op hunne toekomst. Zij hadden gegrepen naar een vrijheid, die destijds nog niet de hunne kon zijn. Korter of langer tijd gingen zij voort met prediken, met het verkondigen van heilige overtuigingen en onomstootelijke waarheden. Zij stelden zich aan als geloovigen, omdat zij, de nawerking van langdurige invloeden ondervindende, nog geloovigen waren. Zoo blijft iemand, die het schip verlaten heeft, de deining nog gevoelen. Maar zij, die de predikantsbetrekking verlaten hadden, waren op den goeden weg, op dien der volkomene vrijwording. Zij konden onbelemmerd de uitkomsten, al de uitkomsten, aannemen, die het voortwandelen op den eens ingeslagen weg der wetenschap hen deed vinden.

Ook de achtergeblevenen moesten langzamerhand komen tot iets anders dan hetgeen zij in den aanvang hadden gewild. In het allereerst vóór de scheuring, hadden zij zelfs niet getwijfeld aan de mogelijkheid van vrije wetenschap met zekere godsdienstige overtuigingen te vereenigen. Ten tijde van de scheuring werd de naïveteit van deze verzekerdheid natuurlijk verbroken; niettemin bleven zij volkomen ter goeder trouw hopen op het aanstaand vinden van een *modus vivendi* tusschen kritiek als beginsel en een overtuiging op zedekundig gebied. Hoe langer zij vruchteloos naar zulk een *modus vivendi* zoeken en het bouwvallige van hun godsdienstig stelsel alleen aan de algemeene opmerkzaamheid onttrekken door van dat

stelsel, buiten eigen kring, zorgvuldig te zwijgen, — met dat gevolg, dat in de laatste tien jaren van de zijde der moderne theologen in ons vaderland geen enkel werk van systematische theologie is uitgekomen, — naar die mate wordt hunne positie bedenkelijker, of liever: het gevaar is reeds aanwezig. Op het oogenblik, waarop Prof. Kuenen, onder de toejuigingen zijner geestverwanten, den Hemel bad Nederland te bewaren voor een wetenschappelijke richting, die hij gevaarlijk achtte, en daarbij toonde, aan een zedekundige overtuiging eene godsdienstige wijding te willen geven, heb ik hem ontrouw zien worden aan de onvoorwaardelijke vrijheid van onderzoek. Zijne ontrouw was te gevaarlijker, naarmate de traditioneele klank van zijn naam het huldigen dier vrijheid schijnt te waarborgen. Prof. Kuenen is nu op weg een konservatieve macht te worden. Wetenschappelijke navorschingen, die hem dierbare overtuigingen aantasten, zullen, uit den aard der zaak, moeilijk meer kunnen rekenen op zijn kalme overweging. Hij is de handhaver geworden van een zeker bolwerk.

Wat is nu het bolwerk, waarin de konservatieve macht, die hij helpt schragen, zich heeft teruggetrokken? Zij, kritisch in haar beginsel, zoekt haar steun in iets absoluuts: de absolute waarde van het leven, en, als natuurlijk, onmisbaar korrelaat, het absoluut karakter van de zedewet. Hierin ligt hare innerlijke onwaarheid. Wie zegt onvoorwaardelijke vrijheid van onderzoek te willen, en aan iets, wat ook, een absoluut karakter toekent, misleidt, naar mijn beste weten, zich zelven en anderen. Voor den denker toch kan er niet *iets* absoluuts zijn, zonder dat hij bereid is, de kategorie van *het* absolute te aanvaarden. Evenmin kan hij deze kategorie aanvaarden, zonder het absolute in beginsel kenbaar te achten. Omgekeerd sluit de erkenning van de onvoorwaardelijke

vrijheid van onderzoek de erkenning in, dat niets dan het betrekkelijke, het eindige, voorwerp kan zijn van ons onderzoek, en ons kenvermogen mitsdien nooit tot het absolute reikt.

Onder het absolute is natuurlijk te verstaan alles wat anders nog dan alleen voor den mensch bestaat, en uit zijn aard niet veranderlijk is.

Het absoluut karakter der zedewet en de absolute waarde van het leven in de vervulling dier wet gezocht, ziedaar het eigenlijke bolwerk van de nieuwerwetsche konservatieve macht, die in ons land ten slotte uit de moderne theologie is opgegroeid. Hoeveel verschil er nu ook moge zijn tusschen de moderne theologie in Nederland en het engelsche positivisme van onzen tijd, in dit eéne opzicht komen zij ten volle met elkander overeen: handhaving van de absolute waarde van het leven, onafhankelijk van elke op bovennatuurlijke wijze meegedeelde of gevonden godsdienstleer. Tyndall, Huxley, Clifford, Mill, Martineau, George Elliot en anderen zijn de vertegenwoordigers van het engelsche positivisme. Zij hebben om strijd zich beijverd èn om een zoogenaamde onafhankelijke moraal te vestigen, èn om aan die onafhankelijke moraal een absolute geldigheid te verzekeren, èn om in de gehoorzaamheid aan de zedewet de absolute waarde van het leven te vinden. Wat dus in dit opzicht gericht is tegen de engelsche positivisten, mag beschouwd worden als evenzeer gericht tegen de partij van Prof. Kuenen in Nederland.

Het zijn inderdaad hare hoofdstellingen, die in Mallocks *Is Life worth living* aan een onverbiddelijke kritiek worden onderworpen. Hare dweepachtige voorstanders laten dit boek dus beter ongelezen. Maar wie er behagen in schept, of althans niet vreest, ook de in wetenschappelijke kringen meest geijkte stellingen te zien ontleden

door een fijn en kloek verstand, hij leze en overdenke dit werk. Hij zal stellingen, die hij wellicht reeds geneigd was ontwijfelbaar te noemen, in elkander zien vallen als holle frasen.

Het eigenlijk mikpunt van den schrijver is de zoogenaamde «*greatest happiness*»-theorie, en de groote stelling, die zijn kritiek in het volle licht wil plaatsen, deze: de waarde van het leven hangt af van de waarde van het doel van het leven; de waarde van dit doel is niet te bepalen, tenzij men wete waarin dat doel bestaat, deze kennis is niet meer te verkrijgen, nadat men iedere bovennatuurlijke kenbron heeft afgesneden.

Wat bij dit betoog de geheime wensch is geweest van den schrijver: het aannemelijk maken van het roomsche geloof, gaat mij niet aan. De korte apologie van het gezag en de leiding der Kerk, aan het slot van zijn werk, is de scherpzinnigheid van den auteur ten eenemale onwaardig, en dus niet gevaarlijk. Maar zij neemt in dit boek een zeer bescheiden plaats in, en wilde men om haar het geheele werk ongelezen laten, men zou zich vrijwillig berooven van een lektuur, die het denken op het heilzaamst prikkelt.

Aan een werk als dit van Mallock hebben wij in ons land groote behoefte. De wijsbegeerte, ik bedoel het wijsgeerig onderzoek, verkeert bij ons in zeer beklagenswaardigen toestand. Zij is de homiletische en paraenetische periode, dat is: de periode van het treurigst verval ingetreden. Zij is gemoedelijk geworden; zij wil, geloof ik, de algemeene zedelijkheid bevorderen, of zij wil de kerkelijke orthodoxie bestrijden, of de partij der verlichting schragen, kortom, zij is thans een der vele takken van de filantropie. Maar van een filantropie, die, hier gelijk zoo dikwerf elders met de beste bedoelingen, verderfelijk is, immers verslappend werkt. Kloekheid van geest toch

is een grooter schat dan een aantal gemoedelijke beschouwingen, die meestal geen steek houden. Laten poësie, verbeelding, bespiegeling, hare taak vervullen, maar laat het wijsgeerig onderzoek onderzoek blijven.

Het kritisch gedeelte van Mallocks werk acht ik voor als nog onwederlegbaar. De partij in Nederland, die ik hierboven schetste, mag, zoo zij zichzelve eerbiedigt, het niet onder zich laten, een poging aan te wenden om Mallock uit den zadel te lichten.

---

f. Wever
Antiquariaat
Franeker